

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Bojana Schneider, Poročila antičnih zgodovinarjev o »bitki v Teutoburškem gozdu« (Clades Variana) 315–368
Reports of Historians from Antiquity on the »Teutoburger Wald Battle«
- Boris Golec, Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del) 369–393
Boris Golec, Origin and Development of Slovene Urban Settlements – Successors of Fortifications against Turks (Part One)
- Blaž Vurnik, Pokrajinska uprava za Slovenijo. Nekatere strukturne značilnosti prehodnega obdobja 1921–1923 (1925) 395–412
Blaž Vurnik, Regional Administration for Slovenia. Some of the Structural Characteristics of the Transitional Period 1921–1923 (1925)
- Božo Repe, Slovenci v osemdesetih letih (drugi del) 413–448
Božo Repe, Slovenes in 1980's (Part Two)

ZAPISI – NOTES

- Peter Švaral, Sodelovanje slovaških in slovenskih študentov v organizaciji Pax Romana 449–455
Peter Švaral, Cooperation of Slovak and Slovene Students in the Pax Romana Association

KONGRESI, SIMPOZIJ, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE –
CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28.–30. september 2000 (Barbara Šatej) 457–458
30th Convention of Slovene Historians, Rogla, September 28–30, 2000
- Poročilo o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v letih 1998–2000 458–459
1998–2000 Work Report of the Historical Association of Slovenia (HAS)
- Poročilo nadzornega odbora ZZDS za poslovni leti 1999–2000 460
Historical Association of Slovenia Supervisory Board Report for 1999–2000 Fiscal Year
- Finančno poročilo ZZDS za obdobje 1998–2000 460
1998–2000 Financial Report of the Historical Association of Slovenia
- Poročila lokalnih društev 461–464
Reports of Regional Associations

Zasnova delovanja raziskovalne sekcije ZZDS	464
Outline of the HAS Research Section Activities	

Nagovor ob prvi podelitvi nagrade Klio 29. 9. 2000 na Rogli (Ervin Dolenc)	465
Address at the First Klio Award Presentation on Rogla, September 29, 2000 (Ervin Dolenc)	

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Tomislav Raukar, Hrvatsko srednjovekovlje, prostor, ljudi, ideje (Ignacij Voje)	467–471
--	---------

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 5. zvezek (Ignacij Voje)	472–474
--	---------

Joachim Radkau, Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt (Jože Maček)	474–475
---	---------

Gudula Walterskirchen, Der verborgene Stand. Adel in Österreich heute (Jože Maček)	476–477
---	---------

Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Franciscu, Kalifornija (Janez Stanonik)	477–483
--	---------

OBVESTILA – INFORMATION

Navodilo avtorjem	484
-------------------------	-----

Bojana Schneider

Poročila antičnih zgodovinarjev o “bitki v Teutoburškem gozdu” (*clades Variana*)*

Prevod in historično-kritična interpretacija antičnih virov – v relaciji do najdb in rezultatov najnovejših arheoloških izkopavanj v Kalkriese/Nemčija

I Uvod s kratkim orisom rimske germanske politike v času zgodnjega cesarstva

Kar zadeva vprašanje o ciljih avgustejske germanske politike¹, smo še vedno – ujeti v aporijah – na istem mestu kot pred dvajsetimi leti: spekter razlag se razteza od pogleda, ki ga je mogoče označiti kot “minimalističnega”, da je šlo namreč za rimske vojaške akcije v predprostoru Rena (t.j. vzhodno od Rena), ki so služile le za zaščito Galije, pa tja do “maksimalističnega” razumevanja, da naj bi bil Rim že od samega začetka smotrno planiral in se aktivno lotil okupacije in provincializacije področja do Labe – če ne še čez. Stališča, ki ležijo med obema omenjenima, pa izhajajo od več faz, ki jih karakterizirajo spremenjeni rimski cilji, pri čemer so kot mejniki spet postavljeni različni časovni trenutki. Medtem ko se zdi, da literarni viri z omembo številnih premaganih germanskih plemen prej opozarjajo na široko, daljnosežno rimsko prodiranje do Labe, kažejo arheološke ugotovitve s tabori pri Renu in pozicijami pri Lippeju močnejše na defenzivno koncepcijo. Čas Druzovih vojnih pohodov od 12 do 9 pred Kr. je razmeroma dobro dokumentiran, za leta zatem pa literarni viri utihnejo. Niti zaporedja vsakokratnih rimskih vrhovnih poveljnikov ni mogoče z gotovostjo ugotoviti. To lahko razložimo med drugim tako, da takrat pri Renu niso več poveljevali pripadniki vladarske rodbine in da tamkajšnje razmere tako niso več zanimale mestnorimskega zgodovinarja. Šele ko je Tiberij leta 4 po Kr. prevzel vrhovno poveljstvo, so spet nekoliko bogateje poročali o tamkajšnjih rimskih aktivnostih. Poročila so se zatem še enkrat koncentrirala na Varovo katastrofo leta 9 po Kr. in končno na Germanikove vojne pohode v letih 14–16 po Kr. Nadaljna, tedaj “uradna” (pre)interpretacija dogodkov v Germaniji, ki je vplivala na naše vire, in korektura zgodovinskega spomina je sledila še enkrat s smrtjo Germanika leta 19 po Kr.: Potem ko je dve leti poprej še lahko slavil velik triumf *de Cheruscis Chattisque et Angrivariis quaeque aliae nationes usque ad Albim colunt*², je

* Razprava temelji na mojem diplomskem delu na Univerzi v Ljubljani (Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo). Zahvaljujem se vsem, ki so mi pri tem kakorkoli pomagali: prof. dr. Rainerju Wiegelsu (Univerza Osnabrück), Klausu Schneiderju (Osnabrück), dr. Thomasu F. Schneiderju (Univerza Osnabrück), prof. dr. Rajku Bratožu (Univerza v Ljubljani) in prof. dr. Kajetanu Gantarju (Univerza v Ljubljani).

¹ Direktno izjave Avgusta samega ali takrat delujočih o ciljih rimske germanske politike niso ohranjene. Temu ustrezno se raziskava že od nekdaj trudi, da bi na osnovi pismenega izročila k posameznim vojnim pohodom in arheološko dokazljive rimske prisotnosti na področju desno od Rena sklepal na nek koncept.

² Germanikova ponovna pridobitev dveh izgubljenih legijskih orlov Varove vojske – *signa militaria* – v letih 15 in 16 po Kr. je zadostovala, da so sramotni Varov poraz razglasili za maščevan ter propagirali dokončno zmago nad Germani do Labe.

senat v nekakšnem častnem sklepu izkazal priznanje mrtvemu princu za njegove dosežke le še z besedami, da mu je uspelo maščevati Varov poraz in potisniti Germane od meje Rena ter tako zaščititi Galijo. Najpozneje tedaj je postalo jasno, da Rim ni bil več voljan vzpostaviti direktne oblasti nad območjem desno od Rena. Ta perspektiva je na novo ocenila aktivnosti Vara in njegovih predhodnikov³.

V običajnem oziru se odnos med Rimljani in Germani v zgodnjem cesarstvu reducira na vojne spopade z vrhuncem, ki ga predstavlja Varov poraz leta 9 po Kr. S pogledom na različne vojne pohode na področje predprostorja Galije tja do Labe se ugotavlja predvsem končni neuspeh Rimljanov, da bi vojaško osvojili in obdržali ter romanizirali to področje. Pridobitev znatnih delov današnje južne Nemčije zatem se zdi v primeri s tem prej nepomembna. Dogodki na severu Germanije in umik Rimljanov na mejo Rena, ki je veljal za stalno, so temu ustrezno tisto dejansko zgodovinsko pomembno. Temu primerno pritiče bitki v *saltus Teutoburgiensis* v tem oziru svetovnozgodovinski pomen, kolikor se je germanstvo izkazalo oz. potrdilo v junaškem obrambnem boju proti pretečemu rimskemu potujčevanju in tako ustvarilo predpostavke za samostojno germansko zgodovino. S tem so to bitko lahko uporabljali in zlorabljali tako za zgodovinsko izhodišče kot tudi za nadčasni simbol nacionalne volje za uveljavitev, medtem ko so jih konkretne zgodovinske predpostavke, okoliščine in posledice tega dogodka manj zanimale in so bile pogosto prezrte⁴.

V zgodovinopisju se pogosto precenjuje učinek ene same bitke. Poraz, ki je kot *clades Variana* prišel v literarno tradicijo, je gotovo povzročil veliko izgubo prestiža za ugled Rimljanov in pomenil hudo prelivanje krvi za rimsko vojsko, vendar pa je imel sam na sebi politično komajda posledice, ker ni prišlo do koalicije germanskih plemen, ki bi bila z vojaško silo prekoračila Ren, se bila povezala z upornimi Galci ali prešla Alpe. Arminij je vedel, kako velikega pomena bi bila po bitki združitev z Maroboduom⁵, in mu je zato poslal Varovo glavo. Maroboduus pa ni privolil v koalicijo in se je držal mirovnega sporazuma, ki ga je bil pred tremi leti sklenil *aequis condicionibus* z Rimljani, ter poslal Varovo glavo v Rim. Nevarno bi tudi bilo, če bi se bila ilirska plemena ponovno uprla – tako bi bil namreč Rim prisiljen v vojno na dveh frontah. Vse to pa se ni zgodilo. Izguba treh legij in več pomožnih čet je bila sicer boleča, vendar jo je bilo mogoče nadomestiti in so tudi jo nadomestili. Ni bila (le) *clades Variana* tista (ali vsaj ne v prvi vrsti), ki je pripravila Rim do tega, da se je po letu 16 po Kr. odpovedal nadaljnim vojaškim operacijam proti Germanom oz.

³ Glej Reinhard WOLTERS. "Germanien im Jahre 8 v. Chr.". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 591–595, 625.

⁴ Vendar pa je Germanom takrat manjkala ravno tista nacionalna identiteta, tista zavest kontinuitete in občutek pripadnosti, ki bi bili lahko povzročili skupen in obsežen politični cilj.

⁵ Maroboduus je bil knez Markomanov, ki so pripadali k zvezi Suebov. Suebi (ime pomeni pravzaprav "nomade") so bili veliko germansko pleme na obalah Vzhodnega morja, od koder so se razširili proti zahodu in jugu. Maroboduus je v mladih letih prišel v Rim in vstopil v rimsko vojaško službo ter si pridobil naklonjenost Avgusta. V Rimu si je prisvojil rimsko omiko in vojno umetnost. Ko se je vrnil domov, se je polastil kraljevske oblasti in je Markomane, ki so prebivali na bregovih Rena in Maina in jim je grozila nevarnost, da jih Druz in Tiberij s svojimi pohodi vkleščita, odpeljal kmalu po letu 9 pred Kr. na ozemlje današnje Češke, ki so ga že pred nekaj desetletji skoraj v celoti zapustili keltski Boji, ter napravil to deželo za središče zveze narodov, ki je segala do severnih bregov Donave, do Odre in spodnje Labe. Na to raščočo moč so v Rimu gledali nezaupljivo. Tiberij naj bi bil leta 6 po Kr. napadel Maroboduus z juga in zahoda, vendar se to ni zgodilo zaradi vstaje Panoncev in Dalmatov in Avgust je bil zadovoljen, da je mogel z Maroboduom skleniti mirovno pogodbo.

težnji po osvojitvi Germanije do Labe⁶, temveč tudi trdovraten upor Arminija nadaljnjih približno sedem let in verjetno spoznanje cesarja Tiberija, da gospodarska vrednost germanske province, ki bi bila segala le do Labe, za Rim ni bila v sorazmerju s sredstvi, ki bi bila potrebna za njeno popolno pokoritev, ki bi bila nedvomno mogoča. Varova katastrofa kot taka je prinesla glede na rimsko germansko politiko kvečjemu fermato, nikakor pa ne cezuro.

Poraz Rimljanov v *saltus Teutoburgiensis* leta 9 po Kr. je predvsem v Nemčiji v svoj čar pritegnil znanstvenike in zainteresirane laike kot le malokateri historični dogodki v (nemški) zgodovini sploh. V nešteti prispevkih se je interpretiralo sleherno besedo literarne tradicije v vse smeri. *Clades Variana* je napredovala že kar v eksercimo polje filološke ostroumnosti in historične kritičnosti, četudi je z nacionalnim ali lokalnim patriotizmom podžgana zagnanost raziskovalcev včasih vse prebujno cvetela in podpirala diletantsko ravnanje z izročilom⁷. Ta poraz, ki je bil eden najhujših rimskih vojaških porazov in največja katastrofa od Hanibalovih dni naprej ter je imel v Rimu prav gotovo uničujoč psihološki učinek, je tudi tema moje razprave. Žal pa je le zelo skopo in različno izpričan pri maloštevilnih antičnih historiografih, ki jih vrh tega loči tudi časovna distanca več desetletij. To so: Velleius Paterculus, Annaeus Florus, Cassius Dio in Tacitus. Ohranilo se nam ni nobeno uradno ali poluradno pojasnilo k temi kot tudi ne kakšna sodobna historiografska obravnavanja, iz avgustejsko-tiberijanskega časa imamo le nekaj pesniških odmevov. Ravno nastanek oz. genezo historiografske tradicije o Varovi bitki ni mogoče pojasniti. Antični zgodovino-pisci vsekakor niso bili odvisni le od svojih lastnih ideoloških in etičnih namer in principov, ampak tudi od razpoložljivih in dostopnih informacij o dogodku, ki so jih lahko prebrali v senatskih aktih ali razbrali neposredno iz poročil cesarjev. Le-te pa ni bilo mogoče natančno preveriti niti glede njihove popolnosti niti, v kolikšni meri je šlo za tendenciozno upodobitev. Tu stojimo pred zelo pomanjkljivo tradicijo.

Moja razprava obsega poleg uvoda s kratkim orisom rimske germanske politike še tri dele. Drugi del prinaša besedila in prevode antičnih zgodovinsko-literarnih pričevanj o *clades Variana* (v časovnem zaporedju njihovega nastanka) s stvarnim komentarjem. V tretjem delu obravnavam – prav tako v časovnem zaporedju⁸ – omenjena zgodovinsko-

⁶ Brez dvoma ni Varova katastrofa kot taka prinesla s seboj preobrata, kar zadeva temeljne cilje rimske germanske politike. To pa že zato ne, ker sta se morala Avgust in Tiberij kot njegov vojskovodja in kasneje kot cesar že samo iz notranjepolitičnih razlogov držati splošnih političnih ciljev. Hitro nadomestilo treh uničenih legij s podvojenim številom le-teh in s tem v zvezi povečanje številčne moči enot ob Renu na 8 legij – skoraj tretjina celotnega sestoja rimske vojske –, ohranitev obsežnega vrhovnega poveljstva v rokah pripadnika cesarske družine (Tiberija), vendar tudi imperatorska aklamacija, ki jo je še Avgust priznal Germaniku leta 13 po Kr. zaradi njegovih vojaških uspehov v Germaniji, kažejo, da očitno ni prišlo do spremembe strategije. To pa je mogoče razvideti tudi iz Avgustovega političnega testamenta (*Res gestae divi Augusti*), v katerem se poudarja Laba kot meja. Glej Rainer WIEGELS. "Rom und Germanien in augusteischer und früh-tiberischer Zeit". Wolfgang SCHLÜTER (izd.). *Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land: Archäologische Forschungen zur Varusschlacht*. Bramsche: Rasch, 1993, 260; Wolters 1999, 622–626.

⁷ 'Sokriva' za to je bila nedvomno Tacitova skupna ocena Arminija (Ann. II, 88, 2): *liberator haud dubie Germaniae et qui non primordia populi Romani, sicut alii reges ducesque, sed florentissimum imperium lacessierit, proeliis ambiguus, bello non victus*. (Bil je nedvomno osvoboditelj Germanije in ni kakor drugi kralji in vojskovodje izzival rimskega naroda v začetku njegove moči, ampak ko je bil njegov imperij na višku. V bitkah je bil spremenljive sreče, v vojni pa nepremagan.) Junaški lik Arminija je vabil k identifikaciji in pollaščanju za nadindividualne cilje. Dogodki leta 9 po Kr. torej niso bili velikega pomena le takrat za samostojnost prizadetih germanskih plemen in njihovega jezika, ampak veliko stoletij pozneje tudi za nemško zgodovinsko zavest in zlasti za razvoj nacionalne misli.

⁸ V drugem in tretjem delu uvrščam Tacita – ne glede na kronološko zaporedje – na konec, ker kot historiograf ne obravnava neposredno *clades Variana* kot literarni topos in torej ni direktni vir za *clades Variana* – Anali se namreč začnejo šele z letom 14 po Kr.

literarna pričevanja, t.j. kritično vrednotim temeljne navedbe grško-rimskih poročil ter poskušam ugotoviti, katerim etičnim in umetniškim principom je avtor podredil svoje zgodovinske ter katerim ciljem in tendencam je sledil, in v tej zvezi zlasti poskušam odgovoriti na vprašanje, ali in v kakšni meri lahko viri kljub svojim vsakokratnim intencijam, ki so pogojene s časom nastanka zapisa, posredujejo konkretna dejstva in zanesljive zgodovinske podatke o Varovi katastrofi oz. kateri uporabni podatki za stvarno-kritično kolikor toliko zadovoljiv oz. zanesljiv prikaz dogodkov kot takih ostanejo na osnovi virov. V četrtem delu pa prikazujem dosedanje rezultate arheoloških izkopavanj pri Kalkriese in sklepe, ki jih je (bilo) mogoče potegniti iz le-teh, ter jih primerjam z literarnim izročilom, pri tem pa poskušam odgovoriti na vprašanje, ali in v kakšni meri je rezultate izkopavanj v Kalkriese mogoče uskladiti s pismenim izročilom ter ali in v kakšni meri lahko ti rezultati definirajo historično vrednost poročil antičnih virov, kar zadeva konkretne zgodovinske podatke. Seveda je z metodičnega vidika nujna najprej interpretacija slehernega pričevanja (pismenih virov in arheoloških najdb) iz njegovih lastnih, zvrstno-specifičnih predpostavk.

II Teksti in prevodi antičnih zgodovinsko-literarnih pričevanj o *clades Variana* s stvarnim komentarjem

1 C. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II, 117–119⁹:

- 1 CXVII. Tantum quod ultimam imposuerat Pannonico ac Delmatico bello Caesar manum, cum intra quinque consummati tanti operis dies funestae ex Germania epistulae caesi Vari trucidatarumque legionum trium totidemque alarum et sex cohortium ***¹⁰, velut in hoc saltem tantummodo indulgente nobis Fortuna, ne occupato duce ***¹¹ et causa <et> persona moram exigit.
- 2 Varus Quintilius nobili magis quam inlustri ortus familia, vir ingenio mitis, moribus quietus, ut corpore ita animo immobilior, otio magis castrorum quam bellicae adsuetus militiae, pecuniae vero quam non contemptor Syria, cui praefuerat, declaravit, quam pauper divitem ingressus dives pauperem reliquit; is cum exercitui, qui erat in Germania, praeesset, concepit a se homines, qui nihil praeter vocem membraque haberent hominum, quique gladiis domari non poterant, posse iure mulceri. Quo proposito mediam ingressus Germaniam velut inter viros pacis gaudentes dulcedine iurisdictionibus agendoque pro tribunali ordine trahebat aestiva.
- 1 CXVIII. At illi, quod nisi expertus vix credat, in summa feritate versutissimi natumque mendacio genus, simulantes fictas litium series et nunc provocantes alter alterum in iurgia, nunc agentes gratias quod ea Romana iustitia finiret feritasque sua novitate incognitae disciplinae mitesceret et solita armis discerni iure terminarentur, in summam socordiam perduxere Quintilium, usque eo, ut se praetorem urbanum in foro ius dicere, non in mediis Germaniae finibus exercitui praeesse crederet.

⁹ Tekst je citiran po izdaji: W.S. WATT (izd.). *Vellei Paterculi historiarum ad M. Vinicium consulem libri duo*. Leipzig: B.G. Teubner, 1988 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

¹⁰ Konjektura vrzeli v rokopisu: cohortium <adlatae sunt> izd. RHENANUS (Basel, 1520); cohortium <attulere nuntium> izd. KREYSSIG.

¹¹ Konjektura vrzeli v rokopisu: duce <tanta clades inferretur> izd. HALM (Leipzig, 1863 in 1875); <sed> et causa izd. ORELLI (Leipzig, 1835); <sed> causa izd. DELBENIUS.

- 2 Tum iuvenis genere nobilis, manu fortis, sensu celer, ultra barbarum promptus ingenio, nomine Arminius, Segimeri principis gentis eius filius, ardorem animi vultu oculisque praeferens, adsiduus militiae nostrae prioris comes, <icum> iure etiam civitatis Rom<an>ae ius equestris consecutus gradus, segnitia ducis in occasionem sceleris usus est, haud imprudenter suspicatus neminem celerius opprimi, quam qui nihil time-
- 3 ret, et frequentissimum initium esse calamitatis securitatem. Primo igitur paucos, mox plures in societatem consilii recepti; opprimi posse Romanos et dicit et persuadet,
- 4 decretis facta iungit, tempus insidiarum constituit. Id Varo per virum eius gentis fidelem clarique nominis, Segesten, indicatur. Postulabat etiam ***¹² fata consiliis omnemque animi eius aciem praestrinxerant: quippe ita se res habet, ut plerumque cui fortunam mutaturus <est> deus, consilia corrumpat efficiatque, quod miserrimum est, ut, quod accidit, id etiam merito accidisse videatur et casus in culpam transeat. Negat itaque se credere spe<cie>mque in se benevolentiae ex merito aestimare profitetur. Nec diutius post primum indicem secundo relictus locus.
- 1 CXIX. Ordinem atrocissimae calamitatis, qua nulla post Crassi in Parthis damnum in externis gentibus gravior Romanis fuit, iustis voluminibus ut alii, ita nos conabimur
- 2 exponere: nunc summa deflenda est. Exercitus omnium fortissimus, disciplina, manu experientiaque bellorum inter Romanos milites princeps, marcore ducis, perfidia hostis, iniquitate Fortunae circumventus, cum ne pugnandi quidem egrediendive occasio iis, in quantum voluerant, data esset immunis, castigatis etiam quibusdam gravi poena, quia Romanis et armis et animis usi fuissent, inclusus silvis, paludibus, insidiis ab eo hoste ad interneconem more pecudum trucidatus est, quem ita semper tractaverat, ut
- 3 vitam aut mortem eius nunc ira nunc venia temperaret. Duci plus ad moriendum quam ad pugnandum animi fuit: quippe paterni avitque exempli successor se ipse transfixit.
- 4 At e praefectis castrorum duobus quam clarum exemplum L. Eggius, tam turpe Ceionius prodidit, qui, cum longe maximam partem absumpsisset acies, auctor deditiois supplicio quam proelio mori maluit. At Vala Numonius, legatus Vari, cetera quietus ac probus, diri auctor exempli, spoliatum equite peditem relinquens fuga cum alis Rhenum petere ingressus est. Quod factum eius Fortuna ulta est; non enim desertis super-
- 5 fuit, sed desertor occidit. Vari corpus semiustum hostis laceraverat feritas; caput eius abscisum latumque ad Maroboduum et ab eo missum ad Caesarem gentilicii tamen tumuli sepultura honoratum est.

¹² Izdajatelj ELLIS (Oxford, 1898) je tako izpolnil vrzel v besedilu rokopisa iz Tac. Ann. I, 55, 2 in I, 58, 2: etiam <vinciri conscios. Sed praevalabant iam>

Prevod

CXVII. (1) Ravno je bil Cezar¹³ dokončal Panonsko in Dalmatsko vojno, ko je pet dni po dovršitvi tako velike operacije iz Germanije prispela pogubna novica o Varovi¹⁴ smrti, pokolu treh legij in enakem številu konjeniških čet ter šestih kohort¹⁵ – kakor da nam je bila usoda vsaj s tem prizanesljiva, da nismo doživeli tako strahotnega poraza, ko je bil vojskovodja še zaposlen. Tako sam dogodek kot tudi osebnost zahtevata postanek.

(2) Var Kvintilij, potomec družine, ki je bila bolj plemenitega rodu kot slavna¹⁶, je bil mož blagega duha, mirnega značaja, telesno in duševno precej okoren, bolj vajen brezdelnega življenja v vojaškem taboru kot služenja v vojni. Da ni preziral denarja, je jasno pokazala Sirija, ki jo je bil upravljal¹⁷: reven je prišel v bogato deželo, bogat je zapustil revno deželo. (3) Ko je poveljeval vojski, ki je bila stacionirana v Germaniji¹⁸, je imel prebivalce za ljudi, ki nimajo razen človeškega glasu in telesa ničesar človeškega. Ker jih ni bilo mogoče z mečem ukrotiti, je verjel, da jih je mogoče s pravom umiriti. (4) S to namero je prišel v notranjost Germanije in sedeč na tribunalu zapravljal poletne dni s civilnimi pravnimi slovesno kot se spodobi, kot da bi bil med ljudmi, ki uživajo blagor miru.

CXVIII. (1) Germani pa, ki so bili pri vsej divjosti tudi zelo prevejani in kot ustvarjeni za prevaro, kar bi komaj verjel, kdor ni imel sam izkušenj z njimi, so hlinili celo vrsto izmišljenih pravnih. S tem, da so zdaj izzivali drug drugega k sporom, zdaj se mu zahvaljevali, češ da le-te poravnava z rimsko pravičnostjo in da z novo, njim doslej neznano metodo kroti njihovo divjo naravo ter da se, kar se je navadno odločilo z orožjem, zdaj ureja po pravni poti, so zapeljali Kvintilija v tako skrajno brezskrbnost, da je verjel, da kot mestni pretor deli pravdo na forumu, ne pa, da poveljuje vojski v osrčju Germanije.

(2) Tedaj je mladenič plemenitega rodu, pogumen v boju, hitro dojemljiv, za barbara izredno bistroumen, po imenu Arminij¹⁹, sin plemenskega prvaka Segimera, izkoristil med-

¹³ Tiberius Claudius Nero, kot Avgustov posinovljenec Tiberius Iulius Caesar, ki ga je Avgust leta 4 po Kr. adoptiral kot presumptivnega naslednika, je v letih 6–9 po Kr. zadušil velik upor panonskih in dalmatskih Ilirov.

¹⁴ P. Quintilius (Quintilius) Varus; njegov *cursus honorum*: okoli leta 22 pred Kr. *quaestor Augusti*; v letih 21–19 pred Kr. spremlja Avgusta na njegovem potovanju na vzhod; leta 13 pred Kr. konzul skupaj s Tiberijem; pribl. leta 7/6 pred Kr. *procos. prov. Africae*; v letih 6–4/3 pred Kr. *legatus Aug. pro praetore prov. Syriae*; v letih 7–9 po Kr. *legatus Augusti pro praetore* v Germaniji.

¹⁵ Konjeniške čete (*alae*) so bile, ko so zavezniki dobili rimsko državljanstvo, v rimski vojski službe pomožne čete, ki so štele običajno 500 mož. Za časa cesarjev so bile to tisti konjeniški oddelki, ki niso izrecno pripadali kaki legiji in so bili navadno sestavljeni iz tujcev. Šteli so po 500, tudi do 1000 mož. Kohorte (*cohortes*) so bile v času rimskega cesarstva pehotne bojne enote kot pomožne čete in so štele 500 ali 600 mož.

¹⁶ Varova družina je pripadala eni od patricijskih *gentes Albanae*, eni najstarejših rimskih rodbin torej, v kateri Varov oče in ded nista opravljala konzulata, pa tudi sicer ta rod ni dosegel kakšne posebne politične veljave – z izjemo svojega najznamenitejšega pripadnika, t.j. omenjenega poraženca v Teutoburškem gozdu. V AMBERBACHOVI kopiji edinega, a žal tudi zelo pokvarjenega manuskripta *Codex Murbachensis* (ime po benediktinskem samostanu v Alzaciji), dovršeni avgusta leta 1516, in v *editio princeps* iz leta 1520 najdemo *inlustri ... nobili*. V izdaji D. RUHNKENA (Leyden, 1779) in tudi v tu citirani izdaji (izd. W. S. WATT, Leipzig, 1988) pa najdemo *nobili ... inlustri*, kar se mi zdi primernejši opis Varove družine.

¹⁷ Cesarsko provinco Sirijo je kot *legatus Augusti pro praetore* upravljal v letih 6–4/3 pred Kr. Tam je urejal probleme nasledstva po smrti judovskega kralja Herodea (4 pred Kr.) in zadušil judovski upor v Jeruzalemu.

¹⁸ V Germanijo je bil kot *legatus Aug. pro praetore* galskih provinc (*Tres Galliae*) poslan leta 7 po Kr. in je imel kot nosilec te funkcije tudi vrhovno poveljstvo nad legijami ob Renu.

¹⁹ Arminij, prvak Heruskov, ki so prebivali severno od gorovja Harz in med rekama Weser in Laba, je že zelo zgodaj prišel v Rim, kjer je bil deležen vzgoje na Palatinu. Kot mladenič (pribl. 22 let star) je v letih 4–6 po Kr. služil v rimski vojski kot tribun (štabni oficir) in je spremljal Tiberija na njegovem vojnem pohodu v Germaniji kot vodja svojih rojakov.

lost poveljnika kot priložnost za izdajstvo. Ta mladi mož, čigar izraz obraza in oči so izžaravale ogenj duha, je bil stalni spremljevalec naše vojske na naših prejšnjih vojnih pohodih in je poleg rimskega državljanstva dosegel tudi dostojanstvo viteškega stanu. Modro je domneval, da nikogar ni mogoče lažje premagati, kot tistega, ki ničesar hudega ne slutí, in da je zelo pogosta predhodnica nesreče brezskrbnost. (3) Sprva je torej k zarotniškemu načrtu pritegnil maloštevilne, kmalu pa več njih. Zagotovil jim je in jih prepričal, da je Rimljane mogoče premagati. Sklepom so sledila dejanja in določil je čas za zasedo. (4) To je Varu izdal zvest rimski privrženec v tistem plemenu in mož slovitnega imena, Segestes, ki je tudi zahteval, da se zarotnike vrže v oкове. Toda neizogibna usoda je že ovirala človeško razsodnost, že je bila zaslepila njegovo bistroumnost. Kajti navadno je tako, da bog spravi ob razsodnost človeka, čigar srečo namerava uničiti, in povzroči, kar je najbolj žalostno, da, kar se je zgodilo po naključju, se nesrečniku zdi zasluženo in da naključje preide v krivdo. Tako mu Var ni verjel in je izjavil, da sodi njihovo očitno naklonjenost do sebe po svojih zaslugah do njih. Po prvem svarilu pa ni bilo več časa za drugo.

CXIX. (1) Podrobnosti te grozovite nesreče, najhujše, ki je doletela Rimljane na tuji zemlji po porazu Krasa v Partiji²⁰, nameravam opisati, kot že moji predhodniki, v obsežnejšem delu. Tukaj pa lahko obžalujoč prikažem le najvažnejše. (2) Vojsko neprekosljivo v pogumu, prvo v rimski armadi po disciplini, junaštvu in izkušnjah na bojnem polju, so v pogubo pahnila neodločnost poveljnika, verolomstvo sovražnika in nenaklonjenost usode, ne da bi bili imeli vojaki priložnost v isti meri, kot so si bili želeli, bodisi za boj bodisi za umik brez hudih izgub. Nekateri so bili celo strogo kaznovani, ker so bili zgrabili za orožje in pokazali rimski pogum. Obdane z gozdovi, močvirji in zasedami je kot živino popolnoma poklal prav tisti sovražnik, katerega so bili sicer vedno tako obravnavali, da je o njegovem življenju in smrti odločal zgolj srd ali prizanesljivost Rimljanov. (3) Poveljnik je pokazal več poguma za smrt kot za boj, saj si je sledeč zgedu očeta in deda²¹ tudi sam zabodel meč v prsi. (4) Od dveh tabornih poveljnikov pa je dal L. Egij tako sijajen zgled kot Kejonij sramoten. Le-ta je namreč, ko je bil v boju padel večji del vojske, ponudil vdajo in tako dal prednost pogiblji v ujetništvu pred smrtjo v boju. Pa tudi Vala Numonij, Varov legat, sicer miren in pošten mož, je dal strašen zgled, s tem da je pustil pehoto na cedilu, brez zaščite konjenice, in na begu skušal doseči Ren skupaj s konjeniškiimi četami. Vendar se mu je usoda maščevala za to zločinsko dejanje, zakaj ni preživel tistih, ki jih je pustil na cedilu, temveč je padel kot ubežnik. (5) Varovo truplo so bili sovražniki v svoji divjosti napol sežgali in zatem razmesarili, njegovo glavo pa so bili odsekali in odnesli Marobodu²², ki jo je poslal Cezarju. Le-ta ji je vendarle izkazal čast s pokopom v rodbinskem grobu.

²⁰ M. Licinius Crassus, ki je s Cezarjem in Pompejem sklenil leta 60 pred Kr. politično koalicio, ki je v zgodovini znana kot prvi triumvirat, je leta 54 pred Kr. prevzel kot prokonzul namestništvo v provinci Siriji za pet let in odrinil na vojni pohod proti Partom (*Parthi*). Leta 53 pred Kr., ko je s sedmimi legijami, približno 4000 konjeniki in pomožnimi četami ponovno prekoračil Evfrat, so ga Parti približno 30 km južno od Kar (*Carrhae*) premagali.

²¹ Njegov oče Sextus Quintilius, kvestor leta 49 pred Kr., se je, kot poroča VELL. II, 71, 3, boril na strani Cezarjevih morilcev, Bruta in Kasija, pri Filipih leta 42 pred Kr. Po porazu le-teh in zmagi Oktavijana in Marka Antonija ga je na njegovo prošnjo ubil eden njegovih osvobodencev. Njegov ded Sex. Quintilius Varus je bil verjetno pretor leta 57/56 pred Kr. in proprator v Španiji, kjer je naredil samomor. Vzrok ni znan.

²² Glej op. 5.

2 Lucius Annaeus Florus, *Epitoma de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo* II, XXX, 29–39²³:

29 Sed difficilium est provincias optinere quam facere; viribus parantur, iure retinentur.
 30 Igitur breve id gaudium. Quippe Germani victi magis quam domiti erant moresque
 nostros magis quam arma sub imperatore Druso suspiciebant; postquam ille defunc-
 31 tus est, Vari Quintilli libidinem ac superbiam haud secus quam saevitiam odisse coe-
 perunt. Ausus ille agere conventum, et in Catthos (Chaucos) edixerat²⁴, quasi violen-
 tiam barbarum lictoris virgis et praeconis voce posset inhibere. At illi qui iam pridem
 32 robigine obsitos enses inertesque maerent equos, ut primum togas et saeviora armis
 33 iura viderunt, duce Armenio arma corripiunt; cum interim tanta erat Varo pacis fidu-
 cia, ut ne prodita quidem per Segesten unum principum coniuratione commoveretur.
 34 Itaque improvidum et nihil tale metuentem ex improviso adorti, cum ille – o securitas
 – ad tribunal citaret, undique invadunt; castra rapiuntur, tres legiones opprimuntur.
 35 Varus perditas res eodem quo Cannensem diem Paulus et fato est et animo secutus.
 36 Nihil illa caede per paludes perque silvas cruentius, nihil insultatione barbarorum
 intolerabilius, praecipue tamen in causarum patronos. Aliis oculos, aliis manus ampu-
 37 tabant, uni os obsutum, recisa prius lingua, quam in manu tenens barbarus “tandem”
 38 ait “vipera sibilare desisti.” Ipsius quoque consulis corpus, quod militum pietas humi
 abdiderat, effossum. Signa et aquilas duas adhuc barbari possident, tertiam signifer,
 prius quam in manus hostium veniret, evolsit mersamque intra baltei sui latebras
 39 gerens in cruenta palude sic latuit. Hac clade factum, ut imperium, quod in litore
 Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret.

Prevod

XXX. (29) Toda težje je province obdržati kot ustvariti. S silo se jih pridobi, s pravično upravo ohrani. (30) Zato je bilo to naše veselje kratko, saj so bili Germani bolj premagani kot podjarmljeni in so za časa Druzovega poveljevanja²⁵ bolj spoštovali naše dobre nрави kot orožje. (31) Po njegovi smrti²⁶ so začeli sovražiti samovoljnost in objestnost Vara Kvintilija nič manj kot njegovo okrutnost. Le-ta si je drznil imeti sodni zbor in je bil objavil edikt proti Hatom²⁷, kot da bi mogel divjost barbarov krotiti z liktorsko palico in razglasom glasnika. (32) Oni pa, ki so že davno obžalovali, da je rja prekrila njihove meče in da so konji stali brez

²³ Tekst je citiran po izdaji: Otto ROSSBACH (izd.). *L. Annaei Flori Epitomae libri II*. Lipsiae: B.G. Teubner, 1896 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

²⁴ Rokopisno besedilo (*Codex Bambergensis E III 22*) je na tem mestu pokvarjeno: incauto sedixerat. V drugih rokopisih najdemo: incastros sedi rexerat (*Codex Palatinus Latinus 894*); incastris se direxerat (*Codex Leidensis Vossianus 14*). Konjektуре: et <in Catthos (Chaucos) edixerat> izd. ROSSBACH; et <in castris ius dicebat> izd. STAD; et <in castris sedem erexerat> izd. G. VOSS; et <incautius edixerat> izd. C. HALM (Leipzig, 1854).

²⁵ Nero Claudius Drusus (=Drusus maior), sin Tiberija Klavdija Nerona in Livije Druzile, Avgustov pastorek, mlajši brat kasnejšega cesarja Tiberija, je vodil uspešne vojne pohode proti Germanom v letih 12–9 pred Kr. Uspelo mu je pokoriti močnejša zahodnogermanska plemena med Renom in Labo, kot recimo Sugambre, Usipete, Heruske, Hauke, Hate in Markomane. Zgradil je *fossa Drusiana* (kanal med Renom in Severnim morjem), floto na Renu ter z utrdkami zavaroval linijo: Ren–Main–Weser–Maas.

²⁶ Umlr je septembra leta 9 pred Kr. za posledicami nesrečnega padca s konja.

²⁷ Hati (*Chatti* oz. *Catthi*), sosedi Heruskov, so bili močno germansko pleme na področju med rekama Fuldo in Edero.

dela, so, brž ko so videli toge²⁸ in spoznali zakone krutejše od orožja²⁹, prijeli za orožje pod vodstvom Arminija, (33) medtem ko je Var tako zaupal v mir, da ga ni vznemirila niti vest o zaroti, ki mu jo je bil izdal Segestes, eden izmed prvakov. (34) Zato so ga iznenada, ko ni niti slutil niti se bal česa takega, napadli in udarili z vseh strani, ravno – o slepa brezskrbnost – ko jih je pozival, naj se zberejo pred tribunalom. Zavzeli so tabor in uničili tri legije. (35) Var je doživel poraz z enakim koncem in pokazal enak pogum kot Pavel usodnega dne pri Kanah³⁰. (36) Noben boj ni bil tako krvav kot tisto klanje po močvirjih in gozdovih, nič tako nezno kot roganje barbarov, zlasti tisto naperjeno zoper zagovornike v pravdah. (37) Nekaterim so iztaknili oči, drugim odsekali roke, enemu so zašili usta, potem ko so mu bili odrezali jezik. Le-tega držeč v roki je eden izmed barbarov dejal: “Končno, ti gad, si nehal sikati”. (38) Celo truplo samega konzula, ki so ga bili vojaki iz spoštljive vdanosti pokopali, so Germani izkopali. Vojaški prapori in dva legijska orla so še vedno v rokah barbarov, tretjega orla pa je praporščak, preden je mogel pasti v roke sovražnikov, iztrgal z droga in se, noseč ga skritega v gubah za pasom, pogreznil v s krvjo prepojeno močvirje. (39) Ta poraz je povzročil, da je cesarstvo, ki se ni bilo ustavilo na obali Oceana, obstalo na bregu Rena.

3 Cassius Dio Cocceianus, 'Ρωμαϊκή ἱστορία LVI, 18–22³¹:

1 XIII. ἄρτι τε ταῦτα ἐδέδοκτο, καὶ ἀγγελία δεινὴ ἐκ τῆς Γερμανίας ἐλθοῦσα
ἐκάλυσε σφας διεορτάσαι. ἐν γὰρ τῷ αὐτῷ ἐκείνῳ χρόνῳ καὶ ἐν τῇ
Κελτικῇ³² τάδε συνηνέχθη. εἶχόν τινα οἱ Ῥωμαῖοι αὐτῆς, οὐκ ἄθροα ἀλλ' ὡς
2 που καὶ ἔτυχε χειρωθέντα, διὸ οὐδὲ ἐς ἱστορίας μνήμην ἀφίκετο· καὶ
στρατιωτῶν τε αὐτῶν ἐκεῖ ἐχέιμαζον καὶ πόλεις συνωκίζοντο, ἐς τε τὸν
κόσμον σφῶν οἱ βάρβαροι μετερρυθμίζοντο καὶ ἀγορὰς ἐνόμιζον συνό-
δους τε εἰρηρικὰς ἐποιοῦντο. οὐ μέντοι καὶ τῶν πατρίων ἡθῶν τῶν τε
συμφύτων τρόπων καὶ τῆς αὐτονόμου διαίτης τῆς τε ἐκ τῶν ὄπλων ἐξουσί-
3 ας ἐκλελησμένοι ἦσαν. καὶ διὰ τοῦτο, τέως μὲν κατὰ βραχὺ καὶ ὀδῶ τι
μετὰ φυλακῆς μετεμάνθανον αὐτά, οὔτε ἐβαρύνοντο τῇ τοῦ βίου μετα-
βολῇ καὶ ἐλάνθανόν σφας ἀλλοιούμενοι· ἐπεὶ δὲ ὁ Οὐᾶρος ὁ Κυντίλιος
τὴν τε ἡγεμονίαν τῆς Γερμανίας λαβὼν καὶ τὰ παρ' ἐκείνοις ἐκ τῆς
ἀρχῆς διοικῶν ἐσπευσεν αὐτοὺς ἄθροώτερον μεταστῆσαι, καὶ τὰ τε ἄ-
4 ἄλλα ὡς καὶ δουλεύουσί σφισιν ἐπέταττε καὶ χρήματα ὡς καὶ παρ'
ὑπηκόων ἐσέπρασεν, οὐκ ἠνέσχοντο, ἀλλ' οἱ τε πρῶτοι τῆς πρόσθεν
δυναστείας ἐφιέμενοι, καὶ τὰ πλήθη τὴν συνήθη κατάστασιν πρὸ τῆς

²⁸ Toga je bila oblačilo Rimljanov v miru in pri mirnodobskih opravilih. Tu pomeni beseda zlasti vse sodne osebe, sodnike in advokate, liktorje in glasnike, ki niso nosili vojaška oblačila, ampak toge.

²⁹ Gre za znano rimsko pravo in način, kako so vodili sodne procese. Le-to je bilo tudi takrat že zelo izumetničeno in ravno zato tudi ne po okusu Germanov, ki so morali – seveda z veliko nejevoljo – gledati, kako je Var popuščal rabulistom pri izkrivljanju prava in ropanju že tako revnih Germanov.

³⁰ Poleti leta 216 pred Kr., ko je bil Lucius Aemilius Paulus drugi konzul, je prišlo do velike bitke s Hanibalom in rimskega poraza pri Kanah (*Cannae*) v Apuliji, v kateri je padel tudi Emilij Pavel. Le-ta je dal prednost častni smrti v boju pred begom. Njegov kolega C. Terentius Varro pa se je rešil z begom.

³¹ Tekst je citiran po izdaji: Ioannes MELBER (izd.). *Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana*. Lipsiae: B.G. Teubner, 1928 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

³² V izdaji: *Dio's Roman History* (With an English translation by Earnest CARY, on the basis of the version of Herbert Baldwin FOSTER. Vol. VII. London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard UP, 1955 (Loeb Classical Library).) se navaja Γερμανία kot Dionov izraz za rimsko provinco Germanijo, Κελτικὴ pa za Germanijo desno od Rena.

ἀλλοφύλου δεσποτείας προτιμώντες, ἐκ μὲν τοῦ φανεροῦ οὐκ ἀπέστησαν, τολλοὺς μὲν πρὸς τῷ Ῥήνῳ πολλοὺς δὲ καὶ ἐν τῇ σφετέρᾳ τῶν
5 Ῥωμαίων ὄρωντες ὄντας, δεξάμενοι δὲ τὸν Οὐᾶρον ὡς καὶ πάντα τὰ προστασώμενά σφισι ποιήσοντες προήγαγον αὐτὸν πόρρω ἀπὸ τοῦ Ῥήνου ἕς τε τὴν Χερουσκίδα καὶ πρὸς τὸν Οὐίσουργον, κἀνταῦθα εἰρηνικώτατά τε καὶ φιλικώτατα διαγαγόντες πίστιν αὐτῷ παρέσχον ὡς καὶ ἄνευ στρατιωτῶν δουλεύειν δυνάμενοι.

1 XIX. οὗτ' οὖν τὰ στρατεύματα, ὥσπερ εἰκὸς ἦν ἐν πολεμίᾳ, συνείχε, καὶ ἀπ' αὐτῶν συχνούς αἰτοῦσι τοῖς ἀδυνάτοις ὡς καὶ ἐπὶ φυλακῇ χωρίων
2 τινῶν ἢ καὶ ληστῶν συλλήψεσι παραπομπαῖς τέ τισι τῶν ἐπιτηδείων δίδωκεν. ἦσαν δὲ οἱ μάλιστα συνομόσαντες καὶ ἀρχηγοὶ τῆς τε ἐπιβουλῆς καὶ τοῦ πολέμου γενόμενοι ἄλλοι τε καὶ Ἄρμηγιος καὶ Σηγίμερος, συνό-
3 ντες τε αὐτῷ ἀεὶ καὶ συνεστώμενοι πολλάκις. θαρσοῦντος οὖν αὐτοῦ, καὶ μήτε τι δεινὸν προσδεχομένου, καὶ πᾶσι τοῖς τό τε γιγνόμενον ὑποτοποῦσι καὶ φυλάττεσθαι οἱ παραινῶσιν οὐχ ὅπως ἀπιστοῦντος ἀλλὰ καὶ ἐπιτιμῶντος ὡς μάτην αὐτοῖς τε ταραττομένοις καὶ ἐκείνους διαβά-
4 παρασκευῆς, ὅπως ἐπ' αὐτοὺς ὁ Οὐᾶρος ὁρμήσας εὐαλωτότερός σφισιν ἐν τῇ πορείᾳ, ὡς καὶ διὰ φιλίας διῶν, γένηται, μηδὲ ἐξαίφνης πάντων ἅ-
5 μα πολεμωθέντων αὐτῷ φυλακὴν τινα ἑαυτοῦ ποιήσεται. καὶ ἔσχεν οὕτως· προέπεμψάν τε γὰρ αὐτὸν ἐξορμῶντα, καὶ παρέμενοι ὡς καὶ τὰ
5 συμμαχικὰ παρασκευάσοντες καὶ διὰ ταχέων οἱ προσβοηθήσοντες τάς τε δυνάμεις ἐν ἐτοίμῳ που οὔσας παρέλαβον, καὶ ἀποκτείναντες τοὺς παρὰ σφίσι
ἐκαστοὶ στρατιώτας, οὓς πρότερον ἠτήκεσαν, ἐπῆλθον αὐτῷ ἐν ὕλαις ἤδη δυσεκβάτοις ὄντι. κἀνταῦθα ἅμα τε ἀνεφάνησαν πολέμιοι ἀνθ' ὑπηκόων ὄντες, καὶ πολλὰ καὶ δεινὰ εἰργάσαντο.

1 XX. τά τε γὰρ ὄρη καὶ φαραγγώδη καὶ ἀνώμαλα καὶ τὰ δένδρα καὶ πυκνὰ καὶ ὑπερμήκη ἦν, ὥστε τοὺς Ῥωμαίους, καὶ πρὶν τοὺς πολεμίους σφίσι
2 προσπεσεῖν, ἐκεῖνά τε τέμνοντας καὶ ὁδοποιούντας γεφυροῦντάς τε τὰ τούτου δεόμενα ποιηθῆναι. ἦγον δὲ καὶ ἀμάξας πολλὰς καὶ νωτοφόρα
3 πολλὰ ὡς ἐν εἰρήνῃ· παῖδες τε οὐκ ὀλίγοι καὶ γυναῖκες ἢ τε ἄλλη θεραπεία συχνὴ αὐτοῖς συνείπετο, ὥστε καὶ κατὰ τοῦτ' ἐσκεδασμένη τῇ
3 ὁδοιπορίᾳ χρῆσθαι. κἀν τούτῳ καὶ ὑετὸς καὶ ἄνεμος πολὺς ἐπιγεγόμενοι ἔτι καὶ μᾶλλον σφας διέσπειραν· τό τε ἔδαφος ὀλισθηρὸν περὶ τε ταῖς ρίζαις καὶ περὶ τοῖς στελέχεσι γενόμενον σφαλερώτατα αὐτοὺς βαδίζειν ἐποίει, καὶ τὰ ἄκρα τῶν δένδρων καταθραυόμενα καὶ καταπίπτοντα
4 διετάρασσεν. ἐν τοιαύτῃ οὖν δὴ τινὶ ἀμηχανίᾳ τότε τῶν Ῥωμαίων ὄντων, οἱ βάρβαροι πονταχόθεν ἅμα αὐτοὺς ἐξαπινάϊως δι' αὐτῶν τῶν λοχμωδε-
5 στατών, ἅτε καὶ ἔμπειροι τῶν τριμμῶν ὄντες, περιεστοιχίσαντο, καὶ τὸ μὲν πρῶτον πόρρωθεν ἐβαλλον, ἔπειτα δέ, ὡς ἡμύνητο μὲν οὐδεὶς
5 ἐπιτρώσκοντο δὲ πολλοί, ὁμόσε αὐτοῖς ἐχώρησαν· οἷα γὰρ οὔτε ἐν τάξει τινὶ ἀλλὰ ἀναμίξ ταῖς τε ἀμάξαις καὶ τοῖς ἀόπλοις πορευόμενοι, οὔτε συστραφῆναί πη ῥαδίως δυνάμενοι, ἐλάττους τε καθ' ἑκάστους τῶν ἀεὶ προσμιγνύντων σφίσι ὄντες, ἔπασχον μὲν πολλὰ, ἀντέδρων δὲ οὐδέν.

1 XXI. αὐτοῦ τε οὖν ἐστρατοπεδεύσαντο, χωρίου τινὸς ἐπιτηδείου, ὡς γε ἐν ὄρει ὑλώδει ἐνεδέχετο, λαβόμενοι, καὶ μετὰ τοῦτο τάς τε πλείους ἀμάξας καὶ τὰλλα τὰ μὴ πάνυ σφίσι ἀναγκαῖα τὰ μὲν κατακαύσαντες τὰ δὲ καὶ καταλιπόντες, συντεταγμένοι μὲν πη μᾶλλον τῇ ὑστεραίᾳ ἐπορευ-

θησαν, ὥστε καὶ ἐς ψιλὸν τι χωρίον προχωρῆσαι, οὐ μέντοι καὶ ἀναιμωτὶ
 2 ἀπήλλαξαν. ἐντεῦθεν δὲ ἄραντες ἐς τε ὕλας αὐθις ἐσέπεσον, καὶ ἡμύ-
 νοντο μὲν πρὸς τοὺς προσπίπτοντάς σφισιν, οὐκ ἐλάχιστα δὲ δὴ κατ'
 αὐτὸ τοῦτο ἔπταιον· συστρεφόμενοι γὰρ ἐν στενοχωρίᾳ, ὅπως ἀθρόοι
 ἵππῆς τε ὁμοῦ καὶ ὀπλίται ἐπιτρέχουσιν αὐτοῖς, πολλὰ μὲν περὶ ἀλλή-
 3 λοις πολλὰ δὲ καὶ περὶ τοῖς δένδροις ἐσφάλλοντο. τετάρτη τε ἡμέρα³³
 πορευομένοις σφισιν ἐγένετο, καὶ αὐτοῖς ὑετός τε αὐθις λάβρος καὶ ἄ-
 νεμος μέγας προσπεσὼν οὔτε ποι προίεναι οὔθ' ἴστασθαι παγίως ἐπέ-
 4 τρεπεν, ἀλλὰ καὶ τὴν χρῆσιν σφας τῶν ὄπλων ἀφείλετο· οὔτε γὰρ τοῖς
 τοξέμασιν οὔτε τοῖς ἀκοντίοις, ἢ ταῖς γε ἀσπίσιν ἄτε καὶ διαβρόχοις
 5 οὔσαις, καλῶς χρῆσθαι ἐδύναντο. τοῖς γὰρ πολεμίοις, ψιλοῖς τε τὸ
 πλεῖστον οὔσι καὶ τὴν ἐξουσίαν καὶ τῆς ἐφόδου καὶ τῆς ἀναχωρήσεως
 ἀδεᾶ ἔχουσιν, ἥττον που ταῦτα συνέβαινε. πρὸς δ' ἔτι αὐτοῖ τε πολὺ πλεί-
 ους γεγονότες (καὶ γὰρ τῶν ἄλλων τῶν πρότερον περισκοπούμενων συχνοὶ
 ἄλλως τε καὶ ἐπὶ τῇ λείᾳ συνῆλθον) καὶ ἐκείνους ἐλάττους ἤδη ὄντας
 πολλοὶ γὰρ ἐν ταῖς πρὶν μάχαις ἀπωλώλεσαν) καὶ ἐκυκλοῦντο ῥᾶον καὶ
 5 κατεφόνεον, ὥστε καὶ τὸν Οὐᾶρον καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς λογιμωτάτους,
 φοβηθέντας μὴ ἦτοι ζωγρηθῶσιν ἢ καὶ πρὸς τῶν ἐχθίστων ἀποθάνωσι
 καὶ γὰρ τετρωμένοι ἦσαν) ἔργον δεινὸν μὲν ἀναγκαῖον δὲ τολμῆσαι·
 αὐτοὶ γὰρ ἑαυτοὺς ἀπέκτειναν.
 1 XXII. ὡς δὲ τοῦτο διηγγέλη, οὐδὲ τῶν ἄλλων οὐδεὶς ἔτι, εἰ καὶ ἔρρωτὸ
 τις, ἡμύνατο, ἀλλ' οἱ μὲν τὸν ἄρχοντά σφω ἐμιμήσαντο, οἱ δὲ καὶ τὰ ὄ-
 2 πλα παρέντες ἐπέτρεπόν σφας τῶ βουλομένῳ φονεύειν· φυγεῖν γὰρ οὐδ'
 2 εἰ τὰ μάλιστ' αὐτοὶ ἠθέλεν ἐδύνατο. ἐκόπτετό τε οὖν ἀδεῶς πᾶς καὶ ἀνήρ
 καὶ ἵππος καὶ τά τε ... [vzrel v rokopisu].

Prevod³⁴

XVIII. (1) Komaj so bili ti sklepi sprejeti³⁵, ko je iz province Germanije prišla strašna novica in prepredila prireditvev triumfalnih slavij. Ravno v tistem času se je bilo namreč v Germaniji³⁶ zgodilo naslednje: Rimljani so tam posedovali nekatera področja, ne skupaj, ampak kot so jih bili pač zavzeli, – zato jih tudi zgodovina ne omenja. (2) Rimski vojaki so tam prezimovali in začela so se ustanavljati mesta. Barbari so se uklanjali rimskim navadam, prihajali na trge in se miroljubno sestajali z njimi, vendar pa niso bili pozabili navad svojih

³³ Besedilo rokopisa (*Cod. Marcianus* ali *Venetus 395* iz 11. stol.) je na tem mestu pokvarjeno. Izdajatelj L. DINDORF in za njim I. MELBER sta prinesla konjekturo: τετάρτη τε ἡμέρα.

³⁴ Originalno grško besedilo sem prevedla iz nemščine s pomočjo naslednjih izdaj: CASSIUS DIO. *Römische Geschichte*. Band IV, Bücher 51–60. Prev. Otto VEH. Zürich, München: Artemis, 1986 (Bibliothek der alten Welt); *Dio's Roman History*. Vol. VII, Books LVI–LX. Prev. Earnest CARY. London: W. Heinemann; Cambridge, Ma: Harvard Up, 1955 (Loeb Classical Library); CASSIUS DIO. *Römische Geschichte*. Prev. D. Leonhard TAFEL. Stuttgart, 1837.

³⁵ Po zadušitvi velikega panonsko-dalmatskega upora leta 9 po Kr. je bil namreč Avgustu in Tiberiju podeljen naslov *imperator* ter odobren triumf in poleg drugih častnih odličij tudi dva slavoloka v Panoniji. Germaniku, sinu Nerona Klavdija Druza ter nečaku in posvojencu poznejšega cesarja Tiberija, so bila podeljena *ornamenta triumphalia* in pretorska čast ter nekatere druge posebne pravice. Tudi Druzu, sinu poznejšega cesarja Tiberija, so bile priznane posebne pravice, čeprav ni bil sodeloval v omenjeni vojni.

³⁶ Glej op. 32.

očetov, domačih šeg, svojega nekdanjega neodvisnega načina življenja in svoje moči orožja. (3) Zato, dokler so se odvajali teh navad postopoma in tako rekoč mimogrede pod skrbnim nadzorom, jim sprememba njihovega načina življenja ni povzročala težav in so se spreminjali, ne da bi sami kaj opazili. Ko pa je Kvintilij Var postal namestnik province Germanije in se je pri opravljanju svojih službenih dolžnosti ukvarjal tudi z zadevami teh plemen, je hotel to spremembo hitreje izpeljati in jim je ne le ukazoval, kot bi bili rimski sužnji, ampak je tudi izterjeval davke kot od podjarmljenih. (4) Takšno ravnanje pa niso hoteli več prenašati. Plemenski glavarji so namreč stremeli po svoji nekdanji moči, ljudske množice pa so dajale prednost razmeram, ki so jih bile vajene, pred tujo oblastjo. Toda niso se uprli odkrito, ker so videli, da so bile številne rimske čete stacionirane ob Renu, številne pa so bile tudi v njihovi deželi. (5) Namesto tega so sprejeli Vara in ravnali tako, kot bi se hoteli ukloniti vsem njegovim zahtevam, ter ga zvbili daleč stran od Rena v deželo Heruskov in tja do Wesra. Tam so živeli z njim v miru in prijateljstvu in mu vzbudili vero, da bi tudi brez prisotnosti vojakov živeli pokorno.

XIX. (1) Tako Var ni držal svojih vojaških čet skupaj, kot bi bil moral v sovražni deželi, ampak je dodelil številne vojake slabotnim skupnostim, ki so prosile zanje, da bi bodisi varovali različne točke, bodisi prijeli roparje ali spremljali Transporte živeža. (2) Vodji zarote in zahrbtnega naklepa ter vojne sta bila poleg ostalih Armenij in Segimer, ki sta bila njegova stalna spremljevalca in česta gosta pri obedu. (3) Tako se je Var počutil povsem varnega in ni slutil ničesar hudega; vsem tistim pa, ki so z nezaupljivostjo spremljali dogodke in mu svetovali previdnost, ni verjel in jim je celo očital, da so po nepotrebnem vznemirjeni in hočejo le obrekovati njegove prijatelje. Tedaj so se po dogovoru uprla najprej nekatera oddaljena plemena, (4) da bi tako Vara lažje premagali na pohodu, ko bi šel le-ta proti njim kot skozi prijateljsko deželo, namesto da bi sprejel varnostne ukrepe in zavaroval pohod, kot bi storil, če bi se vsi dvignili istočasno. Tako se je tudi zgodilo: Ko je odrinil, so ga spremljali del poti, zatem pa so zaostali pod pretvezo, da bodo zbrali zavezniške kontingente in mu hitro prišli na pomoč. (5) Prevezli so poveljstvo nad svojimi četami, ki so že čakale nekje pripravljene, in, potem ko so bili povsod pobili tam nahajajoče se vojake, za katere so bili prej prosili, napadli Vara, ki se je že nahajal v gozdovih, iz katerih je bilo težko ulti. V trenutku so se zdaj domnevni podložniki pokazali kot sovražniki in povzročili veliko in strašno katastrofo.

XX. (1) Hribovje je bilo polno sotesk in neravnin, gozd zelo gost in poln visokih dreves, tako da so imeli Rimljani že pred napadom sovražnikov dovolj težav s podiranjem dreves, z utiranjem poti in izgradnjo mostov, kjer je bilo to potrebno. (2) S seboj so peljali tudi številne vozove in tovorne živali kot v miru, razen tega jim je sledilo nemajhno število otrok in žensk ter znaten pratež služabnikov, kar je bil dodatni razlog, da so napredovali brez reda in v raztresenih skupinah. (3) Medtem je začelo še močno deževati in postalo je viharo, kar jih je še bolj razkropilo. Tla okrog korenin in debel so postala spolzka, tako da je postal njihov sleherni korak negotov, in drevesne krošnje, ki so se lomile in padale, so povzročale dodatno zmedo. (4) Medtem ko so se Rimljani nahajali v tako težavnem položaju, so jih barbari, ki so dobro poznali poti, iznenada obkolili z vseh strani hkrati, prodirajoč skozi najgostejše goščave. Na začetku so metali izstrelke od daleč, potem pa, ko se ni nihče branil in so bili mnogi ranjeni, so se jih lotili od blizu. (5) Rimske čete namreč niso napredovale v pravilnem bojnem redu, ampak brez reda pomešano z vozovi in neoboroženimi, in se tako niso mogle hitro na enem mestu strniti ter so, ker so bile na posameznih mestih vedno šibkejše po številu kot napadajoči Germani, pretrpele hude izgube, ne da bi zadale sovražniku kak protiudarec.

XXI. (1) Zato so takoj postavili tabor, potem ko so bili našli – kolikor je bilo to sploh

mogoče v gozdnatem hribovju – primeren prostor. Zatem so zažgali ali pa zavrgli večino vozov in vse, kar ni bilo nujno potrebno. Naslednjega dne so odrinili naprej v nekoliko boljšem redu in celo uspeli priti na gol prostor, čeprav ne brez izgub. (2) Od tam pa so spet prišli v gozdove, kjer so se sicer branili pred napadalci, vendar pa ravno zaradi tega pretrpeli najhujše izgube. Ko so se namreč v neki ožini strnili, da bi konjenica in pehota skupaj napadli, so pri tem pogosto spodnašali drugega in spodrsavali ob drevesih. (3) Ko je napočil četrti dan, so bili še vedno na pohodu in ponovno sta se jih lotila močan dež in silovit veter, ki sta jih ovirala tako pri napredovanju, kot jim tudi onemogočila, da bi stali na trdnih nogah. Tako tudi orožja niso mogli uporabiti: niso se mogli namreč uspešno posluževati niti lokov niti kopij, kot tudi ne ščitov, ki so bili popolnoma premočeni. (4) Sovražnike pa, ki so bili večinoma lahko oboroženi in so lahko neovirano napadali in se umikali, je ujma manj prizadela. Razen tega se je bilo njihovo število močno povečalo, ker so se jim mnogi, ki so bili sprva omahovali, zdaj pridružili – predvsem v upanju na plen. (5) Tako so Rimljane, pri katerih so bili nasprotno številni padli v prejšnjih bitkah in so bile njihove vrste zdesetkane, lažje obkolili in pobili. Var in drugi vodilni častniki so se tako iz strahu, da bi lahko živi prišli v ujetništvo ali pa bi jih ubil njihov najbolj zagrizen sovražnik – saj so bili že ranjeni, smelo odločili za strašno, vendar neizogibno dejanje: naredili so samomor.

XXII. (1) Ko se je razširila vest o tem, se nihče več ni branil, tudi če je še bil pri močeh. Nekateri so posnemali zgled svojega vojskovodje, drugi so odvrgli orožje in se pustili brez odpora ubiti prvemu, ki je to hotel. Pobegniti namreč ni mogel nihče, pa če je še tako zelo želel. (2) Tako so barbari neovirano pobili vse – slehernega moža in slehernega konja – in ...

4 Publius Cornelius Tacitus, *Annales* I, 59–62³⁷:

- 1 LIX. Fama dediti benigneque excepti Segestis vulgata, ut quibusque bellum invitis aut cupientibus erat, spe vel dolore accipitur. Arminium super insitam violentiam rapta uxor, subiectus servitio uxoris uterus vecordem agebant, volitabatque per Cheruscos, 2 arma in Segestem, arma in Caesarem poscens. Neque probris temperabat: egregium patrem, magnum imperatorem, fortem exercitum, quorum tot manus unuam mulierculam avexerint. Sibi tres legiones, totidem legatos procubuisse; non enim se proditione neque adversus feminas gravidas, sed palam adversus armatos bellum tractare: cerni 4 adhuc Germanorum in lucis signa Romana quae dis patriis suspenderit. Coleret Segestes victam ripam, redderet filio sacerdotium [hominum]: Germanos numquam satis 5 excusaturos, quod inter Albim et Rhenum virgas et secures et togam viderint. Aliis gentibus ignorantia imperii Romani inexperta esse supplicia, nescia tributa: quae quoniam exuerint inritusque discesserit ille inter numina dicatus Augustus, ille delectus Tiberius, ne inperitum adulescentulum, ne seditiosus exercitum pavescerent. Si patriam parentes antiqua mallent quam dominos et colonias novas, Arminium potius gloriae ac libertatis quam Segestem flagitiosae servitutis ducem sequerentur.
- 1 LX. Conciti per haec non modo Cherusci, sed conterminae gentes, tractusque in partis Inguiomerus Arminii patruus, vetere apud Romanos auctoritate: unde maior Caesari 2 metus. Et ne bellum mole una ingrueret, Caecinam cum quadraginta cohortibus Romanis distrahendo hosti per Bructeros ad flumen Amisiam mittit, equitem Peditum praefectus

³⁷ Tekst je citiran po izdaji: ERICUS KOESTERMANN (izd.). *P. Cornelius Tacitus. Annales (Ab excessu divi Augusti)*. Lipsiae: B.G. Teubner, 1952 (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

- finibus Frisiorum ducit. Ipse impositas navibus quattuor legiones per lacus vexit: simulque pedes eques classis apud praedictum amnem convenere. Chauci cum auxilia pollicerentur, in commilitium adsciti sunt. Bructeros sua urentis expedita cum manu
- 3 L. Stertinius missu Germanici fudit interque caedem et praedam repperit undevicesimae legionis aquilam cum Varo amissam. Ductum inde agmen ad ultimos Bructerorum, quantumque Amisiam et Lupiam amnes inter vastatum, haud procul Teutoburgiensi saltu, in quo reliquiae Vari legionumque insepultae dicebantur.
- 1 LXI. Igitur cupido Caesarem invadit solvendi suprema militibus ducique, permoto ad miserationem omni qui aderat exercitu ob propinquos, amicos, denique ob casus bellorum et sortem hominum. Praemisso Caecina, ut occulta saltuum scrutaretur pontesque et aggeres umido paludum et fallacibus campis imponeret, incedunt maestos locos
- 2 visuque ac memoria deformis. Prima Vari castra lato ambitu et dimensis principiis trium legionum manus ostentabant; dein semiruto vallo, humili fossa accisae iam reliquiae consedissee intellegebantur. Medio campi albentia ossa, ut fugerant, ut restiterant, disiecta vel aggerata. Adiacebant fragmina telorum equorumque artus, simul truncis arborum antefixa ora. Lucis propinquis barbarae arae, apud quas tribunos ac primorum ordinem centuriones mactaverant. Et cladis eius superstites, pugnam aut vincula elapsi, referebant hic cecidisse legatos, illic raptas aquilas; primum ubi vulnus Varo adactum, ubi infelici dextera et suo ictu mortem invenerit; quo tribunali contionatus Arminius, quot patibula captivis, quae scrobes, utque signis et aquilis per superbiam inluserit.
- 1 LXII. Igitur Romanus qui aderat exercitus sextum post cladis annum trium legionum ossa, nullo noscente alienas reliquias an suorum humo tegetet, omnes ut coniunctos, ut consanguineos aucta in hostem ira maesti simul et infensi condebant. Primum extruendo tumulo caespitem Caesar posuit, gratissimo munere in defunctos et praesentibus doloris socius. Quod Tiberio haud probatum, seu cuncta Germanici in deterius trahenti, sive exercitum imagine caesorum insepultorumque tardatum ad proelia et formidolosiore hostium credebat; neque imperatorem auguratu et vetustissimis caerimoniis praeditum adtrectare feralia debuisset.

Prevod

LIX. (1) Vest o vdaji in prijaznem sprejemu Segesta³⁸ se je razširila in vzbudila deloma upanje, deloma žalost, kakor je bila pač komu vojna zoprna ali po volji. Arminija je razen njegove prirodne strastnosti spravljal v blaznost misel, da je njegova soproga ugrabljena in da je otrok, ki ga je nosila pod srcem, izpostavljen sužnosti. Letal je po deželi Heruskov in zahteval orožje proti Segestu, orožje proti Cezarju³⁹. (2) Niti z zasramovanji ni prizanašal:

³⁸ Segestu, zvestemu rimskemu privržencu, je na njegovo prošnjo leta 15 po Kr., ko so ga njegovi rojaki pod vodstvom Arminija oblegali v njegovi trdnjavi, priskočil na pomoč Germanik in ga rešil z veliko množico sorodnikov in varovancev. Pri tem mu je v roke padla tudi noseča Arminijeva soproga in Segestova hči Thusnelda. Po Varovem porazu je bil namreč Segest v sovražnih odnosih z Arminijem predvsem zaradi Arminijeve ugrabitve njegove hčerke. Germanik je njegovim otrokom in sorodnikom obljubil varnost, njemu samemu pa bivališče v stari provinci na levem bregu Rena. Ta vest je torej vzbudila med Heruski deloma upanje (med tistimi, ki so želeli ohraniti mir z Rimljani), deloma žalost (med Arminijevimi privrženci).

³⁹ Scil. Germaniku, Tiberijevem nečaku in posinovljencu, ki je dobil leta 14 po Kr. na Tiberijev predlog *imperium proconsulare maius* nad vojsko pri Renu in je zatem vodil v Germaniji obsežne vojne operacije, ki so, četudi so bile deloma uspešne, prinesle veliko izgub. Zaradi nesorazmerja med vloženim trudom ter stroški in uspehom in po pretehtani oceni kratkoročno dosegljivega je novi cesar Tiberij pozimi leta 16/17 po Kr. razrešil Germanika njegovega vrhovnega poveljstva.

sijajen oče, velik vojskovodja, hrabra vojska, ki je s toliko rokami odpeljala eno samo ubogo žensko! (3) Pred njim pa so nasprotno padle tri legije in prav toliko legatov. On se namreč ne vojskuje s pomočjo izdajstva in tudi ne proti nosečim ženskam, ampak odkrito proti oboroženim možem. Še zdaj je videti v germanskih logih rimske vojaške prapore, katere je tam obesil domorodnim bogovom. (4) Naj le Segest prebiva na premaganem obrežju, naj vrne sinu rimsko svečeniško čast⁴⁰: Germani ne bodo nikoli našli zadostnega opravičila za to, da so med Labo in Renom videli šibe in sekire in togo! (5) Drugi narodi, ker ne poznajo rimskega gospostva, še niso izkusili usmrteve in ne vedo nič o davkih. Oni pa, ker so se tega jarma otresli in je odšel, ne da bi bil kaj dosegel, tisti med bogove povzdignjeni Avgust, tisti izbrani Tiberij, naj se vendar ne ustrašijo neizkušene mladeniča in uporniške vojske! (6) Če jim je domovina, starši in vse staro ljubše kakor oblastniki in nove kolonije, naj raje sledijo Arminiju kot voditelju k slavi in svobodi, kakor Segestu, ki jih vodi v sramotno sužnost!

LX. (1) Te besede so podžgale ne le Heruske, ampak tudi obmejne narode in pritegnili so v zvezo Inguiomera, Arminijevega strica, ki je že dolgo užival ugled pri Rimljanih. To je še povečalo Cezarjevo zaskrbljenost. (2) Da ne bi izbruhnila vojna z vso vojaško močjo hkrati, je poslal Cecino s štiridesetimi rimskimi kohortami čez ozemlje Brukterov⁴¹ k reki Amisiji⁴², da bi razcepil sovražnikove sile, konjenico pa je peljal prefekt Pedo čez ozemlje Frizijev⁴³; sam je vkrčal štiri legije na ladje in jih peljal preko jezer⁴⁴; istočasno se je sešla pehota, konjenica in mornarica pri prej omenjeni reki. Hauki⁴⁵ so bili sprejeti v vojno skupnost, ker so obljubljali pomožne čete. (3) Bruktere, ki so požigali svoje posesti, je L. Stertinij po direktivi Germanika z lahko oboroženim moštvom pobil in med morjenjem in plenjenjem našel orla devetnajste legije, ki je bil z Varom izgubljen. Nato je Germanik peljal svoj vojni pohod do skrajnih mej Brukterov in opustošil vso deželo med rekama Amisijo in Lupijo⁴⁶, ne daleč od Teutoburškega gozda⁴⁷, v katerem so baje ležali ostanki Vara in legij nepokopani.

LXI. (1) Zato je Cezarja obšla želja, da bi izkazal poslednjo čast vojakom in njihovemu vojskovodji, pa tudi vsa navzoča vojska je bila globoko ganjena zaradi sorodnikov, prijateljev in naposled zaradi spremenljive vojne sreče in človeške usode. Cecino je poslal naprej, da bi preiskal nepregledna gozdna področja ter postavil mostove in nasul ceste čez vlažna močvirja in varljive planjave. Zatem so vkorakali na žalostna prizorišča, strahotna očem in spominu. (2) Prvi Varov tabor je kazal s svojim velikim obsegom in po izmeri glavnega stanu delo treh legij; zatem so po na pol porušenem nasipu in plitvem jarku

⁴⁰ Segestov sin, Segimund, ki je bil svečenik pri oltarju Ubijcev (*ara Ubiorum*), ki je služil kultu cesarja Avgusta, je po Varovi katastrofi prešel na stran upornikov.

⁴¹ Brukteri (*Bructeri*), južni sosedi Frizijev (*Frisii*) in Haukov (*Chauci*), so bili germansko pleme, ki je živelo pri reki Ems.

⁴² Amisija je današnja reka Ems.

⁴³ Germansko pleme Frizijev (*Frisii*), zahodnih sosedov Haukov in severnih sosedov Brukterov, ki je poseljevalo primorje Severnega morja med današnjim Zuiderzee in reko Ems, je pokoril že Druz leta 12 pred Kr. in je moralo Rimu plačevati tribut.

⁴⁴ To so danes v Ijsselmeer (*Zuiderzee*) združena holandska jezera oz. lagune, v katere se je izlivala današnja reka Ijssel. Že Germanikov oče (*Drusus maior*) je bil v letih 12 in 11 pred Kr. zgradil kanal, ki je povezoval Ren in Severno morje prav prek teh jezer.

⁴⁵ Hauki (*Chauci*) so bili germansko pleme, ki je prebivalo med spodnjima tokoma rek Ems in Labe, na obali Severnega morja.

⁴⁶ Lupija je današnja reka Lippe.

⁴⁷ Moderno ime Teutoburški gozd (*Teutoburger Wald*) je nastalo šele v 17./18. stoletju s tem, da so del pogorja Osning, imenovanega Lippischer Wald, identificirali s Tacitovim *Teutoburgensis saltus*.

sklepali, da so se bili tam utaborili že skopneli ostanki. Sredi planjave so ležale bele kosti razmetane ali pa nakopičene, kakor so bili pač bežali ali se uprli. (3) Zraven so ležale razbitine orožja in okostja konj, na drevesnih deblih pa so bile pribite človeške lobanje. V sosednjih logih so stali žrtveniki barbarov, na katerih so bili zaklali tribune in centurione prvega razreda. (4) Tisti, ki so preživeli tisti poraz ter ušli bitki ali okovom, so pripovedovali, da so bili tukaj padli legati, tam so bili ugrabljeni legijski orli; pripovedovali so, kje je bila Varu zadana prva rana, kje si je bil s svojo nesrečno desnico sam zabodel meč in našel smrt; s katere vzpetine je bil Arminij govoril svoji zbrani vojski, koliko viličastih mučil za ujetnike in kakšne jame⁴⁸ je bil dal napraviti ter kako se je bil v svoji ošabnosti norčeval iz praporov in orlov.

LXII. (1) Tako je navzoča rimska vojska pokopala šest let po porazu kosti treh legij, ne da bi kdo spoznal, ali s prstjo pokriva tuje ostanke ali ostanke svojih. Vse so pokopavali kot prijatelje, kot brate v čedalje večji jezi do sovražnika, z žalostjo in obenem sovraštvom v srcu. Prvo rušo za grobno gomilo je položil Cezar, da bi tako rajnikom izkazal poslednjo ljubezen in sočustvoval z navzočimi. (2) Tega Tiberij ni odobral, bodisi ker je sleherni Germanikovo dejanje tolmačil kot slabo, bodisi ker je verjel, da je pogled na pobite in nepokopane oslabil vojsko v njeni bojevitosti in okreplil njen strah pred sovražniki; vrhovni poveljnik, ki je imel avgursko čast in prastare ceremonialne posvetitve, pa se tudi ne bi bil smel ukvarjati s pogrebom⁴⁹.

III Historično-kritična interpretacija antičnih literarnih pričevanj o *clades Variana*

Antični viri o *clades Variana* se v svojih zgodovinskih podatkih tako zelo razlikujejo med seboj, da je za oceno njihove sporočilne vrednosti potrebno upoštevati njihov čas nastanka in njihovo odvisnost od drugih poročil.

Varov poraz se je vedno odkrito priznaval kot velik zunanji neuspeh in ogorčenje nad perfidnostjo Germanov je dalo priznanju nesreče posebno noto. Vendar bi lahko bilo – kot meni Dieter Timpe⁵⁰ –, da cesar Avgust ni bil zainteresiran za natančnejši prikaz ozadja poraza, zato ni mogoče izključiti delovanja poluradne informacijske politike. Ravno nastanek oz. genezo historiografske tradicije o Varovi bitki ni mogoče pojasniti. Gotovo se zdi le, da poročila tistih, ki *pugnam aut vincula elapsi* (Tac. Ann. I, 61, 4), ki so jih pogosto uporabljali kot pravir, ne predstavljajo njene formalne osnove, nadaljuje Timpe. Da poznavanje podrobnosti, ki so se dogodile med in po bitki, konec koncev mora izvirati od preživelih – ali kvečjemu iz poročil pozneje prebeglih⁵¹ –, se seveda razume. Vendar ne pisma vojne pošte, ampak cesarska poročila v senatu, v danem primeru literarne eksplikacije senatorskih akterjev in le skrajno indirektno neposredna poročila, na katerih so spet morala temeljiti letista, so bila tu kot tudi sicer informacijski vir historikov. Vendar niso znana ne poluradna pojasnila k temi niti kakšna sodobna historiografska obravnava, zaključuje Timpe.

⁴⁸ To so morale biti jame, v katerih so mučili ujetnike.

⁴⁹ Državni svečeniki in visoki uradniki, ki so imeli kot zastopniki rimskega ljudstva gotove svečeniške funkcije, se niso dotikali mrličev ali se z njimi kakorkoli ukvarjali, ker je po rimskih predstavah veljalo, da jih to onečišča. Obstajajo številni dokazi za tako gledanje Rimljanov. Tako se je Sula, da ne bi izgubil svoje kulturne čistosti, v naglici ločil od žene, ko je le-ta v času državnega praznika, ki ga je vodil Sula, po porodu umirala. Germanik ni bil le član avgurskega kolegija, ampak tudi *frater Arvalis*, *flamen Augustalis* in *sodalis Augustalis*.

⁵⁰ Dieter TIMPE. *Arminius-Studien*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1970, 118.

⁵¹ Prim. Tac. Ann. I, 57, 4 sl.; 71, 1.

Pričevanja antičnih virov o *clades Variana* obravnavam v časovnem zaporedju njihovega nastanka in pri tem poskušam povezati nalogi tako zgodovinarja kot filologa, ki se zdita – pri obravnavanju zgodovinske teme kot je *clades Variana* na osnovi zgodovinsko-literarnega izročila – nerazdružljivo povezani. Naloga zgodovinarja namreč je, da razbere iz besedila virov žal maloštevilne historično-verjetne detajle, da bi tako spoznal, “kako je bilo”, kar pomeni, da mora zgodovinar besedilo razčleniti. Nasprotno pa je naloga filologa, da na osnovi besedila ugotovi, katerim ciljem in tendencam je avtor v svojem prikazu sledil, katerim etičnim in umetniškim principom je podredil svoje zgodovinopisje, kar pomeni, da mora filolog razčlenjeno spet zbrati in povezati.

Najstarejše sodobne antične omembe *clades Variana* iz avgustejsko-tiberijskega obdobja najdemo pri pesnikoma Ovidiju in Maniliju ter geografu Strabonu, ki pa jih seveda ne smemo meriti s historiografskimi merili. Razumljivo je, da v pesniških namigovanjih na Varov poraz očitneje izstopajo le nekateri specifični aspekti celotnega dogajanja.

Iz leta 10 po Kr. (pomlad) izvira prvi namig na odpad Germanije pri Publiju Ovidiju Nazonu (*Publius Ovidius Naso*) v njegovi zbirki *Tristia*, ki je tu povezan s pričakovanjem hitre ponovne triumfalne pokoritve *rebellatrix Germania* še v istem letu pod poveljstvom novega vrhovnega poveljnika ob Renu – Tiberija⁵². Nasprotno pa kaže nadalje njegovo podrobno slikanje tega fiktivnega Tiberijevega triumfa nad Germanijo (*Trist. IV, 2* iz leta 11 po Kr.), da je pesnik medtem že prejel prek svojih dopisnih stikov z Rimom zelo natančne informacije o *clades Variana*, ki pa jih ni bil mogel prenesti v Rim nihče drug kot “tisti, ki so ostali živi po onem porazu ter ušli bitki in okovom” (*Tac. Ann. I, 61, 4*). Pri karakteriziranju več germanskih plemenskih poglavarjev, vodij upora (*reges*) (*Trist. IV, 2, 19 sl.*), ki jih prikaže v triumfalnem sprevodu, izrecno poudarja – poleg povsem konvencionalnih potez barbarstva – bistvene tudi sicer izpričane značilnosti *clades Variana*: hujskanje k uporu in načrtna zarota (prim. *Vell. II, 118, 3*; *Cass. Dio LVI, 19, 2*), perfidna obkolitev rimske vojske na zahrbtnem zemljišču (prim. *Vell. II, 119, 2*), grozovite človeške žrtve po zmagi barbarov (prim. *Tac. Ann. I, 61, 3*) – kot očitno tudi propad velikega števila trdnjav (*castella*). Kot domneva Gustav Adolf Lehmann⁵³, meri namig na “perfidnega” povzročitelja *fraude locorum* doživete katastrofe (*Trist. IV, 2, 33/34*) verjetno celo direktno na osebo Arminija⁵⁴. Ovidij je bil očitno že leta 11, če ne že leta 10 po Kr., dobro seznanjen z geografsko situacijo, okoliščinami boja v Teutoburškem gozdu, zaroto in človeškimi žrtvami po bitki kot najbolj eksaktnem, vendar tudi najbolj senzacionalnem detajlu. Ti detajli so torej mogli priti do izgnanca v Tomih ob Črnem morju z mestnorimskim posredovanjem (*acta urbis*), poznavanja političnega ozadja in strateške povezave pa sami po sebi še ne izdajajo. Vendar pa kljub poznavanju grozljivih podrobnosti iz katastrofe najdemo pri njem, kot ugotavlja

⁵² Ov. *Trist. III, 12, 45–48: is, precor, auditos possit narrare triumphos / Caesaris et Latio reddita vota Iovi, / teque, rebellatrix, tandem, Germania, magni / triste caput pedibus supposuisse ducis.* (O da bi vedel povedati kaj mi o zmagah cesarja, / kaj o daritvah bi čul v Laciju Jupiteru v čast, / slišal, da ti, Germanija uporna, si le uklonila / vodji pod nôge medtem svojo ošabno glavó! – prev. Josip JURCA) – Ta oster izraz torej predpostavlja, da je imel Ovidij Germanijo že za pomirjeno provinco.

⁵³ Gustav Adolf LEHMANN. “Zur historisch-literarischen Überlieferung der Varus-Katastrophe 9 n. Chr.”. *Boreas* (Münster) 13 (1990), 146.

⁵⁴ Ov. *Trist. IV, 2, 31–38: ille ferox et adhuc oculis hostilibus ardens / hortator pugnae consiliumque fuit. / perfidus hic nostros inclusit fraude locorum, / squalida promissis qui tegit ora comis. / illo, qui sequitur, dicunt mactata ministro / saepe recusanti corpora capta deo. / hic lacus, hi montes, haec tot castella, tot amnes / plena ferae caedis, plena cruoris erant.* (Tisti, ki divje oči še zdaj mu sovražno gorijo, / prej je vzpodbujal na boj, svete je v vojni dajal. / Tisti, ki mračni obraz zakriva z lasmi si, nesramnež, / zvabil v varljivi je kraj, naše obkolil ljudi. / Tisti za njim je duhovnik, ujetnikov naših telesa, / kadar ga uslišal ni bog, često je v čast daroval. / Jézera tista in reke in mnoge goré in gradovi / klanja so polne bile, polne bile so krvi. – prev. Josip JURCA)

Timpe⁵⁵, namesto imena izdajalca personifikacijo dežele: *rebellatrix Germania* oz. topično karakteriziranje germanskega vodje: *ferox, perfidus*. Kar zadeva prostorske in pokrajinske razmere, v katerih se je dogodila *clades Variana*, omenja Ovidij v triumfalnem sprevodu v prisposodobah peljana jezera, hribovja, trdnjave in reke “polne surovega klanja in polne krvi” (*plena ferae caedis, plena cruoris*). To so le pričevanja pesniške fantazije in vsekakor potrditvev običajne, s tem pa – če posplošimo – ne nujno napačne predstave o razmerah in nasprotnikih v Germaniji, piše Rainer Wiegels⁵⁶.

Prav tako splošen in nedoločen je v omembi *clades Variana* Mark Manilij (*Marcus Manilius*), ki v prvi knjigi (napisani nedvomno pred letom 14 po Kr.⁵⁷) svoje daljše didaktične pesnitve *Astronomica*, ki jo je posvetil Tiberiju, povezuje grozeča predznamenja kometov z nenadnim, zahrbtno pripravljenim uporom in prelomom pogodbe s strani “divje Germanije” (*fera Germania*), ki je pred kratkim pokončala vojskovodjo Vara in prepojila poljane (*campi*) s krvjo treh legij⁵⁸. Tudi pri Maniliju najdemo namesto imena germanskega vodje upora personifikacijo dežele: *fera Germania* (prim. Ov. Trist. IV, 2, 1: *fera Germania*). Zdi se, kot ugotavlja Timpe⁵⁹, da oseba vodje upora na začetku ni prodrla v splošno zavest. Iz te kratke omembe *clades Variana* pa seveda ne dobimo nobenih podatkov o poteku katastrofe.

Četudi nekoliko natančnejši in podrobnejši, ostaja tudi Grk Strabon (*Στράβων*) nedoločen in splošen v svojem prikazu *clades Variana* v obsežnem (najkasneje leta 18 po Kr. napisanem) geografskem delu *Γεωγραφικά* (dop. *ὑπομνήματα*), v katerem omenja tudi primere svojega časa, se pravi rimske pohode proti Germanom, ko razpravlja o koristnosti geografije v praktični dejavnosti, npr. pri vodenju vojske, saj je za dober uspeh nujno poznavanje krajev. Tako karakterizira taktiko Germanov proti Rimljanom in kritično ugotavlja, da se barbari na močvirnem zemljišču, v nedostopnih gozdovih in neobljudenih krajih vojskujejo tako, da izrabljajo svoje poznavanje krajev in Rimljanom prikrivajo uporabne poti in možnosti za oskrbo s proviantom, vendar pa, kot meni Wiegels⁶⁰, teh posplošujočih navedb pri Strabonu ni mogoče neposredno povezati s *clades Variana*⁶¹. Neposredno k temu pove Strabon le na kratko v okviru svojega

⁵⁵ TIMPE 1970, 126.

⁵⁶ Rainer WIEGELS. “Kalkriese und die literarische Überlieferung zur *clades Variana*”. Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 648 (op. 49).

⁵⁷ Namigi na še vladajočega cesarja Avgusta jasno dajejo zanesljiv *terminus ante quem* za čas nastanka prvih knjig te pesnitve: pred smrtjo prvega princepsa 19. avgusta 14 po Kr. (MANIL. Astron. I, 7 sl.; I, 385 sl.; I, 800; I, 913 in II, 509). Nasprotno pa kažejo konkretni namigi v četrti knjigi (MANIL. Astron. IV, 548 sl. in IV, 764 sl.) na začetek vladavine cesarja Tiberija.

⁵⁸ MANIL. Astron. I, 896–903: *Quin et bella canunt ignes subitosque tumultus / et clandestinis urgentia fraudibus arma / externas modo per gentes, ut, foedere rupto / cum fera ductorem rapuit Germania Varum / infectisque trium legionum sanguine campos, / arserunt toto passim minitancia mundo / lumina, et ipsa tulit bellum natura per ignes / opposuitque suas vires finemque minata est*; (Celo vojne naznanjajo ognji in nepričakovane upore kot tudi orožje dvignjeno za skrivno prevaro. Tako so nedavno v tujih deželah, ko je divja Germanija prelomila pogodbo in pokončala vojskovodjo Vara ter prepojila poljane s krvjo treh legij, žarele grozeče luči na vseh straneh neba in sama narava je z ognjem začela vojno ter vodeč svoje sile proti nam grozila z uničenjem.) – prim. tudi IV, 794 sl. in III, 633 sl.

⁵⁹ TIMPE 1970, 126.

⁶⁰ WIEGELS 1999, 647.

⁶¹ STRAB. Geogr. I, 1, 17 = p. 10 C (= citirano po straneh v CASAUBONOVNI izdaji iz leta 1620): *...ἐν ἔλεσι καὶ δρυμοῖς ἀβάτοις ἐρημίαις τε τοπομαχοῦντων τῶν βαρβάρων καὶ τὰ ἐγγύς πόρρω ποιοῦντων τῶν τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ τὰς ὁδοὺς ἐπικρυπτομένων καὶ τὰς εὐπορίας τροφῆς τε καὶ τῶν ἄλλων...* (ko so se barbari vojskovali na močvirnem zemljišču, v nedostopnih gozdovih in neobljudenih krajih tako, da so izrabljali svoje poznavanje dežele: hlinili so tistim, ki se niso spoznali [Rimljanom], da, kar blizu, daleč je, in prikrivali poti in možnosti za oskrbo s proviantom in z drugimi stvarmi...) – Pri prevajanju vseh originalnih grških besedil v slovenščino sem uporabila nemške prevode.

poročila o plemenih desno od Rena, katera plemena dobijo vodilno vlogo in da je nezaupanje do le-teh na mestu. Kot svareč primer navaja Heruske in njihova odvisna "klientelna plemena" (*ὑπήκοοι*)⁶², na ozemlju katerih je bil kot posledica izdaje v zasedi uničen prezaupljivi vojskovodja Varus s tremi legijami. S tem ni povedano o poteku boja nič, o prostorski situaciji pa malo. Kar zadeva prizorišče boja, je po Strabonovih besedah prišlo do poraza Rimljanov v deželi Heruskov. Kot glavnega sovražnika torej in središče protirimskega gibanja prikazuje plemensko zvezo Heruskov (s podložnimi "klientelnimi plemeni"), kateri je bila prej pod rimsko oblastjo žal vse preveč zaupljivo priznana prednost. Strabon torej pri splošni ugotovitvi, da so Rimljanom najbolj škodovala ravno tista germanska plemena, katerim so najbolj zaupali, navaja *clades Variana* kot primer za to⁶³. Zgovorno je tudi razpoloženje, ki ga izdajajo te Strabonove besede⁶⁴: resnost Varovega poraza je nedvomna, vendar pa ima poraženca predvsem za nesrečno žrtev barbarske izdaje. Da je ravno Strabon tisti, ki najmočneje izrazi ogorčenje nad perfidnostjo izdajalca in to stori, ko opisuje triumf, ki ga je slavil Germanik leta 17 po Kr., morda ni slučajno, meni Timpe⁶⁵. O s strani Vara neupoštevanem svarilu Segesta, rimskega prijatelja, da se namreč pripravlja zarota, in o Varovem izrecno poudarjenem zaupanju v mir ni mogel po katastrofi poročati nihče drug kot Segest, pojasnjuje Timpe. On sam je moral po vdaji razkriti Germaniku to in ono in ta razkritja se zdi, da so pustila globok vtis: poročilo o neupoštevanem svarilu Segesta, napačno ocenjenega zvestega rimskega prijatelja, se najde skoraj v vseh virih. Te pomembne dodatne informacije o dogodkih leta 9 po Kr. – sklepa naprej Timpe – so morale biti nekako povezane s pojavom Segesta v Rimu in triumfom in to bržkone pojasnjuje ton Strabonove izjave. Strabon pa je tudi prvi, ki sploh imenuje Heruska po imenu, in to ne stori tam, kjer bi pričakovali, ampak pri triumfu, kjer že Ovidij (Trist. IV, 2, 31 isl.) fiktivno naslika maščevanju izročenege sovražnega vodjo. Strabon, ki je lahko o Germanikovem triumfu leta 17 po Kr. poročal iz avtopsije, torej šele tu mimogrede imenuje Varovega nasprotnika⁶⁶, ugotavlja Timpe⁶⁷.

Torej tudi Strabon, podobno kot že omenjena rimska pesnika, ne da detajliranega prikaza *clades Variana*, ne da bi mogli pri njegovih drugače usmerjenih intencijah z gotovostjo reči, ali za njegovim prikazom tiči hoten molk⁶⁸.

Ne glede na povsem nespecifične notice in posamezne namige pa razpolagamo dejansko le s štirimi historiografskimi pričevanji o Varovi katastrofi v "Teutoburškem gozdu" (*saltus Teutoburgiensis*)⁶⁹:

⁶² Kdo natančno je mišljen z *ὑπήκοοι*, se ne sporoča.

⁶³ STRAB. Geogr. VII, 1, 4 = p. 291 C: *...οἱ δὲ πιστευθέντες τὰ μέγιστα κατέβλαψαν, καθάπερ οἱ Χηρούσκοι καὶ οἱ τούτοις ὑπήκοοι, παρ' οἷς τρία τάγματα Ῥωμαίων μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Οὐάρου Κουιντίλλιου παρασπονδήθέντα ἀπόλετο ἐξ ἐνέδρας...* (so tisti, katerim se je zaupalo, povzročili največjo škodo, kot Heruski in njihovi vazali, na ozemlju katerih so bile zaradi kršitve pogodb v zasedi uničene tri rimske legije z njihovim vojskovodjo Kvintilijem Varom...)

⁶⁴ Glej op. 61.

⁶⁵ TIMPE 1970, 121.

⁶⁶ STRAB. Geogr. VII, 1, 4 = p. 291/292 C: v triumfalnem sprevodu so bili peljani *Σεγίμουῶντος τε Σεγέστου υἱός, Χηρούσκων ἡγεμόν, καὶ ἀδελφὴ αὐτοῦ, γυνὴ δ' Ἀρμενίου τοῦ πολεμαρχήσαντος ἐν τοῖς Χηρούσκοις ἐν τῇ πρὸς Οὐάρου Κουιντίλλιον παρασπονδήσει καὶ ὧν ἔτι συνέχοντος τὸν πόλεμον, ὄνομα Θουσνέλδα...* (...Segimund, Segestov sin, vodja Heruskov, in njegova sestra, soproga Arminija, poveljnika Heruskov pri uničenju Vara, ki tudi zdaj še [to je po zmagi Germanika] nadaljuje vojno, Thusnelda ...)

⁶⁷ TIMPE 1970, 126.

⁶⁸ Walther JOHN. "P. Quinctilius Varus". *RE* 24 (1963), 924 vidi v Strabonovih besedah "eine offenbar angesichts der Schmach dieser Niederlage absichtlich recht ungenau gehaltene Mitteilung" (očitno spričo sramotnega poraza namerno nenatančno prikazovanje).

⁶⁹ TAC. Ann. I, 60, 5.

1. Obravnava v krajšem kompendiju rimske zgodovine (z običajnim naslovom *Historiae Romanae*) Veleja Paterkula iz leta 30 po Kr., ki velja za najpomembnejše sodobno antično pričevanje o *clades Variana* iz tiberijanskega obdobja (II, 117–119);
2. v sebi protislovno in stilistično-literarno preveč poantirano in manirirano poročilo v kratkem pregledu rimske zgodovine (*Epitoma de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo*) Lucija Aneja Flora (II, XXX, 29–39) najbrž iz Hadrijanovega časa, čigar delo temelji v celoti, tukaj pa vsaj deloma, predvsem na Liviju;
3. zelo izčrpen, na pomembnih mestih z vrzelmi okrnjen prikaz v izredno obsežnem zgodovinskem delu (‘*Ρωμαϊκῆ ἱστορία*’) Kasija Diona Kokcejana iz časa severne cesarske dinastije, ki očitno temelji na nekem res kvalitetnem, latinskem primarnem viru, se začne s sistematičnim uvodom in vsekakor upoštevanja vrednim karakteriziranjem obstoječe strukture rimske oblasti nad Germanijo (do leta 9 po Kr.) desno od Rena tja do Labe (LVI, 18–22);
4. pomembni podatki in “skoki” nazaj v Tacitovih Analih (*Annales*)⁷⁰, napisanih nekje ob koncu Trajanovega vladanja – vsekakor po letu 112 po Kr., zlasti slovesno dramaturgično poročilo o ekspediciji cesarja Germanika v pohodnem letu 15 po Kr. na prizorišča katastrofe v *saltus Teutoburgiensis* (I, 59–62), za katero je kot glavni vir uporabil v prvi vrsti obsežno, vendar neohranjeno monografijo (*Bella Germaniae*) Plinija Starejšega iz časa cesarja Klavdija.

1 C.⁷¹ Velleius Paterculus

Katerim etičnim in umetniškim principom je avtor podredil svoje zgodovinopisje ter katerim ciljem in tendencam je sledil v svojem kompendiju (*Historiae Romanae* v dveh knjigah)⁷² iz leta 30 po Kr., je moral povedati v proemiju, ki pa je žal izgubljen. Govoril je, kar je mogoče ugotoviti iz poznejših mest v samem delu, o kratkosti in naglici, o skromnem stilu in tudi o svojem občudovanju cesarja Tiberija. Velej začne svoj zgodovinski spis s splošno zgodovino in opisuje potek svetovne zgodovine od padca Troje naprej, in sicer najprej po konceptu *translatio imperii* kot prenos oblasti od Orienta prek Grčije v Rim, zatem pa se popolnoma osredotoči na rimsko zgodovino. V ospredje stopi cesarska zgodovina z Avgustom, ko se je začelo mirno in brezskrbno življenje, ki je našlo svojo dokončno potrditev pod blagim (*optimus*) Tiberijem⁷³. Velej Paterkul natančno opisuje vojaške uspehe, ki jih je v Germaniji in na področju Donave dosegel Tiberij ali on sam. Mračno nasprotje je katastrofa v Teutoburškem gozdu. V celotnem delu sta vzpon in padec vodilni predstavi, mirovanja ni, pojasnjuje Gregor Maurach⁷⁴. Gonilne sile so fortuna, ki ostaja nedoločna,

⁷⁰ Tacita sem kot vir – ne glede na kronološko zaporedje – uvrstila na konec, ker kot historiograf ne obravnava neposredno *clades Variana* kot literarni topos, in torej ni direktni vir za *clades Variana* (Anali se namreč začnejo šele z letom 14 po Kr.), pač pa nam daje le zelo pomembne informacije predvsem, kar zadeva prostorske in pokrajinske razmere, v katerih se je odigrala katastrofa, ne opisuje pa samega boja in Varovega pohoda, zato je Tacit pomemben vir predvsem v zadnjem (četrtm) delu moje diplomske naloge, kjer se ukvarjam z rezultati izkopavanj v kraju Kalkriese v relaciji do literarnih virov.

⁷¹ Njegovo *praenomen* je negotovo. Priscijan ga imenuje Marcus. Publius se pojavi kot *praenomen* na naslovni strani *editio princeps*, verjetno zaradi zmotnega identificiranja s P. Velejem iz Tac. Ann. III, 39. Na začetku in koncu prve knjige pa se pojavlja *praenomen* C.

⁷² Naslov dela se pri večini modernih izdajateljjev citira kot: *Vellei Paterculi ad M. Vinicium libri duo*.

⁷³ S to lojalno perspektivo postaja Velej Paterkul tudi korektiv za mračno sliko o Tiberiju pri Tacitu in drugih.

⁷⁴ Gregor MAURACH. “Die literarische Form des Arminiuschlacht-Berichts”. Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd). *Arminius und die Varusschlacht: Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995, 168.

pogosto paradokсна, in natančno določljive kreposti ali slabosti oz. napake mož – odtod številne primerjave osebnosti, ki spominjajo na Plutarha. To pot do veličine Rima pod Tiberijem opisuje tako, da niza glavne dogodke drugega ob drugem, komaj kdaj v kavzalnem koneksu, pač pa kot spomina vredne epizode v dramati rojevanja cesarstva. Spomina vredno je pri tem, kar zbuja začudenje, to pa je človeška veličina ali uničenje, je igra sreče, ki povzdigne in strmoglavlji. Skratka Velej Paterkul opisuje tisto vznemirjajoče, to pa vsekakor ne v natančno in detajlno naslikanih epizodah, temveč s pomočjo mentalnega vtisa, ki ga doseže z besedami in izrazi, ki zbujejo emocije (kot “objokovati” ali “poklati kot živino”), nadaljuje Maurach⁷⁵. Njegovo zgodovinopisje je torej naklonjeno ideji ascendance in skuša napraviti vtis z nizanjem glavnih dejstev, pri čemer pa je poročilo o le-teh obarvano z afektivnimi nalepkami. Tu postane razumljivo, koliko detajlov in kakšne detajle črpa iz svojega vira, ki ga je v obrisih še mogoče slutiti: po eni strani so to takšne podrobnosti, ki naznanjajo veliko korakanje zgodovine k tiberijevemu cesarstvu, po drugi strani pa takšne, ki jasno kažejo na ubrano delovanje muhaste sreče in človeške slabosti, kar tako pogosto zbuja začudenje in prestraši. Podrobno slikanje pa uporablja še v eni (tretji) funkciji, namreč kot sredstvo za razčlenitev: Velej Paterkul rad pripoveduje neko podrobnost na koncu večje kompozicijske enote pred novim stvarnim sklopom, zaključi Maurach⁷⁶. Za notranjo zvezo dogodkov pa ima, kot sem že omenila, malo razumevanja, njegovo zanimanje velja osebam, tako da se njegovo delo deloma razveže v biografije. Velik pomen pripisuje risanju karakterjev delujočih, rad pa vpleta tudi anekdote in posamezne poteze.

Če se zdaj osredotočimo od splošnega na konkretno, torej na epizodo o Varovem porazu, vidimo, da Velej Paterkul, ki se je kot dober vojak in konjeniški poveljnik (*praefectus equitum*) in zatem kot *legatus legionis* tudi sam udeležil Tiberijevih germansko-panonskih vojnih pohodov (4–12 po Kr.), s čimer si je prislužil razna odlikovanja in pretorsko čast (14 po Kr.), žal ni dal koherentnega prikaza katastrofe leta 9 po Kr., čeprav je kot sodobnik bržkone najbolje poznal germansko vojno prizorišče, natančen potek dogodkov in delujoče osebe⁷⁷. Njegov zelo zgoščen prikaz poteka grozovitega poraza (II, 119, 2–4) bolj obide realne povezave kot jih razgrinja in Velej se za to opraviči z zelo verjetno nikoli izpolnjeno, morda tudi sploh ne resno mišljeno obljubo bodočih *iusta volumina* – torej monografije o *clades Variana* –, ki naj bi jih bili v njegovem času napisali že drugi (*ut alii*)⁷⁸. Ta namig na njegove predhodnike ostaja problematičen⁷⁹. Velej torej poleg natančnega podatka o uničenih enotah (tri legije, trije konjeniški eskadroni in šest pomožnih kohort)⁸⁰ daje le povzetek⁸¹, ki abruptno, vendar ostro oriše dejansko dogajanje v retorični maniri, pri čemer navaja v skladu z njegovo tendenco po *breviarium* celo vrsto hvale in graje vrednih *exempla*.

⁷⁵ Ibid., 168.

⁷⁶ Ibid., 169.

⁷⁷ Walther JOHN 1963, 925 meni, da je Velej Paterkul gotovo osebno poznal tako Vara kot njegovega nasprotnika Arminija. Glej tudi JOHN 1963, 958.

⁷⁸ VELL. II, 119, 1: *ordinem atrocissimae calamitatis, qua nulla post Crassi in Parthis damnum in externis gentibus gravior Romanis fuit, iustis voluminibus* (podobno napoved najdemo tudi za panonsko vojno: II, 114, 4) *ut alii, ita nos conabimur exponere...*

⁷⁹ Le težko bi verjeli, pravi TIMPE 1970, 119, da je popolnoma iz trte izvit, vendar pa, ker ni noben od teh “drugih” avtorjev oprijemljiv, ne vemo, kaj je Velej res lahko predpostavljal. LEHMANN 1990, 147 pripomni, da gre morda za namig na izgubljeno zgodovinsko delo Avfidija Basa (*Bellum Germanicum*), pri čemer pa je seveda vprašljivo, poudari JOHN 1963, 935, ali je njegovo delo leta 30 po Kr. že obstajalo. Tudi stališče, da bi *ut alii* lahko nakazoval tudi prihodnja dela, kar je domneval tudi že JOHN 1963, 934/935, ni prepričljivo, piše WIEGELS 1999, op. 39.

⁸⁰ Glej VELL. II, 117, 1. Velej je torej moral imeti pred seboj vir, ki je nudil natančne podatke (v številkah!) o padlih.

⁸¹ Glej VELL. II, 119, 2–4. Gre za prikrite reflekse njegovega vira, pojasnjuje MAURACH 1995, 168.

Njegovo poročilo, ki se torej zlasti koncentrira na karakterne poteze udeležencev, prikaže Vara kot pripadnika ene od *gentes Albanae* – pojasnjuje John⁸², čigar oče in ded nista opravljala konzulata (*nobili magis quam inlustri ortus familia*), kot moža blage narave, mirnega značaja, telesno in duševno nekoliko okornega, lakomnega, bornirano ošabnega do barbarov in justično fanatičnega (II, 117, 2–4). Detajli in *exempla*, ki jih Velej navidezno naključno izbira, so pogojeni z njegovo docela enostransko-sovražno tendenco nasproti osebi (in celo ugledu medtem že izumrle plemiške družine) Kvinktilija Vara, ki mu očita □ mimo splošnega, tako rekoč “uradnega” očitka nepremišljenosti in brezbriznosti (*temeritas* in *neglegentia*)⁸³ – torej izjemno neustrezno vedenje, zlorabo službenega položaja in osebno bogatenje kot tudi vso sramoto poraza, pojasnjuje Lehmann⁸⁴, kar pa kaže tudi na Velejevo prevladujočo tendenco po personaliziranju in moraliziranju zgodovinskih dogodkov, ne da bi imel oko za globlje strukture. Očitek *neglegentia* in *temeritas* se pri Veleju spet pojavi, vendar raznoliko variiran in stopnjevan kot: *summa socordia* (118, 1), *segnitia* (118, 2), *securitas* (118, 2), *marcor* (119, 2). Ta značjski portret je bržkone izviral iz čiste sovražnosti. Ostalo je bila, meni Timpe⁸⁵, mešanica obstoječih argumentov in očitkov. Pri tem je ta oportunistični historiograf izkoristil za senatorsko in politično javnost v Rimu situacijsko očitno še povsem aktualno obsodbo Varove druge soproge Klavdije Pulhre (Augustove pranečakinje in intimne prijateljice starejše Agripine, Germanikove soproge in Augustove vnukinje) in njenega sina (Germanikovega zeta) v letih 26 in 27 po Kr. zaradi (raz)žalitve veličanstva. Klavdija Pulhra in njen sin sta torej postala žrtvi strankarskih bojev pod Tiberijem, razlaga Timpe⁸⁶. Pred tem političnim ozadjem je treba razumeti Velejevo sodbo o poražencu v Teutoburškem gozdu, ki ima zelo malo opraviti z dogodki pred dvajsetimi leti, skoraj vse pa s strankarskimi boji njegovega časa. Častilec Tiberija pa je imel predvsem tudi decidirano stališče do političnih nasprotij poznih dvajsetih let po Kr.: zmanjševal je zasluge Germanika in se nasprotno poklonil Sejanu, prefektu Tiberijeve pretorijanske garde in zmagovitemu nasprotniku starejše Agripine, v panegiričnih posvetitvah⁸⁷. Velejev oris zgodovine je izšel tri leta po padcu mlajšega Vara. Zdaj, ko je družina Kvinktilijev Varov izginila iz zgodovine in njen družbeni ugled ni več do neke mere ščitil *memoria Vari*, je bilo mogoče nesrečo očeta pretvoriti v zasramovanje, ki je bolj veljalo prominentnim članom Agripine frakcije, zaključí Timpe⁸⁸, ki se mu pridružuje tudi Lehmann⁸⁹. Iz tega sledi, da je Velej zelo verjetno sam iznajditelj sodbe o Varu, ki jo beremo pri njem – sklepa naprej Timpe. John⁹⁰ pa domneva, da star vojak Velej zasipa upravnega uradnika s sramotitvami kot grešnega kozla za strašno katastrofo iz besa nad zgrešeno germansko politiko. V opisu politike, ki jo je Var baje izvajal do Germanov, se zdi, da že leži reminiscenca na miselne tokove, ki so pri Kasiju Dionu oprijemljivi (stvarni problemi provincijske uprave, strogost ali fleksibilnost, očitek izkoriščanja), vendar bolj grobo in ponovno reducirano na čisto osebne napake. Velej da s tem bolj popačeno karikaturo kot tehtno

⁸² JOHN 1963, 959.

⁸³ Prim. Suet. Tib. 18, 1 in Sen. Rhet. Contr. I, 3, 10.

⁸⁴ LEHMANN 1990, 148.

⁸⁵ TIMPE 1970, 124.

⁸⁶ Ibid., 124.

⁸⁷ Zelo značilen za Velejev oportunizem je panegirik na Sejana (II, 127 in 128), ki neposredno sledi ekonomiju na Tiberija (II, 126). Glej tudi LEHMANN 1990, op. 16 in TIMPE 1970, 124, op. 24.

⁸⁸ TIMPE 1970, 124.

⁸⁹ LEHMANN 1990, 148.

⁹⁰ JOHN 1963, 958.

karakteristiko legata, ki bi bila za njegovega časa mogoča. Očita mu, da je na čelu vojske v osrčju Germanije (*mediam ingressus Germaniam*) podaljševal poletno kampanjo leta 9 po Kr. čez primeren rok (*trahebat aestiva*)⁹¹ v nepremišljeni in popolnoma napačni oceni germanskega človeka in tako hotel uresničiti zastavljen cilj (117, 4 *quo proposito*) na eni strani s pretirano vneto v izvajanju judikature (kot glavnega faktorja *pénétration pacifique*), na drugi strani z vse preveliko popustljivostjo in zaupljivostjo (117, 2: *otio magis castrorum quam bellicae adsuetus militiae*) ob najhujšem zanemarjanju vojaških varnostno-zaščitnih ukrepov. Njegovo upravljanje province Sirije tu služi za izgovor, da mu obesi očitek najbrutalnejše lakomnosti, poudari John⁹². Celotno njegovo ravnanje torej želi ožigosati kot izrazito nevojaško, njegovo osebnost pa difimirati.

Velejev literarni domislek je v tem, da je spretno povezal Arminijevo sliko z degradacijo Vara: Var je: *nobili magis quam inlustri ortus familia, vir ingenio mitis, moribus quietus, ut corpore ita animo immobilior; otio magis castrorum quam bellicae adsuetus militiae* (117, 2) – k temu je dodana še *socordia* in *segnitia* (118, 1, 2) kot tudi *marcor ducis* (119, 2). Arminij pa je nasprotno: *iuvenis genere nobilis, manu fortis, sensu celer, ultra barbarum promptus ingenio* (118, 2) – razen tega pa lahko nanj apliciramo tudi *natum mendacio genus* (118, 1) in *perfidia hostis* (119, 2). – *Fortis*, kar se izrodi v *ferox*, in *perfidus* spadata seveda k topičnim oznakam za Germane. Tudi tukaj je Arminij označen le kot inteligenten (po)glavarjev sin, ki je v rimski socialni in vojaški hierarhiji daleč prišel in je po zaslugi grandioznega Varovega neuspeha lahko postal velik politični zločinec. Povezovanje z Varovo sliko in samovšečen memoarski ton tvorijo nianse te sodbe, ki se v svojih osnovnih potezah vsekakor ne razlikuje od ostalih sodobnih sodb. Le mimogrede in sklicujoč se na kompetenco intimnega poznavatelja razmer je izražen namig na socialen položaj Arminija, ne da bi bilo iz tega izpeljano kakršnokoli sklepanje za zgodovinsko oceno dejanskega stanja, ugotavlja Timpe⁹³.

Vrh te sovražno-degradirajoče, naravnost kriminalizirajoče kritike Varove osebe in vedenja pa si Velej sicer prizadeva, da bi uničene spodnjerenske legije očistil slehernega madeža krivde⁹⁴. Velej torej dokumentira v svojem poročilu zelo problematično nerazumevanje (beri: kritiziranje) Varovega ravnanja, ki omejuje njegovo zanesljivost, in izrazit dezinteres za bitko samo, poudarja Horst Callies⁹⁵. Smiselnih podatkov, razen tega, da je bitka sploh bila, ni mogoče dobiti. Sramotivte, s katerimi zasipa Vara kot grešnega kozla za strašno katastrofo, dajejo – če kritično razmišljamo – dovolj jasno pečat krivičnosti ravno s

⁹¹ Iz deloma zelo preciznih podatkov o časovnem odnosu kapitulacije zadnjega upornega žarišča v ilirski Dalmaciji in katastrofe v Germaniji (CASS. Dio LVI, 17–18, 1; VELL. PAT. II, 117, 1; SUET. Tib. 17, 2) izvira zanesljivo datiranje *clades Variana* v zadnjo tretjino meseca septembra leta 9 po Kr. – Glej JOHN 1963, 955/956.

⁹² Glej JOHN 1963, 960–961, kjer skuša Walther John ovreči ta očitek tlačenja in izsiljevanja, ki naj bi ga Varus izvajal v Siriji (Vell. 117, 2: *Syria, ..., quam pauper divitem ingressus dives pauperem reliquit*), z več argumenti in ga prikazati kot ceneno retorično frazo. Cesarsko provinco Sirijo je kot *legatus Aug. pro praetore* upravljal v letih 6–4/3 pred Kr.

⁹³ TIMPE 1970, 128.

⁹⁴ VELL. PAT. II, 119, 2: *exercitus omnium fortissimus, disciplina, manu experientiaque bellorum inter Romanos milites princeps, marcore ducis, perfidia hostis, iniquitate Fortunae circumventus, cum ne pugnandi quidem egrediendive occasio iis, in quantum voluerant, data esset immunis, castigatis etiam quibusdam gravi poena, quia Romanis et armis et animis usi fuissent, inclusus silvis, paludibus, insidiis ab eo hoste ad internecionem more pecudum trucidatus est, quem ita semper tractaverat, ut vitam aut mortem eius nunc ira nunc venia temperaret* (kar je izraz objokovanja vredne paradoksnosti položaja).

⁹⁵ HORST CALLIES. "Bemerkungen zu Aussagen und Aussagehaltung antiker Quellen und neuerer Literatur zur Varusschlacht und ihrer Lokalisierung". Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd.). *Arminius und die Varusschlacht: Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995, 176.

svojo afektivno retorično zaostritvijo, kajti konec koncev je tudi za Veleja, piše John⁹⁶, katastrofa bolj strašna, od boga odrejena usoda kot človeška krivda vojskovodje⁹⁷.

V svojem orisu *clades Variana* Velej večkrat prikaže delovanje usode kot agensa: *indulgente nobis Fortuna* (117, 1; ker se je panonska vojna ravno končala in je bil zato Tiberij prost za prevzem vrhovnega poveljstva v Germaniji); pravično delovanje usode: *factum* (sc. beg Vale Numonija, Varovega legata) *Fortuna ulta est* (119, 4); z rimskega stališča negativno delovanje: *...fata consiliis omnemque animi eius aciem praestrinxerat: quippe ita se res habet, ut plerumque cui fortunam mutaturus est deus, consilia corrumpat efficiatque, quod miserrimum est, ut, quod accidit, id etiam merito accidisse videatur et casus in culpam transeat* (118, 4); nadalje skupno delovanje v povzetku: *exercitus omnium fortissimus ... marcore ducis, perfidia hostis, iniquitate Fortunae circumventus* (119, 2). Krivda za katastrofo se v tem kontekstu nikakor ne pripisuje enostransko osebi vojskovodje, tudi Arminijeve *perfidia* in *Fortuna* imata svoj delež in sta nedvomno sestavni del tudi uradne obdelave *clades*, povzema nasprotno Wiegels⁹⁸.

Na koncu naj še povem, da Velejevo poročilo, ki se torej predvsem koncentrira na karakterne poteze udeležencev, obenem pa tudi, kot v celotnem delu vedno znova, na delovanje fortune, vsebuje glede prostorskih razmer in pokrajinskih danosti boja le splošen namig, da se je katastrofa odigrala v gozdovih, močvirjih in v zasedi Germanov (119, 2: *exercitus ... inclusus silvis, paludibus, insidiis*).

2 Lucius⁹⁹ Annaeus Florus

V proemiju k zgodovinskemu delu *Kratek pregled sedmih stoletij vojn po Titu Liviju* (*Epitoma de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC* v dveh knjigah iz Hadrijanovega časa)¹⁰⁰, ki je v načelu *laus Romae* v obliki historiografskega panegirika s *populus Romanus* kot središčem historičnega prikaza, Anej Flor oznani, da želi v periodah prikazati veličino Rima, ki temelji na človeški kreposti (*virtus*) in naklonjenosti sreče (*fortuna*)¹⁰¹. Pri tem primerja krog rimske zgodovine z različnimi postajami človekovega življenja, to so (I introd., 4–8): *infantia* (otročka doba: prvih 400 let pod kralji), *adulescentia* (doraščajoča doba: naslednjih 150 let razmaha italske ozemeljske posesti), *iuventus et robusta maturitas* (mladeniška in zrela doba: sijajni uspehi v drugih desetletjih tja do *pax Augusta*), *senectus* (starost: propad cesarstva od Avgusta do Florovih časov) in *reddita iuventus* (nova mladost: poživitev in utrditev oblasti pod Trajanom, ko je “*senectus imperii* ozelenela kakor nova pomlad”). Flor je hotel v svojem delu, ki je povečevanje rimskega ekspanzionizma, predvsem pokazati, kako so Rimljani prestali hude in nenehne boje, vojne, doživeli zmage, a tudi

⁹⁶ JOHN 1963, 958.

⁹⁷ VELL. PAT. II, 118, 4: *sed praevalabant iam fata consiliis omnemque animi eius aciem praestrinxerant: quippe ita se res habet, ut plerumque cui fortunam mutaturus est deus, consilia corrumpat efficiatque, quod miserrimum est, ut, quod accidit, id etiam merito accidisse videatur et casus in culpam transeat.*

⁹⁸ WIEGELS 1999, op. 40.

⁹⁹ V *Codex Bambergensis* najdemo *praenomen* Iulius, sicer pa Lucius.

¹⁰⁰ Naslov je sporen: *Epitoma* (ali *Epitome*) *de Tito Livio*, *Epitoma Historiae Romanae Livii* ali *Epitome bellorum omnium annorum DCC*.

¹⁰¹ Florovo razumevanje rimskega imperija kot rezultata skupnega delovanja *virtus* in *fortuna* se pojavi že pri LIVIJU (IX, 17–19), ki v primerjavi z Grki brani veličino Rima kot posledenco rimske vrline (*virtus*) in ne le usode (*fortuna*), ko primerja rimsko moč z makedonsko za časa Aleksandra Velikega, ugotavlja José Miguel ALONSO-NÚÑEZ. *Die politische und soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus*. Bonn, 1983, 10.

poraze in si tako zaslužili cesarstvo, ki naj po višji previdnosti vlada nad svetom. Njegovo zgodovinsko delo se nam tako prikazuje kot sijajno povelečevanje rimske *virtus*, a tudi kot globoko nravno razmišljanje o notranjih in zunanjih pojavih, ki so pospešili veličino in propad "najimennitnejšega naroda" na svetu. Iz predvsem vojaškega prikaza je torej mogoče razbrati politično koncepcijo in socialno-kritično držo. V takšni senekovski¹⁰² zasnovi, ki je vsekakor drzna, osebna, prej retorična kakor strogo zgodovinska, loči celo z navedbo leta rimsko mladost od visoke starosti in spozna zrelo dobo države v močni ekspanziji pod Avgustom. Kritiki so mu tu očitali napake v izračunavanju period, obravnavali njegov stil poln metafor, pri tem pa spregledali princip razporeditve gradiva, opozori Maurach¹⁰³. Flor namreč na začetku krajših *bella* daje le zelo približno navedbo kraja (*locus*), zatem hvalno anekdoto oz. zgodbo o zmagi in značilen detajl.

To shemo "kraj – zgodba o zmagi – značilen detajl" najdemo tudi v njegovem prikazu germanske vojne pod Kvinktilijem Varom, ugotavlja naprej Maurach. Emfatičen uvodni stavek ("O da ne bi bil imel (sc. cesar Avgust) tudi pokoritev Germanije za tako pomembno!")¹⁰⁴ da *locus* in hkrati vznemiri. Vendar pa bi se bilo to posrečilo, "če bi bili barbari lahko prenašali naše razvade tako dobro kot našo oblast."¹⁰⁵ – torej topos osebnega neuspeha. Druz namreč, tako nadaljuje Anej Flor, je bil pokoril nekaj plemen in – zdaj sledi značilen detajl – iz spolij Markomanov postavil spomenik zmage. Zatem se je obrnil proti nadaljnim plemenom, ki so bili rimske vojake križali in v slutnji nadaljnjega zmagovanja že pred končnim obračunom razdelili pričakovani plen – vendar je prišlo drugače! Druz je zmagal, zgradil trdnjave ob rekah Maas, Laba in Weser in kmalu je začel ta del Germanije privzemati rimske navade. Ljudje, zemlja in celo vreme so se zdeli spremenjeni – celo vreme! –, vendar (tako s pomočjo sentence člani avtor, ki se je dobro zavedal kompozicije) "je težje province obdržati kot ustvariti", kajti te Germane, bolj premagane kot pa dokončno podjarmljene, so (dokler je bil tam značajan Druz) brzdali bolj rimski *mores* kot orožje. Ko pa sta prišli Varova samovolja in objestnost in je le-ta izdal edikt zoper Hate (iz tega je treba razbrati: kako poniževalno je po rimskem pravu ukrepal proti odpadnikom), tedaj se je prebudilo staro hrepenenje "po meču in konju" (II, XXX, 32: *enses inertesque maerent equos*). P. Kvinktilij Var pa, čeprav posvarjen, je pozval Germane na narok in barbari so bliskovito naskočili tabor z vseh strani in uničili Rimljane. Anej Flor torej krči, izpusti pohod v zaledje in – v tem se Florovo poročilo načelno oddalji od Dionovega in Tacitovega – spremeni napad v gozdu v naskok na tabor. Gotovo je poznal vir, ki sta ga uporabljala tudi Velej Paterkul in Kasij Dio (to kaže med drugim fraza o spreminjanju v deželi Germanov), vendar izpusti vse natančnejše podrobnosti, da bi sledil shemi "kraj – zgodba o zmagi – značilen detajl", nadaljuje Maurach¹⁰⁶. Kraj – to je Germanija; zgodba o Druzu je zgodba o zmagi; zatem pride tema *mores*, le da so tokrat pretežno *mores Romanorum*, ki povzročijo, da pride star *mos* ponosnih barbarov ponovno do izraza. Na koncu je nekaj detajlov iz odločilnega boja: samomor Vara, grozodejstva zmagovalcev¹⁰⁷. Kaj je torej Anej Flor storil iz detajliranega, dobrega izročila (če pri tem pomislimo na njegov zares natančen podatek o

¹⁰² V njegovi delitvi zgodovinskega dela v štiri *aetates* vidimo posnemanje Seneke Starejšega, ki je izpričan pri LAKTANCIJU: *Divinae Institutiones* VII, 15, 14.

¹⁰³ MAURACH 1995, 171.

¹⁰⁴ ANN. FLOR. II, XXX, 21: *Germaniam quoque utinam vincere tanti non putasset!*

¹⁰⁵ Ibid., 22: *et factum erat, si barbari tam vitia nostra quam imperia ferre potuissent.*

¹⁰⁶ MAURACH 1995, 172.

¹⁰⁷ ANN. FLOR. II, XXX, 37–38: *aliis oculos, aliis manus amputabant, uni os obsutum, recisa prius lingua, quam in manu tenens barbarus "tandem" ait "vipera sibilare desisti". Ipsius quoque consulis corpus, quod militum pietas humi abdiderat, effossum.*

trdnjavah ob rekah Maas, Laba in Weser)? Krajša *bella* je reduciral na suho shemo “kraj – *mores* – zgodba o zmagi – značilen detajl”. Daljša epizoda o Varu sledi enakemu vzorcu, vendar z več podrobnostmi, a tudi le takšnimi, ki sodijo k shemi in ilustrirajo *mores*. *Mores* so reducirani večinoma na primitivne karakteristike, tudi v primeru P. Kvinktilija Vara.

Anej Flor torej ne sporoča natančne utemeljitve bojnih pohodov (npr. strateška preudarjanja), želi le napraviti vtis s poročilom – ki ga umesti v bližino kapitla o Varu – o energiji in moči, s katero močni cesar Avgust in njemu sorodni vojskovodje cesarstvo večajo, medel Var pa ga zmanjšuje, tako Maurach¹⁰⁸. Torej je za primerno interpretiranje potrebno upoštevati tudi pozicijo poglavja *Bellum Germanicum* znotraj sistematičnega pregleda (II, XXI, 12 isl.), ki ga Flor oblikuje v močno retorični maniri, nad sicer zmagovitimi obmejnimi in ekspanzijskimi vojnami Avgusta: tu je bila ponosna bilanca uspeha (ki le zastran Germanije kaže nadvse obžalovanja vreden negativen položaj) skupno projicirana na temno ozadje dobe “cesarske nedejavnosti” (*inertia Caesarum*) in prestaranosti rimskega ljudstva (I introd., 8), ki se je začela po smrti Avgusta. Temu primerno se drama v Germaniji postavi čisto zavestno izključno na nasprotje med zločinskim “okupatorjem” in nesposobnejšem Varom in svetlo junaško figuro osvajalca Druza¹⁰⁹, kateremu se pripisujejo popolnoma vsi rimski uspehi in dosežki, med drugim celo vzpostavitev celotnega mejnega utrdbenega pasu ob Renu, povezanega z utrjenimi oporišči na vseh drugih rečnih tokovih zahodne Germanije (II, XXX, 26). Nasprotno pa ostajajo tako oseba kot dosežki Tiberija vključno z dogodki iz časa njegovega principata – spričo pretiravanja z notorično antitiberijskimi tendencami v rimski historiografiji od časa Kaligule in Klavdija naprej – konsekventno izpuščeni, kar potrjuje vtis, da je bil avtor popolnoma brez pomislekov – vsaj ko je šlo za to, da se zgodovinske dogodke manipulativno poravnava za željeno perspektivo ali poanto, pojasnjuje Lehmann¹¹⁰. Tako torej Flor prikaže Vara kot neposrednega naslednika Druza (II, XXX, 31), ki zamenja Druzo-va vojna osvajanja (30) z – zaradi njegove samovolje (*libido*), objestnosti (*superbia*) in okrutnosti (*saevitia*) – veliko brutalnejšo civilno upravo (31). Zatem parentetično sledi zavračanje te napačne mirovne politike (31), ki je imela za posledico, da je pri Germanih rasla oborožena opozicija pod Arminijevim vodstvom (32), do katere ostane Var popolnoma slep v neverjetnem zaupanju v mir, čeprav ga je bil Segest posvaril (33).

Tako kot pri Veleju tudi pri Floru sprožijo upor Germanov nizkotne lastnosti Vara, gre torej – če besedilu natančno sledimo – za en sam motiv civilne judikature, piše John¹¹¹. V slepečem klišeju moralizirajoče trivialne zgodovine je postal Var negativen zgled, poudarja Timpe¹¹². Flor piše s patetičnim ogorčenjem o Varu in po drugi strani učinkovito slika barbarsko maščevalnost in okrutnost po bitki, vendar pa njegov prikaz osebnosti Arminija ni pod tem vplivom. Omenja ga le s preprostimi in skopimi besedami (II, XXX, 32): *duce Armenio arma corripunt*.

Anej Flor nam daje skupno najmanj informacij. Za opis bitke porabi pravzaprav le dva pičila stavka. Vrh tega je poročilo v sebi protislovno in v tem oziru že manj verjetno. Flor zaostri tu Velejeve očitke zoper Vara do absurdne poante: Germani naj bi Vara – sedečega v taboru na tribunalu in pozivajočega na narok – iznenada napadli z vseh strani, v naskoku zavzeli tabor in

¹⁰⁸ MAURACH 1995, 172.

¹⁰⁹ Za to najde Flor očitno oporne točke že pri Liviju.

¹¹⁰ LEHMANN 1990, 151. Tipično se v Florovi zaključni opazki o Varovi katastrofi vendarle kontrastirajoče opozori na rimsko invazijo in zavzetje Britanije (II, XXX, 39): *Hac clade factum, ut imperium, quod in litore Oceani non steterat, in ripa Rheni fluminis staret*.

¹¹¹ JOHN 1963, 930/931.

¹¹² TIMPE 1970, 126.

pokončali tri legije.¹¹³ A že v naslednjem stavku objokuje Varovo katastrofo kot doslej najbolj krvavo klanje “po močvirjih in gozdovih”¹¹⁴ – kar je znamenje za to, da je imel Flor zelo verjetno pred očmi verodostojnejše poročilo o dogodkih¹¹⁵, in hkrati kaže, da je Flor tukaj kot tudi sicer pogosto uporabil na račun zgodovinske zanesljivosti retorično zaostritev. Morali se bomo zadovoljiti s tem, da je ta napad na tabor med sodno obravnavo naivna, samovoljna Florova iznajdba ali v najboljšem primeru njegove predloge. Tako se je treba zadovoljiti z ugotovitvijo, da Florovo poročilo ne more veljati za historični vir o poteku *clades Variana*, ugotavlja John¹¹⁶, kot tudi ne za izhodišče za iskanje bojišča.

Nič manj protisloven ni Florov postopek, ko po eni strani izrecno omeni na Vara usmerjena svarila Segesta, enega izmed prvakov Heruskov, pred že pripravljeno zaroto (II, XXX, 33) – dramatična epizoda, ki je nedvomno šele po uspešni evakuaciji (in pomilostitvi) Segesta s strani Germanika (15 po Kr.) lahko postala zares znana (Tac. Ann. I, 57–59). Po drugi strani pa se v Florovi Epitomi striktno ignorira v vojnih pohodih leta 15 in 16 po Kr. ponovno nazaj pridobljena najprej dva izgubljena legijska orla Varove vojske¹¹⁷ – pod cesarjem Klavdijem pa pride leta 41 po Kr. končno tudi zadnji orel spet v rimske roke¹¹⁸, opozori Lehmann¹¹⁹. Namesto tega nam avtor dramatično naslika vulgarno verzijo heroične “rešitve” enega izmed legijskih orlov s strani praporščaka (*signifer*), ki se ni bal smrti (II, XXX, 38)¹²⁰. Iz Florove opazke (II, XXX, 38: *signa et aquilas duas adhuc barbari possident*) lahko sklepamo, meni John¹²¹, da je Flor tu nepremišljeno sledil predlogi, ki je morala biti napisana v času, ko so vsi trije legijski orli veljali za izgubljene, t.j. torej pred letom 15/16 po Kr. Potemtakem lahko naprej domnevamo, da ta vir ni bil noben drug kot zadnja, 142. knjiga Livijeve *Zgodovine (Ab Urbe condita libri ali Historiae)*¹²², ki jo je Flor tudi sicer v

¹¹³ Takšen potek poraza si preprosto ni mogoče misliti: kako vendar naj bi bil Arminij zbral okrog tabora oboroženo moč, ki naj bi bila štela vsaj 6000 do 8000 mož, ne da bi bili Rimljani karkoli opazili, se sprašuje JOHN 1963, 931. Sicer pa je zavzetje (v naskoku) takšnega tabora prej neverjetno, ker je Germanom pretežno manjkala izkušnja obleganja, pripomni CALLIES 1995, 176.

¹¹⁴ ANN. FLOR. II, XXX, 34–36: *Itaque inprovidum et nihil tale metuentem ex inproviso adorti, cum ille – o securitas – ad tribunal citaret, undique invadunt; castra rapiuntur, tres legiones opprimuntur. Varus perditas res eodem quo Cannensem diem Paulus et fato est et animo secutus. Nihil illa caede per paludes perque silvas cruentius, nihil insultatione barbarorum intolerabilius, praecipue tamen in caesarum patronos*. Tudi v nadaljnjem se je avtor držal svojega apartnega prikaza – zaradi napada barbarov – brutalno prekinjenega sodnega prizora (z manirirano-srhljivimi posameznimi potezami).

¹¹⁵ Namig na pokol “v močvirjih in gozdovih” bi utegnil torej izvirati iz primarnih virov, t.j. virov, ki segajo nazaj tja v avgustejsko-tiberijsko obdobje. V teh besedah namreč vendarle obstaja – ne glede na Diona – soglasno izročilo o zemljišču, na katerem se je odigrala katastrofa. Tudi Velejeva splošna fraza (II, 119, 2): (scil. *exercitus*) *inclusus silvis, paludibus, insidiis* kaže nedvomno na prostorsko široko raztegnjen areal kot prizorišče Varove katastrofe. Prim. samovoljno interpretacijo tega mesta pri W. JOHN 1963, 932 isl., ki (934) podčrta, da vsaj jedro Florovega poročila: *castra rapiuntur, tres legiones opprimuntur* ustreza dejstvom.

¹¹⁶ JOHN 1963, 932.

¹¹⁷ Glej TAC. ANN. I, 60, 3; II, 25, 1–2; II, 41, 1.

¹¹⁸ Glej CASS. DIO LX, 8, 7.

¹¹⁹ LEHMANN 1990, 150.

¹²⁰ Tej anekdoti nasprotuje jasno Tacitovo sporočilo (Ann. I, 61, 4): *illic raptas aquilas*, kar je treba razumeti kot tri orle treh legij, razlaga JOHN 1963, 933 in nadaljuje, da Velej Paterkul prav gotovo ne bi bil – pri tendenci svojega *breviarium* poleg ostalih navedenih *exempla virtutis* – pustil tako junaško dejanje neomenjeno. O neupoštevanju tega Tacitovega pričevanja in drugačni interpretaciji te anekdote glej JOHN 1963, 933.

¹²¹ JOHN 1963, 932.

¹²² Glej R. SYME. “Livy and Augustus”. *Harvard Studies in Classical Philology*. (Cambridge, Mass.) 64 (1959), 27–87 (posebno 40 sl.), kjer Syme korigira Livijeve življenjske podatke iz Hieronimove *Kronike* (59 pred Kr.– 17 po Kr.): 64 pred Kr.– 12 po Kr. Po Liv. perioch. 121 so bile knjige 121–142 (*Ab Urbe condita*) objavljene šele po smrti cesarja Avgusta – bržkone iz zapuščine avtorja.

svojem delu uporabljal kot glavni vir. Kajti, kot je znano, je Livij v omenjeni, danes izgubljeni 142. knjigi (gl. perioch. 142)¹²³, ki je vsebovala natančen opis velikega vojnega pohoda proti Germanom leta 9 pred Kr. z ustreznim priznanjem, izkazanim ponesrečenemu starejšemu Druzu, na koncu verjetno opozoril tudi na – v času zapisa povsem aktualno – Varovo katastrofo¹²⁴. V tem namigu, ki gotovo ni dal izčrpno informacijo in obširen prikaz, je bilo domnevno v središču pozornosti kontrastiranje poraza v deželi Heruskov s tako uspešno – vsekakor že pred letom 9 pred Kr. s slabimi *omina* in nesrečami spremljano – začetno fazo rimske ekspanzije med Renom in Labo, s katero naj bi razširili *imperium Romanum* do Labe, domnevata John¹²⁵ in Lehmann¹²⁶. Nasprotno pa je Gerhard Lemcke¹²⁷ opozoril na nenavadno tesne in direktne miselne povezave med Florom in Velejem v prikazu *clades Variana* in poskušal precej osamljeno dokazati, da je Flor uporabil Veleja kot vir za svoje poročilo in ne Livija. John¹²⁸ pa nasprotno meni, da bi bilo potemtakem prej mogoče sklepati, da je imel tudi Velej pred očmi Livijev prikaz *clades Variana*. Le v enem samem dejanskem podatku, pojasnjuje Lemcke, odstopa Flor od Veleja, to so besede: *castra rapiuntur*. Florov prikaz naskoka tabora med sodno sejo, ki ga pri Veleju ne nejdemo¹²⁹, saj pri njem manjka dejansko poročilo o boju, ki ga je Velej – sledeč tu drugim ciljem – prihranil za obsežnejše zgodovinsko delo, je mogoče razložiti le z napačnim razumevanjem vira, torej Veleja, s strani Flora, nadaljuje precej neprepričljivo Lemcke¹³⁰. Da Flor niti z besedo ne omeni vojne pohode Tiberija, je bistven argument zoper hipotezo Lemcke-ja¹³¹.

Tako lahko kratko povzamem, da je šlo Aneju Floru očitno bolj za dramatično-retorično zaostritev in za obsodbo prezaupljivega, objestnega, iracionalnega P. Kvintilija Vara kot ozadje k sijajnemu junaku Druzu, za kar je verjetno našel oporne točke že pri Liviju. Florovo poročilo o *clades Variana* vsekakor ne more biti izhodišče za iskanje bojišča, kot tudi ne za prikaz dogodkov kot takih.

3 Cassius Dio Cocceianus

Tudi proemij k 80 knjig obsegajočemu zgodovinskemu delu *Rimska zgodovina* (*Ρωμαϊκή ἱστορία* ali *Ρωμαϊκά*) tega moža, ki je v času severne dinastije pripadal najvišjim cesarskim krogom, je izgubljen, tako je treba – kot pri Veleju Paterkulu – s sklepanjem ugotoviti, katerim historiografskim principom je sledil. Njegovo zelo okrnjeno delo, ki je obravnavalo čas od mitičnega praočeta Eneja pa do leta 229 po Kr., ko je bil Kasij Dio sam drugič konzul in se je po tem letu umaknil iz političnega življenja, je neprecenljiv vir za

¹²³ O. ROßBACH (izd.). *T. Livii Periochae*. Leipzig, 1910.

¹²⁴ To domnevo potrjuje danes izgubljeni rokopis (*Codex Pithou*), ki ga je P. PITHOU uporabljal še leta 1563 in ki je imel na koncu periohe 142 za splošno izpričanami besedami *et supremis eius* (sc. Drusi) *plures honores dati* še besede *clades Quinctilii Vari*. – Glej JOHN 1963, 933/934.

¹²⁵ JOHN 1963, 933.

¹²⁶ LEHMANN 1990, 151.

¹²⁷ Gerhard LEMCKE. *Die Varusschlacht. Eine Quellenuntersuchung zum Bericht des Florus*. Hamburg: Hans Christians Druckerei und Verlag [disertacija], 1936.

¹²⁸ JOHN 1963, 934.

¹²⁹ To Florovo poročilo o uničenju legij v taboru, ki stoji v protislovju tudi oz. zlasti z Dionovim natančnim prikazom Varove katastrofe, ki poroča nedvoumno o večdnevni bojih rimskih legij na pohodu med prodiranjem na domnevno področje upora, je zelo sporen problem v znanosti in povzroča neskončne težave zgodovinskemu raziskovanju Varove bitke.

¹³⁰ LEMCKE 1936, 42–47 in 61.

¹³¹ Glej JOHN 1963, 934.

cesarsko obdobje, zlasti za zadnja leta rimske republike in začetno cesarstvo, za katera skoraj nimamo drugih zgodovinskih opisov. Zgradba je sicer analistična, vendar pa delujejo ob enem – kar vodi h kronološkimi nejasnostim – tudi stvarni razvrstitveni principi, ki kažejo na grško historiografsko teorijo. Iz nje izvira tudi opuščanje detajla, kar Kasij Dio sam rad poudari. Pripoved je okrasil s sredstvi grške retorike, sledeč tendenci svojega časa. Epizoda o Varovem porazu ne stoji izolirano v delu Kasija Diona – vložena je v celotno zgodovino Rima od začetkov do Septimija Severa, ki stoji pod neke vrste svetovnim glediščem, ki pravi: vse ima dober, mladostno svež začetek in zatem postopno upada – tako tudi pot Rima: ta je kulminirala pod Avgustom, vendar je že nosila v sebi klice propadanja. V nasprotju z zadovoljno ascendenco pri Veleju Paterkulu obvladuje Kasija Diona pesimizem descenden-ce, ki jo je moral sam doživeti v podobi svojega cesarja (Septimija Severa), ki je tako dobro začel in se potem vendarle izrodil¹³². Kar je sledilo po Avgustu, so bila neizmerna trpljenja posebno senata¹³³ in vojsk: *quidquid delirant reges, plectuntur Achivi* (Hor. Ep. I, 2, 14). Zlasti perverzijo državljanskih vojn in poraze zaradi nesposobnih voditeljev je bičal in semkaj spada tudi kapitel o Varu.

Zdaj pa se posvetimo Varovi epizodi: Že so bili Germani na tem, da postopno privzamejo stil rimskega provincijskega življenja, ko je nov namestnik v Germaniji P. Kvinktilij Var naredil napako s tem, da je hotel ta proces pospešiti (*ἔσπευσεν*): zahteval je davke kot od podjarmljenih in podvrigel Germane rimski pravni praksi. To je izzvalo revolt pod vodstvom Arminija in Segimera, ki sta bila pogosto Varova gosta pri gostijah¹³⁴ in sta znala vzbuditi Varovo zaupanje. Medtem ko je Var ostajal do vseh svaril gluha in v teh celo videl zlohotno klevetanje prijateljev, so se po dogovoru najprej uprla nekatera oddaljena plemena, da bi tako Vara na pohodu tja toliko lažje napadli, ko bi le-ta verjel, da gre čez prijateljsko deželo. Plan je uspel: Var je odrinil proti domnevemu upornemu področju, zarotniki so ga spremljali del poti, zatem pa so zaostali pod pretvezo, da bodo oborožili pomožne čete in mu prišli na pomoč. V resnici pa so prevzeli poveljstvo nad svojimi že zdavnaj za napad pripravljenimi oboroženimi silami in se obrnili proti Rimljanom. Sredi hribovitega gozdnega terena, ko je postala cesta pogosto strma in neravna, drevesa gosta in nezmerno visoka, ko je hudo deževalo in so bila tla “okrog debel in korenin spolzka” ter je vse skupaj močno oviralo pohod vojakov, žensk in otrok, tovornih živali in vozov, tedaj so Germani udarili z vseh strani. Sprva so metali izstrelke od daleč, potem pa, ko niso naleteli na pravi odpor in so bili mnogi Rimljani ranjeni, so prešli v napad od blizu. Rimljani so pretrpeli hude izgube, ne da bi se sploh mogli upirati. Potem ko so postavili tabor, so bodisi zažgali bodisi zavrgli večino vozov in vse odvečno. Naslednjega dne so odrinili naprej, prišli tudi na gol prostor, t.j. lažji

¹³² Za Kasija Diona je rimsko cesarstvo v svoji monarhični ureditvi nekaj povsem samoumevnega in nujnega, neoslabljenega zaupanja prejšnjih zgodovinarjev v rimsko veličino pa ni več imel, saj so postajale notranje in zunanje težave cesarstva od začetka vladavine severske dinastije vse preveč očitne.

¹³³ Didaktična komponenta dela je usmerjena predvsem na tisto skupino, ki ji je tudi Kasij Dio sam pripadal: rimske senatorje. Dogodke prikazuje zlasti s stališča politike moči in pragmatičnega stališča in ne z moralnega stališča. Moralne kategorije pa vključijo, ko prikazuje odnos med senatom in vsakokratnim vladajočim cesarjem, ki je od vladavine Avgusta naprej postal stalno vprašanje in je tudi ravno v njegovem času odločilno pomemben. Da pri tem prikazuje iz perspektive svoje lastne institucije vladarja kot “dobrega” ali “slabega” po njegovem nastopu do senata, ne čudi. Začetna pozitivna naravnost do Septimija Severa se je temu ustrezno enormno skalila, potem ko je cesar vse brutalneje ravnal s senatom. Tako se Kasiju Dionu zdi sodobnost – tudi pod Severovim naslednikom ni postal položaj senata boljši – sploh čas “železnega in zarjavelega cesarstva” nasproti “zlatemu času” filozofskega cesarja Marka Avrelija, ki se je končal leta 180 (LXXI, 36, 4), pojasnjuje Heinz-Günther NESSELRATH (*Metzler-Lexikon antiker Autoren*. Stuttgart, Weimar: Metzler, 1997).

¹³⁴ Prim. Tac. Ann. I, 55, 2.

teren, seveda ne brez krvavih izgub; od tam pa so šli spet skozi gozdove, kjer so jih Germani ponovno napadli in pretrpeli so hude izgube ravno tedaj, ko so se branili, da Kasij Dio (podobno kot Velej Paterkul) precej nerazumljivo reducirano slutiti svoj vir. V neki ožini so se skušali strniti, da bi skupaj napadli konjenica in težka pehota, pri tem pa so se spotikali drug čez drugega in tudi čez drevesa in se medsebojno ovirali. Četrtega dne so bili tako premočeni, pa tudi njihovi loki, kopja in ščiti so bili zaradi vlage neuporabni, tako da dokončnega uničenja ni bilo več mogoče ustaviti. Var kot tudi drugi vodilni častniki so naredili samomor, njihovega zgledu so sledili nekateri vojaki, drugi pa so odvrgli orožje in se pustili brez odpora ubiti. Tako so Germani vse pobili – in tu se rokopis sredi stavka prekine.

Ta epizoda je v splošnem zasnovana kot patologija vojske, ki jo je zakrivilo poveljstvo. Tu se ne navaja ne podatkov o številčni moči enot, smeri pohoda in strateškem cilju, kot tudi niso imenovani vzroki in povodi celotnega dogajanja ali posameznih stvari: vse je podrejeno cilju prikaza, t.j. opisu trpljenja, piše Maurach¹³⁵. Ta cilj je potemtakem tudi izborni kriterij za uporabo detajlov, ki jih je Kasij Dio veliko poznal (ne nazadnje iz istega vira, ki ga je bil uporabil tudi Velej Paterkul). Iz njih pa je izbral le tisto, kar naj bi naredilo vtis na čutno predstavno moč in tudi na "notranje" oko in uho v službi patologije, nadaljuje Maurach¹³⁶. Razen tega pa bralec ni smel biti porinjen v malenkostnost pragmatične historiografije, zgodovina je imela za Kasija Diona svoje lastno dostojanstvo (*ῥῆκος*) in to je moralo biti ohranjeno tudi z opuščanjem motečih detajlov. Ni čisto tako, kot je sodil Eduard Schwartz: "Dionovi opisi bitk so brez izjeme retorični prikazi brez vsake vrednosti"¹³⁷, meni Maurach in pojasnjuje: prvič – so zelo raznovrstni v zgradbi, v obarvanosti in cilju; drugič – vsebujejo vedno tudi dragocene detajle (splošno velja za Kasija Diona kot za Veleja Paterkula: posebno sprva nerazumljivi detajli vsebujejo ostanke dobro informiranega vira); tretjič – ti opisi niso preprosto le retorični in brez vrednosti, ampak osvetljujejo mišljenje in občutenje moža, ki se je bil v obetavnem času kot mlad človek zapisal politiki in se od nje poslovil v dneh upadanja, da bi iz distance dojel doživeto kot del mogočnega procesa. Ostaja dragocena priča razpoloženja razmišljujočih proti koncu vladanja Septimija Severa, četudi je imel tukididejsko historičnost v kronologiji, preudarjanja vojskovodij, geografske, strateške, logistične detajlne navedbe za pod "častjo zgodovine". Kar je hotel prikazati, je prikazal dobro: patologijo svetovnega imperija zaradi izmeničnega učinkovanja *τύχη* in razvad oz. slabosti ljudi in tu zna odlično doseči mentalno in čutno emocijo.

Dionovo poročilo o samem poteku katastrofe, ki je v naravnost diametralnem nasprotju s Florovim poročilom, potrebuje natančno oceno spričo njegove vse do danes zelo sporne vrednosti. Florovo poročilo je dolgo veljalo pretežnemu številu modernih interpretov – sledeč že Leopoldu Ranke-ju¹³⁸ – za najboljši vir. Ranke je bil zavrnil Dionovo poročilo kot popačeno in iznakaženo in priznal Florov prikaz – uničenje Vara v njegovem taboru – kot historično verodostojen, medtem ko je bil Theodor Mommsen¹³⁹ po pravici odrinil na stran Florov prikaz kot *tableau*, izdelan zavoľjo retoričnega učinka, in oprl svoj prikaz na Dionovo poročilo kot edino, ki izpričuje to katastrofo v enotnem kontekstu – t.j. kot uničenje

¹³⁵ MAURACH 1995, 170.

¹³⁶ Ibid., 170.

¹³⁷ Eduard SCHWARTZ. *Griechische Geschichtschreiber*. Leipzig: Koehler & Amelang, 1959.

¹³⁸ Leopold v. RANKE. *Weltgeschichte*. Band III. Leipzig: Duncker u. Humblot, 1883.

¹³⁹ Theodor MOMMSEN. *Römische Geschichte*. Band V. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1885. Za njim so tudi drugi menili, da je Dionovo poročilo najboljši vir za potek katastrofe, tako KOESTERMANN (v *Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* 282 (1943), 178) označuje Dionovo poročilo kot jasno, izčrpno in zaupanje zbujajoče in meni, da ga je treba – kot se zdi – zvajati na *Bella Germanica* Plinija Starejšega.

Varove vojske med pohodom na domnevno uporno področje. Dionov opis propada Varovih legij (LVI, 19, 4 isl.) kaže – enako kot predhodni uvodni kapitel o rimskem režimu v Germaniji (LVI, 18–19, 3) – v jezikovnem in stvarnem pogledu neravnine (oz. izgube vojaške pregnantnosti), ki si jih je v prvi vrsti mogoče razlagati z okrajšano priredbo latinskega primarnega vira, domneva Lehmann¹⁴⁰. To velja med drugim za tautologije v (morda pretiranem) slikanju terenskih težav kot tudi taktičnih slabosti za rimske čete v boju med pohodom in v gozdu. Dio poroča najprej o težko prehodnih gozdovih (*ἐπήλθον ἀντῶ ἐν ὕλαις ἤδη δυσεκβάτοις ὄντι*), v katerih se je Var nahajal pri prvem napadu Germanov¹⁴¹, kmalu zatem o neravnem hribovju polnem sotesk (*ὄρη καὶ φαραγγῶδη καὶ ἀνώμαλα*) z gostim in visokim drevesnim sestojem, tako da so morali Rimljani najprej utreti poti in zgraditi mostove in so temu ustrezno korakali v daleč razvlečeni liniji¹⁴². Končno poroča o večdnevih bojih, pri čemer so se izmenjevali gozdnato hribovje (*ὄρος ὑλωδές*), gozdovi (*ὕλαι*) in jase (*ψιλόν τι χωρίον*), vendar pa je govor tudi o ožini prostora (*στενοχωρία*). Močvirja se izrecno ne omenjajo¹⁴³. Raziskava se je trudila, da je z ustrezno interpretacijo odstranila le pri Kasiju Dionu izpričano hribovito strukturo dežele, skozi katero je šla rimska vojska in kjer je bila poražena, s tem, da je z Ernstom Kornemannom¹⁴⁴ domnevala, da je Kasij Dio *saltus*, ki je stal v njegovi latinski predlogi in kajpada lahko pomeni tudi gozdove ter ga je potrebno tukaj tudi tako razumeti, napačno prevedel v grščino kot *ὄρη*, t.j. hribovje. Da je moral biti zlasti prevod termina *saltus/saltus Teutoburgiensis*¹⁴⁵ v *ὄρη / ὄρος* tako kapitalna napaka, da je potrebno gledati Dionovo poročilo zato kot izolirano (oz. diskvalificirano) v primerjavi s pričevanji vseh drugih virov, je komaj mogoče akceptirati, meni Lehmann¹⁴⁶ in nadaljuje, da je prav tako nevzdržna kritika, ki jo W. John izreka glede časovnega poteka boja oz. bojev. Po časovnem podatku¹⁴⁷ – ki ga zahteva pravzaprav že sam tekst –, ki pa ga kvarijo le relativno majhne tekstne popačenosti, naj se pri Dionu, ki poroča o prostorskem in časovnem zaporedju več taborov, ne bi moglo (tudi iz vsebinskega konteksta ne!) dobiti nobene jasnosti o tem, koliko dni je trajal pohod in smrtni boj Varovih legij, domneva John¹⁴⁸. Lehmann pa nasprotno meni, da

¹⁴⁰ LEHMANN 1990, 152.

¹⁴¹ CASS. DIO LVI, 19, 5.

¹⁴² CASS. DIO LVI, 20, 1 sl.

¹⁴³ CASS. DIO LVI, 21.

¹⁴⁴ ERNST KORNEWMANN. "P. Quintilius Varus". *Neue Jahrbücher für Antike u. deutsche Bildung* 49 (1922), 56 sl.

¹⁴⁵ Glej tudi TAC. ANN. I, 61,1.

¹⁴⁶ LEHMANN 1990, 152. Prim. JOHN 1963, 925 isl. – zlasti 930: "So steht dieser verworrene Schlachtbericht Dios in einem grellen Gegensatz zu der klaren Darstellung der beiden vorausgegangenen Capitell (namreč poglavji 18 in 19), und es bleibt höchst bedenklich, daraus den Ablauf der Katastrophe ergründen zu wollen, denn es ist von vornherein methodisch anfechtbar, offensichtliche Ungereimtheiten des Berichtes zu ignorieren...". Da je Kasij Dio le nezadostno obvladal latinščino in je zato pri eksegezi virov podlegel zmotam, je po mnenju WIEGELSA 1999, op. 55, vse preveč cenen argument za njegovo historično nesamostojnost in nerazsodnost, kar mu očitajo številni, in ga tudi ni mogoče potrditi sklicujoč se na "mesta" (*πόλεις*), ki so ji ustanovili Rimljani (CASS. DIO LVI, 18, 2: *πόλεις συνωκίζοντο*) in ki jih omenja v predzgodovini k Varovem porazu. Kaj Kasij Dio tu konkretno misli (utrdbе, naselbine, *civitates*), je mogoče ugotoviti – če sploh – šele na osnovi temeljite besedne raziskave pri Dionu.

¹⁴⁷ *τετάρτη τε ημέρα* (LVI, 21, 3 po izd. DINDORFU). Okusu bralca ostaja prepuščeno, ali bere nesmisel: *τότε γὰρ τῆι τε ημέραι* iz kodeksa *Marcianus* ali *Venetus 395* (znamenja okoli *τῆι* in *τε* verjetno izvirajo od zgodnjega korektorja, ki je želel ti besedi črtati) kot *τότε γὰρ ἢ τε ημέρα* (LOHRISCH) ali *τότε γὰρ ημέρα* (KOLBE) ali *τρίτη γὰρ ημέρα* (REISKE) ali *ίότε γὰρ τρίτη ημέρα* (STIER) ali *τετάρτη τε ημέρα* (DINDORF in MELBER). Te predloge za izboljšanje oz. popravljanje pokvarjenega besedila v rokopisu imamo naštetе pri JOHN 1963, 929.

¹⁴⁸ JOHN 1963, 929.

pozorno branje celotnega tekstnega razdelka in paleografska razmišljanja vodijo, kot sta pokazala že izdajatelj Dindorf in Boissevain, k zelo verjetnemu rezultatu, da se je zaključna katastrofa – skupaj z Varovim samomorom – zgodila šele četrtega dne po začetku sovražnosti¹⁴⁹. Wiegels¹⁵⁰ pa pripomni, da marsikaj govori v prid časovnega razdobja treh dni od začetka bojev do dokončnega poraza Rimljanov, da pa je apodiktične sodbe vsekakor potrebno obravnavati z nezaupanjem.

Kritika Vara deluje pri Dionu izrazito decentno in stvarno. Dio je – podobno kot Tacit – ignoriral sovražno sliko Vara. Čisto svojsko pri Dionu pa je, da se tu pojavi osebni neuspeh legata v širokem historičnem kontekstu. Nova je refleksija o globljih povezavah germanskih dogodkov, ki pa je mogoča le iz distance, ugotavlja Timpe¹⁵¹. Rimska oblast v Germaniji je skicirana v dobrem kontekstu – najprej očitno zato, ker se je avtorju zdelo primerno, da predoči sebi in svojim bralcem te zgodovinske predpostavke in jih pojasni. V obetavnem procesu civiliziranja je Var *ἐκ τῆς ἀρχῆς διοικῶν* zamudil priložnost za mirno integracijo in s tem sam ustvaril *prima causa* upora, kajti šele Varovo ravnanje – hotel je namreč ta proces pospešiti – je izzvalo v plemstvu in ljudstvu zavračanje rimske oblasti, kar pa je dalo ugodna tla za načrte in dejanja Arminija in njegovih sozarotnikov. Šele pri izvedbi jim je prav prišla neprevidnost legata. V nasprotju s sodobno kritiko Vara se tu pojasnjuje katastrofo, pri čemer se ne zanika tako zelo *temeritas* in *neglegentia* glavnega odgovornega, kot se nasprotno razkrije globlji sloj vzrokov, zaradi katerega so lahko omenjene napake šele prišle do svojega strašnega učinkovanja. Gre za interpretacijo – domneva Timpe¹⁵², ki predpostavlja kolikor toliko definitivno izgubo Germanije in jo tehta, ki se ji zdi potrebno, da rekapitulira faktični položaj (torej lahko izvira ne prej kot iz dvajsetih let), ki pa obenem išče vzroke za to v smeri, ki je bila blizu zavesti tiberijanskega časa¹⁵³. S tem razglabljanjem je prepleten najbolj stvaren, najbolj detajliran in najbolj izveden prikaz *clades Variana*, ki je prišel do nas in ki je upošteval tudi politična ozadja, tako da smemo v njem tudi zavoljo

¹⁴⁹ LEHMANN 1990, 152/153 in op. 31, kjer razlaga časovni potek boja: v LVI, 21, 1 in 2 se, kot pravi, jasno poroča o pohodnem taboru zvečer prvega dne boja in se takoj nato nedvoumno nakaže postavitve naslednjega tabora ob koncu drugega dne boja ("naslednjega – t.j. drugega – dne so odrinili naprej v nekoliko boljši formaciji in so celo uspeli priti na gol prostor, čeprav ne brez izgub. Ko pa so odrinili od tam, so ponovno prišli v gozdove..." – to pomeni, da se tu začne tretji dan pohoda in boja!). Temu ustrezno je potrebno – nadaljuje Lehmann – v metodičnem oziru oceniti zgradbo teksta na začetku razdelka 21, 3 ("še vedno so hodili, ko je napočil četrti dan" – *τετάρτη τε ἡμέρα πορευομένοις σφίσιν ἐγένετο ἰκ κώδεκσα τότε γὰρ τῆι 'τε' ἡμέραι* s predpostavko, da je prišlo v rokopisu do zmotne ponovitve zadnjega zloga predhodne besede *ἐσφάλλοντο*) bolj kot ugotovitev rokopisne tradicije kot konjekturo. Poleg tega pa je omembe vredno, da ni v tekstu nikakršnega namiga več na nadaljni tabor Varove vojske pred začetkom četrtega dne pohoda.

¹⁵⁰ WIEGELS 1999, op. 78.

¹⁵¹ TIMPE 1970, 122.

¹⁵² Ibid., 122.

¹⁵³ Naj spomnim na Batonove besede (Bato je bil vodja upora ilirskih Desidiatov v Dalmaciji), ki jih je izrekel Tiberiju (CASS. DIO LVI, 16, 3): *ὑμεῖς τούτων αἰτιοί εστε· ἐπὶ γὰρ τὰς ἀγέλας ὑμῶν φύλακας οὐ κύννας οὐδὲ νομέας ἀλλὰ λύκους πέμπετε* (Vas Rimljane je treba kriviti za to (scil. panonsko vojno); vi ste poslali kot čuvaje vaših čred ne pse ali pastirje, ampak volkove). Te besede postanejo – vsaj v tej obliki – verjetne kot refleks rimskega naziranja zaradi tradirane tiberijanske maksime (SUET. Tib. 32, 2) *boni pastoris esse tondere pecus, non deglubere*. Tudi anekdota judovskega historika Josefa (IOSEPHOS Ant. Iud. XVIII, 171 isl.) karakterizira resignirano, dobronamerno patriarhalnost kot stil tiberijanskega upravljanja province (prim tudi Ann. III, 69). Skrb princepsa za prebivalce provinc je splošno znana in pride tudi v literaturi, ki je naklonjena Tiberiju, do izraza (npr. VELL. PAT. II, 126, 3 sl.). Zato si je mogoče predstavljati, da je bil v tiberijanski historiografiji govor tudi o teoriji pravega upravljanja province in da so po tem sodili posamezne upravitelje provinc, toliko bolj, ker je Tiberij večkrat (tudi teoretično razglabljajoč) na dolgo in široko govoril o tej temi, pojasnjuje TIMPE 1970, op.15.

tega z vsemi pridržki domnevati sled tiberijanskega historika. Poleg tega se zdi smiselna tudi primerjava tega mesta z drugimi, ki jih Dio posveča germanski okupacijski zgodovini¹⁵⁴. Ta avtor je bil očitno natančno poučen in je *sine ira et studio* premišljeval in sodil o germanskih razmerah. Pri Dionu bi utegnili torej spoznati novo stopnjo oblikovanja tradicije, na kateri je zgodovinsko razumevanje poskušalo v širšem stvarnem kontekstu preseči obtožbo Varove *neglegentia*. Krivda legata je postala pri tem po eni strani še neznatnejša, po drugi strani večja. Bila je namreč irelevantna, če je bila *temeritas* le na površini in je le sprožila, kar je imelo globlje vzroke; po drugi strani pa je postala bistvena, če je ležala manj v človeško razumljivi neznačajnosti kot v napačnem ravnanju namestnika. Če je mogoče Dionov vir za prikaz *clades Variana* datirati v tiberijanski čas (in raje pred Velejem) – kot je Timpe previdno domneval¹⁵⁵ –, tako bi se s tem v načelu ujemala tudi njegova slika Arminija, ki seveda stoji v gotovi korelaciji z obravnavo njegovega nasprotnika. Tudi pri Dionu se poroča o zahrbtnosti in prekanjenosti izdajalca in sicer brez vsakega afekta. Arminij in njegovi delno celo po imenu znani sozarotniki so karakterizirani le kot eksponenti nezadovoljnega plemstva, ki je postalo nezadovoljno zaradi Varove politike. Vojaško-interno ozadje je, če je zgornja interpretacija pravilna, nakazano in je utegnilo v predlogi še jasneje izstopati, poudarja Timpe¹⁵⁶. Iz pripovedi izhaja srečen izid izdaje, vendar manjkajo vse negativne vrednostne sodbe kot tudi glorificiranje zmagovitega upornika. Ta avtor je bil tudi o Arminiju natančno informiran, ne glede na to je zanj zgodovinski pomen Arminija neznaten, pripomni Timpe.

Težka je torej ocena informacij, ki jih lahko dobimo iz poročila Kasija Diona. Vsekakor ne divergirajo pogledi znanosti v tem oziru močno brez razloga. Kasij Dio pa vendarle kot edini posreduje dejansko predstavo o dogajanju, pravzaprav pa tudi kot edini o pohodu in napadu na rimske vojake, ki so šli čez deželo. Čeprav to poročilo stoji tu za nas povsem izolirano, saj ne poznamo njegove predloge in virov kot tudi ne vemo, na katero védenje je avtor že naletel, pa vendarle ravno to poročilo, bogato z detajli, sugerira zanesljivost, o kateri pa se morajo poroditi dvomi spričo cele vrste opažanj, meni Callies¹⁵⁷. Tudi v opisu pohoda in boja so elementi, ki kažejo vsaj nerazumevanje ravnanja, morebiti pa (še) bolj prevladujoč interes za zaostreno opisovanje in drugačen prikaz. Dejansko se pri Kasiju Dionu tu in tam ne dvomi o danih problemih, vendar pa tako daleč kot je na primer šel zgoraj omenjeni W. John, ki mu je odrekel sleherno verodostojnost, vendarle ne smemo iti. Tako ostaja Kasij Dio edini, ki posreduje politično razumevanje. Tudi opis pohoda kot tak v več etapah posreduje konkretne, ne le splošne informacije, ki vendar bolj kažejo na direktno informiranost. Skeptični pa moramo biti nasprotno pri nazornem slikanju, pri bolj dramatično prezentiranih scenah, ki bi lahko temeljile na gotovih splošnih predstavah o Germaniji, meni Callies¹⁵⁸. Kljub temu je treba ugotoviti naslednje: topografske informacije pri Dionu so tako splošne, da ni mogoče s tem kaj početi. Izjave h geografiji pri njem ne najdemo¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Glej D. TIMPE. "Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus". *Saeculum* 18 (1967), 278–293, kjer je podana analiza miselne vsebine tega vira; pri tem izstopa kritična refleksija o vzrokih končne izjalovitve okupacije Germanije in njena uvrstitev v zunanjo zgodovino avgustejskega časa v celoti. Na to bi bilo mogoče z lahkoto navezati razglabljanje LVI, 18, 1 isl., pojasnjuje TIMPE 1970, 122.

¹⁵⁵ TIMPE 1970, 119, 122, 127.

¹⁵⁶ *Ibid.*, 127.

¹⁵⁷ CALLIES 1995, 177.

¹⁵⁸ *Ibid.*, 177.

¹⁵⁹ V sicer nikjer potrjenih Dionovih besedah (LVI, 18, 5): *προήγαγον αὐτὸν / πρὸς τὸν Οὐίσουργον* vidi JOHN 1963, 926 navedbo položaja poletnega tabora leta 9 po Kr. pri reki Weser.

4 Publius¹⁶⁰ Cornelius Tacitus

Vtis, ki nam ga da Tacitovo poročilo v *Analih*¹⁶¹, je nasprotno povsem drugačen. Tu ni opisa boja in Varovega pohoda, torej tudi ni mogoče zoper historičnost informacije navajati odsotnost ustreznih navedb. Namesto tega najdemo pri Tacitu le omembe *clades Variana*, ki stojijo v kontekstu Germanikovega obiska prizorišča katastrofe, kjer so ležali ostanki Vara in njegovih legij nepokopani, v letu 15 po Kr. – torej šest let po porazu (Ann. I, 60–62). Tu najdemo tudi edino izpričano navedbo kraja katastrofe: *Teutoburgiensis saltus*¹⁶². Tacita in Kasija Diona ima moderno raziskovanje po pravici, četudi ne vedno na enak način, za edina do neke mere sporočilna vira za kraj in potek Varove katastrofe. Pri tem se zaradi pomanjkanja boljših poročil izreka Kasiju Dionu večinoma več zaupanja, kar zadeva potek boja oz. bojov, Tacitu pa, kar zadeva lokaliziranje le-teh. Bistveno za naš kontekst je, da je Tacit – sicer v povsem tacitejski maniri – zasnoval temno scenerijo, ki zna prizadeti, vendar daje obenem geografske podatke, ki so jasni do gotove stopnje. Seveda pri tem ne moremo spregledati, da za rekonstrukcijo dogodkov in kraja manjkajo pomembne informacije in da je zelo negotovo, kako natančno smemo jemati pri njem navedene geografske podatke.

Najprej pa naj parafraziram omenjeno Tacitovo poročilo: Germanik pride na svojem poletnem vojnem pohodu leta 15 po Kr. proti Heruskom oz. Arminiju navzgor po reki Ems (*Amisia*). Pri tej reki se je sešla njegova mornarica s pehoto in konjenico. Bruktere, ki so na begu pred prodirajočo rimsko vojsko požigali vse svoje imetje, je L. Sertinius, ki ga je Germanik poslal, pobil z lahko oboroženim moštvom in med morjenjem in plenjenjem našel orla devetnajste legije, ki je bil z Varom izgubljen. Nato je Germanik peljal svoj vojni pohod (*agmen*) “do skrajnih meja Brukterov in opustošil vso deželo med rekama Ems (*Amisia*) in Lippe (*Lupia*), ne daleč od Teutoburškega gozda (*saltus Teutoburgiensis*), v katerem so baje ležali ostanki Vara in legij nepokopani”¹⁶³. Ob tej novici, ki jo Germanik ni mogel dobiti od nikogar drugega kot le od Germanov, ki so dobro poznali kraj in ki so ga spremljali na pohodu, ga je obšla želja, da bi vojakom in njihovem vojskovodji izkazal poslednjo čast pokopa. Tu je naredil Germanik kratek skok s poti. Legat Cecina je bil poslan naprej, da bi raziskal skrivališča oz. neznane razmere v gozdovih (*saltus*) med prizoriščem Varovega boja in aktualnim položajem Germanikovih čet ter zgradil mostove in nasipe čez vlažen močvirnat svet in varljive planjave¹⁶⁴. Zatem so čete vkorakale na žalostna prizorišča katastrofe, strahotna očem in spominu (Ann. I, 61, 1: *incedunt maestos locos visuque ac memoria deformis*), kjer so našle ostanke Varovih legij skupaj z ostanki tabora. Seveda pa Germanik tja ni prišel s celotno vojsko, ampak le z enim za ta namen posebej sestavljenim oddelkom, domneva John¹⁶⁵. Prvi Varov tabor¹⁶⁶ so spoznali po velikem obsegu in z izmero glavnega stanu kot delo treh legij. Zatem (*deinde*) so po na pol porušenem nasipu in plitvem jarku sklepali, da

¹⁶⁰ Ne vemo zagotovo, kakšno je bilo njegovo *praenomen*: *Caius* ali *Publius*. *Gaja* ga imenuje Apolinar Sidonij, škof iz 5. stoletja, *Publija* pa najboljša rokopisna tradicija.

¹⁶¹ Tac. Ann. I, 59–62.

¹⁶² Glej op. 47.

¹⁶³ Tac. Ann. I, 60, 3: *ductum inde agmen ad ultimos Bructerorum, quantumque Amisiam et Lupiam amnes inter vastatum, haud procul Teutoburgiensi saltu, in quo reliquiae Vari legionumque insepultae dicebantur.*

¹⁶⁴ Tac. Ann. I, 61, 1: *praemisso Caecina, ut occulta saltuum scrutaretur pontesque et aggeres umido paludum et fallacibus campis imponeret*

¹⁶⁵ John 1963, 936.

¹⁶⁶ Ali se držimo tradiranega *prima castra* (“prvi tabor”) ali pa spremenimo besedilo v *primo* oz. *primum castra* (“najprej tabor [treh legij]”), v našem kontekstu ni odločilno.

so se bili tam utaborili že skopneli ostanki rimske vojske. Sredi planjave so našli bele kosti razmetane ali pa nakopičene, kakor so bili rimski vojaki pač bežali ali se uprli¹⁶⁷. Tacit govori v svojem poročilu o skupno dveh taborih – pojasnjuje Wiegels¹⁶⁸ –, o taboru treh legij in zasilnem taboru že zdesetkanih ostankov vojske, pri čemer ostaja negotov njun prostorski odnos¹⁶⁹. Walter John je domneval, da je bil majhen “zasilni tabor” postavljen znotraj večjega tabora¹⁷⁰. Temu se je oporekalo sklicujoč se na Kasija Diona, ki poroča o prostorskem in časovnem zaporedju več taborov. Sporno vprašanje taborov in njihovo razmerje drug do drugega ostaja na osnovi primerjav poročil virov nerešeno in se zato usmerja na arheologe in povezuje z upanjem, da bodo tabor ali tabori odkriti¹⁷¹. Zatem so prevzeli – po poročilu Tacita – preživeli v *clades Variana*, ki so spremljali Germanika (Ann. I, 61, 4: *cladis eius superstites, pugnam aut vincula elapsi*), nadaljno vodstvo na terenu in pripovedovali, kje so padli legati, kje so bili ugrabljeni legijski orli, kje je bila zadana Varu prva rana, kje si je s svojo nesrečno roko sam zabodel meč in našel smrt, s katere vzpetine je govoril Arminius, ki se v svoji ošabnosti ni menil ne za prapore ne za orle. Če so lahko preživeli – takrat seveda v ujetništvu in okovih – kot priče Arminijevega nagovora na svoje zmagovito moštvo poročali o tem, da se je Arminij rogal rimskim orlom in praporom, potem to očitno pomeni, meni John¹⁷², da je Arminij v radosti zmagovitega opoja takoj razdelil ta del plena med udeležena plemena (Tac. Ann. I, 59, 3). Da pa so našli kosti padlih Rimljanov nepokopane in nedotaknjene skupaj z njihovim orožjem, očitno kaže na religiozno posvetitev tega področja domorodnim bogovom. Tudi žrtvovanje ujetih rimskih oficirjev in pribijanje lobanj na drevesa je očitno imelo nek religiozen smisel, sklepa naprej John¹⁷³.

Naj se vrnem nazaj na zgoraj nakazan problem, ki ga je mogoče karakterizirati z vprašanjem: kako ozko ali kako široko smemo razumeti Tacitove geografske podatke¹⁷⁴? Kot je znano, služijo v antični literaturi reke le za splošno orientacijo in niso eksaktno izključujoče navedbe mej. Odprto ostaja tudi, katero področje je pri Tacitu označeval podatek *ad ultimos Bructerorum*. Gotovo leži le-to na vzhodu, po Knokeju¹⁷⁵ prej na severovzhodu areala, ki ga določata reki Ems in Lippe, vendar kako daleč na vzhodu ostaja odprto in gotovo ne čisto jasno definirano z rekama Ems in Lippe, meni Callies¹⁷⁶. V oznaki *ultimi Bructerorum* so splošno videli pri Strabonu imenovane “Male Bruktere”, ki se ločijo od Velikih Brukterov in skozi katerih naselitveno ozemlje teče Lippe¹⁷⁷. Identiteta tistih *ultimi*

¹⁶⁷ TAC. Ann. I, 61, 2: *prima Vari castra lato ambitu et dimensis principiis trium legionum manus ostentabant; dein semiruto vallo, humili fossa accisae iam reliquiae consedissee intellegebantur. medio campi albertia ossa, ut fugerant, ut restiterant, disiecta vel aggerata.*

¹⁶⁸ WIEGELS 1999, 654.

¹⁶⁹ K. TAUSEND (“Wohin wollte Varus?” *Klio. Beiträge zur Alten Geschichte* 79 (1997), 372 isl.) razbere iz poročila tri lokalizacije, ki se nahajajo v precejšnji oddaljenosti druga od druge: prvi tabor za tri legije – drugi (zasilni) tabor – bojišče. Glede na formulacije pri Tacitu je treba vsekakor prej izhajati od prostorske bližine, ko poroča, da so prišli “na žalostna prizorišča katastrofe, strahotna očem in spominu”, sklepa WIEGELS 1999, op. 76. Podrobnosti seveda ni mogoče terjati od poročila.

¹⁷⁰ JOHN 1963, 935 isl., zlasti 938 sl.

¹⁷¹ Treba je ugotoviti, da niti s Florovim niti z Dionovim poročilom o poteku katastrofe ne moremo razložiti Tacitov opis prizorišča Varove katastrofe. Vsak tak poskus, da bi eno poročilo položili na Prokrustovo posteljo drugih, je peljal k naravnost nemogočim sklepanjem.

¹⁷² JOHN 1963, 940.

¹⁷³ *Ibid.*, 941.

¹⁷⁴ TAC. Ann. I, 60, 3.

¹⁷⁵ Friedrich KNOKE. *Die Kriegszüge des Germanicus in Deutschland*. Berlin, ²1922, 125.

¹⁷⁶ CALLIES 1995, 179.

¹⁷⁷ STRAB. VII, 1, 3 = p. 290/291 C. Kot Strabo tu nadalje poroča, je Druz na reki Ems premagal Bruktere. Sicer pa pri Strabonu teče Lippe tako kot Ems od juga proti severu.

Bructerorum z “Malimi Brukteri” pri Strabonu je sicer mogoča, nikakor pa je ne smemo brezpogojno izpeljevati, poudari Wiegels¹⁷⁸. V zvezi s Tacitovo omembo obiska prizorišča Varove katastrofe v *saltus Teutoburgiensis* se je o radiju tega *haud procul Teutoburgiensi saltu* sicer neskončno prepiralo, vendar v tem večinoma videlo potrditev teze, da je treba prizorišče iskati na področju zgornje *Lupije* (Lippe) oz. nedaleč od tam¹⁷⁹. Negotovo ostaja, ali *non procul* pri Tacitu pomeni res le 3–4 pohodne ure, kot je poskušal dokazati John¹⁸⁰, vsekakor pa je neznan izhodišče za Germanikov “skok” na prizorišče katastrofe: verjetno je bil to srednji tok *Amisije* (Ems)¹⁸¹. Nedvomno Tacit ne želi in ne more v časovnem in prostorskem oziru pisati eksaktno o poteku Germanikovega vojnega pohoda, kajti za kaj takega so podatki preveč pavšalni, opozori Wiegels¹⁸².

Verjetna in neovržena je domneva, da Tacit dolguje zahvalo za svoja konkretna poznavanja vojn v Germaniji v glavnem Pliniju Starejšemu¹⁸³. Iz refleksov v prvih knjigah *Analov* je jasno, da je dejansko posedoval detajlno vedenje o stvareh: “poznal” je kraj Varove bitke tako dobro, kot ga je bilo pač mogoče poznati, vedel je veliko o podrobnostih te katastrofe, sprevidel njene posledice in nedvomno tudi razumel, kako je do tega prišlo, ne da bi se o tem direktno izrazil¹⁸⁴. V splošnem mu je šlo bolj za retorično stilizirano in scensko učinkovito prikazovanje kot pa, da bi bralca preobremenjeval s preštevilnimi dejstvi in detajli. Plinijevo delo je moralo biti napisano iz širšega naziranja in dobrega poznavanja tudi Varovega časa in Varove bitke, meni Timpe¹⁸⁵. Verjetno je tudi on prikazal dogodke iz leta 9 po Kr. detajlno in po resnici, vendar je bil zanj horizont razumevanja Arminijevega upora bolj kot sploh kdaj stoletja star rimsko-germanski antagonizem¹⁸⁶. To pomeni, da je nacionalni ka-

¹⁷⁸ WIEGELS 1999, 659.

¹⁷⁹ Pregledi nad diverznimi teorijami med drugim pri E. WILISCH. “Der Kampf um das Schlachtfeld im Teutoburger Walde – eine Säkularbetrachtung”. *Neue Jahrb. für Antike u. deutsche Bildung* 12 (1909), 322 isl., zlasti 351; Fr. KOEPP. *Varusschlacht und Aliso*. Münster, 1940, passim.

¹⁸⁰ JOHN 1963, 935/936. *Teutoburgiensis saltus* je potemtakem mogel biti oddaljen od “Marschroute” Germanika kvečjemu 6–8 km.

¹⁸¹ Glej JOHN 1963, 936; WIEGELS 1999, 659.

¹⁸² *Ibid.*; CALLIES 1995, 180 navaja mesto pri Tacitu v Analih II, 7, ki bi lahko potrdilo, ne pa zadostno utemeljilo prepričanje, da je treba iskati prizorišče zadnjega srečanja Kvinktilija Vara z Germani pri reki Lippe ali v njeni neposredni bližini. Seveda pa ostajajo negotovosti in nejasnosti. Ta vtis negotovosti pa se še okrepi, če opozorimo na znano Tacitovo metodo, namreč v malo stavkov spraviti veliko količino posameznih informacij. Za gotove pasaže pri Tacitu vemo, da te informacije nimajo vedno notranje zveze. Zagovorniki teze, da prizorišče katastrofe leži na področju: zgornja Lippe-Weser, so podlegali pri interpretaciji tacitejskih navedb nevarnosti krožnega sklepanja: *ultimi Bructerorum* so naseljeni pri (zgornji) Lippe, torej je treba na tem področju iskati prizorišče katastrofe; ali: ker je treba iskati prizorišče katastrofe v prostoru Lippe-Weser, so *ultimi Bructerorum* tisti “Mali Brukteri” pri Strabonu. Tudi nizanje podatkov pri Tacitu: pohod *ad ultimos Bructerorum* – upustošenje dežele med rekama Ems in Lippe – obisk prizorišča katastrofe, ne smemo imeti za eksaktno kronološko poročilo. Tacit vpelje odločitev Germanika, da bo izkazal mrtvim poslednjo čast pokopa na bojišču, z *igitur*, kar izraža stvarno in ne kronološko izvajanje, pojasnjuje WIEGELS 1999, op. 101.

¹⁸³ Gre za izgubljeno delo *Bellorum Germaniae libri XX*, ki ga omenja Plinijev nečak Plinij Mlajši in je generacije dolgo veljalo za najbolj kompetenten vir za germanske zadeve. Plinij Starejši je sam služil v Germaniji pod Pomponijem Sekundom, ki je bil – kot izpričujejo napisi – v letih 50/51 po Kr. cesarski legat v Zgornji Germaniji. Glej TAC. Ann. I, 69, 2, kjer se sklicuje na Plinija Starejšega: *Germanicorum bellorum scriptor*; prim. F. MÜNZER. “Die Quelle des Tacitus für die Germanenkriege”. *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 104 (1899), 67 isl.; R. SYME. *Tacitus*. Oxford, 1958, 288 isl.

¹⁸⁴ O kraju katastrofe: Ann. I, 60, 3, pri čemer je treba opozoriti, da to mesto pri Tacitu ne daje le edino, ampak tudi relativno zelo precizno, geografsko navedbo katastrofe. Lokalna določitev kraja katastrofe znotraj dežele, ki ni poznala mest in je bila vrh tega latinskemu bralcu neznana, ni bila mogoča drugače kot z navedbo rek. O podrobnostih katastrofe: Ann. I, 57, 1 in 5; I, 58, 2 sl.; I, 61; I, 65, 4; I, 71, 1; XIII, 55, 1.

¹⁸⁵ TIMPE 1963, 119.

rakter upora proti rimski oblasti stal pri njem verjetno pred politično analizo Arminijevega upora. Pomembnejše kot vojaško-interno ozadje upora je bilo dejstvo, da so se Germani pod vodstvom rojaka otreli rimske oblasti, domneva Timpe.

Na koncu pa naj se kratko ustavim še ob Tacitovem prikazu Vara in njegovega antagonista Arminija. Popačena slika Vara, ki jo najdemo zlasti pri Veleju Paterkulu, ni imela – kot se zdi – vpliva na seriozno historiografijo. Podobno kot Kasij Dio je tudi Tacit ignoriral sovražno sliko Vara. Vendar pa je kljub temu omembe vredno, kako neznatno vlogo je zanj igrala oseba Vara: pri njem ne najdemo nobenega afektivnega namiga zoper Vara, *clades Variana* je historično dejstvo, ki ne sproži nobenih emocij proti resničnim ali domnevnim krivcem (Ann. I, 3, 6; II, 45, 3; Hist. I, 17, 1) ali je omenjeno kot vzrok za Germanikove pohode (Ann. I, 43, 1; II, 41, 1). Varovo namestništvo v Siriji se omenja enkrat, ne da bi bil tu nakazan očitek bogatenja (Hist. V, 9, 2 v nasprotju z Vell. II, 117, 2). Zdi se, da tudi propad družine (Ann. IV, 66) ni dal pobude za omembo žalostno slavnega očeta (če seveda Tacit ni dal v kaki izgubljeni partiji še en nekrolog te vrste). Glede Arminija pa je korak k Tacitu znaten, če izhajamo od pozicij vseh omenjenih avtorjev, ki se le malenkostno razlikujejo med seboj. Ta zgodovinar očita celotni historiografski tradiciji pred njim, da je dala o Herusku oceno, ki ni ustrezala njegovemu resničnemu pomenu. V tej zvezi kritizira tudi *incuriosa suorum aetas* (prim. Agr. I, 1): (*Arminius*) *Graecorum annalibus ignotus, qui sua tantum mirantur, Romanis haud perinde celebris, dum vetera extollimus recentium incuriosi* (Ann. II, 88, 3)¹⁸⁷. Tacit torej ne oporeka temu, da je že pred njim obstajala historična obravnava *clades Variana* in Arminija, vendar trdi, da je bil Arminij kot velik nasprotnik Rima v njej vsekakor prikrajšan za dejanski pomen, ki ga je imel v zgodovini. Ta kritika je usmerjena proti tistim sodbam o Arminiju, katerih sledi in učinkovanje je mogoče najti v celotnem rimskem izročilu, in torej zavrača takšno naziranje, ki je z osebo Arminija sicer povezovalo daljnosežne posledice, ni pa ji priznalo zgodovinske veljave. Tacit polemizira s historičnimi prikazi, ki ga niso vrednotili kot pozitivno potenco, ampak so z njim opravili kot s prekanjenim in uspešnim barbarskim izdajalcem. Tacit v svoji znameniti sodbi (Ann. II, 88, 2): *liberator haud dubie Germaniae et qui non primordia populi Romani, sicut alii reges ducesque, sed florentissimum imperium lacesierit, proeliis ambiguus, bello non victus*¹⁸⁸ označuje Heruska kot osvoboditelja Germanije in kot enega največjih zgodovinskih nasprotnikov Rima. Naziv *liberator* vsebuje ne toliko nedvoumno trditev kot osebno sodbo zgodovinarja, njegovo pozitivno formulirano stališče v polemiki z njegovimi historiografskimi predhodniki okrog slike Arminija. Kaj pa pravzaprav s tem pregnantno misli, predvsem, kaj je v njegovem stališču novega in drugačnega, tega ta formula sprva še ne izda, nakazuje pa sledeča izjava, ki uvrsti Arminija med velike rimske sovražnike. Arminijevo izzivanje Rima odlikuje zgodovinski čas konflikta (*florentissimum imperium*) in pogumna uveljavitev tega rimskega nasprotnika (*bello non victus*), vendar pa le-to ostaja tudi v tem oziru le izzivanje (*lacsessere*). Odločilna za zgodovinski pomen konflikta konec koncev ne more biti moč ene strani ali žilavost druge, temveč le dokončni uspeh. Tega pa pripisuje sodba *liberator haud dubie* izrecno uporniku, potem ko si ga je tacitejski Arminij sam že prej lastil¹⁸⁹. Herusk ni bil pač

¹⁸⁶ Ibid., 129. Glej PLIN. Epist. III, 5, 4, kjer piše o Pliniju Starejšem in pravi: '*Bellorum Germaniae viginti*', quibus omnia, quae cum Germanis gessimus bella, collegit.

¹⁸⁷ Prevod:...(Arminij) letopisom Grkov nepoznan, ker le-ti samo to občudujejo, kar je njihovo. Pri Rimljanih ne slovi posebno, ker mi povzdigujejo staro in se za novo ne menimo.

¹⁸⁸ Glej op. 7.

¹⁸⁹ Tac. Ann. II, 45, 4 (Arminijev govor): *meminissent modo tot proeliorum, quorum eventu et ad postremum eiectionis Romanis satis probatum, penes utros summa belli fuerit*. (Pomnijo naj samo toliko bitk, katerih njihov izid in končni izgon Rimljanov dovolj dokazuje, na kateri strani se je vojna odločila.)

neki upornik, ampak nasprotnik, ki mu je uspel velik, trajen učinek – neodvisnost Germanije je njegovo delo (in ne rezultat naključja, Varovega neuspeha, neizmerne prekanjenosti, kasnejšega razvoja ...), poudari Timpe¹⁹⁰. Nič pa ne kaže na to, da je odpad Arminija, torej dogodek iz leta 9 po Kr., pomenil za Tacita že nekaj zgodovinsko posebnega. Šele uveljavitev in obramba oz. preizkušnja zoper Germanika je za Tacita razkrila osebni format upornika in obenem dala njegovi izdaji možnost, da postane zgodovinsko učinkovito dejanje, kar je potem, kot kaže izid, tudi dejansko postala. Kar bi bilo lahko ostalo navadna izdaja, je postalo osvobodilno dejanje, ker se je upornik enkrat uveljavil in izid ni bil zatem nikoli več spremenjen¹⁹¹. To se zdi, je bil pravi smisel tacitejskega nekrologa, poudari Timpe¹⁹². S tem so znatno presežene vse prejšnje (in kasnejše!) rimske sodbe po globini zgodovinske refleksije. Zgodovinsko veljavo heruskiškega upornika je konec koncev omogočilo *foedus ruptum*, gotovo pa jo še ni utemeljilo. Tudi, kaj bo povzročila *virtus* vodje v obrambnem boju proti rimski ofenzivi, ni bilo mogoče predvideti. Šele poznejši učinek njegovega dela, viden v definitivni odpovedi Germaniji, je zapečatil zgodovinski pomen Arminija, kar je desetletja kasneje lahko zaključil Tacit iz distance treh generacij. Potemtakem Tacit tudi ni mogel videti v Varu personificirano zgodovinsko alternativo. Var ni imel pravzaprav nič opraviti s temo svobode in zato kot zgodovinsko delujoča osebnost Tacita očitno ni zanimal, kot se tudi pri oceni Varove katastrofe kot take zanj (= za Vara) ni nič spremenilo: ostala je velika *clades*, hkrati s tem nesreča, sramota in hipoteka za maščevanje. Tacit ni konfrontiral Arminija s predstavniki rimskega ekspanzionizma, kot sta bila Var ali Germanik, ampak z Germani, v prvi vrsti bližnjimi, kot so bili Segestes, Flavus in Maroboduus¹⁹³. Na koncu naj omenim, da je tudi pri Tacitu – kot skoraj v vseh virih – najti poročilo o s strani Vara neupoštevanem svarilu rimskega prijatelja Segesta pred zaroto, le da je Tacit situacijo celo poudaril s programatičnim govorom Segesta (Ann. I, 58).

5 Facit

Če na koncu povzamem in naredim pregled nad obravnavanimi historiografskimi pričevanji o Varovem porazu v Teutoburškem gozdu, ki je prišel v literarno tradicijo kot *clades Variana*, potem vidimo, da se ta epizoda o Varovi katastrofi nahaja vsakokrat znotraj nekega splošnega razpoloženja. Velej Paterkul jo pripoveduje kot boleč, ne pa odločilen neuspeh oz. korak nazaj sredi navdušujoče širitve in krepitve rimskega cesarstva, Anej Flor kot boleč, ne pa (dolgo)trajen postanek na poti Avgusta k cesarstvu, ki je celotni ekumeni dalo mir (II, XXXIV, 64) in moralno obnovo z novimi zakoni, ter k lastni apoteozi (II, XXXIV, 66). Kasij Dio povečuje Avgustovo zmernost v izvajanju oblasti (LVI, 43, 4) in poroča, da

¹⁹⁰ TIMPE 1970, 132.

¹⁹¹ Kot je znano, se je bil združil v koaliciji pod vodstvom Arminija le en del germanskih plemen, poleg Heruskov (ki so v ohranjenih poročilih o Varovi katastrofi edini izrecno imenovani) predvsem Brukteri, Marsi in domnevno Hati, vrh tega – delno morda tudi šele pozneje – nekatera manjša plemena, ostala plemena pa so ostala Rimu zvesta tudi poleg *clades Variana* (glej WIEGELS 1999, 647/648.). O neki germanski fronti enotnosti ali celo "nacionalnem uporu Germanov" torej sploh ne more biti govor. Za kaj takega manjkajo namreč vse predpostavke, ne nazadnje tozadevna zavest, pripomni WIEGELS 1999, op. 47.

¹⁹² TIMPE 1970, 132.

¹⁹³ Več o Tacitovi sliki Arminija glej TIMPE 1970, 131 isl.; slika Arminija pri Tacitu je v celoti raziskal W. EDELMAIER. *Tacitus und der Gegner Roms*. Heidelberg [disertacija], 1964, 83 isl.; glede reminiscenc na Livija pri Tacitu glej R. SYME. *Tacitus*. Oxford, 1958, 733; glede Tacitovega nekrologa na Arminija glej F. MÜNZER. "Zu dem Nachruf des Tacitus auf Arminius". *Hermes* 48 (1913), 617 isl.

je med njegovim dolгим vladanjem čas igral pomembno vlogo, namreč vlogo postopnega navajanja (LVI, 44, 3 sl.). Prav ta neprenagljenost, to postopno, tako rekoč neopazno navajanje na nove razmere bi bilo tudi v Germaniji uspešno (LVI, 18, 2), če ne bi bil P. Kvinktilij Var pospešil tega procesa provincializacije (LVI, 18, 3) – tako pa je prišlo tam do katastrofe. Neodvisno od ascendece ali descendece kot temeljnega nazora avtorjev, je Varova epizoda vložena v neko razpoloženje, ki odobrava, če ne že občuduje cesarjevo širitev imperija, t.j. rimski ekspanzionizem. To razpoloženje pa potemtakem tudi omeji sporočanje detajlov: v splošnem ne gre za “kako je bilo”, ampak “tako sijajno je bilo”, v primeru P. Kvinktilija Vara pa seveda za nasprotje tega. Da izpostavimo to kontrapozicijo, je potrebno le malo detajlov.

S čim je torej P. Kvinktilij Var sam postal nasprotje? S svojimi *mores*. On je *exemplum morum*, vendar slab. Tudi to omeji prikazovanje detajlov, ki je bilo vsem trem obravnavanim historiografom (Veleju Paterkulu, Aneju Floru in Kasiju Dionu) zelo verjetno omogočeno. Še nekaj je zmanjšalo interes za historično popolnost: Var je sicer graje vreden zaradi osebnih napak (npr. lakomnosti), vendar pa služi vrh tega njegova karakteristika in njegovo ravnanje kot splošno veljaven zastraševalni zgled: pri Veleju Paterkulu, ker nima ravno tistega, kar je odlikovalo občudovanega Tiberija: preudarnosti ob veliki energiji; pri Kasiju Dionu je povzročil neverjetno trpljenje, pri Aneju Floru pa kaže – v nasprotju z Druzovo budnostjo in previdnostjo (II, XXX, 26) –, kam lahko peljejo samovšečna lahkomišelnost in lahkovernost. Torej je bil tudi karakter teh spisov, ki prikazujejo Vara kot svarilni oz. negativni zgled, nenaklonjen bogatejšemu sporočanju detajlov. K temu pride naposled še to, da so imenovani (trije) historiografi podredili svoje zgodovinopisje etičnim principom. Ti principi naj bi prepričljivo prikazali zgodovino kot proces, kot etični proces, vendar pa so bili ravno ti principi tisti, ki so omejili sporočanje detajlov. Toliko torej o Varovi epizodi znotraj celotnega historiografskega dela omenjenih avtorjev!

Če se zdaj omejimo na konkretne informacije, ki jih torej – kljub namernemu reduciranju detajlov – prinašajo poročila virov, in primerjave le-teh, lahko rečemo, da je pri vsej skicirani različnosti poročil virov glede prikaza Varove bitke vedno znova govor o tem, da se je dogajanje odigralo pri ali v gozdovih (*saltus*), v *silvae*, predvsem na vlažnem in močvirnem zemljišču¹⁹⁴. Pri tem lahko ὄρη pri Kasiju Dionu ponovno najdemo v *saltus* latinskih avtorjev. Pomembno je v tej zvezi še enkrat opozoriti na to, da najdemo ta karakteriziranja topografskih danosti v glavnem povsod pri sicer tudi različni informaciji. Vsekakor ni mogoče dvomiti v to, da so v Germaniji bile takšne pokrajinske razmere. Vendar pa bode v oči, da se v antičnih poročilih o bojih Rimljanov z Germani vedno znova pojavljajo takšni opisi, in to ne le pri omenjenih avtorjih. Tako je tudi pri npr. Cezarju (*Gaius Iulius Caesar*) in Amijanu Marcelinu (*Ammianus Marcellinus: Rerum gestarum libri XXXI*) prej stereotipno govor o *occulti loci*, o *magnitudo silvarum*, kot tudi o *limosum et lubricum solum*¹⁹⁵. Spričo te ugotovitve se vsiljuje domneva, da gre tu za topični karakter opisov. Etnografska antična tradicija, ki je vplivala tudi na poznejšo literaturo Rimljanov, je izhajala od neprijaznosti severa s temnimi gozdovi in hladno vlago. To vse pomeni, z vso previdnostjo pripomnjeno, da se v detajlih opisa bitke, ki poleg tega ustrezajo opaznemu stiliziranju, komaj reflektirajo konkretne specifične informacije – in to spet pomeni, da ti elementi poročila ne morejo biti eno centralnih izhodišč pri iskanju kraja bitke. Rezultat vseh opazovanj sugerira zdaj stališče, da ni mogoče najti kraja bitke s pomočjo direktnih antičnih poročil o *clades Variana* in da

¹⁹⁴ Tac. Ann. I, 61, 1; I, 63, 2; I, 64, 2–3; I, 65, 4 itd.; Tac. Hist. V, 15, 1; Flor. II, 30; Vell. Pat. II, 97, 4; Cass. Dio LVI, 20, 1–5; LVI, 21, 3–4.

¹⁹⁵ Caes. Bell. Gall. V, 31–37; I, 39, 6; Amm. Marc. XVI, 12, 53; XVII, 1, 8–9.

pravzaprav tudi ni mogoče zanesljivo poročati o samem dogajanju¹⁹⁶, ne glede na dejstvo bitke kot take, v kar seveda ne moremo dvomiti. Ne glede na probleme s topografijo v podrobnostih, je treba izhajati od tega, da je zanesljivost prekerna, ker je večina poročil tako in tako prekratkih ali pa vsebuje preveč nedoslednosti, da bi si smeli tu domišljati zanesljiva tla. Natančno poročilo tako ali tako ni bilo v interesu avtorjev. Marsikaj je namreč nedoločnega, pomanjkljivega in težko razumljivega. Kljub temu obstajajo, tudi če se je mogoče sporazumeti na tej principialno skeptični poziciji, nekatera dejstva, ki se jih je treba držati, če hočemo poročati o kraju. V tej zvezi je treba potrditi, da so se dogodki odigrali med Wesrom in Renom. Tam, kjer obstajajo jasne geografske informacije, ki si ne nasprotujejo, le-te to pojasnjujejo¹⁹⁷. Viri tudi ne pustijo nobenega dvoma o – skoraj odveč je to pripomniti – vojaškem uničenju rimskih legij¹⁹⁸, t.j. jedra *exercitus Germanicus (inferior)*, in o smrti P. Kvinktilija Vara. Odprto pa vsekakor ostaja vprašanje, od kod – če se je dogajanje res odigralo na pohodu vojske – je prvotno krenil na pohod proti domnevno upornim plemenom P. Kvinktilij Var: nekje od reke Weser ali morda od izvirov reke Lippe? Izhajati pa moramo tudi od tega, da se je Var vsaj po prvih germanskih napadih zelo verjetno gibal v smeri k reki Lippe in varnim taborom ob Renu. Viri so si v glavnem enotni tudi v tem, da se je P. Kvinktilij Var ukvarjal z ukrepi pacificiranja (beri: provincializacije), in to očitno na manj senzibilen način, pri čemer je zlasti način izvajanja judikature vzbudil spotiko in zgražanje¹⁹⁹. S tem je moral poletni čas naravnost zavlačevati (Vell. II, 117, 4: ... *trahebat aestiva*).

Prizadevanje za razjasnitev predzgodovine, kraja, poteka in neposrednih ali tudi dolgoročnih posledic *clades Variana* na osnovi pisemenih virov zaenkrat ni pripeljalo k nekemu splošno sprejetemu konsenzu. To pa tudi v prihodnje ni mogoče pričakovati – vsaj v strokovni znanosti ne – kljub vidni konvergenci mnenj. Krivca za to ni težko najti, namreč stanje virov kot takšno. Odsotnost sodobnega izročila (žal nimamo razen pristranskega Velejevega poročila nobenega drugega upoštevanja vrednega sodobnega vira), pa tudi svojskosti antične historiografije v celoti kot tudi tiste posameznih avtorjev so vodile – predvsem kar zadeva kraj dogajanja – mnoge k ugotovitvi: *ignoramus et ignorabimus*, čemur pa drugi kljubovalno ugovarjajo: *ignoramus, sed non ignorabimus*. Da lahko le ustrezne najdbe in ugotovitve postavijo diskusije na novo in rodno osnovo, je spoznal že Theodor Mommsen in temu ustrezno izbral drugo vrsto virov za izhodišče svojih razmišljanj, namreč najdbo kovancev pri Barenauu pri Kalkriese, in jo povezal s *clades Variana*. S tem

¹⁹⁶ Najbolj obojetna metoda, da pridemo do stvarno-kritično kolikor toliko zadovoljive predstavitve poteka Varove bitke, bi utegnili biti v kombinaciji Dionovega relativno izčrpnega poročila s Tacitovimi podatki o prizoriščih in stadijih poteka bojev (TAC. Ann. I, 60, 3 sl.), ki so jo uspešno uporabili – ob marsikaterih razlikah v detajlih – posebno W. JUDEICH, W. KOLBE, H.E. STIER in H.V. PETRIKOVITS.

¹⁹⁷ To je neovrgljivo razvidno iz TAC. Ann. I, 60; tudi CASS. DIO LVI, 18, 5 to sugerira.

¹⁹⁸ Da so padle tri legije, prav toliko konjeniških eskadronov in šest kohort, je jasno razvidno iz izročila, da pa pri tem ni navedenih nobenih eksaktnih števil oz. jih tudi ni mogoče ugotoviti, ni potrebno posebej poudarjati. Najnatančnejše podatke nam da vojaško izšolan VELEJ PATERKUL (II, 117, 1): *funestae ex Germania epistulae nuntium attulere caesi Vari trucidatarumque legionum trium totidemque alarum et sex cohortium*. Prim. Suet. Aug. 23, 1: *tribus legionibus cum duce legatisque et auxiliis omnibus (!) caesis*; glej še CASS. DIO LVI, 23, 1. Iz drugih virov je mogoče razbrati poimensko propad legij XVII–XIX, manjkajo pa natančnejša opozorila glede identitete pomožnih čet.

¹⁹⁹ VELL. II, 117, 4: *velut inter viros pacis gaudentes dulcedine iurisdictionibus agendoque pro tribunali ordine trahebat aestiva*; prim. tudi VELL. II, 118, 1: *at illi (sc. Germani) ... in summam socordiam perduxere Quintilium, usque eo, ut se praetorem urbanum in foro ius dicere ... crederet*. Prim. tudi FLOR. II, XXX, 29 isl. CASS. DIO LVI, 18, 3 sicer predvsem poudari izterjevanje davka, ki je imel za posledico upor, poleg tega pa tudi Varov gospodovalen nastop do prebivalcev te dežele, kot bi imel opraviti s sužnji. Marsikaj govori tudi v prid temu, da je Var s svojim ravnanjem kršil tudi starejše pravice ali privilegije plemen oz. plemenskih pripadnikov, ugotavlja WIEGELS 1999, op. 84.

pa že prehajam k četrtemu delu razprave, kjer prikazujem rezultate arheoloških izkopavanj v Kalkriese in v tej zvezi predvsem poskušam odgovoriti na vprašanje, ali in v kakšni meri je le-te mogoče uskladiti s pismenim izročilom ter ali in v kakšni meri lahko ti rezultati definirajo historično vrednost poročil antičnih virov, kar zadeva konkretne zgodovinske podatke.

IV Najdbe in rezultati izkopavanj v Kalkriese v relaciji do zgodovinsko-literarnih pričevanj

Ker je bila konec koncev *clades Variana* dogodek, ki ga imajo nekateri moderni zgodovinarji za odločilnega za rimsko odpoved Germaniji in meji rimske province Germanije na reki Labi ter za rimski umik na mejo, ki jo je določal Ren, skupaj s posledicami, ki so iz tega sledile za kulturni in gospodarski razvoj Germanije desno od Rena, so se s tem dogodkom stoletja dolgo ukvarjali številni znanstveniki in raziskovalci. Predvsem je ponovno odkritje Tacitovih *Analov* leta 1505 v samostanu Corvey v prepisu iz 9. stoletja, iz katerega je bilo prvič mogoče razbrati natančnejše podatke glede kraja bojišča, vodilo k neštetim poskusom lokaliziranja. Najpozneje od konca 19. stoletja je spadala tudi ožina med "Kalkrieser Berg" in "Großes Moor" na severnem robu "Wiehengebirge" v "Osnabrücker Land" k imenovanim lokalizacijam, ko jo je namreč zgodovinar starega veka in nobelovec Theodor Mommsen imel za kraj Varove katastrofe leta 9 po Kr. na podlagi najdb rimskih zlatnikov in srebrnikov (dokazanih tam že od 17. stoletja), ki ne grejo čez Avgustov čas²⁰⁰. Vendar so šele arheološka izkopavanja, ki potekajo na tem področju od leta 1987, lahko potrdila tezo Th. Mommsna. Te arheološke raziskave pa so sprožila leta 1987/88 nova odkritja rimskih srebrnikov (*denarii*) in svinčenih izstrelkov (*glan-des plumbeae*) britanskega oficirja, majorja J.A.S. Clunne-ja, ki je bil takrat stacioniran v Osnabrücku. Predvsem svinčeni izstrelki, ki bi lahko bili dokaz navzočnosti rimske vojske v ožini, so sprožili jeseni leta 1988 začetek sistematičnih arheoloških raziskovanj v ožini "Kalkrieser-Niewedder Senke". Te pozornost zbujujoče najdbe so ponovno razvnele diskusijo o *clades Variana* in vzbudile upanje, da se bomo približali kraju ali krajem Varove katastrofe. To upanje je toliko razumljivejše, ker poznamo že več kot 700 lokalizacij (npr. Barenau, Marl, Dümmer, Bramsche, Ahrensburger Wald ali Derneburg pri Hildesheimu...)²⁰¹, ki niso našle kolikor toliko širokega strinjanja niti v znanosti niti v poljudno-znanstveni literaturi.

Pri današnjem stanju raziskav so arheološka izkopavanja v ožini med "Kalkrieser Berg" in "Großes Moor" posredovala celo vrsto novih spoznanj, ki bogatijo naše vedenje o politično-vojaških dogajanjih v Germaniji desno od Rena v avgustejskem času. Sledeče rezultate lahko izpostavimo kot gotove ali v veliki meri gotove, ugotavlja Wolfgang

²⁰⁰ Theodor MOMMSEN. "Die Örtlichkeit der Varusschlacht". *Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften* (1885), 63–92; ponatis kot separat: *Die Örtlichkeit der Varusschlacht*. Berlin, 1885 in v: Theodor MOMMSEN. *Gesammelte Schriften*. Bd. 4. Berlin, 1906, 200–246. Tako se glasi Mommsenova skopa sodba (Berlin, 1906, 234): "Meines Erachtens gehören die in und bei Barenau gefundenen Münzen zu dem Nachlaß der im Jahre 9 n. Chr. im Venner Moor zu Grunde gegangenen Armee des Varus". Domnevno negotove okoliščine najdbe na gradu Barenaue shranjenih kovancev in že leta 1884 konstatirana prodaja ali izguba vseh ostalih kdajkoli najdenih kovancev kot tudi pretežna odsotnost bakrenih novcev in popolna odsotnost drugih rimskih predmetov je vodila k zavrnitvi teze Th. Mommsna.

²⁰¹ Zaradi pomanjkanja arheoloških najdb se je raziskovanje v preteklih desetletjih oprlo izključno na pismeno izročilo in pri tem prezentiralo skoraj nepregledno množico hipotetičnih krajev bitke, od katerih leži večina v Teutoburškem gozdu – prejšnjem pogorju Osning, ki je šele v 17. stoletju dobilo današnje ime po tacitejskem *Teutoburgiensis saltus* – in na območju kota med zgornjima tokoma rek Ems in Lippe. Glej Harald von PETRIKOVITS. "Arminius". *Bonner Jahrbücher* 166 (1966), 178; W. WINKELMANN. "700 Theorien – doch keine führt zum Schlachtfeld". *Westfalenpiegel* 32 (1983), 3.

Schlüter²⁰², arheolog in znanstveni vodja projekta “Kalkriese” ter predstojnik kulturnozgodovinskega muzeja v Osnabrücku:

1. Prisotnost rimskih vojaških enot v “Kalkrieser-Niewedder Senke”, kot izrecno kaže vojaški karakter skoraj vseh kosov, najdbe jasno dokazujejo.
2. To prisotnost rimskih čet je treba povezovati z vojaškimi spopadi z germanskimi plemenskimi zvezami. Temu v prid govori za postavitev zasede predestinirana topografija najdišča (ožina) in njegovega vzhodnega predprostora (lijak), nadalje koncentracija rimskih najdb znotraj ožine na posebej težko prehodnih mestih in ostanki germanske utrdbe odseka na enem teh mest (zidovi iz lesa in zemlje), ki potekajo vzporedno s smerjo rimskega pohoda, pa še lega rimskih najdb glede na ta germanski položaj in končno sestava rimskih najdb, ki kaže izključno na vojaško področje. Bistven del tistega bojnega dogajanja, ki se je odigral na tem kraju, se je zgodil na vojnem pohodu. Uničenje Rimljanov v ožini torej ni bil rezultat napada Germanov na brez dvoma dobro zavarovan rimski vojaški tabor, kar kaže tudi popolna odsotnost črepij rimske keramike. Sedanja spoznanja v zvezi s Kalkriese pa tudi jasno kažejo, kar je domneval tudi Th. Mommsen in z njim večina raziskovalcev – četudi pismeni viri to ne sporočajo izrecno tako –, da se je rimska formacija nahajala na poti od vzhoda na zahod, obsežno rečeno torej od področja reke Weser v smeri k reki Ems, ko je zašla pri Kalkriese v zasedo.
3. Na osnovi velikosti najdišča (najdbe se namreč po današnjem védenju raztezajo čez 15 in več kilometrov) v zvezi z gostoto najdb, ki so prišle na dan v nekaterih primerih že pri prospekciji, predvsem pa pri izkopavanju, lahko domnevamo, da je bila tu uničena večja rimska vojska, ki je obsegala bistveno več kot 2000 do 3000 mož. Nikakor ni šlo le za razkrojene ostanke.
4. Najdbe dokazujejo, da so se na rimski strani nahajale med čistimi bojnimi formacijami tako legijske čete, torej težko oborožena pehota, kot tudi pomožne čete, in sicer kohorte (*cohortes*), ki so tvorile lahko oboroženo pehoto – med drugim so pračarji (*funditores*) in lokostrelci (*sagittarii*) pustili sledove –, in konjeniške enote (*alae*). Od legijskih čet je izpričana (praviloma 1000 mož obsegajoča) prva kohorta neke legije dvakrat, in sicer z napisi na svinčnici (*perpendicularum*) in na dveh kavljih na zaponki verižne srajce (*lorica hamata*)²⁰³. Najdbe nadalje dokazujejo prisotnost cele vrste nebojnih oddelkov. Sem spadajo pratež, inženirci, rokodelci, zemljemerci, pisarji in zdravniki. Po nekaterih najdbah sodeč (dve fibuli in lasnica) se zdi, da so bile v katastrofo vpletene tudi ženske, kar ustreza pričevanju pri Kasiju Dionu²⁰⁴.

²⁰² Wolfgang SCHLÜTER. “Neue Erkenntnisse zur Örtlichkeit der Varusschlacht? Die archäologischen Untersuchungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke im Vorland des Wiehengebirges”. Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd.). *Arminius und die Varusschlacht: Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1995, 67–95; Wolfgang SCHLÜTER. “Kalkriese – Ort der Varusschlacht? Die Ausgrabungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke”. *Varusschlacht und Germanenmythos: eine Vortragsreihe anlässlich der Sonderausstellung Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land in Oldenburg 1993*. Oldenburg: Isensee, 1994, 11–24; Wolfgang SCHLÜTER. “Zum Stand der archäologischen Erforschung der Kalkrieser-Niewedder Senke”. Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 13–60.

²⁰³ Dvojna potrditev v bojno dogajanje vpletene prve kohorte neke legije je dala že pomembno, četudi še nezadostno opozorilo. Ne zdi se preveč drzno, če upamo tudi na epigrafski dokaz – morda kakšen napis lastnika z imenom legije.

²⁰⁴ Po poročilu Kasija Diona so se nahajale v pratežu in pri vojski, ki ni korakala v bojni razvrstitvi, tudi ženske in otroci, kar je del raziskovalcev ocenil kot neverjetno in potisnil na področje njegove fantazije, sklicujoč se na skrajno omejeno vrednost Dionovega poročila.

5. Datiranje najdenega materiala jasno kaže časovno zvezo prispetja izkopanega materiala v tla z Varovo katastrofo leta 9 po Kr. Na osnovi ostankov orožja in opreme, delov oblačil, fragmentov zapreg, jahalnih oprav, kot tudi vozne opreme in orodja, naprav in predmetov iz rimskega vsakdana je mogoče postaviti najdišče "Kalkriese" le splošno v pozno avgustejsko obdobje. Natančnejše datiranje pa omogočajo številne najdbe kovancev. Pojav bakrenih novcev (*asses*), ki so bili dnevni drobiž rimskega vojaka, s kontražigom P. Kvinktilija Vara²⁰⁵, ki je leta 7 po Kr. nastopil svoj mandat kot *legatus Augusti pro praetore* galskih provinc, po eni strani in odsotnost tako po letu 9 po Kr.²⁰⁶ kovanih bakrenih novcev kot tudi starejših kovancev ožigosanih v letih 14 do 16 po Kr. s strani Germanika in pa odsotnost naslednje serije, t.j. leta 13 po Kr. kovanih zlatnikov (*aurei*) ter srebrnikov (*denarii*), po drugi strani kaže, da ne smemo postaviti boje v Kalkrieser-Niewedder Senke pred leto 7 po Kr. in ne po letu 9 po Kr. Numizmatično datiranje najdišča torej jasno govori v prid povezave bojnega dogajanja z Varovo katastrofo leta 9 po Kr. Pa tudi izredno velik obseg najdišč v "Kalkrieser-Niewedder Senke", nadalje potek bojnega dogajanja, ki se v obrisih kaže v razširjenosti najdb in v rezultatih, zlasti jasno razvidna razcepitev rimske vojske med boji, in končno širok spektrum najdb, ki predpostavlja uničevalno bitko, ki je prizadela ne le vse bojne čete, ampak tudi vse nebojujoče se oddelke, je komaj mogoče uskladiti z dogodki v letih 15 in 16 po Kr.
6. Pri odkritju prvih kosti poleti leta 1994 se je izkazalo, da je šlo za namerno deponiranje človeških in živalskih skeletnih ostankov v jami. Na osnovi močno fragmentarnih ostankov in deloma zelo slabe ohranjenosti kosti kot tudi izginotja mehkih delov pred deponiranjem (sušne razpoke na številnih kosteh kot tudi sledovi objedanja malih glodalcev potrjujejo to domnevo) je mogoče sklepati na daljše ležanje kosti na površini zemlje – vsaj nekaj mesecev, če ne nekaj let. Med kostmi so našli tudi majhne kovinske fragmente – kakršne so našli tudi sicer na arealu izkopavanja, ki so očitno prišli v jamo skupaj s kostmi in dokazujejo, da je deponiranje kosti v tesni zvezi z bitko. Rdeče obarvana mesta na nekaterih kosteh si je mogoče razlagati z daljšim ležanjem skupaj s kovinskimi deli opreme. To pa spet podkrepi domnevo, da je prišlo do pokopa kosti šele po skeletiranju. Odkritje smrtnih poškodb zaradi udarcev na dveh lobanjskih delih dodatno potrjuje zvezo z bitko. Živalske kosti izvirajo skoraj izključno od mul, kar potrjuje prisotnost obsežnega prateža na tem najdišču. Konkretna sklepanja na avtorje tega deponiranja kosti doslej po arheološki poti niso mogoča²⁰⁷.

²⁰⁵ Vojaški karakter kovancev, izkopanih v "Kalkrieser-Niewedder Senke", potrjuje nenavadno visok delež bakrenih novcev s kontražigom: 96% jih nosi žig s črkami AVC (Augustus), IMP (Imperator) ali VAR (Varus). Bakreni novci, ki vsekakor bolje kot kovanci iz plemenite kovine potrjujejo prisotnost rimskih čet, so dobili žig na hrbtno stran izključno na vojaškem področju, in sicer preden so jih razdelili vojakom ob gotovih priložnostih.

²⁰⁶ Za datiranje najdišča "Kalkriese" je vsekakor pomemben pojav bakrenih novcev, kovanih po letu 9 po Kr., desno od Rena, kar pomeni, da odsotnost le-teh v Kalkriese ne moremo zvajati na njihovo odsotnost v Germaniji sploh.

²⁰⁷ Glej Susanne WILBERS-ROST. "Die Ausgrabungen auf dem 'Oberesch' in Kalkriese – Deponierungen von Menschen- und Tierknochen auf dem Schlachtfeld". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 61–89. Kot avtorji tega deponiranja kosti pridejo v poštev tako domači Germani kot tudi Rimljani, ki so kasneje našli kraj bitke. V tej zvezi je treba pomisliti na pismene vire, po katerih je dal Germanik leta 15/16 po Kr. na prizorišču boja pokopati ostanke mrtvih (glej Tac. Ann. I, 60–62). Iz tega razloga se zdi domneva, da so bili Rimljani tisti, ki so naknadno deponirali kosti, verjetnejša. Ker so Germani svoje padle verjetno odnesli z bojišča na domača pokopališča, gre tu verjetno za padle Rimljane in njihove vprežne in jezdne živali.

Pri sedanjem stanju raziskav pa ostaja odprto vprašanje, ali se je v ožini (Kalkrieser-Niewedder Senke) vršil le en del, pa četudi velik del teh bojov ali pa dejansko celotna bitka. Prav tako tudi ni mogoče iz dosedanjih arheoloških najdb in ugotovitev rekonstruirati potek bojov v podrobnostih.

V nadaljevanju primerjam sklepe, ki jih je (bilo) mogoče potegniti iz dosedanjih rezultatov izkopavanj pri Kalkriese, z literarnim izročilom in jih s tem uvrščam v večji okvir. Seveda je bila z metodičnega vidika nujna najprej interpretacija slehernega pričevanja iz njegovih lastnih, zvrstno-specifičnih predpostavk. Moj cilj pa vsekakor ni poskusiti oboje krčevito uskladiti. K metodično najkočljivejšim problemom namreč sodi primerjava pismeno izpričanih dogodkov skupaj s pripadajočimi opisi zemljišča z današnjo topografijo in arheološko dokazljivimi sledovi. Če torej primerjamo historične tekste in ohranjene arheološke sledove v zemlji v sleherni podrobnosti, bomo nujno odkrili bolj ali manj številna protislovja, ki jih utemeljuje predvsem različnost virov. Gre torej za poskus, da se na osnovi spoznanja, ki se v vse večji meri kaže kot gotovo, da so se namreč pri Kalkriese vršili obsežni in centralni boji v kontekstu *clades Variana*²⁰⁸, ponovno prikljče na dan literarno izročilo in se preveri težo argumentov, ki se navajajo v tem sklopu. Pri tem smo prišli do naslednjih rezultatov:

1. Kljub še ne zaključenim izkopavanjem se zdi, da se že spleča preveriti, ali je mogoče potencialni kraj bitke, t.j. Kalkriese, uskladiti s pismenim izročilom. Izključno na pismeno izročilo namreč se je v zadnjih desetletjih oprla raziskava zaradi pomanjkanja arheoloških najdb in pri tem prezentirala skoraj nepregledno množico hipotetičnih krajev bitke, od katerih leži večina v Teutoburškem gozdu in na območju kota med zgornjima tokoma rek Ems in Lippe. Ta hipoteza se lahko opira na edini pismen vir, ki daje relativno zelo precizno navedbo kraja katastrofe, t.j. Tacita²⁰⁹. Na osnovi jezikovne rabe fraze *haud procul*, ki pri Tacitu označuje le čisto kratke razdalje (maksimalno 6–8 km)²¹⁰, bi bil kraj Kalkriese kot prizorišče boja, ležeč veliko preveč severno, nedvomno v protislovju s Tacitom in torej ne bi bilo mogoče uskladiti arheološko in pismeno izročilo. Seveda pa je pri Tacitu zelo negotovo, kako natančno smemo jemati pri njem navedene geografske podatke (ali tudi razdalje), saj znotraj dežele, ki ni poznala mest in je bila vrh tega latinskemu bralcu neznana, lokalna določitev kraja katastrofe ni bila mogoča drugače kot z navedbo rek ter plemenskih področij in je bila nujno neprecizna. Zato je brezplodno diskutirati o *haud procul* pri Tacitu. Identiteta tistih *ultimi Bructerorum* z "Malimi Brukteri" pri Strabonu je sicer mogoča, nikakor pa je ne smemo brezpogojno izpeljevati, opozori Wiegels²¹¹, saj so lahko s tem mišljena tudi mejna področja "Velikih Brukterov", kar pa bi bilo mogoče neprisiljeno združiti z bojiščem pri Kalkriese in Germanikovim obiskom le-tega. Kakorkoli že stvar stoji: ker ni mogoče brezpogojno povezati Tacitov *haud procul* s smerjo Germanikovega vojnega pohoda k "Malim Brukterom", se nima smisla več zadrževati pri sporu okrog dimenzije te izjave²¹².

²⁰⁸ Glej WIEGELS 1999, 640.

²⁰⁹ Glej TAC. ANN. I, 60, 3.

²¹⁰ Glej JOHN 1963, 935/936.

²¹¹ WIEGELS 1999, 659.

²¹² Zanimivo je, da se Mommsen na mestu, kjer obravnava Tacitovo poročilo (MOMMSEN 1906, 205), najprej sploh ni ukvarjal s *haud procul*, ampak je lapidarno ugotovil: "Also nördlich von der Lippe, östlich von der Ems haben wir das Schlachtfeld zu suchen" (Torej moramo iskati bojišče severno od reke Lippe, vzhodno od reke Ems.).

2. Kar zadeva torej prostorske pa tudi pokrajinske razmere, v katerih je prišlo do *clades Variana*, je antično izročilo vse prej kot jasno, enoznačno in detajlirano. Prizadevanja, da bi harmonizirali pričevanja virov, so tako nepotrebna kot nesmiselna, ugotavlja Wiegels²¹³. Kalkriese kaže, da se je bistven del bojev odigral tako na močvirnem zemljišču kot tudi na obrobju hribov, ki so bili občutno razgibani s soteskami, in nedvomno tudi na gozdnem terenu. Ni potrebno korigirati Kasija Diona, da bi s tem lahko ohranili drug rezultat: boj na ravnem, vendar gozdnatem močvirnem zemljišču²¹⁴. Vendar kljub ujemanju tu in ujemanju tam to v nobenem primeru ni dokaz za subtilno poznavanje pokrajinskih danosti bojišča tako avtorjev kot tudi njihovih izhodiščnih pisateljev. Vse sporočene podrobnosti kot gozdovi, težko dostopni hribi in močvirja ustrezajo Kalkriese, vendar nedvomno tudi številnim drugim krajem, ležečim desno od Rena v prostoru, ki ga določajo reke Weser-Ems-Lippe. Zato tudi ni bilo težko prepoznati poljubne druge prostore oz. kraje kot usklajene s topografskimi podatki antičnih avtorjev. Iz te ugotovitve je mogoče izvajati pozitivno in negativno sklepanje: na eni strani kažejo topografske razmere okoli in pri Kalkriese, da se povsem ujemajo z antičnimi poročili. Hribovje polno vodnih sotesk je prav tako združljivo s konkretno situacijo pri Kalkriese kot večkrat omenjena močvirja in gozdovi. Na drugi strani pa nimamo opraviti s poročili, ki si prizadevajo za kar se da precizno ponazoritev pokrajinskih danosti. Od njih ni mogoče zahtevati tisto mero natančnosti, ki jo niti niso mogla niti hotela doseči. Potemtakem ni niti razloga, da bi na osnovi najdb in ugotovitev v Kalkriese na novo ocenili korektnost ali pomanjkljivost izročila, kar zadeva pokrajinske danosti, niti ni mogoče izvajati iz nepomembnih odstopanj in inkongruenc v podatkih daljnosežnih sklepanj za temeljno zanesljivost ali nezanesljivost izročila. V tem oziru potrjuje Kalkriese toliko bolj razumevanje tistih, ki se spričo očitno posplošujočega in topičnega karakterja literarnih poročil raje odpovedujejo temu, da bi topografske podatke v njih razumeli dobesedno.
3. Glede na okoliščino, da pismeno izročilo za leti 7 in 8 po Kr. kot tudi za leto po Varovem porazu ne poroča ne le o nobenih bojih takega obsega, ki so se po rezultatih arheoloških izkopavanj morali odigrati v Kalkrieser-Niewedder Senke, ampak ne omenja sploh nobenih vojnih spopadov med Rimljani in Germani, pride torej v poštev kot leto izgube kovancev le leto 9 po Kr. in ostaja tudi iz tega vidika *clades Variana* edini dogodek, ki se je lahko izrazil v najdbah. Vendar kateri stadij nekega morda daljšega bojnega dogajanja konkretno je po dosedanjih raziskavah zajet v ožini Kalkriese, to zahteva nadaljno razjasnitev, pa tudi delno močno dramaturgizirajoči literarni viri ne dajejo nobenih dovolj gotovih indicij²¹⁵.
4. Iz pisemenih virov mukoma dobljen rezultat, da se je *clades Variana* odigrala v zadnji tretjini meseca septembra leta 9 po Kr.²¹⁶, najde neko gotovo potrditev z neko najprej neopazno in neugledno najdbo. Po rezultatih arheobotaničnih raziskav ostankov semenske ovsene slame in suhe grahove rastline, s čimer je bil napolnjen nek zvon v sekundarni rabi, je morala biti ta slama nabrana nekako v juliju/avgustu in se je lahko

²¹³ WIEGELS 1999, 651.

²¹⁴ Glej stran 345. Seveda je treba spoznati, da predstava, da so se boji m o r a l i odigrati izključno na močvirni ravnini, temelji na enostranskem tolmačenju virov. Dionovo karakteriziranje pokrajinskih razmer nikakor ni nezdržljivo s Kalkriese in s tamkajšnjo situacijo.

²¹⁵ Tako vemo iz Kasija Diona, edinega avtorja, ki nekoliko natančneje opisuje potek bojev, da so le-ti trajali več dni in se raztezali čez gotov prostor, ki ga ni mogoče natančno razbrati iz poročila. Podrobnosti ostajajo vsekakor nejasne, kar kaže ne nazadnje tudi velika raziskovalna diskusija.

²¹⁶ Glej JOHN 1963, 955/956.

ohranila v stanju, v katerem je prišla pod zemljo in zatem do nas, komaj dlje kot približno 14 dni do tri tedne. S tem pridemo dejansko v zgodnjo jesen leta 9 po Kr. kot časovno točko rimskega poraza²¹⁷.

Facit

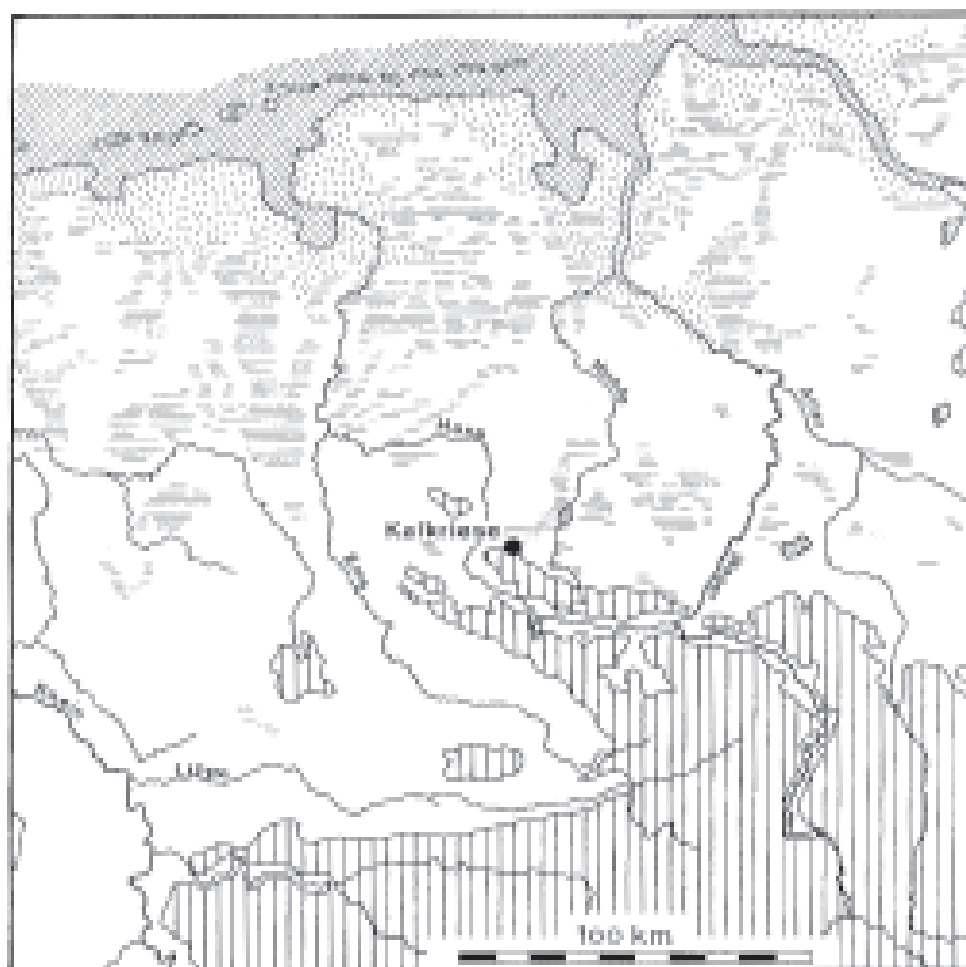
Kot sem ugotovila že zgoraj, ko sem obravnavala zgodovinsko-literarna pričevanja o *clades Variana* in jih kritično vrednotila, prizadevanje za razjasnitev predzgodovine, kraja, poteka in neposrednih ali tudi dolgoročnih posledic *clades Variana* zaenkrat ni pripeljalo k nekemu splošno sprejetemu konsenzu, kljub vidni konvergenci mnenj. Vzrok za to je seveda treba iskati v stanju virov kot takšnem, t.j. v odsotnosti sodobnega izročila, pa tudi v posebnostih antične historiografije v celoti kot tudi tistih posameznih avtorjev. Ohranjeni pisni viri o *clades Variana*, ki se v svojih zgodovinskih podatkih zelo razlikujejo med seboj, v splošnem nimajo visoke sporočilne in historične vrednosti, kar zadeva konkretna zgodovinska dejstva o Varovi katastrofi, predvsem zaradi svojih intencij, ki so pogojene s časom nastanka zapisa, in tako bolj osvetljujejo mišljenje in razpoloženje razmišljujočih svojega časa kot pa posredujejo konkretne in zanesljive zgodovinske podatke. Te različne intencije zgodovinarjev so zmanjšale njihov interes za historično popolnost in omejile sporočanje detajlov. Zgodovinske informacije, ki pa nam jih viri le posredujejo, so tako različne, splošne ali pomanjkljive, da le-te vsekakor ne morejo biti izhodišče za iskanje kraja bitke, kot tudi ne za stvarno-kritično kolikor toliko zadovoljiv oz. zanesljiv prikaz dogodkov kot takih, ne glede na dejstvo bitke kot take, vojaškega uničenja obsežne rimske vojske in smrti P. Kvinktilija Vara.

Ko se je diskusija o *clades Variana* na osnovi pisanih virov znašla v slepi ulici brez upanja na rešitev in so takšni in drugačni postulati kot izhodišče argumentacije vse bolj izvirali iz kombinatorike novodobnih zgodovinarjev in ne iz virov, so najdbe in dosedanji rezultati izkopavanj v Kalkriese postavili diskusijo na novo, rodno osnovo in vzbudili upanje, da je mogoče pri Kalkriese najti dolgo iskano prizorišče Varove bitke ali vsaj del prizorišča dogodkov iz leta 9 po Kr. Vendar pa to, ali lahko dolgo in intenzivno vodeno diskusijo o kraju Varove bitke res pripeljemo h koncu v Kalkriese, zavisi od nadaljnega napredovanja in uspešnosti izkopavanj. Dosedanji rezultati arheoloških izkopavanj so vsekakor obetavni in možnosti, kot se zdi, niso slabe, saj lahko tu – v nasprotju z vsemi ostalimi dosedanjimi poskusi lokalizacije bitke – kot osnovo vzamemo arheološko spoznanje. Na osnovi zgoraj povedanega o najdbah in dosedanjih rezultatih izkopavanj ter relaciji le-teh do zgodovinsko-literarnih virov pa lahko le zaključimo, da je obe vrsti pričevanj (pisane vire in arheološke najdbe) le težko harmonizirati, ne le zaradi različnosti virov, ki nujno vodijo k bolj ali manj številnim protislovjem, ampak v našem primeru predvsem zaradi slabe sporočilne vrednosti literarnih virov, kar zadeva konkretna zgodovinska dejstva o *clades Variana*. Tu historiografija pusti arheologijo skoraj popolnoma na cedilu.

Za odgovor na vprašanje, ali je danes torej "bitka" za Varovo bitko izbojevana, nam izkušnje preteklosti narekujejo previdnost in zadržanost, četudi je mogoče poročati o pomembni terenski pridobitvi. Na tem novodobnem "bojišču" so slavili že tako številne triumfe, ki so se kmalu zatem spremenili v toliko grenkejši poraz, da lahko na koncu stoji le ena zahteva: treba je z nadaljnim raziskovanjem dognati to, kar lahko spoznamo, četudi to konec koncev ni toliko, kolikor si želimo spoznati.

²¹⁷ Glej WIEGELS 1999, 644 in op. 33.

Ilustracija 1: Geografski in topografski položaj najdišča "Kalbarion".

1 visokovinska napačna ravnina

2 močvirje

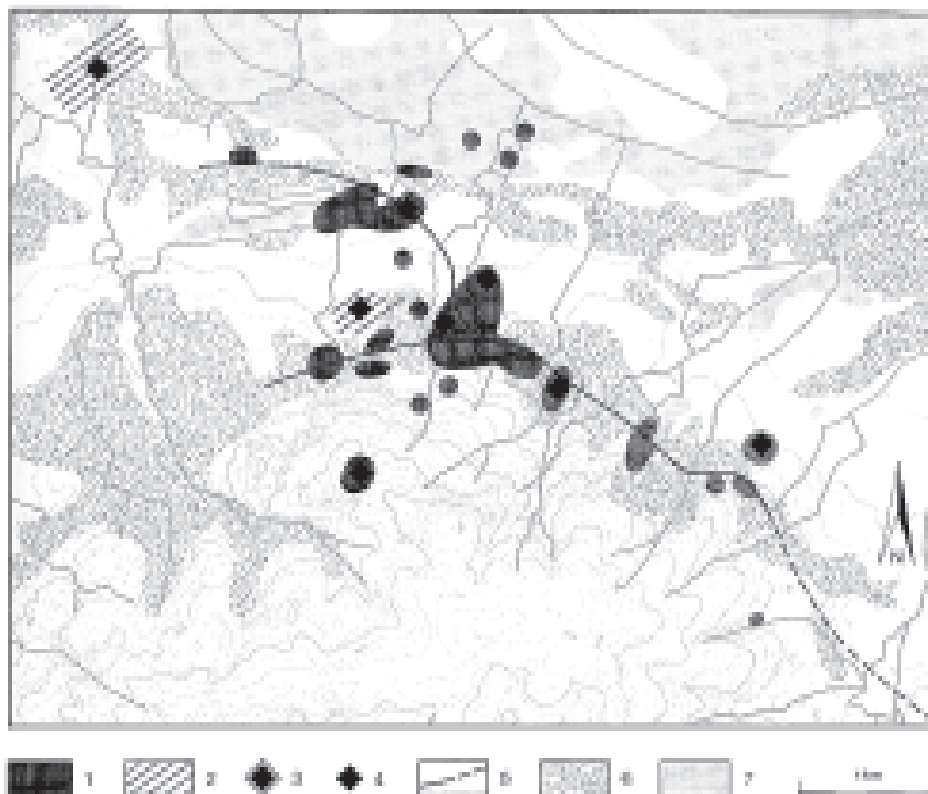
3 višje kobača, polbena in manj razsvetljeni pokrajini

4 srednovečna nad 100 m

Ilustracija 2: Pokrajinski prikaz: področja raziskave.

- 1 hribovje
- 2 gribovje
- 3 nišine
- 4 rečna dolina
- 5 močvirje
- 6 pot

Ilustracija 3: Oßna (Kalkriese-Niesvedder-Senke) s področji rimskih taborov.

1 stare taborne, ki jih je mogoče lokalizirati, in taborne pri prospekciiji 1987 do 1993

2 stare taborne, ki jih ni mogoče natančno lokalizirati

3 najdišče Kalkriese-Lutterberg, kjer so leta 1987 našli rimske orožnike

4 domnevna najdišča zakladnih taborov

5 na osnovi razporeditve rimskih taborov in prospekcijsko-pokrajinskih razmer rekonstruirana pot rimske vojske skozi oßno

6 sfera policijskega področja, in sicer letni živlega posla na robu močvirja in policijski pas ob vzhodnja hruba

7 močvirna področja

V Viri in literatura

1 Viri

Des Lucius Annaeus Florus kurzer Begriff der Römischen Geschichte von Gründung der Stadt Rom an bis zur Monarchie des Kaisers Augusts. Aus dem Lateinischen übersetzt und mit erläuternden Anmerkungen begleitet von Johann Adam SELLA. Hersfeld, Leipzig: Neue Hermstaedt- Thyrische Buchhandlung, 1773.

L. Annaei Flori Epitomae Libri II et P. Annii Flori Fragmentum de Vergilio oratore an poeta. Edidit Otto ROSSBACH. Lipsiae [Leipzig]: B.G. Teubner, 1896.

LUCIUS ANNAEUS FLORUS. *Epitome of Roman History.* With an English translation by Edward Seymour FORSTER. Cornelius Nepos. London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard UP, 1947 (Loeb Classical Library).

CASSIUS DIO. *Römische Geschichte.* Übersetzt von D. Leonhard TAFEL. Stuttgart, 1837.

Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana. Cum annotationibus Ludovici DINDORFII. Vol. III. Lipsiae [Leipzig]: B.G. Teubner, 1864.

Dionis Cassii Cocceiani Historia Romana. Post Ludovicum DINDORFIUM iterum recensuit Ioannes MELBER. Vol. III, lib. LI–LX. Lipsiae [Leipzig]: B.G. Teubner, 1928.

Dio's Roman History. With an English translation by Earnest CARY, on the basis of the version of Herbert Baldwin FOSTER. Vol. VII. London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard UP, 1955 (Loeb Classical Library).

CASSIUS DIO. *Römische Geschichte.* Band IV, Bücher 51–60. Übersetzt von Otto VEH. Zürich, München: Artemis, 1986 (Bibliothek der alten Welt).

MANILIUS. *Astronomica.* With an English translation by G.P. GOOLD. Cambridge, MA: Harvard UP; London: W. Heinemann, 1977 (Loeb Classical Library).

Publij OVIDIJ NAZON. *Pisma iz pregnanstva. Žalostinke in Ponska pisma.* Prevedel Josip JURCA. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.

P. OVIDIUS NASO., *Tristia.* Herausgegeben, übersetzt und erklärt von Georg LUCK. Band I: Text und Übersetzung. Heidelberg: Carl Winter, 1967 (Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern).

Strabos Erdbeschreibung. Übersetzt und durch Anmerkungen erläutert von A. FORBIGER. Berlin-Schöneberg: Langenscheidt, [brez letnice] (Langenscheidtsche Bibliothek sämtlicher griechischen und römischen Klassiker in neueren deutschen Muster-Übersetzungen 52: Strabo I. Berlin, Stuttgart 1855–1907).

Strabos Erdbeschreibung. Übersetzt und durch Anmerkungen erläutert von A. FORBIGER. Berlin-Schöneberg: Langenscheidt, [brez letnice] (Langenscheidtsche Bibliothek sämtlicher griechischen und römischen Klassiker in neueren deutschen Muster-Übersetzungen 53: Strabo II. Berlin, Stuttgart 1855–1906).

P. Cornelii Taciti Libri qui supersunt. Post C. HALM – G. ANDRESEN septimum edidit Ercius KOESTERMANN. Tom. I: *Ab excessu Divi Augusti.* Lipsiae [Leipzig]: B.G. Teubner, 1952.

TACITUS. *Annalen.* Lateinisch-deutsch ed. Carl HOFFMANN. München: Heimeran, 1954 (Tusculum Bücherei 222).

TACITUS. *Annalen.* Deutsch von August HORNEFFER. Mit einer Einleitung von Joseph VOGT und Anmerkungen von Werner SCHUR. Stuttgart: Kröner, 1957 (Kröners Taschenausgabe 238).

CORNELIUS TACITUS. *Annalen.* Band I. Buch 1–3. Erläutert und mit einer Einleitung versehen von Erich KOESTERMANN. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1963 (Wissenschaftliche Kommentare zu griechischen und lateinischen Schriftstellern).

TACITUS. *Annalen I–VI*. Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen von Walther SONTHEIMER. Stuttgart: Philipp Reclam, 1964 (RUB 2457–60).

TACIT. *Anali*. Prevedel Fran BRADAČ. Maribor: Založba obzorja, 1968.

CORNELIUS TACITUS. *Annalen*. Lateinisch und deutsch. Herausgegeben und übersetzt von Erich HELLER. Mit einer Einführung von Manfred FUHRMANN. 2. durchgesehene und erweiterte Auflage. München: Artemis und Winkler, 1992 (Sammlung Tusculum).

C. Velleji Paterculi quae supersunt ex Historiae Romanae libris duobus. Ex recensione M. Christiani Davidis JANI et Joh. Christiani Henrici KRAUSE. *Des Cajus Vellejus Paterculus Römische Geschichte*. Zweiter Theil. Wien: Anton Pichler, 1806.

VELLEIUS PATERCULUS. *Römische Geschichte*. Deutsch von F. EYSENHARDT. 2. Auflage. Berlin-Schöneberg: Langenscheidt, [brez letnice].

C. Vellei Paterculi ex Historiae Romanae libris duobus quae supersunt. Post C. HALMIUM iterum edidit C. STEGMANN DE PRITZWALD. Lipsiae [Leipzig]: B.G. Teubner, 1933.

VELLEIUS PATERCULUS. *Compendium of Roman History. Res gestae Divi Augusti*. With an English translation by Frederick W. SHIPLEY. London: W. Heinemann; Cambridge, MA: Harvard UP, 1955 (Loeb Classical Library).

Vellei Paterculi Historiarum ad M. Vinicium consulem libri duo. Recognovit W.S. WATT. Leipzig: B.G. Teubner, 1988.

2 Literatura

Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter bearbeitet und herausgegeben von Konrat ZIEGLER und Walther SONTHEIMER. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1979 (dtv 5963).

Metzler-Lexikon antiker Autoren. Herausgegeben von Oliver SCHÜTZE. Stuttgart, Weimar: Metzler, 1997.

José Miguel ALONSO-NÚÑEZ. *Die politische und soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus*. Bonn: Rudolf Habelt, 1983.

J.M. ALONSO-NÚÑEZ. "Drei Autoren von Geschichtsabrissen der römischen Kaiserzeit: Florus, Iustinus, Orosius". *Latomus. Revue d'études latines* 54 (1995), 346–360.

Horst CALLIES. "Zur augusteisch-tiberianischen Germanenpolitik". Jochen BLEICKEN (izd.). *Colloquium aus Anlass des 80. Geburtstages von Alfred Heuss*. Kallmünz/OPf.: Michael Lassleben, 1993 (FAS Frankfurter Althistorische Studien 13), 135–141.

Horst CALLIES. "Bemerkungen zu Aussagen und Aussagehaltung antiker Quellen und neuerer Literatur zur Varusschlacht und ihrer Lokalisierung". Rainer WIEGELS, Winfried Woesler (izd.). *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1995, 175–183.

Raffaele CANTARELLA. *Grška književnost*. Prevedel Milko RENER. Trst: Dante Alighieri, [brez letnice].

Walther JOHN. "P. Quinctilius Varus". *RE (Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* (Stuttgart, 1894 isl.) XXIV (1963), 907–984.

Hermann KESTING. *Der Befreier Arminius im Lichte der geschichtlichen Quellen und der wissenschaftlichen Forschung*. Detmold: Hermann Bösmann, 1981.

Bernhard KYTZLER. *Reclams Lexikon der griechischen und römischen Autoren*. Stuttgart: Philipp Reclam, 1997.

G.A. LEHMANN. "Die Varus-Katastrophe aus der Sicht des Historikers". Bendix TRIER (izd.). *2000 Jahre Römer in Westfalen*. Mainz, 1989, 85–95.

Gustav Adolf LEHMANN. "Zur historisch-literarischen Überlieferung der Varus-Katastrophe 9 n. Chr.". *Boreas* (Münster) 13 (1990), 143–164.

Gerhard LEMCKE. *Die Varusschlacht. Eine Quellenuntersuchung zum Bericht des Florus*. Hamburg: Hansische Universität (disertacija), 1936.

Gregor MAURACH. "Die literarische Form des Arminiuschlacht-Berichts". Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd.). *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1995, 167–173.

Edward MENKING (red.). "Internationaler Kongress žRom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese' 02.09.–05.09.1996. Dokumentation der Podiumsdiskussion: žKalkriese – Perspektiven eines archäologischen Fundplatzes". *Varus-Kurier. Zeitung für Freunde und Förderer des Projekts Kalkriese* (Osnabrück) 3 (1997), 1 (April), 11–14.

H.v. PETRIKOVITS. "clades Variana". *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Von Johannes HOOPS. Zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage. Fünfter Band: Chronos – dona. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1984, 14–20.

Benedetto RIPOSATI. *Zgodovina latinske književnosti*. Prevedel Drago BUTKOVIČ. Trst: Dante Alighieri, 1983.

Wolfgang SCHLÜTER. "Kalkriese – Ort der Varusschlacht? Die Ausgrabungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke". *Varusschlacht und Germanenmythos. Eine Vortragsreihe anlässlich der Sonderausstellung Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land in Oldenburg 1993*. Oldenburg: Isensee, 1994 (Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 9), 10–24.

Wolfgang SCHLÜTER. "Neue Erkenntnisse zur Örtlichkeit der Varusschlacht? – Die archäologischen Untersuchungen in der Kalkrieser-Niewedder Senke im Vorland der Wiehengebirges". Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd.). *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1995, 67–95.

Wolfgang SCHLÜTER. "Zum Stand der archäologischen Erforschung der Kalkrieser-Niewedder Senke". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 13–60.

Richard SIEGER. "Der Stil des Historikers Florus". *Wiener Studien* 51 (1993), 94–108.

Dieter TIMPE. "Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus". *Saeculum* (München) 18 (1967), 278–293.

Dieter TIMPE. *Arminius-Studien*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1970 (Bibliothek der klassischen Altertumswissenschaften, Neue Folge, 2. Reihe, 34).

Dieter TIMPE. "Geographische Faktoren und politische Entscheidungen in der Geschichte der Varuszeit". Rainer WIEGELS, Winfried WOESLER (izd.). *Arminius und die Varusschlacht. Geschichte – Mythos – Literatur*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1995, 13–27.

Bernhard TÖNNIES. "Die Ausgrabungen in Kalkriese und Tac. Ann. 1,60,3. Eine Lösung für die Varusschlachtfrage in Sicht?". *Hermes* 120 (1992), 461–465.

Bernard Raymond van WICKEVOORT CROMMELIN. "*Quintili Vare, legiones redde!* Die politische und ideologische Verarbeitung einer traumatischen Niederlage". Georgia FRANZIUS (izd.). *Aspekte römisch-germanischer Beziehungen in der frühen Kaiserzeit*. Espelkamp: Marie L. Leidorf, 1995 (Quellen und Schrifttum zur Kulturgeschichte des Wiehengebirgsraumes, Reihe B, 1), 1–43.

B.R. van WICKEVOORT CROMMELIN. "žRom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese'. Internationaler Kongreß vom 2. – 5. September 1996". *Varus-Kurier. Zeitung für Freunde und Förderer des Projekts Kalkriese* (Osnabrück), 2 (1996), 1, 9–10.

Rainer WIEGELS. "Rom und Germanien in augusteischer und frühüberischer Zeit". Wolfgang SCHLÜTER (izd.). *Kalkriese – Römer im Osnabrücker Land. Archäologische Forschungen zur Varusschlacht*. Bramsche: Rasch, 1993, 231–265.

Rainer WIEGELS. "Kalkriese und die literarische Überlieferung zur *clades Variana*". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 637–674.

Susanne WILBERS-ROST. "Die Ausgrabungen auf dem 'Oberesch' in Kalkriese – Deponierungen von Menschen- und Tierknochen auf dem Schlachtfeld". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 61–89.

Reinhard WOLTERS. "Germanien im Jahre 8 v. Chr.". Wolfgang SCHLÜTER, Rainer WIEGELS (izd.). *Rom, Germanien und die Ausgrabungen von Kalkriese. Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. bis 5. September 1996*. Bramsche: Rasch, 1999, 591–635.

Zusammenfassung

Berichte antiker Historiographen über die "Schlacht im Teutoburger Wald" (*clades Variana*)

Übersetzung und historisch-kritische Interpretation der antiken Quellen – in Relation zu Funden und Befunden der neuesten archäologischen Ausgrabungen in Kalkriese/Deutschland

Bojana Schneider

Im Jahre 9 n. Chr. vernichteten aus dem Raum zwischen Rhein und Weser stammende germanische Stammesverbände unter der Führung des cheruskischen Adligen und römischen Bürgers Arminius ein unter dem Oberbefehl des P. Quintilius Varus stehendes römisches Heer von 3 Legionen, 3 Alen und 6 Kohorten sowie den zugehörigen Troß. Dieses Ereignis, das in die literarische und historische Überlieferung als *clades Variana* eingegangen ist, war der Höhepunkt einer mehr als zwei Jahrzehnte andauernden Phase römischer Germanien-Politik jenseits des Rheins und wurde als eine der größten militärischen Niederlagen in der Geschichte Roms bewertet. Die antike literarische Quellenbasis zu diesem herausragenden Ereignis ist jedoch sehr dürftig, heterogen, widersprüchlich und alles andere als eindeutig und detailliert, offizielle oder halb-offizielle Erklärungen zum Thema sind nicht überliefert oder nicht sicher zu erschließen. Insbesondere über die Fragen nach dem Ort und dem Verlauf der Schlacht ist aufgrund der Quellenlage in der Forschung bis heute keine Einigung erzielt worden, so daß einzig archäologische Funde noch Antworten bieten könnten. Die aufsehenerregenden archäologischen Funde von Kalkriese (ca. 20 km nördlich von Osnabrück) haben die Diskussion über die *clades Variana* und damit den Ort der Schlacht neu entfacht.

In diesem Kontext beschäftigt sich dieser Beitrag neben der (überwiegend erstmaligen) Übersetzung der griechisch-römischen Quellentexte ins Slowenische mit zwei Fragestellungen: a) welche konkreten Fakten über die Schlacht können den antiken Quellentexten unter Berücksichtigung der jeweiligen ethischen und künstlerischen Prinzipien sowie der Ziele und Intentionen, die die Autoren mit ihren Texten verbanden, entnommen werden; b) in welchem Maße können die bisherigen Ergebnisse der Ausgrabungen in Kalkriese den historischen Wert der antiken Quellentexte bezüglich konkreter historischer Fakten definieren und inwieweit lassen sich die Ausgrabungsergebnisse mit den Aussagen der antiken Quellen in Einklang bringen.

Die ältesten zeitgenössischen Nachrichten über die Schlacht geben P. Ovidius Naso in *Tristia* III, 12, 45–48 (Frühjahr 10 n. Chr.) und IV, 2 (11 n. Chr.), M. Manilius in *Astronomica* I, 896–903 (vor 14 n.

Chr.) sowie Strabon in seiner *Geographie* VII, 1, 4 = p. 291C (vor 18 n. Chr.). In diesen unmittelbar auf die Varus-Katastrophe reagierenden dichterischen Texten, die allerdings nur auf das Ereignis anspielen, treten lediglich einige spezifische Aspekte des Gesamtgeschehens deutlicher hervor. Darüber hinaus liegen vier historiographische Behandlungen der Varus-Schlacht über einen größeren Zeitraum verteilt vor: 1. C. Velleius Paterculus, *Historiae Romanae* II, 117–119 (30 n. Chr.), 2. Lucius Annaeus Florus, *Epitoma de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo* II, XXX, 29–39 (Anfang des 2. Jhrdts.), 3. Cassius Dio Cocceianus, *Ῥωμαϊκὴ ἱστορία* LVI, 18–22 (Anfang des 3. Jhrdts.) und 4. Publius Cornelius Tacitus, *Annales* I, 59–62 (Anfang des 2. Jhrdts.). Cassius Dio und Annaeus Florus widersprechen sich in den wesentlichen Punkten, während der Bericht des Velleius Paterculus, von dem als Zeitgenosse die zuverlässigste Schilderung hätte erwartet werden können, vor der eigentlichen Schlachtdarstellung abbricht. Tacitus schließlich behandelt die *clades Variana* nicht als literarischen Topos und ist daher nicht als direkte Quelle einzustufen; er gibt jedoch die einzige uns überlieferte Angabe über den Ort der Katastrophe: *saltus Teutoburgiensis*.

Das historische Ereignis der Schlacht erscheint in den antiken Quellentexten jeweils in einen größeren Kontext eingebettet, vorrangig im Rahmen einer zustimmenden bis bewundernden Darstellung der kaiserlich-römischen Expansionspolitik als grundlegender Intention der historiographischen Texte: es geht im allgemeinen in den Texten daher nicht um ein „Wie es war“, sondern um ein „So großartig war es“ – im konkreten Fall des P. Quinctilius Varus um das Gegenteil. Varus ist ein *exemplum morum*, ein Sittenbeispiel, sein Charakter und sein Handeln dienen als ein allgemein-verbindlich intendiertes, abschreckendes Beispiel. Sowohl im Rahmen der panegyrischen Intention als auch um den Exemplum-Charakter dieser Episode herauszustellen, war eine detailreiche Darstellung der Ereignisse durch die antiken Autoren nicht notwendig. Hinzu kommt, daß die Autoren ihre Texte unter als ethisch zu bezeichnende Prinzipien stellten: sie sollten Geschichte als Prozeß, als einen ethischen Prozeß sichtbar machen, der wiederum keine detaillierte Beschreibung der historischen Ereignisse erforderte. Die Quellentexte haben daher im allgemeinen keinen hohen Aussagewert und historischen Wert bezüglich konkreter historischer Fakten, und dies vor allem aufgrund ihrer jeweiligen Intentionen, die durch den Zeitpunkt der Niederschrift bedingt sind. Die historischen Fakten, die den Quellentexten zu entnehmen sind, beschränken sich somit auf den Tatbestand der Schlacht, die Vernichtung von 3 römischen Legionen, 3 Alen und 6 Kohorten, den Tod des P. Quinctilius Varus sowie die Ansiedlung der Ereignisse zwischen Rhein und Weser.

Die bisherigen Ergebnisse der Ausgrabungen von Kalkriese lassen es als möglich erscheinen, daß dort der lange gesuchte Ort der Varusschlacht oder wenigstens ein Teilschauplatz der Ereignisse des Jahres 9 n. Chr. aufgefunden wurde, auch wenn dies beim derzeitigen Ausgrabungsstand noch nicht abschließend gesichert ist. Im Gegensatz zu allen anderen, über 700 vorgeschlagenen Schlachttorten kann Kalkriese archäologische Erkenntnisse als Basis der Lokalisierung für sich in Anspruch nehmen. Die Ergebnisse der Ausgrabungen und die Aussagen der historiographischen Quellen lassen sich jedoch nur sehr schwer harmonisieren, nicht nur weil die Verschiedenheit der Quellenarten zwangsläufig zu Widersprüchen führt, sondern vor allem aufgrund des geringen Aussagewertes der schriftlichen Quellen bezüglich konkreter historischer Fakten. Bezüglich der *clades Variana* läßt die Historiographie die Archäologie fast vollkommen im Stich.

Boris Golec

Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (prvi del)

V slovenskem zgodovinopisju je pri obravnavanju problematike protiturških taborov in meščanskih naselij ostal povsem zanemarjen vidik geneze mesta in trga iz taborskega naselja kot posebnega tipa protiturškega tabora. Vprašanja se je pred dobrim stoletjem nekoliko dotaknil le S. Rutar¹ v zvezi z vipavskim Sv. *Križem* (danes Vipavski Križ), najmlajšim med slovenskimi historičnimi mesti, vendar se je zadovoljil s faktografskim podajanjem virov, ki o naselju do povzdignitve v mesto govorijo kot o taboru. Njegova ugotovitev, da je bil Sv. Križ prvotno protiturški tabor, je pozneje domala potonila v pozabo; prezrla jo je celo domoznanska poljudna literatura, čeprav je sicer glede Sv. Križa prevzela več Rutarjevih netočnosti. Preseneča tudi dejstvo, da problema tabor-mesto oziroma tabor-trg niso načeli mlajši krajevnozgodovinski pregledi in študije, ki bi se že lahko oprli na dognanja P. Fistra² s področja arhitekture in tipologije slovenskih protiturških taborov.

Kot so pokazale najnovejše raziskave, se prvotni protiturški tabor oziroma taborsko naselje ne skriva samo v Sv. Križu, temveč tudi v treh obkolpskih trgih – *Kostelu*, *Vinici* in *Pobrežju*, ki so se v nominalne trge, sicer brez formalnega akta, prav tako razvili šele v zgodnjem novem veku. Namen pričujočega članka je na prvem mestu osvetlitev razvojne poti od taborskega naselja do obzidanega mesta oziroma trga, čemur sledita prikaz notranjih razmer v obravnavanih krajih in njihova tipološka umestitev v širši kontekst mest in trgov.

Specifične okoliščine nastanka treh taborskih trgov in edinega taborskega mesta so se odločilno odražale v njihovem nadaljnjem razvoju in jih moremo povzeti v naslednjih temeljnih ugotovitvah. Prva skupna značilnost je gospodarska in demografska šibkost, četudi ne sovпада vselej s teritorialno majhnostjo. Naselja nadalje nikoli niso dejansko postala meščanske urbane naselbine s poudarjeno neagrarno gospodarsko usmerjenostjo, temveč so kot mesto oziroma trg eksistirala predvsem po imenu. Tako se v nobenem, niti v mestu Sv. Križ, nista mogla razviti še tako omejena lastna uprava in sodstvo. Nominalnemu statusu je torej samo deloma ustrezala vsebina. Zlasti pri trgih je ostala v ospredju njihova taborsko-utrdbeno funkcija, zato so vsi po vrsti, potem ko je prenehala neposredna turška nevarnost in s tem odpadla njihova obrambna vloga, ne le naglo izgubili na pomenu in prebivalstvu, temveč doživeli tudi korenite spremembe svoje naselbinske podobe.

¹ S.(imon) Rutar, Sv. Križ vipavski, v: IMDK II (1892), str. 126–150 (odslej S. Rutar, Sv. Križ).

² Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturških taborov, Ljubljana 1975 (odslej P. Fister, Arhitektura).

Taborsko mesto Sv. Križ na Vipavskem

Med slovenskimi taborskimi naselji kakor tudi med zgodovinskimi mesti pripada posebno mesto Sv. Križu, danes napol zapuščeni vasi Vipavski Križ na 146 m visokem griču nad Zgornjo Vipavsko dolino. Gre namreč za edino mesto, katerega ustanovna listina (1532) v mesto izrecno povzdiguje tabor in ne trg, ki bi ga bilo treba šele obzidati. Tako pôzna "ustanovitev" mesta je poleg tega anahronizem ne le v slovenskem prostoru,³ temveč redkost v avstrijskih dednih deželah nasploh.⁴ Med mesti na Slovenskem je bil Sv. Križ zadnji, povzdignjen za deželno knežjim privilegijem in v času od konca srednjega veka do druge polovice 19. stoletja poleg rudarske Idrije edini slovenski kraj, ki je pridobil naslov mesta. Specifični in zakasneli nastanek kriškega mesta se je posledično odrazil predvsem v tem, da mestece organsko nikoli ni zaživelo po zgledu avtonomnih mestnih skupnosti srednjeveškega izvora, marveč je praktično ostajalo le obzidana sejemska vas.

V svoji osnovi je bil Sv. Križ vaško naselje, ki se je zaradi posebnih varnostnih razmer v zadnji četrtini 15. stoletja obdalo s taborskim obzidjem. Vas, prvič omenjena okoli leta 1200, je delila usodo posesti Goriških grofov, dokler ni leta 1500 z njihovim izumrtjem pripadla Habsburžanom.⁵ Tedaj jo je že obdajalo obrambno obzidje, zgrajeno po valu najhujših turških vpadov na slovenska tla. O postavitvi taborskega obzidja okoli vasi nimamo sicer nikakršnih neposrednih pričevanj. S. Rutar je o nastanku obzidja zapisal: "Drugokrat omenja se Sv. Križ l. 1483, ko je bil začel zadnji goriški grof Leonhard zidati tamošnji "tabor", pri katerem je postal poznejši grad."⁶ Sodobnega vira, ki bi potrdil zgornje podatke, danes ne poznamo. Zdi se zelo verjetno, da je Rutar letnico začetka graditve obzidja zgolj izračunal iz njemu dobro znanega mlajšega spominskega pričevanja, zapisanega okoli leta 1520 med delovanjem t. i. "reformacijske komisije".⁷ Medtem ko kriški župan Tomaž Vodopivec komisarjem ni znal povedati, kdaj naj bi bil tabor zgrajen (*er gedennkht nit wie lanngs ist, das der Tâber gebaut ward*), se je Primož Vrčon, sodja iz Dobravelj, tega še spominjal in postavljaj okoli 40 let v preteklost (*Er gedennkht bey XL jaren das der Taber zum Chreutz zupawen ist angefanngen worden, durch den grauen Gorz vnnd der grundt darauf der Taber stet hat den grauen von Gorz zugehort*).⁸ Tako kot je bil nesporni pobudnik utrdbenih del zadnji goriški grof, torej ni dvoma o času

³ Na Kranjskem se Črnomelj sicer redno imenuje mesto šele od 16. stoletja, a prvič že leta 1407, potem ko naj bi mu še Goriški grofje (pred 1374) podelili metliške mestne pravice (prim. Božo Otorepec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 49 (odslej B. Otorepec, Srednjeveški pečati)).

⁴ Prim. Österreich Lexikon, Zweiter Band L–Z, Wien–München 1966, str. 1092–1093, preglednica Die Städte Österreichs (odslej Österreich Lexikon).

⁵ ZRC SAZU, Zapuščina Milka Kosa, fasc. 44, Gradivo za historično topografijo Primorske, geslo Križ v Vipavski dolini. – Fr.(anc) Kos, Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori, v: IMDK XII (1902), str. 77, 128 (odslej F. Kos, Iz arhiva). – Milko Kos, Urbarji Slovenskega Primorja. Drugi del, (Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zvezek tretji), Ljubljana 1954, str. 108, 124, 126, 127 (odslej M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja).

⁶ S. Rutar, Sv. Križ, str. 128. – Beseda "drugokrat" se navezuje na Rutarju prvo znano omembo kraja iz leta 1398.

⁷ Pomenljivo je, da navaja Rutar letnico 1483 samo v razpravi Sv. Križ vipavski, ne ponovi pa je v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski, Zgodovinski opis, Ljubljana 1893, str. 127 (odslej S. Rutar, Poknežena grofija), kjer se sicer sklicuje na vse pomembnejše listine o Sv. Križu.

⁸ ARS, Vicedomski urad za Kranjsko (Vic. A.), šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gericht's vnd beschwarnus. – Rutar sicer kot leta nastanka zapisnikov reformacijske komisije nikjer ne navaja letnice 1523, s katero jih pozneje brez posebne utemeljitve datira M. Kos (Urbarji Slovenskega Primorja, str. 13, 152), a hkrati po Rutarju povzema, da gre za plod dela cesarske komisije, postavljene leta 1518 (S. Rutar, Sv. Križ, str. 132). Letnico 1523 je Kos (kot najmlajše mogoče leto nastanka) očitno posnel po spisu o pisanih privilegijih mesta Gorica, ki je prav tako sestavni del komisijjskih spisov (ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-12, Briefliche gerechtigkeit zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti).

postavitve obzidja, vključujoč morebitni nekajletni zamik. Po S. Rutarju je zidanje “nadziral grof (!) Anton della Torre (ali Thurn-Valsassina)”, ki naj bi mu grof Leonard zaupal še “varstvo in oskrbnišтво tabora”.⁹ Ta podatek se očitno prav tako opira na mlajše pričevanje iz okoli 1520, po katerem je pokojni Anton pl. Thurn v času, ko so zidali tabor, imel oblast na ukaz goriških grofov napovedovati in klicati podložnike na tlako.¹⁰

Tudi o prvih desetletjih obstoja taborskega obzidja nimamo sodobnih poročil. Viri pred letom 1500 o Sv. Križu nikoli ne govorijo kot o taboru, res pa je, da poznamo od domnevnega leta postavitve obzidja (1483) do konca stoletja samo dve omembi kraja.¹¹ Kmalu zatem ko je goriška grofija leta 1500 kot dediščina Goriških pripadla Habsburžanom, je Vid Thurn, sin Antona Thurna, za posojilo 1.000 goldinarjev leta 1504 prejel od kralja Maksimilijana v zastavo župo Sv. Križ z vsemi njenimi dohodki.¹² Rutarjev regist izgubljene listine o podelitvi pomirja leta 1507 nato že govori o “kraju Tabor-Sv.Križ”,¹³ kar je očitni dobesedni prevod iz nemščine. Listinska navedba hkrati časovno sovпада z najzgodnejšo znano omembo tabora oziroma taborskega naselja v urbarju goriškega urada iz leta 1507. Ta med raznimi zemljišči v kraju »Creutz« med drugim navaja tudi pust oštat v taboru (*Peter Jurckhitsch dint von ainer oden hofstat in Taber*).^{*} Kraj se nato v naslednjem četrtoletju do povzdignitve v mesto doseljno imenuje tabor. Nedatirani popis vasi goriške grofije, nastal med delovanjem t. i. “reformacijske komisije” okoli leta 1520, ga naslavlja kot “Chreicz Thawer”,¹⁴ komisijski spisi kot “Taber zum Creuz”,¹⁵ listina o povzdignitvi tabora v mesto leta 1532 pa ga imenuje “Fleken oder Täber Creütz genand”.¹⁶

Sv. Križ je torej že približno pol stoletja pred podelitvijo mestnih pravic postal obzidani protiturški tabor oziroma natančneje poseben tip tabora – **taborsko naselje**, po P. Fistru razširjeno le na Goriškem in (drugod) na Primorskem, kjer so jih poleg turških vpadov priklicale v življenje tudi beneško-avstrijske vojne. Razen dveh ležijo vsa Fistrova taborska naselja v osrednjem delu Goriške od Goriških Brd do Zgornje Vipavske doline. V njegovi topografiji slovenskih protiturških taborov je skupaj s Sv. Križem šest takih naselij ter tri domnevna. Povečini so locirana na vzpetinah nad Vipavsko dolino, pri čemer je Tabor kar petim tudi lastno ime.¹⁷ V nekaterih primerih gre za starejšo vas, sicer pa so med njimi znatne

⁹ S. Rutar, Sv. Križ, str. 128. – Rutar Thurne za to obdobje zmotno naslavlja z grofi.

¹⁰ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im ambt Görtz gefunden, s. d. – Prim. M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 179.

¹¹ Leta 1490 se omenja “fara sv. Križa” kot del vipavske župnije (Ant.(on) Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, v: IMDK IV (1894), str. 20 (odslej A. Koblar, Drobtinice)), nato pa leta 1499 v urbarju gospostva Vipava desetina “zum Krewcz” (M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 254, 263).

¹² S. Rutar, Sv. Križ, str. 129 in 147 (regist danes izgubljene listine 1504 I. 3.).

¹³ Isti, str. 147.

^{*} Archivio di Stato di Gorizia, Archivio Coronini-Cromberg, Serie, atti e documenti, busta 257, fasc. 652, fol. 101. – Za vse podatke iz urbarja se iskreno zahvaljujem kolegu zgodovinarju Vojku Pavlinu.

¹⁴ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-2, Item vermerkt dÿ dorffer in der Graffschafft Gortz, s. d., – V goriški grofiji je poleg kriškega tabora omenjen samo še tabor podobnega imena Sv. Križ pri Kojskem (*zu Khulstkh der Thaber bey Heyligen Craitz*).

¹⁵ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichkait zum Kreutz des hohen und nidern gerichtis vnd beschwarnus, s. d.

¹⁶ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

¹⁷ Taborska naselja so po Fistru naslednja: Škocjan pri Divači, Šmartno v Brdih, Tabor nad Črničami, Tabor pri Dornberku, Tabor pri Banjšicah (nepreverjeno), Tabor pri Erzelju, Tabor pri Podnanosu (samo po izročilu), Vipavski Križ in Vrakičen (?) v Vipavski dolini (domnevno) (P. Fister, Arhitektura, str. 59–61, 155–164). V zvezi z Vrakičenom velja opozoriti, da takšnega kraja ni, zato ga pogrešamo tudi na Fistrovem zemljevidu. Dejansko gre za Tabor pri Vrabčah (prim. Krajevni leksikon Slovenije, Ljubljana 1995, str. 388), Fistrov Vrakičen pa je le posledica nápak razumljenega napisa na Clobucciaricevi upodobitvi z začetka 17. stoletja, zato kraja tudi ni mogel natančno locirati.

razlike v urbanistični zasnovi in podobi. Za večino je še vedno slabo ali povsem neraziskano vprašanje naselbinske geneze; tako ni znano, ali je taborsko obzidje sekundarnega nastanka ali so posamezne naselbine nastale v 15. stoletju skupaj z njim, ali pa so morda dobile stalne prebivalce sploh šele po opustitvi tabora.¹⁸ Poleg tega bi bilo treba Fistrov seznam taborskih naselij razširiti vsaj še z dvema stalno naseljenima primorskima krajema, ki se v virih izrecno naslavljata kot tabor.¹⁹ Pri Sv. Križu je, kot rečeno, neizpodbitno izpričano dejstvo, da gre za starejše naselje, okoli katerega so kmetje okoli leta 1480 s tlako postavili obrambno obzidje. S tem je tipsko postal taborsko naselje stalnih prebivalcev, pravno pa ostal župa na čelu z županom. Po teh dveh značilnostih se je razlikoval od nenaseljenih "pravih" taborov – refugijev za prebivalstvo in njihovo premično imetje, večinoma postavljenih okoli cerkva in zaupanih v oskrbo varuhom in čuvajem.²⁰

Posebno vprašanje zadeva urbanistično podobo oziroma naselbinsko (dis)kontinuiteto Sv. križa glede na čas pred zgraditvijo obzidja. Vse kaže, da današnji obseg Sv. Križa resnično izvira šele iz obdobja po povzdignitvi v mesto in da je prvotni Tabor-Križ obsegal le dvignjeni zahodni del sedanjega naselja – Gase, v katerega še danes vodi stari obokani vhod v nekdanji tabor. Poleg tega je dobro zaznavna in deloma ohranjena vzhodna stranica taborskega obzidja proti Placu, na katero so se naslonile mlajše stavbe.²² Ni izključeno, da je prvotna vas vsaj deloma stala na nižjem delu kriškega griča in se je šele v času graditve tabora koncentrirala na pobočju pod cerkvijo sv. Križa. Vendar pa so sklenjeni nizi hiš v Gasah z značilnimi ozkimi ulicami v smeri vzhod-zahod mogli zlahka dobiti svojo podobo še v "predtaborski" dobi, saj srečamo na Primorskem enak način gradnje, pogojen s podnebnimi razmerami, tudi v neobzidanih naselbinah.²³

¹⁸ Glede na to, da se Tabor nad Črničami ne omenja v popisu goriškega urada iz okoli leta 1520 (po M. Kosu 1523), kjer je sicer obravnavana tudi župa Črniče (prim. M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 152–195), je Fister izrazil kot eno od možnosti, da taborska utrdba "morda ni bila stalno naseljena ter da so se v njej naselili šele kasneje" (P. Fister, *Arhitektura*, str. 59).

¹⁹ Prvi je Štanjel na Krasu, ki ga Fister omenja le kot primorsko naselje z verigami stavb, na drugem mestu pa govori samo o domnevem taboru (P. Fister, *Arhitektura*, str. 60, 161). Kraj se kot tabor izrecno omenja leta 1615 (*Supp vnn d Tåber St: Daniel am Carsst ligendt*), ko je njegov zemljiški gospod Filip Kobenzl prosil deželnega kneza za privilegij tedenskega sejma (ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I–12, 27. 7. 1615). Taborsko obzidje je tu podobno kot pri Sv. Križu obdalo že obstoječe naselje. Drugačnega nastanka je Šilentabor (Tabor nad Knežakom), zgrajen povsem na novo leta 1471 in po Fistru tipološko samo "zelo velik tabor ob gradu" (n. d., str. 162). Dejansko je šlo in gre še danes za stalno naselbino, ki je v začetku 17. stoletja premogla med 15 in 17 domov podružnikov (ARS, Deželni stanovi za Kranjsko (Stan. A.) I, šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri pl. Raunachov iz let 1608, 1609, 1610, 1611, 1612, 1613 in 1620).

²⁰ O taborih prim. Vasko Simoniti, *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*, Ljubljana 1991, str. 200–207 (odslej V. Simoniti, *Vojaška organizacija*).

²¹ ARS, Franciscejski kataster za Primorsko, mapa št. 37.

²² Zaradi pomanjkanja gradbenih parcel so po B. Koloiniju v starem delu mesta sprva nadzidovali ulice, s prenehanjem turške nevarnosti pa začeli hiše naslanjati na obzidje (Borut Koloini, Križ je bu nenkrat mejstu, *Vipavski Križ*, 1992, str. 33–34, odslej B. Koloini, Križ). – Prim. Marjanca Rustja, *Revitalizacija gradu v Vipavskem Križu*, diplomatska naloga na Fakulteti za arhitekturo, mentor prof. mag. Peter Gabrijelčič, 1994/95, str. 3 sl.

²³ Prim. tlorise naselij v širši okolici Sv. Križa v: Irena Kocijančič, *Prenove naselij in stavb v občini Ajdovščina*, diplomatska naloga na Fakulteti za arhitekturo, mentor prof. dr. Peter Fister, 1988, s. p. – Posebej velja opozoriti na pravilnost vzporednih ulic – Gas v Podnanosu (Šentvid pri Vipavi), nesporno nastalih po enotnem načrtu. Hipotetično moremo njihov nastanek postaviti v zadnjo petino 15. stoletja, saj je znano, da je kraj v sedemdesetih letih močno trpel med turškimi pohodi, o čemer priča leta 1481 ponovna posvetitev treh oltarjev v cerkvi sv. Vida, oskrnutjenih leta 1478 (Jurij Rosa, *O starejši zgodovini cerkvene uprave v*

*Priloga št. I/1: Prototip primorskega taborskega naselja: Tabor nad Črničami
na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822²¹*

*Priloga I/2: Sv. Križ na franciscejski katastrski mapi iz leta 1821 (1 – cerkev sv. Križa,
2 – grad, 3 – kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega, 4 – Plac,
5 – prvotna vzhodna stranica obzidja in vhod v tabor-Gase)³⁰*

Že S. Rutar je zastopal mnenje, da so vzhodni del naselbine s Thurnovim gradom šele pozneje združili s taborom in obdali z obzidjem. Slednje je s tem zaobseglo nižji vmesni prostor med taborom in gradom, kjer sta nastala Plac in na njem po letu 1634 zgrajeni kapucinski samostan s cerkvijo sv. Frančiška Asiškega.²⁴ Kdaj se je to zgodilo, je lahko zaenkrat le stvar sklepanja, ki v znanih pisanih virih nima trdnejše opore. Glede na novo tržno vlogo, ki jo je tabor dobil s podelitvijo privilegiranih sejmov ob povzdignitvi v mesto, je sklenitev mestnega obzidja mogoče hipotetično postavljati v čas okoli leta 1532, bodisi že pred formalni akt ustanovitve mesta bodisi – kar se zdi še verjetneje – v naslednja leta, ko se je kriški tabor iz obrambne naselbine postopoma preoblikoval v civilno. Vprid poznejšega časa govorijo tudi nekatera dokumentirana dejstva. Okoli leta 1520 je denimo v spisih “reformacijske komisije” govor o plesu pred taborom (*vor dem tabor*),²⁵ nesporno na osrednjem prostoru, takrat še neobzidanem Placu med gradom in taborom. Tu so se tedaj in pozneje odvijali sejmi, saj v samem taboru (Gasah) zanje preprosto ni bilo prostora. Poleg tega povzdignitvena listina ne govori o kakšnih že opravljenih novih utrditvenih delih, temveč zgolj o taboru. Leta 1547 se sicer prvič omenjajo mestna vrata (*in der Statt Kreutz gleich neben dem Statto gelegen*),²⁶ ki bi bila lahko še vedno nekdanja taborska vrata ali že nova, zgrajena nekoliko nižje. Mestno obzidje, oklepajoče celoten kompleks tridelnega naselja (Gase-tabor, Plac in Grad), je svoj dokončni obseg vsekakor imelo v začetku 17. stoletja, o čemer priča letnica 1613, vklesana na temenskem ključu novih mestnih vrat na severni strani naselja.²⁷

Drugo vprašanje se nanaša na čas postavitve gradu, ki se prvič omenja šele leta 1535 v privilegiju kralja Ferdinanda Vidu pl. Thurnu. Po Rutarju je bil taisti Thurn gotovo tudi njegov graditelj. Glede na markantnost točke, na kateri stoji kriški grad, pravilna pravokotna stavba enotne zasnove, pa lahko upravičeno sklepamo, da ne gre za prvo stavbo na tem mestu in da je prednik današnjega renesančnega gradu obstajal tu ali v bližini vsaj že v času pozidave tabora, zagotovo pa leta 1504, ko je kralj Maksimilijan Vidu pl. Thurnu zastavil – po Rutarju – “grajšino sv. Križ”.²⁸ Obstoj fevdalnega sedeža samo še dodatno potrjuje vladarjeva podelitev posebnega pomirja tri leta pozneje (1507).²⁹

Sv. Križ je bil med taborskimi naselji sicer že od samega začetka precej poseben, še najbolj primerljiv s Štanjelom na Krasu in s Šmartnim v Goriških Brdih, kjer so obzidje prav

Št. Vidu prim. Šembijski dušni pastirji, v: Št. Vid – Podnanos. Zbornik prispevkov o kraju in njegovi zgodovini, Nova Gorica 1996, str. 43). – B. Koloini je v svoji monografiji o Sv. Križu opozoril na podobnost med “gasami” v Sv. Križu in tistimi na Gočah, pri tem pa z goškim primerom neprepričljivo dokazoval “domnevo o Križu kot kolonatskem naselju”. Šel je celo tako daleč, da je kar na podlagi Fistrove definicije protiturških taborov zanikal obstoj kriškega tabora: “Prvič, ker tukaj nihče ne govori o Taboru, ampak o Gasah in drugič, ker ni nobenih dokazov o pravem (protiturškem) taboru.” Pri tem je prezrl, da je Fister Vipavski Križ uvrstil med taborska naselja kot poseben taborski tip, in preprosto zamolčal že več kot stoletje znano dejstvo (Rutar), da sodobni viri, vključno z “mestno ustanovno listino”, izrecno govorijo o taboru. Prim. B. Koloini, Križ, str. 6–7, 11, 28.

²⁴ Prim. S. Rutar, Sv. Križ, str. 138–139.

²⁵ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht's vnd beschwarnus, s. d.

²⁶ F. Kos, Iz arhiva, str. 94 (regest 1547 IV. 24., Sv. Križ).

²⁷ O popravilu mestnega obzidja prim. Emil Smole, Vipavski Križ, v: Goriška srečanja I (1966), str. 41.

²⁸ S. Rutar, Sv. Križ, str. 147, regest listine 1504 I. 3.

²⁹ Isti, str. 147, regest listine 1507 III. 4.

³⁰ ARS, Franciscejski kataster za Primorsko, mapa št. 97.

tako postavili okoli že obstoječe vasi.³¹ Od večine taborskih naselij je izstopal po svoji velikosti in precej izpostavljeni nizki legi na skrajnem severnem izrastku Vipavskih Brd. Dasiravno strnjen okoli cerkve nikoli ni funkcioniral kot klasičen protiturški tabor s primarno, kaj šele z izključno vlogo refugija za okoliško kmečko prebivalstvo. Protiturški tabori, v veliki večini zgrajeni v istem času kot obzidje Sv. Križa, so dali tej stari vasi predvsem zgled za poimenovanje tabor. Ime se je hitro prijelo in v polstoletju do povzdignitve kraja v mesto tudi povsem prevladalo nad vaškim naslovom.

Povzdignitev kriškega tabora v mesto in predzgodovina tega dejanja sta z viri sicer zadovoljivo pojasnjena, pri čemer pa je dokumentirana dejstva in ugotovitve nujno potrebno soočiti z nedoslednostmi in napačnimi razlagami S. Rutarja, saj so se te medtem že močno zasidrale v zgodovinskem spominu. Določene težave predstavlja dejstvo, da je Rutar še mogel uporabljati originalne listine iz arhiva grofov Attems, uničenega med 2. svetovno vojno.³² Vsebino večine teh listin poznamo žal le iz njegovih registrov in razlag, samo za nekatere pa je bilo mogoče izslediti prepis ali neodvisno nastali povzetek.³³

Prvi korak, s katerim se je Sv. Križ dvignil nad navadna naselja, je pomenila Maksimilijanova podelitev pomirja s privilegijem, izdanim 4. marca 1507. Rutarjevo podajanje vsebine te danes izgubljene listine je, kot bomo videli, v glavnem sicer točno, razlaga pa precej samovoljna, kar se je "usodno" odrazilo tudi pri njenem poznejšem povzemanju.³⁴ Cesar (!) Maksimilijan naj bi "kraju tabor Sv. Križ podelil obmirje (Burgfriden), t. j. obmejen prostor s tržnimi pravicami (!)... kolikor daleč je puška nesla", kar Rutar v registru listine razlaga kot "obmirje in krvavo sodišče". Sv. Križ pri tem preprosto povzdigne v trg, Križane pa v tržane in jim namenja pravice, kakršne so šle le privilegiranim deželskim sodiščem: "Tržani (!) so dobili ob enem svoje posebno sodstvo v civilnih in kriminalnih stvareh in smeli so postaviti svoje vislice".³⁵ Tako široka avtonomija prebivalcev malo pomembnega taborskega naselja je preprosto neverjetna, saj so višje ali krvno sodstvo v tem času premogla le redka pomembna mesta, med katerimi denimo ni bilo Gorice kot edinega mesta na Goriškem.³⁶

Pri tem se neizogibno postavljata dve temeljni vprašanji. Prvo, kolikšen je bil dejanski obseg podeljenih sodnih pristojnosti, in drugo, ali je Maksimilijan sodne pravice resnično podelil kraju in – v nasprotju s prakso in pričakovanji – ne njegovemu zemljiškemu gospodu pl. Thurnu. Najpomembnejši vir sodno-upravnih razmer v četrstoletju med letom 1507 in povzdignitvijo Sv. Križa v mesto 1532 predstavljajo že večkrat omenjeni spisi t. i. "reformacijske komisije", ki je okoli leta 1520 ugotavljala razmere v goriški grofiji po končani

³¹ B. Koloini Sv. Križu med drugim prav zato odreka taborski značaj (B. Koloini, Križ, str. 6–7).

³² Pismena informacija Pokrajinskega muzeja Gorica (Musei Provinciali di Gorizia) avtorju o usodi Attemsovega arhiva, Gorica, 19. 5. 2000.

³³ Nobena od listin ni evidentirana v centralni kartoteki gradiva za dobo Maksimilijana I. (Universitätsarchiv Graz, Apparat der Maximilian-Regesten).

³⁴ Prim. Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 31. – B. Koloini, Križ, str. 10.

³⁵ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129 in 147 (regist listine 1507 III. 4.). – "Povzdignitev" Sv. Križa v trg je izražena manj določno, a vendar nedvoumno s stavkom: "Ajdovščina postala je namreč trg ob istem času kot Sv. Križ." (isti, str. 129), kar v nadaljevanju utemeljuje z enakim dejanjem, Maksimilijanovo podelitvijo pomirja Ajdovščini istega leta 1507 (isti, str. 130).

³⁶ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8. Briefliche gerechtigkait zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti, s. d. – Anton Mell, Görz und Gradisca, v: Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abteilung, 4. Teil, Wien 1929, str. 282 (odslej A. Mell, Görz und Gradisca).

avstrijsko-beneški vojni.³⁷ Zaslišani župani in druge osebe na terenu so komisarjem izpričali, da je v taboru Križ deželno sodstvo v kriminalnih in civilnih zadevah (*das lanndtgericht in peinlichen vnd burgerlichen sachen*) vedno opravljal deželni sodnik iz Gorice. Vid pl. Thurn naj bi se ga polastil šele, potem ko so Benečani izgubili Gorico (1509).³⁸ Človeški spomin je bil tu nezanesljiv ali pa se pl. Thurn od podelitve pomirja spomladi 1507 do beneške zasedbe (po veliki noči 1508) oziroma do umika Benečanov (junija 1509) resnično še ni uspel uveljaviti kot sodni gospod. Kakorkoli že, sodne pristojnosti pl. Thurnov tudi okrog leta 1520 niso bile povsem nesporne, saj so priče pred “reformacijsko komisijo” navajale, da prihaja goriški deželni sodnik štirikrat na leto v Sv. Križ izvajat deželno pravdo,³⁹ na drugi strani pa je Vid pl. Thurn užival pomirje zunaj tabora (*ausserhalb des tabers*), kolikor nese puškin strel. Preden je bil kriški tabor podeljen pl. Thurnu (1507), sta imela deželni sodnik in gosposka v Gorici – tako pričevanje pred komisarji – vso jurisdikcijo znotraj in zunaj tabora (*inner vnd ausserhalb des tabers alle jurisdiction gehalten*),⁴⁰ kar potrjuje, da temu zdaj ni več tako.

Višjesodne pravice, t. j. krvno sodstvo z vislicami, o katerih govori Rutar, so bile, kot vse kaže, res predmet Maksimilijanovega privilegija iz leta 1507, saj bi Vid pl. Thurn v nasprotnem le težko opravičeval njihovo “prilaščanje”. Nikakor pa niso mogli biti njihov prejemnik Križani sami, temveč edinole pl. Thurn, kot je pozneje izrecno zapisano v mestni ustanovni listini.⁴¹ Sodne pravice “tržanov”, kot Križane zmotno imenuje Rutar, bi v takem primeru celo presegle avtonomne pravice goriškega mesta, ki je v tem času kakor pozneje premovalo le nižje sodstvo, medtem ko je krvno pripadalo deželskemu sodniku.⁴² Thurni so za novopodeljeno kriško pomirje očitno dobili sodne pristojnosti, kakršne so šle deželskim sodiščem, to pa je znatno več kot pri nekaterih bližnjih, skoraj sočasno nastalih pomirjih. V istem času kot Sv. Križu je denimo deželni knez podelil pomirje še dvema lastnikoma obzidanih primorskih naselij, in sicer pl. Elacherjem za Ajdovščino (1506) ter pl. Raunachom za Šilentabor, višinsko taborsko naselje na Pivškem (1512). Za obe podelitvi sta ohranjena privilegija, pri čemer je pomenljivo, da je bilo pomirje (*burgfriden*) tako kompetenčno kot teritorialno določeno zelo ohlapno – z razdaljo puškinega strela in brez navedbe krvnosodnih pravic.⁴³ Pomirje Sv. Križa so teritorialno razmejili na enak način; glede na očitno izrecno podeljene krvnosodne pristojnosti naj bi se iz goriškega deželskega sodišča potemtakem izločilo v celoti in ne le za področje nižjega sodstva.

Žal o vsebini privilegija iz leta 1507 tudi “mestna ustanovna listina” kralja Ferdinanda leta 1532 ne pove ničesar določnejšega, ampak govori zgolj o pomirju, ki ga je pokojni cesar Maksimilijan podelil Vidu pl. Thurnu. Iste svoboščine naj bi “cesar (!) Ferdinand I.” po Rutarjevih besedah potrdil Sv. Križu (!) 31. marca 1533, vendar v Rutarjevem seznamu listin

³⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im amt Görtz gefunden, s. d. – Komentirana objava slovenskega prevoda v: M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 152–195.

³⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und beschwarnus, s. d. – M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 176.

³⁹ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175.

⁴⁰ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Herlichait zum Kreutz des hohen und nidern gericht und beschwarnus, s. d.

⁴¹ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, listina 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁴² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-8, Briefliche gerechtigkeit zu Gortz anno etc. 1523 die 10 augusti, s. d. – Te pravice mesta Gorica so izvrale iz privilegija grofa Ivana Goriškega, izdanega leta 1455 (A. Mell, Görz und Gradisca, str. 282).

⁴³ Za Ajdovščino: prepis listine 1506 IX. 2., Radgona, v: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7. Za Šilentabor: prepis listine 1512 V. 16., Trier, v: ARS, Vic. A., šk. 253, I/132, lit. P V-18.

Attemsovega arhiva pogrešamo ravno regist te listine,⁴⁴ katere vsebina tudi od drugod ni znana. Oprijemljivejši je podatek, da je Ferdinand isti privilegij, a za teritorialno nekoliko razširjeno pomirje, “potrdil Križanom” še 25. julija 1535, pri čemer se Rutar na drugem mestu vendarle izrazi natančneje in pravilno imenuje tudi naslovnika privilegija: gre za potrditev pomirja “za mesto in grad Sv. Križ” Vidu pl. Thurnu⁴⁵ in ne Sv. Križu kot takemu. Objava listine, shranjene v dunajskem Finančnem arhivu, odkriva natančno razmejitve nekoliko razširjenega pomirja in potrjuje, da je šlo resnično tudi za krvno sodstvo (*Burgfrieden samt Hochgericht, Stock und Galgen zu der Herrschaft Heiligenkreuz*),⁴⁶ ki je moralo biti, kot vse kaže, že sestavni del privilegija o podelitvi pomirja iz leta 1507.

Kot že rečeno, je temeljni vir za razumevanje pravno-upravnih razmer pred povzdignitvijo Sv. Križa v mesto okoli leta 1520 zapisnik t. i. “reformacijske komisije”, glede izvrševanja sodstva precej nejasen. Informatorji so namreč dali komisarjem protislovne izjave, saj so na eni strani govorili o tem, da goriški deželni sodnik štirikrat na leto načeljuje deželni pravdi pri županovi hiši,⁴⁷ na drugi strani pa naj bi se tako civilnega kot malefičnega sodstva po umiku Benečanov “polastil” pl. Thurn.⁴⁸ V praksi je bilo slejkoprej tako, kot je izpričal dobričarski sodja Primož Vrčon: v prvi instanci je tožbe obravnaval Vid pl. Thurn, v drugi instanci – apelaciji in malefičnih zadevah pa so šle pred goriško glavarstvo.⁴⁹ Ker pristojnosti v praksi niso bile povsem jasne, je leta 1535, tri leta po povzdignitvi Sv. Križa v mesto, tudi prišlo do Ferdinandove izdaje dopolnjenega privilegija o pomirju in sodstvu.

Sv. Križ z neposredno okolico je sicer v času delovanja “reformacijske komisije” veljal za župo, njeni prebivalci pa za sosede (*nachpaur, nachbar*), združene v soseski (*nachbarschaft*). Kriški župi je načeloval župan (*suppan*), ki ga je tako kot v veliki večini vasi goriškega urada volila soseska sama, potrjevala pa deželni sodnik in upravnik (*amtman*), vendar naj bi se v volitve vmešaval goriški glavar in izbiral župana po svoji volji.⁵⁰ Poleg župana se omenja še birič (*scherg*),⁵¹ vsekakor pa taborsko naselje ni premoglo nikakršnega lastnega nižjega sodstva. Pri tem je glede sodnih razmer v Sv. Križu vendarle pomenljiv naslednji podatek. Po pričevanju Petra Štora naj bi deželni sodnik v primerih, ko ni mogel priti, preprosto ukazal nekemu Ivanu Turku (domaćinu?), da je namesto njega opravljal vse posle deželskega sodnika.⁵²

V zvezi z vladarjevo formalno povzdignitvijo Sv. Križa v mesto leta 1532 se kot poglobitveno postavlja vprašanje Rutarjeve interpretacije mestne ustanovne listine. S. Rutar je v zgodovinopisje in domoznansko literaturo vnesel še eno zmotno prepričanje. Tako naj bi po njegovem Križani hkrati s povzdignitvijo tabora v mesto dobili tudi pravico do volitev lastnega sodnika, kar z drugimi besedami pomeni avtonomno mestno sodstvo in upravo. Temu v resnici ni bilo tako, saj je Rutar ustanovni listini neupravičeno pripisal neobstoječo

⁴⁴ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129, 138 in 147.

⁴⁵ Isti, str. 138 in 147.

⁴⁶ V Mellovi objavi listine, shranjene v Finančnem arhivu na Dunaju, je malenkostno drugačen datum: 28. julij 1535 (A. Mell, Görz und Gradisca, str. 278). – Listino z enakim datumom je našel tudi L. Hauptman in pripomnil, da je privilegij nastal na podlagi vicedomove rabsodbe, narejene v Sv. Križu 22. junija 1533 (ARS, Priv. A. Ljudmil Hauptman, Gradivo za historični atlas slovenskih dežel, šk. 4, št. 43, Wippach et Luegg).

⁴⁷ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175.

⁴⁸ Isti, str. 176.

⁴⁹ Isti, str. 179.

⁵⁰ Isti, str. 174, prim. str. 66–68.

⁵¹ Isti, str. 175–176.

⁵² Isti, str. 179.

⁵³ S. Rutar, Sv. Križ, str. 138. – S. Rutar, Poknežena grofija, str. 127.

navedbo o volitvah sodnika.⁵³ Takšno pravico posredno zanika že nadaljevanje besedila listine, po katerem ostanejo Križani kljub nazivu meščani še naprej podložni pl. Thurnom, kar pa je Rutar preprosto prezrl. Samo ugibamo lahko, ali je šlo pri tem zgolj za pomoto, za njegovo napačno sklepanje o mestni avtonomiji na podlagi nápak razumljenih drugih virov (listin iz let 1507 in 1533) ali morda za kaj več.

Vsebine originalne ustanovne listine danes iz že navedenih razlogov ni moč preveriti, zato pa jo verodostojno podaja insert v prepisu privilegijske listine iz leta 1605. Kralj Ferdinand z listino, izdano 19. januarja 1532 v Innsbrucku, naznanja, da ga je Vid pl. Thurn, njegov svétnik in vzgojitelj (*hoffmeister*) njegovih otrok, prosil, "...*damit wir ihme vnnd seinen erben, seinen fleken oder táber, Creütz genand in vnnserr graffschafft Görtz gelegen, der von vnns, vnnd vnnserrn haus Osterreich zu lehen, ihne auch von weilent vnnserrn lieben herrn vnnd anhern keisers Maximilian, löblicher gedächtnus ein burgkfriden, darzue inhalt seiner verschreibung gegeben, vnnd verilhen ist, vmb seiner vnnd seiner eltern getreuen diensts willen, vnns vnnserrn vorfordern bewisen, zu einer statt zu erheben, sein leüt, vnnd inwoner zu burgern zu machen, auch mit jar: vnnd wochenmärkten fürzusehen vnnd zu begaben, gnediglich geruechten...*"⁵⁴

Sklicevanje na Maksimilijanovo podelitev pomirja (1507), ki jo je pl. Thurn dokazal s prepisom listine, kot že rečeno, jasno potrjuje, da je bil navedeni privilegij podeljen njemu kot zemljiškemu gospodu in ne prebivalcem kraja. Sv. Križ se v listini imenuje "kraj ali tabor", ki ga Ferdinand kot deželni knez v nadaljevanju povzdiguje v mesto, njegove takratne in bodoče hišne gospodarje pa v meščane: "...*den bemelten fleken oder táber, Creütz genand... zu einer statt, die innwoner so darinen heüslich sitzen vnnd behauset sein oder konftig werden, zu burgern erhebt, gewirdigt, vnnd gemacht...*". Le-tem in njihovim potomcem podeljuje "statrecht vnnd burkgerecht", česar pa nikakor ni moč razumeti kot implicitno pravico do volitev lastnega mestnega sodnika. Takšna pravica bi bila v privilegiju vsekakor tudi izrecno navedena, kakor jo novopovzdignjenim mestom v drugi polovici 15. stoletja zagotavljajo njihove ustanovne in druge listine (za Celje, Kočevje, Krško, Lož in Višnjo Goro).⁵⁵ Kriški privilegij je nasprotno v nadaljevanju povsem jasen in nedvoumen: Križani ostajajo podaniki zemljiškega gospoda pl. Thurna (...*bemelte inwoner niemants andern als gedachten von Turn, vnnd seinen erben, als iren erb: vnnd grundherrn inmassen sie vorhin gethan gehorsamb sein...*) in ne bodo kot druga mesta na Kranjskem in Goriškem obremenjeni s stražo ali tlako (*mit wacht oder robat beschwärt werden sollen*). Pri tem ne bodo prizadete deželnoknežje pravice in oblast, kakor tudi ne pravice mest in trgov, ležečih eno miljo naokoli.⁵⁶ Pomenljivo je še dejstvo, da nikjer niso navedene obveznosti novega mesta do deželnega kneza. Sv. Križ je bil namreč v zasebni in ne v deželnoknežji lasti, zato tudi po povzdignitvi ni mogel postati deželnoknežje mesto.

Povzdignitev Sv. Križa v mesto tako Križanom na področju osebnih pravic ni prinesla nič drugega kot pravico imenovati se meščani: "...*die inwoner vnnd aufgesesnen darinen burger sein, geheisen vnnd genandt, innen auch also geschriben, vnnd dafür gehalten werden...*". Z novim naslovom so bile sicer povezane gospodarske prednosti, kar je pomenilo dejansko najpomembnejšo pridobitev, ki je meščanom med drugim šele omogočala novo

⁵⁴ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1532 I. 19., Innsbruck, insert v: 1605 VI. 18., Gradec.

⁵⁵ Prim. Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 32–33 (odslej F. Zwitter, Starejša kranjska). – Prim. Boris Golec, Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja, Ljubljana 1999, doktorska naloga na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, str. 116–118 (odslej B. Golec, Družba).

⁵⁶ Razdalja ene (nemške) milje tako ali tako ni zadevala niti sosednjega deželnoknežjega trga Vipava, medtem ko je bila še bolj oddaljena Gorica, edino mesto goriške grofije.

statusno obeležje. Križani so namreč dobili pravico do meščanskih dejavnosti ter do dveh letnih in enega tedenskega sejma, utemeljene na (gospodarskem) pravu drugih mest na Kranjskem in Goriškem (... *sy, ir erben, vnnd nachkomben burgerlich hantierung, vnnd gewerb, ieben vnnd treiben, vnnd sich bemelter jar- vnd wochenmärkt, zu benenten zeitten vnnd tägen, gebrauchen, dieselben halten, darzue auch alle recht, ehre, wierde, wotheill, gerechtigkeit vnnd guett gewonheit mit kauffen, verkauffen, vnnd all ander weg haben sollen, vnnd mügen wie ander stött in vnnsern hertzogthumb Crain, vnnd fürstlichen graffschafft Görtz...*). Za oba letna sejma, prvega spomladi v nedeljo po telovem in drugega na praznik povišanja sv. Križa (14. 9.), so veljale deželnoknežje svoboščine osem dni pred in po prazniku, tedenski sejem pa naj bi se odvijal ob nedeljah. Glede sejmskih pravic pravzaprav ni šlo za docela novo pridobitev. Oba letna sejma sta se dejansko uveljavila že pred tem, saj reformacijska komisija okoli leta 1520 na ista dneva navaja proščeni (*kirchtag*),⁵⁷ le da nista imeli tako širokih pravic in pravne podlage v privilegiju. Povsem nov bi bil v Ferdinandovem privilegiju potemtakem le privilegirani nedeljski tedenski sejem, o katerem “reformacijska komisija” ne poroča, a je tudi zanj mogoče sklepati, da se je vsaj že nekaj časa tiho odvijal po nedeljskem bogoslužju. Zategadelj ob njegovi legalizaciji, enako kot v primeru letnih sejmov, tudi niso določili kakšnega drugega dne v tednu, temveč ravno nedeljo.

V pravno-upravnem pogledu se nasprotno ni za Križane spremenilo nič, četudi so kot meščani formalno posedovali “statrecht vnnd burkgerecht”. Sv. Križ ni postal deželnoknežje mesto in poslej tudi ni neposredno plačeval deželnih davkov, njegovi prebivalci pa so s tem ostali enako daleč od kolektivnih političnih pravic – sedeža v goriškem deželnem zboru, ki ga ni imela niti Gorica.

A tudi tako omejene in skromne pravice novega mesteca so vseeno trčile ob nezadovoljstvo meščanov Gorice. Sredi meseca marca 1532, dva meseca po izdaji privilegija, jih je neprijetno presenetil prispeli ukaz, naj na semanji dan javno oznanijo, da pl. Thurni v Sv. Križu “uživajo mestne pravice” (*stat gerechtighait*) v obliki tedenskega in letnega sejma. Meščani so se nemudoma zbrali k posvetu ter ugotovili, da kraljevsko veličanstvo očitno ni bilo dobro obveščeno glede tega, ali je novi privilegij zanje in njihove pravice resnično brez vsake škode, čemur je sledil javni protest v mestni občini.⁵⁸

Mestni sodnik, meščani in prebivalci edinega pravega mesta na Goriškem so tedaj ali kmalu zatem zoper novopodeljene mestne in sejmske pravice Križanov še pisno protestirali pri deželnem knezu. Njihove pritožbe so razumljivo letele zgolj na gospodarske pridobitve Sv. Križa in ne na vsebinsko takorekoč prazni naslov mesta. Novi deželnoknežji privilegij – tako Goričani – naj bi spodbujal Italijane (*von den Welhischen*) in druge, da bodo ubirali nove in neobičajne poti, s tem pa povzročali škodo meščanom in prebivalcem Gorice ter njene okolice. Močno prizadeti naj bi bili skladiščna pravica v Gorici ter mestna solna mitnina, iz katerih so se pokrivalo potrebe za obnovo in gradnjo mestnega obzidja. Znatno zmanjšanje naj bi poleg tega utrpeli deželnoknežji komorni prihodki na goriški mitnini, nenazadnje pa lahko pričakujejo občutno škodo vsi prebivalci goriške grofije. V protestnem pismu so omenjeni tudi Kranjci (*die von Crain*), ki so svoje pridelke dotlej redno nosili naprodaj v Gorico, kjer so jih zamenjevali za vino. Po novem se bodo, česar poprej ni še nihče slišal ne videl, ustavljali v Sv. Križu, odkoder bo šlo prodano blago naravnost na

⁵⁷ Rutar je na podlagi zapisnika reformacijske komisije ugotavljal, da sta bili proščeni (opasili) v sosednji vasi Dobravlje, ker je komisarjem o njiju pripovedoval dobraveljski sodja Primož Vrčon (S. Rutar, Sv. Križ, str. 135). Pri tem je prezrl, da je Vrčon v nadaljevanju govoril le o kriškem taboru in ne o Dobravljah.

⁵⁸ ARS, Stan. A. I, šk. 409, fasc. 281, pag. 941, 19. 3. 1532.

Laško, v Gorico pa bo prihajalo le tisto, česar v Sv. Križu ne bo mogoče prodati. Goričani so zato kralja Ferdinanda prosili, naj podeljene svoboščine pl. Thurnu prekličje in odpravi.⁵⁹ Dvorna pisarna na Dunaju je za mnenje o zadevi med drugim povprašala tudi deželnega upravitelja in vicedoma na sosednjem Kranjskem,⁶⁰ ne poznamo pa njunega odgovora. Pri tem je zanimivo, da so Goričani o Sv. Križu dosledno govorili le kot o taboru (*Taber Creutz*, *Thaber zum Creutz*, *zum Creutz bey dem Taber*) in se ga izogibali imenovati mesto. Prav tako so njegove prebivalce označili le kot Križane (*denen von Creutz*) in ne kot meščane. Tudi dvorna pisarna je v dopisu na Kranjsko uporabila nevtralnejšo formulacijo, po kateri je “*der fleckhen zum Creütz*” nedavno tega dobil mestne svoboščine (*stat freyhait*).

Priznanje Sv. Križa kot mesta se je v pisarniški praksi kljub povedanemu hitro uveljavilo, še posebej ko je vedno bolj plahnelo upanje Goričanov, da bi dosegli preklic kriških mestnih pravic. Goriški mestni sodnik, meščani in prebivalci so denimo spomladi 1533 v prošnji kranjskemu deželnemu upravitelju in vicedomu, pri katerih so se zavzemali za Goriči naklonjeno poročilo na dvor, že pisali o kriškem mestu (*die statt Creutz*) in ne več o taboru.⁶¹

Tudi mlajši viri jasno pričajo, da je Sv. Križ nominalno veljal za mesto, postavlja pa se neizogibno vprašanje, kakšni sta bili vsebina in veljava njegovega mestnega naslova glede na druga, vsa po vrsti starejša slovenska kontinentalna mesta. Ne gre pozabiti, da je Sv. Križ dobil mestne pravice v času, ko njihovo podeljevanje že razmeroma dolgo ni bilo več praksa deželnih knezov in še manj drugih gospodov. Že sama vsebinska skromnost “mestne ustanovne listine” predstavlja opazen odmik od zadnjih, dobrega pol stoletja starejših deželnoknežjih ustanovitev mest na Slovenskem. Bistvena razlika je v inskripciji listine, saj gre pri Sv. Križu za podelitev privilegija mestnemu zemljiškemu gospodu in ne mestu kot takemu. Pravice so sicer podeljene naselju oziroma skupnosti njegovih prebivalcev, vendar ne posegajo v pravice dotedanjega zemljiškega gospoda. Obveznosti skupnosti meščanov do slednjega ostanejo nespremenjene, novopovzdignjeno mesto pa še naprej trdno vključeno v zemljiško gospodstvo, kar je bistvena razlika s starejšimi kontinentalnimi mesti, pri katerih je eden glavnih konstitutivnih elementov ravno izvzetost mestnega pomirja iz zemljiške gosposčine. Pri Sv. Križu ostaja ta razvojna poteza na pol poti: naselje sicer že ima pomirje (od 1507), vendar ne gre za pomirje kraja, temveč gradu. S tem v zvezi je tudi neizoblikovanje mestne avtonomije, drugega temelja “pravih”, tako deželnoknežjih kot nedeželnoknežjih mest zahajajočega srednjega veka.

Sv. Križ tako po stopnji mestnih pravic ni bil pravo mesto, ki bi se moglo enakovredno postaviti ob bok celinskim mestom srednjeveškega nastanka. Primerjavo bi vzdržal le s trgi, ki so brez izjeme ostajali vključeni v zemljiška gospodstva, čeprav so nekateri premgli lastno pomirje z omejeno sodno-upravno avtonomijo.

Med slovenskimi trgi je akt formalnopravne ustanovitve, t. j. deželnoknežje povzdignitve vasi v trg, znan edinole za gorenjski Tržič, ki je po pozni ustanovitvi (1492) blizu ustanovitvi štirih t. i. “vojaških mest” na južnem Kranjskem (1471–1478) in končno tudi mesta Sv. Križ (1532). Pomenljivo je dejstvo, da je akt ustanovitve kriškega mesta vsebinsko in oblikovno zelo podoben aktu povzdignitve Tržiča v trg, oba pa se opazno razlikujeta od mestnih ustanovnih listin iz druge polovice 15. stoletja. Cesar Friderik III. je kot deželni knez izdal tržiško ustanovno listino na prošnjo obeh zemljiških gospodov, enako kot 40 let

⁵⁹ Prav tam, pag. 1121–1124, s. d. (po 16. 3. 1532).

⁶⁰ Prav tam, pag. 1073–1076, 30. 1. 1533.

⁶¹ Prav tam, pag. 1097, 9. 3. 1533.

pozneje njegov vnuk kriški privilegij na prošnjo pl. Thurna. Tržič je deželni knez povzdignil iz vasi v trg, njegove prebivalce in njihove potomce v tržane (*zu burgern*), trgu pa podelil še pravico do sobotnega tedenskega sejma z gospodarskimi pravicami, običajnimi za druge trge na Kranjskem.⁶² Poleg naslovov trg in tržani je novo, pomembnejšo kvaliteto tudi tu predstavljal redni tedenski sejem. Pri tem ne gre prezreti, da se je Tržič, ki s samim imenom priča o tržnem kraju, v virih že izza 14. stoletja neredko imenoval trg, posamezni Tržičani pa tržani.⁶³ Povedano v formalnopravnem pogledu ni v nasprotju s Friderikovo listino, saj ta izrecno potrjuje pravico novopovzdignjenih tržanov do že dolgo utečenega opravljanja "meščanskih" dejavnosti (*darzue ieren handl vnd arbait, als von alter herkhomen ist, gebrauchen vnd genüessen mügen*). Novost je pomenila deželnoknežja podelitev sejemskega privilegija, hkrati pa je Friderik III. samo pravno sankcioniral v praksi že uveljavljeni, a še ne formalizirani status Tržiča kot trga.

Podobnosti s Sv. Križem štirideset let pozneje so očitne. Že vsaj nekaj desetletij obstoječa sejemska in druga neagrarna dejavnost Križanov je na prošnjo njihovega zemljiškega gospoda dobila formalno priznanje in pravico do legalne razširitve. Deželni knez jo je pri tem najlaže in najustrezneje zaščitil s podelitvijo prestižnih naslovov mesto in meščani, s čimer ni sam ničesar izgubil, temveč predvsem poceni nagradil Vida pl. Thurna za opravljanje dvorne službe.

Pri primerjavi Sv. Križa s Tržičem oziroma s pol stoletja prej povzdignjenimi "vojaškimi mesti" se kot temeljno zastavlja vprašanje, zakaj je Sv. Križ ob vsebinsko nič več kot trških pravicah vendarle dobil naslov mesta in ne trga. Eden od razlogov, da je nominalno lahko postal mesto in ne samo trg, je gotovo v dejstvu, da ustanavljanje mest v zgodnjem novem veku postane izjema, s tem pa se pri novih ustanovitvah spremeni tudi vsebina samega pojma. Pozna ustanovitev kriškega mesteca predstavlja izjemo v celotnem notranjeavstrijskem prostoru in, kot že rečeno, redkost v habsburških dednih deželah sploh. Po letu 1500 srečamo namreč do srede 19. stoletja eno samo formalno ustanovitev mesta (Schwanenstadt v Zgornji Avstriji 1627), nadalje tri trge, med njimi gorenjsko Radovljico, ki so se okoli leta 1500 začeli naslavlјati kot mesto,⁶⁴ ter v 18. stoletju uveljavitev mestnega naslova za rudarsko Idrijo.⁶⁵ Takorekoč vsi trgi avstrijsko-slovenskega prostora, povzdignjeni v mesta šele po letu 1450, so poleg tega ležali na izpostavljenem obmejnem ozemlju proti Ogrski in Hrvaški, kar je odločilno pripomoglo k pridobitvi mestnih pravic iz strateško-obrambnih razlogov.⁶⁶

⁶² Objava listine 1492 XII. 12., Linz v: F. Zwitter, Starejša kranjska, Priloge, št. 8.

⁶³ Npr. leta 1399 "markht" (J. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135, Stična 1973, str. 82, št. 273, regest: 1399 X. 25., Gradec), leta 1444 "Merkhtlein vnderm Lewbl" (ZRC SAZU, Inštitut za zgodovino Milka Kosa, tipkopis Avstrijska fevdna knjiga 1444, fol. 223v), po 1444 "Lamprecht Smid burger zu Newnmerkhtlein" (prav tam, fol. 267) ter 1468 "Larencz weilent Lamprecht Smid burger zu Newnmerkhtlein" (prav tam, fol. 274v). O prištevanju Tržiča med meščanske naselbine priča leta 1491 – tik pred formalno povzdignitvijo v trg – listina cesarja Friderika III., ki dovoljuje gradnjo mostu na sotočju Sore in Save "den richtern reten vnd vnsern burgern zu Krainburg, Radmanstorff vnd zum Newnmerkhtlein" (ARS, Zbirka listin, Kronološka serija, 1491 V. 10., Linz).

⁶⁴ Poleg Radovljice, ki se kot mesto prvič omenja leta 1478, zares redno pa od 1510 (B. Otarepec, Srednjeveški pečati, str. 114), sta bila taka še zgornjeavstrijski Steyregg (mesto od okoli 1500) in spodnjeavstrijski Ebenfurth (1515) (Österreichisches Städtebuch, str. 1092–1093).

⁶⁵ Mihael Arko, Zgodovina Idrije, Gorica 1931, str. 213.

⁶⁶ Gre za štajersko Celje (1455) z nekoliko specifičnim položajem, za štiri južnokranjska mesta: Kočevje (1471), Krško (1477), Lož (1477), Višnja Gora (1478), za štiri spodnjeavstrijska: Traismauer (1458), Schrottental (1472), Baden (1480) in Dürnstein (1492) ter za zgornjeavstrijski Grein (1491). – Prim. Österreich Lexikon, str. 1092–1093. – Prim. F. Zwitter, Starejša kranjska, str. 14–15.

Bržčas še pomembnejši razlog, da je Sv. Križ nominalno lahko postal mesto in ne samo trg, je nerazvitost mestne in trške mreže v nedavno pridobljeni novi habsburški deželi, grofiji Goriški. Pomenljivo je dejstvo, da je tu od srednjega veka obstajalo edinole mesto Gorica kot sedež grofije, redki drugi kraji, zlasti v Posočju, pa so se začeli redneje naslavljati kot trgi šele od konca 18. stoletja dalje.⁶⁷ V razmeroma širokem pasu med notranjskim Ložem na vzhodu ter obalnimi mesti in Gorico na zahodu tako v celoti pogrešamo tradicionalna srednjeveška mesta. Podobno sliko ponuja mreža trških naselij, ki so si na Kranjskem dokaj gosto sledila vse do goriške deželne meje, od tod dalje pa ni bilo do beneške Furlanije niti enega kraja z naslovom trg. Obmejna lega kriškega tabora je tako na neki način naravnost klicala po tem, da se z obzidjem zavarovano vaško naselje razvije v kraj stalne trgovske menjave in obrti, kar se je v desetletjih pred povzdignitvijo v mesto tudi zgodilo, deloma po naravni poti in deloma s podporo zemljiškega gospoda.

Glede na odsotnost mestnih naselij na goriških tleh je Vid pl. Thurn tem laže prosil kralja Ferdinanda, da Sv. Križu podeli prestižnejši naslov mesta in ne trga. Za dober zgled je mogel vzeti mesto Gorico ter dejstvo, da Goriška takorekoč ni poznala trgov. Pot do privilegija, pridobljenega brez večjih zapletov, so očitno zgladile Thurnove dobre zveze na dunajskem dvoru, kjer je osebno užival gostoljubje in zaupanje. Na neobičajen postopek od prošnje do uresničitve kaže razburjenje Goričanov, ki jih je ukaz o razglasitvi kriških mestnih pravic presenetil povsem nepripravljene in jih nazadnje pustil nemočne. Ko bi dvorna pisarna poprej korektno opravila poizvedbeni postopek, kakršen se je nasplošno uveljavil pri podeljevanju vseh vrst koncesij in ugodnosti, se Goričanom zagotovo ne bi bilo treba pritoževati, češ da njegovo veličanstvo pred izdajo privilegija ni bilo najbolje obveščeno o posledicah. Čeprav je obzidani kriški tabor dotlej že premogel lastno pomirje in zametke trgovsko-obrtnega središča, moremo ugotoviti, da do podelitve naslova mesto zagotovo ne bi prišlo brez odločilnega osebnega dejavnika.

Drugo vprašanje zadeva taborsko obzidje oziroma težo le-tega pri ustanovitvi kriškega mesta. V neohranjeni prošnji za povzdignitev Sv. Križa v mesto je pl. Thurn kot tehten argument *sine qua non* zagotovo navedel dejstvo, da je naselje zavarovano z obzidjem. Brez tega kraj na tako izpostavljeni legi ne bi imel praktično nikakršnih možnosti pridobitve mestnega, marveč kvečjemu trškega naslova. Taborsko obzidje je bilo pri tem vsekakor pomemben dejavnik, vendar tudi skupaj s sejmsko-obrtno funkcijo kraja ne bi odtehtalo Thurnovih osebnih prizadevanj. Tipa naselja – taborskega refugija kot vzgiba za nastanek mesta sicer ne smemo zanemariti, a še manj precenjevati kot odločilnega. Ne gre namreč prezreti dejstva, da sta Sv. Križu najbližja kranjska trga Senožeče in Vipava bila v tem času prav tako obzidana, zato bi dvor po njunem zgledu zlahka odločil v prid povzdignitve kriškega tabora samo v trg. Na drugi strani je ravno osrednja Goriška poznala precej razširjen tip taborskega naselja, a se za nobenega ni uveljavilo trško ime, kaj šele da bi njihovi zemljiški gospodje zanje pri deželnem knezu dosegli formalnopravno priznanje trških pravic.

⁶⁷ Še leta 1784 je imela poknežena grofija Goriška in Gradiščanska po uradnih podatkih samo 2 mesti in 1 trg (S. Rutar, Poknežena grofija, str. 101). Edini pravi trg na Goriškem, Šentvid pri Vipavi, nastal konec 16. stoletja z deželnoknežjim privilegijem za tedenski sejem, je ležal na neznatni goriški enklavi znotraj kranjskega ozemlja in je z manjšim delom sploh pripadal Kranjski (prim. B. Golec, Družba, str. 249–256). – Jožefinska vojaška merjenja 1784–1787 naslavljajo s trgom še Kanal in Štanjel (Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Opisi. 3. zvezek, Ljubljana 1997, str. 39, 127, (odslej Slovenija, 3. zvezek)), medtem ko je navaden kraj Tolmin (prav tam, str. 25), ki se sicer izjemoma omenja kot trg že v tolminskih urbarjih iz let 1523 (Drago Trpin, Urbarji za gospostvo Tolmin, v: Arhivi XXII (1999), str. 186) in 1624 (ARS, Zbirka urbarjev, I/67u, urbar Tolmin 1624, fol. 45), vendar ne v naslovu kraja, temveč zgolj mimogrede med tekstom.

Pri vsem povedanem sicer ne smemo zanemariti strateškega vidika in varnostno-obrambne vloge taborskega naselja, ki pa sta bila za sam akt povzdignitve dejansko nepomembna. Zgovorno je namreč dejstvo, da se Ferdinandova listina ne sklicuje na obrambni vidik, toliko poudarjan v ustanovnih listinah južnokranjskih "vojaških mest" iz sedemdesetih let 15. stoletja. Obramba mesta in dežele v Ferdinandovi listini ni našla prostora niti kot izgovor, ki bi opravičeval za svoj čas neobičajno povzdignitveno dejanje. Ugotovitev je tem bolj zanimiva ob dejstvu, da so Turki v preteklih nekaj letih močno pustošili po Krasu in da je vsa Goriška trpela v habsburško-beneški vojni 1508-1516, med katero so imeli Benečani dobro leto (1508–1509) zaseden tudi Sv. Križ.⁶⁸

V tej zvezi se velja vsaj nekoliko pomuditi pri vprašanju, kako je Sv. Križ preстал viharje minulih desetletij in kolikšna je bila v resnici njegova obrambna moč. Neposrednih poročil o uničenjih v prvi tretjini 16. stoletja nimamo, medtem ko je denimo za sosednji trg Vipava izpričano, da so ga Benečani v vojni ne le zasedli, temveč tudi požgali.⁶⁹ Kaže, da je uspel kriški tabor bolje prebroditi vojno viхро, saj tudi iz spisov reformacijske komisije, nastalih kmalu po končani vojni, ni razviden nikakršen namig na morebitno prizadejano škodo. Skladno z analogijami od drugod pa moremo sklepati o šibki obrambni moči tabora, ki je resda nudil varno zatočišče v času naglih turških vpadov, a bi brez ustrezne vojaške sile, branjen zgolj z domačim in okoliškim prebivalstvom, slej ko prej podlegel neposrednemu napadu, kar se je morda zgodilo ob prihodu beneške vojske sredi leta 1508.

Za povzdignitev kriškega tabora v mesto je imelo določeno težo tudi že obstoječe lastno pomirje, saj ga mestni ustanovni privilegij izrecno omenja. Če nič drugega, pomirja ob povzdignitvi tabora v mesto ni bilo treba šele na novo določati, vendar pa sámo sklicevanje na Maksimilijanov privilegij iz leta 1507 očitno ni zadoščalo za njegovo nesporno uveljavitev v sodni praksi. Tri leta po "ustanovitvi" mesta je namreč sledila že omenjena Ferdinandova obnovitev privilegija o pomirju, kar portjuje, da so bile tozadevne pravice pl. Thurnov tako kot okoli 1520 še vedno sporne in da je na sodnem področju takorekoč vladalo dvovladje.

Pri tem je več kot gotovo dejstvo, da Sv. Križ zaradi leta 1507 podeljenega pomirja ni postal trg in njegovi prebivalci zagotovo ne tržani, kot je trdil Rutar. V četrtsotletju do povzdignitve v mesto je, kot že rečeno, vedno in povsod govor le o taboru. Tudi druga Rutarjeva trditev, da je Ajdovščina postala "trg ob istem času kot Sv. Križ", potem ko je cesar Maksimilijan istega leta 1507 pl. Elacherjem podelil "obmirje in jej podeli torej tržne pravice",⁷⁰ je v celoti zgrešena, saj za to obzidano naselje poslej prav tako nikjer ne srečamo trške oznake. Podoben razvoj kot Sv. Križ in Ajdovščina je v istem času doživelo še višinsko taborsko naselje Šilentabor na Pivškem (*thaber genandt der Schiller Thaber am Karsh*). Čeprav je cesar Maksimilijan pl. Raunachom leta 1512 za grad in tabor prav tako podelil posebno pomirje (*ainen purkhfrid*) v obsegu puškinega strela,⁷¹ se Šilentabor poslej nikoli

⁶⁸ Prim. Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, v: GMDS XXIV (1943), str. 36–57 (odslej S. Jug, Turški napadi). – O beneški zasedbi Sv. Križa gl. S. Rutar, Sv. Križ, str. 131.

⁶⁹ ARS, Vic. A., šk. 118, I/68, lit. W V-4, s. d. (ad 1. 1. 1572).

⁷⁰ S. Rutar, Sv. Križ, str. 129, 130. – Razlaga, da je Ajdovščina leta 1507 dobila "tržne pravice", Vipavski Križ pa "pravico trga", je tako zašla tudi v domoznansko literaturo (npr. Krajevni leksikon Slovenije I, Ljubljana 1968, str. 19, 31). – Dejansko je Maksimilijan podelil pomirje (*ein burgfrid*) v Ajdovščini Henriku Elacherju že leto prej, leta 1506, in sicer "zw seinen burgstal genant die Haidenschaft ... als weit die maur desselben burgstals" (prepis listine 1506 IX. 2., Radgona, v: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7).

⁷¹ Prepis listine 1512 V. 16., Trier, v: ARS, Vic. A., šk. 253, I/132, lit. P V-18.

ni imenoval trg.⁷² Vsa tri primorska naselja, katerih zemljiški gospodje so v začetku 16. stoletja pri deželnem knezu izposlovali podelitev pomirja, je povezovalo predvsem dejstvo, da jih je obdajalo obrambno obzidje in da so imela v neposredni bližini ali znotraj obzidja sedež majhne zemljiške gospoščine.

Kar zadeva **pravno-upravne razmere**, je mesto Sv. Križ najbolj primerljivo z gorenjskim Tržičem, kot rečeno, povzdignjenim iz tržne vasi v privilegirani trg s tedenskimi in letnimi sejmi. Pomenljivo je, da povzdignitvena listina pri nobenem ne posega v sodno-upravne zadeve. Tako kot v Sv. Križu jih tudi v Tržiču molče še naprej prepušča obema zemljiškima gospodoma, med katera je bil trg razdeljen. V Sv. Križu je potemtakem ostal voljeni župan, kolikor niso pl. Thurni sami prevzeli njegovega imenovanja ali pa župansko službo preprosto odpravili. Župana namreč po ustanovitvi mesta ne srečamo več, kar spričo maloštevilnih in vsebinsko skromnih virov ne pomeni nujno tudi njegovega neobstoja. Županska funkcija bi se prav lahko ohranjala vse do jožefinskih reform in jih celo preživela, tako kot je Šentvid pri Vipavi obdržal župana tudi potem, ko je kraj s podelitvijo deželnoknežjega sejemskega privilegija (1598) pridobil pravico do trškega naslova.⁷³

Kakor župana ne zasledimo v virih posebnega mestnega sodnika in še manj sodniške volitve, ki jih je Rutar neupravičeno pripisoval mestni ustanovni listini. V slednji pomenljivo tudi ni omenjena podelitev mestnega grba, ki bi v prihodnje služil za mestni pečat, neizogibni instrument vsake upravne instance. Če bi v kriškem mestecu resnično obstajala še tako omejena samouprava na čelu s sodnikom, bi se ta gotovo odrazila v sicer redkih ohranjenih dokumentih, napisanih v imenu Križanov. Med njimi je najzgodnejšega datuma prošnja mesta deželnemu knezu za odpravo proščenja v Ajdovščini in za njegov prenos v Sv. Križ, ki so jo leta 1569 podpisali zgolj "n: die burgerschafft der statt Creütz in der f: gr: Görtz gelegen",⁷⁴ ne pa mestni sodnik in svet ali vsaj sodnik z mestno občino. Na enak način, brez lastnih organov, so se v 16. in 17. stoletju naslavljal trške skupnosti neavtonomnih trgov, med njimi sosednjih trgov Vipava, Šentvid pri Vipavi in Senožeče.⁷⁵ V kranjski soseščini, na Notranjskem, so obstajali sploh le redki zametki trške uprave in sodstva. Še največ je na tem področju dosegel miniaturni senožeški trg, ko je v drugi polovici 16. stoletja, po naselitvi vplivnih bergamskih trgovcev, izposloval, da mu je zastavni imetnik gospostva nekaj časa postavljaj posebnega sodnika (*der richter alda allwegen durch ainen innhaber der herschafft gesezt*), ne da bi "trg ali kaštel" premogel lastno pomirje (*die castell oder markht Senosetschach hat kainen aigenen purkhtfrid*).⁷⁶ Vipavci in Postojnčani, tržani dveh prav

⁷² O Šilentabru prim. S.(imon) R.(utar), Mali zapiski, v: IMDK VII (1897), str. 204–205; Adolf Obreza, Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Türkeneinfälle in Krain, v: Franz Schumi, Archiv für Heimatkunde, II. Band, Laibach 1884 u. 1887, str. 40–41. – Referenčni vir so zlasti davčni registri pl. Raunachov s Šilentabra z začetka 17. stoletja, v katerih se kot trg naslavlja Prem, medtem ko Šilentabor nima nikakršnega statusnega naslova (ARS, Stan. A. I., šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri Filipa Jakoba in Jurija Baltazarja pl. Raunacha za leta 1608, 1610, 1612, 1613 in 1620). Šilentabor prav tako pogrešamo v seznamu Valvasorjevih trgov na Notranjskem (Johann Weichard Valvasor, Die Ehre deß Hertzogthums Crain, II, Laybach 1689, str. 257 (odslej J. W. Valvasor, Die Ehre).

⁷³ Prim. B. Golec, Družba, str. 432–434.

⁷⁴ ARS, Vic. A., šk. 197, I/96, lit. C VII-1, s. d. (pred 31. 8. 1569).

⁷⁵ Npr. Vipava: "n. die purger vnnd inwohner des markhts Wippach" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, 24. 7. 1599), Šentvid: "n. vnnd n. die burgerschafft vnd inwohner des margkhts St: Veith in Wippacher poden" (ARS, Vic. A., šk. 285, I/145, lit. W II-2, s.d. (po 27. 1. 1600); enak dopis hrani tudi Župnijski urad Podnanos-Šentvid) ter Senožeče: "arme burgerschafft deß markhts alhie zu Sennesetsch" (ARS, Vic. A., šk. 113, I/64, lit. S XXXVII-4, 20. 8. 1644).

⁷⁶ Steiermärkisches Landesarchiv (StLA), Innerösterreichische Hofkammer, Sachabteilung (I.Ö. HK-Sach), K 91/17a, Urbar Senosetschach 1576, fol. 76.

tako srednjeveških trgov, pa so denimo pod konec 16. in v začetku 17. stoletja ustvarjali videz trške avtonomije tako, da so začeli naslavljati s trškim sodnikom deželskega sodnika vipavskega oziroma postojnskega gospostva, običajno postavljenega izmed vplivnih trških ljudi.⁷⁷ Šentvid pri Vipavi, naselje na goriški enklavi sredi kranjskega ozemlja in trg šele od pridobitve privilegirane tedenskega sejma leta 1598, sicer nikoli ni imel sodnika, zato pa je v 17. stoletju premoget lasten soseskin pečat.⁷⁸

Da česa podobnega pri Sv. Križu ni zaslediti, ni pravzaprav nič presenetljivega. Ne smemo namreč zanemariti dejstva, da v okolici, ne na Goriškem ne na Notranjskem, ki sta premogla le vsak po eno deželno knežje mesto (Gorico oz. Lož), za oblikovanje mestne avtonomije ni bilo pravih zgledov. Poleg tega se v nobenem od devetih notranjskih trgov, od tega samo štirih še srednjeveškega izvora, ni izoblikovala razvita trška sodno-upravna avtonomija, kot so jo povečini poznali starejši trgi na Dolenjskem, Gorenjskem in Slovenskem Štajerskem.

Neobstoj lastnega sodnika in uprave v mestu Sv. Križ se zrcali tudi v dokumentih z začetka 17. stoletja. Ko so pl. Thurni kriško gospostvo, formalno deželno knežji fevd, leta 1605 prodali pl. Attemsom, so novim gospodarjem izročili urbar o pomirju in dolžnostih kriških meščanov, nakar je nadvojvoda Ferdinand potrdil dotedanje pravice in svoboščine mesta, naslednje leto 1606 pa Hermanu Attemsu podelil jurisdikcijo v gosposčini Sv. Križ.⁷⁹ Attems so torej od Thurnov prevzeli enake pravice do gosposčine in mesta, kot so jih ti pridobili in uživali zadnjih sto let od 1504. Ohranjeni prepis potrjenih mestnih svoboščin z inserirano mestno ustanovno listino poleg tega priča, da kriško mesto od vladarja ni prejelo nobenih dodatnih pravic. Še več, potrditvena listina iz leta 1605 je glede naslavljanja mesta in meščanov celo v neskladju z inserirano ustanovno listino, saj le enkrat govori o mestu (*obberierte statt Creütz*), sicer pa zgolj o “die inwoner zu Creütz” in o “obgemelten fleken vnnd die inwoner zu Creütz”.⁸⁰

Upravne razmere v mestecu lahko končno pogloblje spoznamo deset let pozneje, leta 1615. Zgovorno je že dejstvo, da se kranjski deželni vicedom ni obrnil neposredno na mesto, ko je Križane spraševal za mnenje glede prošnje Filipa Kobencla, da bi deželni knez župi in taboru Štanjel na Krasu podelil tedenski sejem in potrdil Kobenclove sodne pravice. Dopis iz Ljubljane je bil očitno naslovljen na vdovo Attemsovo, živečo v Gradišču, ta pa je oskrbniku kriške gosposčine (*fleger di Sta Croce*) naročila, naj skliče kriško sosesko in jo vpraša za mnenje. Križani so poročilo sicer sestavili sami, vendar ga niso podpisali kot meščani niti ne pečatili z neobstoječim mestnim pečatom, ampak so za pisanje naprosili nekega Baltazarja Nemca, najbrž domačina (*Io Balthasaro Nemiz sopra pregier d' tutti vicine ho scritto la presente information con la mane propria.*). Takšen postopek vročitve in način odgovarjanja kriških meščanov nazorno potrjujeta neobstoj lastnih upravnih organov in mestne pisarne. Poročilo pomenljivo sploh ne govori o mestu, temveč zgolj o soseski Sv. Križ (*vissinanza di Sta Croce*), kot da bi šlo za navadno vaško sosesko. Tako je Sv. Križ dejansko tudi funkcioniral, saj je gosposčinski oskrbnik sklical k posvetu soseskino “dvanajstijo” (*noi vicine cioe li 12 giudice della vissinanza di Sta Croce*), ta pa je na koncu izdala pisno poročilo “soseske in sveta” (*Information della vissinanza et conselgio di Sta Croce*).⁸¹ Namesto enega, pravega mestnega sodnika, je imelo mesto torej kar “12 giudice”,

⁷⁷ Prim. B. Golec, Družba, str. 412–423.

⁷⁸ Isti, str. 433.

⁷⁹ Regesti listin v: S. Rutar, Sv. Križ, str. 148.

⁸⁰ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1605 VI. 18., Gradec.

⁸¹ Prav tam, 29. 8. 1615.

ki so jim morda pripadale določene naloge tudi pri gosposčinskem sodstvu, denimo v vlogi prisednikov. Vsekakor je zanimivo, da poročilo ne govori o meščanih, da pa jih tako imenuje vdova baronica Uršula Attems naslednji dan v pismu kranjskemu vicedomu (*li cittadini di S. Croce*).⁸²

V pred drugo polovico 18. stoletja redkih znanih virih svetnega izvora pogrešamo za Križane tudi individualno oznako meščan. Morda je bila uporabljena leta 1547 v listini grofa Franca Thurna, ko se je ta – po regestu F. Kosa – glede dajatev “pogodil s Petrom Poberačem /”Poberacz”/, meščanom svetokriškim, svojim podložnikom”.⁸³ Kot moremo razbrati iz delne objave mlajše listine, pa Poberač in njegov sin Valentin leta 1566 nista označena kot meščana.⁸⁴

Od leta 1615 za skoraj poldrugo stoletje nimamo na voljo nobenih podobnih virov, ki bi osvetljevali notranjo ureditev mesteca. Raznovrstnejši in toliko bolj referenčni dokumenti iz druge polovice 18. stoletja spričujejo, da na sodno-upravnem področju ni prišlo do opaznejših sprememb. Kot bomo videli, se Sv. Križ kaže kot naselbina navadnih podložnikov, v vsem vključena v kriško gosposčino in jurisdikcijo. Pri tem pa moremo kot hipotetično vendarle dopustiti možnost, da je mestece v vmesni dobi pod Attemsi določen čas uživalo več notranje avtonomije, kot bi sicer pritikala navadni soseski.

V tej zvezi velja spomniti na pestrost, ki jo je v pravno-upravnem pogledu v stoletjih zgodnjega novega veka doživljal gorenjski Tržič, katerega povzdignitev v trg (1492) vsebinsko močno spominja na “ustanovitev” kriškega mesta. V Tržiču, razdeljenem med dva zemljiška gospoda, je skoraj dve stoletji izpričana le občina tržanov brez uprave in sodnika.⁸⁵ Njuno izoblikovanje sredi 17. stoletja je postalo mogoče po združitvi obeh zemljiških gosposčin v eno. Leta 1666 tako zasledimo dopis v zadevi namestitve vojakov, ki sta ga izdala trški sodnik in svet ter ga celo overila z majhnim trškim pečatom (*mit vnserß gemaines marckhts khleinen insigl*).⁸⁶ Takšno stanje, dokumentirano le z navedenim osamljenim primerom, je trajalo kvečjemu nekaj desetletij, saj se je v zvezi s požarom leta 1689 naslednje leto obrnila na cesarja samo skupnost tržanov (*n. vñnd n. die gesambte burgerschafft*), leta 1729 pa so Tržičani pisali cesarju Leopoldu, da je trg brez voljenega sodnika in prve sodne instance (*ainige burgerliche instanz*) že od omenjenega požara.⁸⁷ Kot tak, povsem podrejen gosposčinski upravi, je Tržič dočakal in preživel terezijanske upravne reforme.⁸⁸ Kljub gospodarskemu pomenu, velikosti in premoženjski moči mu je grof Auersperg šele poznega leta 1777 podelil močno omejeno upravo na čelu s tremi voljenimi predstojniki, vendar brez trškega sodstva, sodnika in sveta.⁸⁹ Končno naj opozorimo, da se je mogel Tržič zgledovati po razviti avtonomiji štirih gorenjskih mest, dveh tamkajšnjih trgov in fužinarskih skupnosti, medtem ko je v širši okolici Sv. Križa takih zgledov in spodbud manjkalo. Omenili smo že primer kratkotrajnih sodno-upravnih posebnosti senožeškega tržca, pri katerem pa ne gre

⁸² Prav tam, 30. 8. 1615.

⁸³ F. Kos, Iz Arhiva, str. 110 (regest 1547 XI. 6., s. 1., transumpta iz listine 1566 VI. 12., Sv. Križ (Vipavski)).

⁸⁴ F. Kos, Iz arhiva, str. 116 (regest 1566 VI. 12., Sv. Križ (Vipavski)).

⁸⁵ ARS, Collectanea, fasc. 11, Trg Tržič, 25. 4. 1537. – ARS, Vic. A., šk. 243, I/128, lit. N II-1, 25. 2. 1605, s. d., predstavljeno 23. 11. 1616, 1. 8. 1631, 9. 2. 1636; lit. N II-7, 9. 7. 1615

⁸⁶ ARS, Stan. A. I, šk. 521, fasc. 304 b, pag. 129, 8. 4. 1666.

⁸⁷ ARS, Vic. A., šk. 243, I/128, lit. N II-6, 20. 6. 1690; lit. N-2, 13. 90. 1729.

⁸⁸ ARS, Reprezentanca in komora za Kranjsko, fasc. XXVIII, šk. 88, 8. 11. 1752, 10. 11. 1752. – ARS, Terezijanski kataster za Kranjsko (TK), RDA, L 270.

⁸⁹ Karl Miklitsch, Ein Normale für die landesfürstliche Bürgerschaft Neumarktl aus dem Jahre 1777, v: Camiola NV III (1912), str. 256–260.

zanemariti že omenjenih posebnih okoliščin, nastalih z naselitvijo italijanskih trgovskih rodbin. Italijani so s svojo prisotnostjo podobno gospodarsko dvignili Šentvid pri Vipavi, ki mu je tudi po njihovi zaslugi uspelo izposlovati tedenski sejem in z njim naslov trga,⁹⁰ ni pa denimo izpričano, da bi bili priseljenci iz italijanskih dežel kdaj podobno vplivni v Sv. Križu.

Tudi če je kriško mestece podobno kot bližnje Senožče ali pravno sorodni Tržič v 17. ali 18. stoletju krajšo dobo le imelo lastnega sodnika in pisarno z omejenimi pristojnostmi, takšni zametki avtonomije niso presegali okvirov privilegijske listine o povzdignitvi v mesto, ampak so bili odvisni zgolj od dobre volje zemljiškega gospoda ter tako v vsakem trenutku podvrženi preklicu in odpravi. Sodno-upravnih razmer v Sv. Križu tako v ničemer ni mogoče primerjati z drugimi deželno knežjimi in nedeželno knežjimi mesti, ki so vsi še pred koncem srednjega veka izoblikovali razvito mestno avtonomijo.⁹¹ Kriško mestece se more postaviti ob bok le neavtonomnim trgom, v slovenskem prostoru značilnim predvsem za Notranjsko.⁹²

Kot rečeno, v drugi polovici 18. stoletja ne zasledimo ničesar, kar bi dajalo vsaj malo slutiti na morebitne že odpravljene pravno-upravne posebnosti, ki bi Sv. Križ dvigale nad okoliške soseske. V aktih Glavarstva združenih grofij Goriške in Gradiške 1754–1777 je vedno izenačen z drugimi navadnimi soseskami (*communitá di S. Croce*), od kriških uradnikov in uradov pa se v njih pojavljajo izključno le gosposčinski (*judex delegatus dominy S. Crucis, ex offo cancelleriae Dominy S. Crucis*).⁹³ Mestece torej v tem času kakor poprej ni imelo ne lastne uprave ne sodstva. V nasprotnem bi na mestne sodnike, pisarje in svétnike vsekakor naleteli v matičnih knjigah vikariata, pozneje župnije Sv. Križ, ki se začenjajo z letom 1753, a navajajo prav tako zgolj gosposčinske in ne mestnih uslužbencev.⁹⁴

Ko sredi leta 1770 uvedejo hišno oštevilčenje in začnejo v maticah beležiti posameznikovo pripadnost zemljiškemu gospodu, postane slika upravnih razmer v Sv. Križu jasna še v enem pogledu. Sv. Križ spada v celoti, z vsemi svojimi domovi, pod domače gospostvo in jurisdikcijo (*sub jurisdict. S. Crucis*). Zanimivo je dejstvo, da v maticah, drugače kot ostala mesta, nikoli ni označen kot *civitas*, temveč sprva zgolj s krajevnim imenom (*ex S. Cruce*) in zelo poredkoma, prvič šele 1777, kot *oppidum* (*ex oppido S. Crucis*), t. j. z oznako, ki se v tem času drugod nanaša na trge. V sodnih protokolih domačega gospostva je Sv. Križ sploh v celoti izenačen z drugimi soseskami ali komuni in se leta 1767 le izjemoma imenuje "forum" (*cum foro Sancti Crucis*).⁹⁵

Svetokriške matice so poleg tega prvovrsten izkaz mestne družbe in njene strukture, tem bolj ker pogrešamo druge tovrstne sodobne vire. Zgovorno je dejstvo, da v drugi polovici 18. stoletja v matičnih knjigah le izjemoma srečamo stanovsko oznako meščan (*civis*, prvič šele 1785), ki se tu nanaša tudi na ženske osebe. Nekaj več je uradniških poimenovanj (*administratore in castro S. Crucis, officialis Dominy*) in zopet zelo redki drugi (meščanski) poklici (*sutor, cyrurgicae artis*). Med prebivalci Sv. Križa je bilo nekaj plemičev oziroma oseb, ki jim matice samovoljno dajejo takšen naslov. Predvsem slednjim, povečini

⁹⁰ Župnijski urad Podnanos-Šentvid, nedatirano poročilo Jakoba Schmutscha notranjeavstrijski vladi in komori z zadnjim datumom 20. 3. 1602.

⁹¹ Prim. zlasti B. Otorepec, Srednjeveški pečati.

⁹² Prim. B. Golec, Družba, str. 237 sl.

⁹³ ARS, Zbirka mikrofilmov, Državni arhiv Trst, št. 207, posnetki 1, 2, 37.

⁹⁴ Župnijski urad Vipavski Križ: Liber baptisatorum in ecclesia parochiali S. Crucis ab anno 1753–1782; Registro dei nati ab anno 1783–1820; Registro I. matrimoniorum Sta Croce ab anno 1785 /–1819; Registro I mortuorum Sta Croce /1785–1820/.

⁹⁵ ARS, Gospostvo Sv. Križ pri Vipavi, fasc. 4, Sodni protokoli 1767, fol. 157.

gosposčinskim uradnikom in njihovim družinskim članom, sta pridržani tudi oznaki gospod in gospa (*dnus, dna*), ki – zelo pomenljivo – nikoli nista vezani na osebo, označeno kot meščan (*civis*). Med Križani v ožjem pomenu besede torej v očeh domače duhovščine ni bilo sloja, vrednega “gosposke” oznake.

Povedano se nazorno zrcali tudi v matičnih knjigah sosednjih župnij Vipava in Kamnje, ki segajo še v prvo polovico 17. stoletja. V njih za Sv. Križ nikjer ne zasledimo oznake “civitas” in tudi za posamezne Križane nikoli izraza “civis”. Mestece se vseskozi imenuje le Sv. Križ (*ex S. Cruce*) in soseska Sv. Križa (*ex comunitate S. Crucis*),⁹⁶ Križani pa kot bivajoči v Sv. Križu (*Stae Crucis existentibus*).⁹⁷ Enačenje Sv. Križa z navadnimi vaškimi soseskami pride še posebej do izraza ob dejstvu, da se trg Vipava v vipavskih maticah praviloma naslavlja kot “oppidum” in njegovi prebivalci kot “oppidani”. Z izrazom “oppidum” se mestoma imenuje tudi pozno nastali trg Šentvid pri Vipavi,⁹⁸ za vsa mesta in meščane – z izjemo Sv. Križa – pa matice dosledno uporabljajo oznaki “civitas” oziroma “civis”.⁹⁹

Matične knjige kriške in sosednjih župnij samo potrjujejo, da Sv. Križ ni imel ugleda pravega mesta in da v njem ni obstajala formalnopravna delitev prebivalcev na polnopravne meščane in nemeščane. Mestece brez lastne uprave namreč ni premoglo institucionalnih vzvodov, ki bi takšno delitev omogočali. Sv. Križ je bil potemtakem edino slovensko naselje s statusom mesta, ki ni poznalo individualnega podeljevanja meščanskih pravic in tako tudi ne skupnosti meščanov, ki bi prek voljenih sodno-upravnih organov avtonomno upravljala z mestom. Kriško nominalno mestece je v upravno-pravnem pogledu funkcioniralo kot vsaka druga soseska: Križani so bili podložniki gosposčine Sv. Križ, sosesko pa je predstavljala dvanajstija kot posvetovalni organ, morda na čelu z voljenim ali od gosposčine postavljenim županom, zadnjič sicer izpričanim še pred povzdignitvijo tabora v mesto.

Teoretična, a že sama po sebi anahrona možnost pridobitve mestne avtonomije s pravico do volitev sodnika je obstajala do upravne modernizacije za Jožefa II. Slednji je namreč Križanom po besedah S. Rutarja leta 1781 kot zadnji vladar potrdil mestne pravice.¹⁰⁰ Nesporno pa vsebina poltretje stoletje starega privilegija iz leta 1532 tudi zdaj ni bila razširjena, kar dokazujejo sodni protokoli kriške gosposčine v letih pred in po Jožefovi potrditvi, saj Sv. Križ in njegove prebivalce vseskozi obravnavajo enako kot druge vasi oziroma podložnike.¹⁰¹

Vzroke opisanega stanja so poleg političnih v znatni meri pogojevale **gospodarske razmere**, o katerih imamo sicer zelo maloštevilna poročila. Kako je Sv. Križ kot novopovzdignjeno mestece gospodarsko zaživel, je moč sklepati le na podlagi skromnih podatkov in analogij. Vsekakor je doživljal vzpone in padce, a ne da bi se povzpел do vidnejše trgovsko-obrtne vloge širšega zaledja, čeprav na Goriškem razen same Gorice ni imel pravih tekmecev. Tozadevno je edini znani vir prve roke že omenjena prošnja Križanov nadvojvodi

⁹⁶ Npr. Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, 8. 2. 1712; PMK 1718–1740, 9. 1. 1718; PMK 1740–1763, 5. 2. 1755, 26. 10. 1756, 9. 5. 1758, 9. 5. 1759.

⁹⁷ Npr. Župnijski urad Kamnje, RMK 1633–1716, 1. 5. 1653.

⁹⁸ Npr. Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, 02. 06. 1710; PMK III 1740–1763, 30. 01. 1757.

⁹⁹ Župnijski urad Vipava, PMK I 1694–1717, PMK II 1718–1740, PMK III 1740–1763.

¹⁰⁰ S. Rutar, Sv. Križ, str. 138. – Ker Rutar privilegija ne navaja tudi v Dodatku med listinami iz Attemsovega arhiva, sklepamo, da jo je videl drugje, prejkone v Sv. Križu. Pomenljivo je, da B. Koloini, Križ, str. 55, med literaturo navaja “Listino o proglasitvi mesta Sv. Križ”, a brez nahajališča in drugih podatkov. Sklepati je torej mogoče, da je listina ohranjena, vendar o njeni vsebini in nahajališču od B. Koloinija ni bilo mogoče dobiti nobenih podatkov.

¹⁰¹ ARS, Gospostvo Sv. Križ pri Vipavi, fasc. 1, sodni protokoli 1771, 1780–1783, 1782–1783, 1781–1785; fasc. 3, sodni protokoli 1601–1640; fasc. 4, sodni protokoli 1772–1774, 1767.

Karlu za odpravo "škodljivega" proščanja v Ajdovščini, napisana leta 1569. V slogu "ubogih prosilcev" so zapisali, da imajo v Sv. Križu prav šibke tedenske sejme (*gar schlechte vnd geringe wochenmerckht*) in nobene obrti, temveč zgolj majhno vinsko trgovino (*den plossen geringen weinhandel*). Mestu, v katerega nihče ne prihaja, ker je odmaknjeno od deželne ceste skozi goriško grofijo, naj bi zato manjkalo možnosti, kakršne premorejo druga mesta in trgi, meščanstvo (*die burgerschafft*) pa naj bi (gospodarsko) vedno bolj nazadovalo (*ie lenger ie mer abnimbt*). Nesporno nekoliko pretirani uvod v prošnjo vendarle podaja bistvo gospodarskega stanja mladega, umetno ustvarjenega mesteca. Konkretno pritožbe so letele na prošenje pri cerkvi sv. Janeza v bližnji Ajdovščini, kjer naj bi se vsako leto na petek po vnebohodu zbrala množica ljudi, kramarjev in drugih iz raznih krajev, med njimi tudi kriški someščani-obrtniki (*auch vnnsere mitburger die handtwerchs leüt*), ki svojih izdelkov ne morejo prodati v domačem mestu. Križani so o ajdovskem sejmu vedeli še povedati, da mestu odteguje mitnino, da se odvija prav na goriško-kranjski deželni meji in da se tam dogajajo najrazličnejši pretepi, nespodobnosti in umori, kajpak pogosteje kakor v obzidanih mestih (*in gesperten stetten*). Deželnega kneza so zato prosili za njegovo ukinitvev in za podelitev sejmskih pravic njim samim na isti dan, kar bi prispevalo k dvigu kriškega mesta.¹⁰²

Ni znano, kako se je na prošnjo Križanov tokrat odzvala Gorica. Upravitelj gospostva Senožče jo je denimo podprl, saj po njegovem sejmu v Sv. Križu drugače kot podeželski sejm (*geykhirchtag*) okoliškim krajem ne bi povzročal škode.¹⁰³ Drugačno mnenje je vicedom prejel od lastnika spodnjega gradu Vipava, ki je imel prenos sejma za neupravičen. Pri ajdovski cerkvi sv. Janeza so se namreč po njegovem zbirali le kakšni trije ali štirje kramarji, ki jim je bilo do Sv. Križa predaleč, tovrstno sejmarjenje pa naj bi bilo sploh že dolgo v navadi.¹⁰⁴ Križani so imeli torej komaj kakšen argument, da bi mogli izposlovati prenos ajdovskega sejma v svoje mestece. Tako kot okoli leta 1570 se zagotovo niti pozneje niso dokopali do še enega privilegiranega letnega sejma, saj je besedilo njihovega mestnega privilegija v mlajši potrditvi ostalo brez dopolnitev.¹⁰⁵

Zelo malo vemo tudi o socialni in poklicni strukturi mestnega prebivalstva, ki so ga pretežno sestavljale družine malih agrarnih posestnikov. Sv. Križ tako kot v 16. stoletju tudi pozneje niti v lokalnih razmerah ni postal naselbina vidnejših obrtnikov in trgovcev. V tej zvezi ostaja vprašanje zase morebitna prisotnost priseljenih Italijanov, zlasti trgovcev, o katerih za Sv. Križ v nasprotju s sosednjimi trškimi kraji nimamo nikakršnih poročil. V 17. stoletju je Sv. Križ najbolj zaznamovala naselitev kapucinov štajerske province (1634–1637),¹⁰⁶ prelomnica, ki po pomenu ni zaostajala za povzdignitvijo tabora v mesto. Navzočnost kapucinov se namreč ni odražala le na duhovnem področju, ampak je mestecu posredno in neposredno koristila tudi v gospodarskem pogledu.

Pri najmlajšem od slovenskih historičnih mest ostaja eno najmanj pojasnjenih vprašanj njegovo **posestno in demografsko stanje**. Vse do druge polovice 18. stoletja sta število hiš in številčno stanje prebivalstva zavita v temo in tako zgolj predmet ugibanj ter analognih sklepanj. Delne odgovore moremo iskati predvsem v urbanističnem razvoju naselja, v kate-

¹⁰² ARS, Vic. A., šk. 167, I/96, lit. C VII-1, 31. 8. 1569, s. d. (pred 31. 8. 1569).

¹⁰³ Prav tam, 16. 3. 1570.

¹⁰⁴ Prav tam, 19. 3. 1570. – Prošenje pri sv. Janezu je resnično izpričano že okoli leta 1520, in sicer spomladi v križevem tednu (M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 175, 182).

¹⁰⁵ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 1605 VI. 18., Gradec.

¹⁰⁶ Metod Benedik – Angel Kralj, Kapucini na Slovenskem v zgodovinskih virih. Nekdanja Štajerska kapucinska provinca (Acta ecclesiastica Sloveniae 16), Ljubljana 1994, str. 30 (odslej M. Benedik – A. Kralj, Kapucini).

rem je temeljno prelomnico predstavljala razširitev meščanske naselbine na Plac. O posestnem stanju v zgodnjem novem veku izvemo še največ iz spisov "reformacijske komisije" okoli leta 1520, dobro desetletje pred povzdignitvijo kraja v mesto. Vid pl. Thurn je tedaj od prebivalcev tabora (*von den inwonern des Tabers*) pobiral po 24 soldov za vsako od skupaj 13 ognjišč, ki so prej služila v goriški urbar (*von jeder feurstat im taber ab xxiiii β, der sind xiii, als sie dann vormals ins vrbar zinst haben*).¹⁰⁷ Tako nizko število ognjišč in zadnji pristavek o goriškem urbarju ne moreta pomeniti nič drugega, kot da gre za 13 nekdanj goriških ognjišč ob sicer nenavedenem številu vseh ognjišč v taboru. Zelo verjetno so prav ta ognjišča identična z 10 poimensko navedenimi gospodarji na 11 polovičnih hubah, ki so bili z dajatvami vezani na Gorico.¹⁰⁸ Žal pa se ne iz tega ne iz poznejšega časa niso ohranili urbarji, iz katerih bi mogli povzeti celotno posestno stanje kraja. Huba kot posestna oblika spričuje, da je Sv. Križ še naprej ostajal hubna vas, kakršen se kaže v srednjeveških virih. V desetletju pred podelitvijo mestnih pravic vemo nekaj več le o raznolikosti posestnih enot; v zvezi z lovskimi pravicami goriške grofije so namreč zabeležene tri različno visoke dajatve Križanov: 4 soldi od hube ter po 2 od polovične hube in ognjišča.¹⁰⁹

Hubna posest – dve polovični in ena cela huba – je za Sv. Križ navedena tudi že pri odvetščini v urbarju goriškega urada iz leta 1507, in sicer skupaj z nekaj travniki, hišo, dvema mlinskima stopama in opustelim oštatom v taboru.¹¹⁰ Pri dajatvi od ognjišča (*fewrgelt zum Creutz*) beleži isti urbar 15 imen Križanov, večinoma enakih kot pri odvetščini*.

Natančnejše podatke o obljudenosti mesta imamo šele za čas po uvedbi hišnega oštevilčenja leta 1770. Najvišja kriška hišna številka v krstni matični knjigi je 70,¹¹¹ le eno številko več pa je kraj premogel sredi 19. stoletja.¹¹² Glede na to, da so bili vsi mestni domovi vključeni v obzidani kompleks, moremo sklepati, da se je njihovo zgornje število skozi celotni zgodnji vek vrtelo okoli 70. Natanko toliko domov je imel Sv. Križ tudi po popisu prebivalstva leta 1880, ko je v kraju živelo 271 ljudi ali v povprečju komaj 3,9 prebivalcev na hišo.¹¹³

Zagotovo je Sv. Križ v gostoti naseljenosti doživljal večja in manjša nihanja, pogojena z gospodarskimi razlogi, morebitnimi požari in epidemijami. Ob hipotetični povprečni gostoti naseljenosti okoli 5,5 prebivalcev na hišo, kakršno sredi 18. stoletja v povprečju beležijo majhna slovenska mesta,¹¹⁴ je za mestnimi zidovi živelo med 350 in 400 oseb, v času demografskih kriz pa zelo verjetno tudi manj kot 300. Zagotovo Križanov ni bilo nikoli nad 500, kar je izza srednjega veka predstavljalo mejo med miniaturnimi in majhnimi mesti.¹¹⁵ Če Sv. Križ okoli leta 1770 končno umestimo med 21 slovenskih kontinentalnih mest sredi

¹⁰⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/148, lit. G VIII-9, Herlichait gerechtigkeit vnd robat im amt Görtz gefunden, s. d.

¹⁰⁸ Prav tam. – M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 174.

¹⁰⁹ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-10, Jäger recht zu Gortz, s. d.

¹¹⁰ Archivio di Stata di Gorizia, Archivio Coronini-Cromberg, Serie, atti e documenti, busta 257, fasc. 652, fol. 99v-101.

* Prav tam, fol. 125v.

¹¹¹ Župnijski urad Vipavski Križ, Liber baptisatorum in ecclesia parochioli S. Crucis ab anno 1753–1782.

¹¹² Župnijski urad Vipavski Križ, Status animarum in parochia Stae Crucis /pred 1845/; Status animarum parochiae Stae Crucis in vale Vippacensi ad Haidovium ... 1857.

¹¹³ S. Rutar, Poknežena grofija, str. 64.

¹¹⁴ B. Golec, Družba, str. 642–643.

¹¹⁵ O kategorizaciji mest po številu prebivalstva prim. Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Band 3, Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts, 1. Auflage, Stuttgart 1986, str. 931.

18. stoletja, ko za vse razpolagamo z najzgodnejšimi primerljivimi podatki o številu hiš, se je mestece trdno uvrščalo v zadnjo četrtino, med miniaturna mesta, vendar se ni znašlo povsem na repu. Manjši sta bili Kostanjevica in Višnja Gora z manj kot 60 domovi, približno enake velikosti Radovljica vključno s predmestjem in Ormož, nekaj večji pa Kočevje, Lož in Brežice (dobrih 80 hiš), zadnja dva prav tako skupaj z neobzidanim predmestjem.¹¹⁶

Bolj kot gospodarske so kriško mestece zaznamovale njegove **cerkvenoupravne** in še posebej **upravno-politične funkcije**. Zlasti slednje so v dobršni meri zapolnjevale pomanjkanje klasičnih “mestnih” funkcij. Na cerkvenem področju je od prve polovice 17. stoletja dominiral novoustanovljeni kapucinski samostan. Ta je sprva štel 17 celic in za Jožefa II. 29, saj je bil v 18. stoletju več desetletij namenjen noviciatu.¹¹⁷ Kraj je najpozneje v 15. stoletju postal dušnopastirska postojanka s stalnim škofijskim duhovnikom,¹¹⁸ vendar je poseben vikariat vipavske župnije nastal šele leta 1753, ko se začelja prva kriška krstna matica,¹¹⁹ samostojna svetokriška župnija pa je jožefinska ustanova iz leta 1785.¹²⁰

Upravno-politično težo so mestecu dajali gosposki in sodni uradi v gradu. Sprva je gospodstvu Sv. Križ pripadala le jurisdikcija z majhnim sodnim pomirjem, ki mu je cesar Ferdinand II. leta 1630 pridal jurisdikcijo nad vsemi vasmi črniške župnije.¹²¹ Sodno območje se je še povečalo, ko so leta 1788 z jožefinsko preureditvijo jurisdikcij tu ustanovili sodišče širšega območja (*Gerichtstand*) kot eno od 15 na Goriškem in Gradiškem in je leto poleg domače vključilo štiri sosednje jurisdikcije.¹²² Še pomembnejšo vlogo je Sv. Križ dobil v francoski dobi, saj je postal sedež enega od šestih kantonov na Goriškem, v katerega so vključili tudi kranjsko Vipavo.¹²³ Obnovljeno okrajno sodišče se je nato obdržalo do leta 1842, ko so okraj združili z goriškim, leta 1848 pa ustanovili novi okraj s sedežem v Ajdovščini; ta je poslej po pomenu povsem zasenčila kriško mestece. Izgubo okrajnega sedeža je le za kratko dobo preživel Attemsov grad, saj so ga lastniki že leta 1864 prepustili propadu.¹²⁴ Sreda 19. stoletja, ko so se sodno-upravne instance na Slovenskem z odmaknjenih gradov kar praviloma prenesle v mesta, trge in druge večje kraje, je tako mestecu odvzela enega najpomembnejših stebrov razvoja in prestiža. Odslej je Sv. Križ upravno-politično ostajal le sedež novoustanovljene občine in tudi formalno izgubil status mesta.¹²⁵

Sv. Križ se je torej v dobrih treh stoletjih posedovanja mestnih pravic in naslova komajda mogel primerjati z avtonomnimi slovenskimi mesti srednjeveškega nastanka – še najbolj po imenu, delno urbanem videzu in obzidju, le deloma po gospodarskih funkcijah, nikakor pa ne tudi glede avtonomije na sodno-upravnem in političnem področju. V primerjavi z ostalimi mesti, najsi bo deželnoknežjimi ali t. i. “privatnimi”, je bil zgolj nominalno mesto v zasebnih plemiških rokah in med mestnimi naselji kot tak povsem osamljen.

Laže kakor z mesti bi kriškemu mestecu našli ustrezno primerjavo s tistimi primorskimi tržnimi kraji, kjer so se odvijala redna “opasila”, tembolj če je šlo za obzidano naselje. Brez

¹¹⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 625–626.

¹¹⁷ M. Benedik – A. Kralj, Kapucini, str. 30.

¹¹⁸ Prim. A. Koblar, Drobtinice, v: IMDK IV (1894), str. 20, 22–23.

¹¹⁹ Pred tem letom se v vipavskih matičnih knjigah omenjajo le svetokriški duhovni pomočniki – kooperatorji.

¹²⁰ Status Personalis et Localis Archi-Diaecesis Goritiensis ineunte anno 1900, Goritiae 1900, str. 161.

¹²¹ S. Rutar, Sv. Križ, str. 149.

¹²² A. Mell, Görz und Gradisca, str. 201, 202. – S. Rutar, Poknežena grofija, str. 106.

¹²³ S. Rutar, Poknežena grofija, str. 104.

¹²⁴ Pavel Plesničar, Ajdovščina. Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij, Nova Gorica 1997, str. 67, 68–69 (odslej P. Plesničar, Ajdovščina). – Prim. Krajevni leksikon Slovenije, I. knjiga, Ljubljana 1968, str. 20, 31.

¹²⁵ Prim. S. Rutar, Poknežena grofija, str. 55.

deželno knežjega privilegija, ki je Križanom poleg sejmskih pravic praktično zagotavljal le uporabo nazivov mesto in meščani, bi Sv. Križ najbolj spominjal na Štanjel. To kraško višinsko naselje z gradom je dobilo obzidje približno v istem času kot Sv. Križ,¹²⁶ se vsaj že v 16. stoletju imenovalo tabor,¹²⁷ premoglo leta 1572 tri letne sejme in postalo leta 1564 celo novi dom pregnanim tržaškim Židom. Naselje, podložno gospostvu Rihemberk, je sicer funkcioniralo kot vaška občina na čelu z županom.¹²⁸ V začetku 17. stoletja je njegov novi lastnik Filip Kobencel prosil deželnega kneza, naj župi in taboru Štanjel (*Supp vnnnd Täber St: Daniel am Carsst*) podeli še tedenski sejem, njemu samemu pa potrdi široke sodne pravice v štanjelskem pomirju.¹²⁹ Podelitev tedenskega sejma in utrditev Kobenclovega sodstva bi Štanjel razen po mestnem naslovu takorekoč v vsem izenačila s Sv. Križem. Pri tem je zanimivo, da so Križani podelitvi privilegija izrekli podporo, ker nove štanjelske pravice Sv. Križu ne bi bile v ničemer škodljive.¹³⁰ Vendar pa ni znano, ali je Štanjel v resnici tudi dobil tedenski sejem, zaradi katerega bi se mogel upravičeno naslavljal kot trg. Kolikor vemo, ga viri ne imenujejo trg, ampak je veljal samo za komun.¹³¹

Manj sorodnosti s Sv. Križem je v zgodnjem novem veku zaslediti pri sosednji Ajdovščini, s katero sta sicer zgodaj postala konkurenta. Kot že rečeno, je v celoti zmotna Rutarjeva, pozneje večkrat prevzeta trditev, da je Ajdovščina v istem času kot Sv. Križ (1507) postala trg. Največ vzporednic med krajema je resnično zaslediti v začetku 16. stoletja, vendar sta imeli obe obzidani naselji povsem različno genezo. Ajdovščina se v srednjem veku sploh ne omenja, saj je bila še okoli leta 1500 razvalina poznoantičnega kastro, v katerem so Elacherji posedovali pristavo (*burgstal*).¹³² Postavitev oziroma obnovitev obzidja okoli pristave

¹²⁶ Prim. Nataša Štupar-Šumi, Štanjel in grad Štanjel (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 125–126), Ljubljana 1987, str. 5 sl. (odslej N. Štupar-Šumi, Štanjel). O turškem uničenju Štanjela v sedmem desetletju 15. stoletja gl. S.(imon) R.(utar), Pravno življenje v slovenski občini pred 300 leti, v: Slovenski pravnik VII (1891), str. 203 (odslej S. Rutar, Pravno življenje).

¹²⁷ P. Fister, Arhitektura, str. 161, je v pregledu slovenskih protiturških taborov navedel pri Štanjelu obstoj tabora le kot nepreverjen podatek, povzet po F. Levcu. O taboru govori sicer že nedatirana prošnja Štanjelcev za njegovo popravilo, naslovljena na t. i. reformacijsko komisijo, kar tudi omogoča njeno datiranje v čas okoli 1520 (ARS, Vic. A. šk. 279, I/142, lit. T I-5, s. d.). V. Simoniti je na podlagi iste prošnje, ki jo je po oblikovnih značilnostih postavljaval v sredo 16. stoletja, sodil, da je tedaj "tabor v Štanjelu predstavljal samostojen utrjen stolp na griču in da šele od druge polovice 16. stoletja dobiva podobo majhnega utrjenega mesta" (Vojaška organizacija, str. 205). Vendar pa tedanjega tabora in v pismu omenjenega pogorelega pustega stolpa po vsej verjetnosti ne gre enačiti, saj je stolp izrecno lociran v tabor (*wegen des verprennten oden thurm so im taber steet*). Res je sicer, da se je mikrotoponim Tabor ohranil ravno za griček vrh vasi, kjer se je konec 19. stoletja še videl okrogli stolp (S. Rutar, Pravno življenje, str. 202). Omemba Kobenclove hiše z vrtom v taboru (!) leta 1573 (prav tam, str. 203), priča, da se pojem tabor ni nanašal samo na okolico stolpa, temveč na celotno obzidano naselje, ki ga Rutar imenuje "imenitno utrjeno mesto" Ni izključeno, da sta bila izraza mesto in mestni uporabljena tudi v danes izgubljenem rihemberškem urbarju iz leta 1572 (prim. prav tam, str. 203 sl.).

¹²⁸ S. Rutar, Pravno življenje, str. 204–206. – ARS, Vic. A. šk. 279, I/142, lit. T I-5, s. d.

¹²⁹ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-12, 27. 7. 1615.

¹³⁰ Prav tam, 29. 8. 1615.

¹³¹ O komunu npr. govori slovensko pisana Memoria iz časa okoli 1680 o sporu med štanjelskim komunom in župnijo (Pokrajinski arhiv Koper, Slovenski spisi, a. e. 38). – Osamljena oznaka trg (*Marct St. Daniel*) se pojavi šele v jožefinskih vojaških merjenjih (Slovenija, 3. zvezek, Ljubljana 1997, str. 127, sekcija 207). Jožefinska merjenja za statusno označevanje krajev kajpak niso merodajna, saj denimo na podlagi zunanjega videza tudi Ajdovščino preprosto imenujejo mesto (*Stadt Heidenschaft*) (prav tam, str. 102, sekcija 187).

¹³² Listina kralja Maksimilijana o podelitvi Ajdovščine Juriju Elacherju pravi, da je Maksimilijan po zadnjem goriškem grofu Leonardu podedoval "ein alts haidnisch gemeür mit sambt etlichen öden gründen" (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1500 VII. 11. Augsburg). Jurijev brat Henrik Elacher pa je v poročilu reformacijski komisiji zapisal, da gre za "burgstal" v Ajdovščini, "so villeicht ab 300 jar ode gebest ist" (prav tam, s. d., po 27. 10. 1524).

je sledila šele okoli leta 1506, ko je Henrik Elacher od kralja Maksimilijana dobil za območje obzidja posebno pomirje.¹³³ O razvoju obzidanega naselja vemo pozneje zelo malo in zanj nikoli ne zasledimo poimenovanja trg ali tabor.¹³⁴ Ne nazadnje se tudi ajdovski sejmski prostor ni razvil znotraj obzidja, temveč bržčas še pred njegovo obnovitvijo pri nekoliko odmaknjeni podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika,¹³⁵ dva letna sejma s cesarskim privilegijem pa je ajdovska občina dobila sploh šele poznega leta 1848.¹³⁶

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo "**Kronika**". Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. "Kronika" ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

"Kroniko" lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I. Po izredno ugodnih cenah je na razpolago tudi večina starejših letnikov revije.

V seriji "**Knjižnica Kronike**" so izšle naslednje publikacije:

Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani
 Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani
 Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani
 Sergij Vilfan – Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MESTNE HIŠE (1958), 128 strani
 Peter Vodopivec, LUKA KNAFELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani

¹³³ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XIII-7, prepis listine 1506 IX. 2., Radgona.

¹³⁴ Tako obzidano naselje na goriški strani Hublja, kakor tudi Šturje na kranjski strani se v vipavskih župnijskih maticah imenujeta s skupnim imenom Ajdovščina (*Haidovia* ali *Haydovia*, redko *Haiduschina*), znotraj tega pa matice mestoma razlikujejo med soseskama sv. Janeza Krstnika in sv. Jurija (npr. Župnijski urad Vipava, PMK 1718–1730, 16. 1. 1730, 25. 2. 1732, 3. 11. 1732). Zanimivo je, da Valvasor, sklicujoč se na nekdanjo veljavo kraja, Ajdovščino naslavlja z mestom (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 272).

¹³⁵ Prim. M. Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, str. 175, 182.

¹³⁶ P. Plesničar, *Ajdovščina*, str. 179.

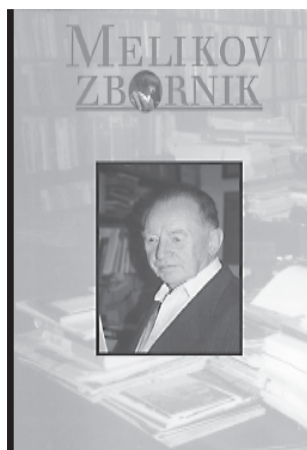

MELIKOV ZBORNIK

Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosjedje

Uredniki: Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan, Branko Marušič

Ob osemdesetletnici zgodovinarja Vasilija Melika so mu kolegi, sodelavci in učenci posvetili pričujoči zbornik. Njegovemu življenjepisu in bibliografiji sledi 80 prispevkov, ki v širokem spektru obravnavajo vprašanja zgodovinopisja ter slovenske in širše evropske zgodovine od zgodnjega srednjega veka do najnovejše dobe. V veliki meri se nanašajo na raziskovalna področja, ki jih slavljeneč obravnava v svojem bogatem znanstvenem opusu: volitve in parlamentarizem, politično zgodovino, zgodovino mest v slovenskem in evropskem prostoru, narodno-politični razvoj v 19. in 20. stoletju ter družbena, gospodarska, kulturnozgodovinska, šolska in cerkvena vprašanja. Vasilij Melik zavzema visoko mesto v mednarodnem zgodovinopisju, o čemer priča tudi dejstvo, da v zborniku s prispevki sodelujejo avtorji iz desetih evropskih držav: Slovenije, Italije, Francije, Nemčije, Avstrije, Češke, Slovaške, Madžarske, Romunije in Hrvaške.

2001, 1124 str., 19,5 x 28 cm, trda vezava, ISBN 961-6358-33-2.

Cena: 8.960 SIT (stroški poštne niso vključeni v ceno).

Založba ZRC

P. P. 306, 1001 Ljubljana

---

tel.: 01/470 64 65, fax: 01/425 77 94

E-pošta: zalozba@zrc-sazu.si

Blaž Vurnik

Pokrajinska uprava za Slovenijo

Nekatere strukturne značilnosti prehodnega obdobja 1921–1923 (1925)

I. Zmaga centralizma in oblikovanje pokrajinske uprave za Slovenijo

1. Vidovdanska ustava

V okrnjeni konstituenti, ki jo je zapustilo 161 poslancev, ostalo pa jih 223, večinoma naklonjenih ustavnemu predlogu, rezultat glasovanja ni bil vprašljiv. 28. junija 1921 je bila izglasovana ustava, ki je za nekaj desetletij pokopala želje slovenskih avtonomistov. Za ustavo so od 38 slovenskih poslancev glasovali trije demokrati in osem članov Samostojne kmečke stranke.¹

Osmi oddelek Vidovdanske ustave je določal upravno oblast. Predvsem člena 95 in 96 razkrivata bistveno novost na področju posameznih delov države. Predvidena je bila razdelitev države na oblasti, ki se dalje delijo na okrožja, sreze in občine. Določeno je bilo, da bo delitev izvedena glede na naravne, socialne in gospodarske kriterije, s posebno omejitvijo, da posamezna oblast ne sme imeti več kot 800.000 prebivalcev. 96. člen je določal obseg samouprave občin, srezov in oblasti. Področja te samouprave so naslednja: finančne zadeve oblasti, javna dela, skrb za gospodarski napredek oblasti, uprava oblastne imovine, socialne zadeve, narodno zdravje, humanitarne ustanove, prometne ustanove, zavarovanje, banke in dajanje mnenja na zahtevo vlade.² Tako je od oblasti, ki jo je imela deželna vlada za Slovenijo, ostalo zelo malo. Razdelitev države in uvedba samouprave je bila izvedena šele 26. aprila 1922 z uredbo o razdelitvi države na oblasti ter z zakonoma o občini in o oblastni in sreski samoupravi. To, da je Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo oba zakona tako tudi imenoval, naj bi bilo pravno netočno, saj ju ni sprejel parlament, ampak jih je v kraljevem imenu razglasil ministrski svet.³ Vendar naj bi spremembe ne bile vpeljane takoj, ampak postopoma. Prehodno obdobje je bilo v ustavi okvirno opredeljeno, bolj natančno pa v tistem delu, ki je določal odnese med vlado in prehodno upravo. Trinajsti oddelek ustave je vseboval "prehodna določila". 134. člen je določal, da po začetku veljavnosti ustave začasno še ostanejo takratne pokrajinske uprave. Na čelu vsake izmed teh pokrajinskih uprav je bil določen pokrajinski namestnik, ki ga je imenoval kralj na predlog ministra za notranje zadeve. Pokrajinski namestnik je vodil pokrajinsko upravo preko šefov oddelkov pod neposrednim nadzorom ministra za notranje zadeve in kot organ posameznih ministrstev. Delokroga pokrajinskega namestnika ni bilo mogoče širiti s sprejemanjem novih zakonov, s čimer so pisci ustave preprečili, da bi bila funkcija pokrajinskega namestnika

¹ S. Kranjec, *Slovenci v Jugoslaviji*, str. 84.

² Uradni list deželne vlade za Slovenijo, III., št. 87, 27. 7. 1921.

³ Jurij Perovšek, *Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave*; v *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1993 (XXXIII), str. 21; Uradni list PUZS, 15. 5. 1922, let. IV., št. 49.

karkoli drugega kot krčenje kompetenc pokrajinskih uprav. Oddelki posameznih ministrstev v pokrajinah so bili dolžni pred ministrsko odločbo o posameznih predlogih splošnega značaja ali tistih, ki se nanašajo na uradniško osebje, predhodno prositi za mnenje pokrajinskega namestnika. O postopnem prenašanju poslov pokrajinske uprave na posamezna ministrstva in posamezne oblasti, predpisanem v členu 135, je odločal ministrski svet po zaslišanju pokrajinskega namestnika. Najbolj očitna novost je bila birokratizacija pokrajinskih oblasti: "Tako je dotedanji kolegijski sistem delovanja DV (deželne vlade, op. BV) zamenjal birokratski – uradniški sistem."⁴ S tem je na čelo Slovenije, kolikor jo je bilo v državi, stopil vezni člen med Ljubljano in Beogradom, vendar le kot začasen organ državne vlade z nalogo ukinjanja avtonomnih in večine samoupravnih funkcij deželne vlade. Ustava je napovedala razbitje tistega dela slovenskega ozemlja, ki je bilo v kraljevini SHS. Poleg centralizma je uzakonila tudi narodni unitarizem, kar je Janko Brejc komentiral takole: "Vidovdanska ustava je za nas negacija naše narodne samobitnosti, zadala je smrtno rano geniju našega naroda."⁵

2. Oblikovanje pokrajinske uprave za Slovenijo

Po objavi ustave v Službenih novinah in Uradnem listu, je v Sloveniji še nekaj časa obstajala deželna vlada. 12. julija 1921 je bil svojih dolžnosti razrešen predsednik deželne vlade za Slovenijo, dr. Vilko Baltič. 8. avgusta je izšla zadnja številka Uradnega lista deželne vlade za Slovenijo, 10. avgusta pa je Uradni list že nosil naslov Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo. V njem je kot prvi razglas pokrajinske uprave izšel razglas o ustroju pokrajinske uprave za Slovenijo z dne 2. avgusta.⁶ Pokrajinska uprava je od deželne vlade prevzela poverjeniške resorje ("Pokrajinska uprava sestoji iz istih oddelkov kakor prej deželna vlada za Slovenijo,..."), ki naj bi kot oddelki obstajali vse dotlej, "dokler se posamezni deli pokrajinske uprave ne ukinejo in njih posli ne preneso bodisi na posamezna ministrstva bodisi na kasacijsko ali apelacijsko sodišče (stol sedmorice, odnosno višje deželno sodišče) bodisi na ministrske ekspoziture bodisi na oblastna oblastva (veliki župan in za posebne posle državne uprave posebne instance za eno ali več oblasti) ali samouprave (oblastne skupščine in oblastni odbori)."

Poleg predsedstva je imela pokrajinska uprava za Slovenijo sedem oddelkov:

- 1.) oddelek za notranje zadeve,
- 2.) oddelek za kmetijstvo,
- 3.) oddelek za javna dela,
- 4.) oddelek za socialno skrbstvo,
- 5.) oddelek za prosveto in vere,
- 6.) oddelek za pravosodje in
- 7.) oddelek za gozdarstvo.

Posamezni oddelki so se po potrebi delili na odseke, ki so jim načelovali referenti. V razglasu je bilo tudi določeno, da ostanejo delegacija ministrstva financ, oddelek ministrstva za trgovino in industrijo, zdravstveni odsek, gradbena direkcija, generalna inšpekcija

⁴ Miroslav Stiplovšek, Državne ureditve na jugoslovanskem ozemlju Slovenije 1918-1929; v Arhivi (Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije), št. 1-2, 1995 (XVIII), str. 24.

⁵ Janko Brejc, Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju, str. 166.

⁶ Ur. l. PUZS, III., št. 94, 10. 8. 1921.

voda, rudarsko glavarstvo, agrarna direkcija in finančna prokuratura še naprej neposredno podrejeni posameznim ministrstvom.

II Nekatere značilnosti strukture in preoblikovanja pokrajinske uprave za Slovenijo

1. Prestrukturiranje poverjeništev bivše deželne vlade

Pokrajinska uprava za Slovenijo naj bi imela v začetku tiste pristojnosti, ki jih je nasledila od deželne vlade. Poverjenišstva so se preoblikovala v oddelke, ki jih niso več vodili poverjeniki ampak šefi oddelkov. Toda razlika ni bila le v nazivu, ampak predvsem v tem, da so bili poverjeniki na svoja mesta imenovani po strankarsko-političnem ključu, oddelčni šefi pa tudi pokrajinski namestnik sam pa so bili zgolj državni uradniki. Ustava (107. člen) je državnim uslužbencem prepovedovala izkoriščanje oblasti in položaja v strankarske namene, kar naj bi onemogočalo strankarstvo v pokrajinski upravi, vendar pa je razumljivo, da so se posamezniki vključno s pokrajinskim namestnikom Ivanom Hribarjem v nekaterih vprašanih odločali po svoji strankarski vesti. Poleg tega so imeli poverjeniki pri deželni vladi povsem drugo vlogo in moč odločanja pri vodenju svojih poverjeništev kot kasneje šefi oddelkov, ki so bili neposredno podrejeni pokrajinskemu namestniku, njihova vloga pa je bilo le reševanje vsakodnevnih obveznosti do predaje le teh ministrskim uradom ali samoupravi.

Posebni uradi v Ljubljani, ki so imeli določene funkcije oblasti (delegacija ministrstva financ, finančna prokuratura, oddelek ministrstva za trgovino in industrijo, generalna inšpekcija voda, rudarsko glavarstvo, poštna in brzojavna direkcija, zdravstveni odsek, agrarna direkcija, gradbena direkcija in inšpekcija dela), so bili neposredne izpostave posameznih beograjskih ministrstev, vendar delno odvisni tudi od pokrajinske uprave, saj so morali svoje predloge splošnega značaja ali za predloge, ki se nanašajo na službeno osebje, dati v vpogled pokrajinskemu namestniku še pred ministrsko odločbo.

Vsaj formalno so kompetence pokrajinskega namestnika na tem področju segale zares daleč, saj je moral na primer celo oddelek ministrstva za pravosodje (ki ni bil oddelek pokrajinske uprave) za sodnike, sodne svetnike, celo predsednike pri okrožnih sodiščih in druge visoke uradnike pred potrditvijo pri ministrstvu za pravosodje ali celo pri kralju za mnenje povprašati tudi pokrajinskega namestnika.⁷

Kljub temu, da je bilo glede na ustavo povsem jasno, da ima pokrajinska uprava začasen oziroma prehodni značaj in da je s tem tudi funkcija pokrajinskega namestnika časovno omejena, si je pokrajinski namestnik Ivan Hribar⁸ prizadeval v svojih rokah združiti čim več oblasti, ki je pripadla celotni pokrajinski upravi. Glede na 134. člen ustave, ki je določal, da je na čelu vse pokrajinske uprave pokrajinski namestnik, ki izvršuje pokrajinsko upravo preko šefov oddelkov in so zato vsi oddelki med seboj "zvezani po istem vrhovnem načelniku", je trdil, da ni potrebe, da bi med posameznimi oddelki pokrajinske uprave ostala

⁷ ARS, Pokrajinska uprava za Slovenijo (PUS), Poverjenišstvo za pravosodje, namestnikove potrditve sodnikov, ... npr. 9. 3. 1922, številke 2.510, 2.511, 2.512; verjetno so se te potrditve (vsaj tiste manjšega pomena) zdele tudi Hribarju odveč, saj je na enem od teh dopisov napisano: "Tudi nimam nikakih pomslekov proti nadaljnim (podčrtal BV) predlogom glede imenovanj sodnikov brez določenih službenih mest in glede premestitev sodnikov."

⁸ Več o Ivanu Hribarju kot pokrajinskem namestniku glej v Blaž Vurnik, Minister Ivan Hribar-pokrajinski namestnik, v Homo sum... Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Mestni muzej Ljubljana, 1997.

stroga ločitev. Bolj primerno se mu je zdelo, da bi se nekateri vsem oddelkom enaki posli združili v "enem odelenju ali celo v enem odseku skupaj za vso pokrajinsko upravo". To naj bi veljalo predvsem za kadrovske zadeve, za ekonomat in za računovodstvo, kar bi obenem bistveno znižalo stroške poslovanja pokrajinske uprave.

Predvsem si je Hribar prizadeval dobiti nadzor nad uradništvom preko uradniških imenovanj. Glede na odgovornost, ki jo ima pokrajinski namestnik za poslovanje v posameznih oddelkih, se mu je zdelo nujno, da se mu prizna kompetentnost pri imenovanju njemu podrejenih uradnikov in pri določanju njihovih službenih mest. Čeprav je bilo imenovanje, nameščanje in premeščanje državnih uradnikov višjih uradniških razredov pridržano kralju oziroma ministrom, se mu je zdelo potrebno, da se pokrajinskemu namestniku omogoči povedati svoje mišljenje pred ministrsko odločbo. To je Hribar dalje argumentiral s potrebo po upoštevanju lokalnih razmer, ki jih gotovo najboljše pozna prav pokrajinski namestnik.⁹

Vse zadeve, ki se tičejo osebja (predvsem gre tu za uradništvo), naj bi se vodile pri predsedstvu pokrajinske uprave, kjer se že "sedaj ti posli upravljajo za predsedstvo pokrajinske uprave, za odelenje notranjih poslov, za okrajna glavarstva in politične ekspoziture, za policijska oblastva in za varnostno stražo in za oni del računovodstva, ki opravlja računске posle za predsedstvo pokrajinske uprave, za odelenje notranjih poslov in za odelenje prosvete in ver." Zlasti vprašanje kadrovanja se je zdelo Hribarju zelo pomembno, saj je dejstvo, da se je namestitev nekega uradnika zgodila najprej pri nekem oddelku, potem pa je šele prišla v potrditev na predsedstvo pokrajinske uprave, precej upočasnjevalo in zapletalo delovanje pokrajinske uprave. Zato si je Hribar kadrovske zadeve nekaterih oddelkov podredil že v začetku obstoja pokrajinske uprave. Vendar pa se je zavedal, da je za uspešno delovanje posameznih oddelkov potrebno ohraniti vsaj del vpliva njihovih šefov, zaradi česar naj bi se personalna vprašanja reševala le s sodelovanjem konkretnega šefa oddelka in predsedstva pokrajinske uprave. S tem v zvezi si je pokrajinski namestnik prizadeval tudi za večjo strokovno usposobljenost uradništva, zaposlenega pri pokrajinski upravi. Predlagal je namreč, da bi se za čas šestih ali dvanajstih mesecev vse uradnike – pravnike do vključno IX. uradniškega razreda "v svrhu boljšega praktičnega obrazovanja" preselilo k upravnim oblastvom prve stopnje in na njihovo mesto začasno namesti uradnike – pravnike prvega uradniškega razreda. Tak izobraževalni ukrep bi seveda imel ugodne posledice tudi po ukinitvi pokrajinske uprave za Slovenijo, vendar je imel nedvomno Hribar pri tem v mislih daljše obdobje obstoja pokrajinske uprave.

Tudi uvedba skupnega ekonomata, ki bi bil podrejen predsedstvu, bi olajšala delo pokrajinske uprave. Tak skupen ekonomat bi skrbel za pisarniške potrebščine vse pokrajinske uprave in za inventar vseh oddelkov, za arhiv, knjižnico in za upravo poslopja pokrajinske uprave (danes predsedniška palača na Prešernovi cesti). Ta, nekoliko banalen primer centraliziranja pokrajinske uprave spet potrjuje tezo o tem, da je Hribar pokrajinsko upravo želel preoblikovati v obstojno hierarhično piramido, na vrhu katere bi bil pokrajinski namestnik pravi "kraljevi namestnik", kot so ga neuradno imenovali nekateri.

Prav tako naj bi se tudi knjigovodstvo pokrajinske uprave spremenilo v poseben računovodski oddelek (ta bi bil podrejen pokrajinskemu namestniku), ki bi se delil na odseke tako, da bi vsakemu oddelku oziroma po dvema skupaj odgovarjal en odsek. O izdatkih tega oddelka bi odločali šefi posameznih oddelkov.¹⁰ Posamezna ministrstva so v

⁹ ARS, Komisija za preoblikovanje javne uprave, Poročilo o zaslišanju pokrajinskega namestnika pred ministrsko odločbo o uradniških imenovanjih ministru za notranje zadeve v Beogradu, št. 8726, 16. 8. 1921; Hribar je opozoril tudi na to, da se je "v zadnjem času izvršilo več imenovanj in namestitev pri pokrajinski upravi brez poprejšnjega zaslišanja pokrajinskega namestnika."

skladu s 134. in 135. členom ustave že v prvih mesecih obstoja pokrajinske uprave načrtovala reorganizacijo upravne oblasti v Sloveniji.

Ministrstvo za socialno politiko, ki ga je takrat vodil dr. Vekoslav Kukovec, je pokrajinskemu namestniku poslalo vprašanje, kakšen naj bo odnos med pokrajinskim namestnikom in oddelkom za socialno politiko.¹¹ Kot je videti iz prvega Hribarjevega odgovora, je to vprašanje razumel kot napoved ukinjanja oddelka za socialno politiko pri pokrajinski upravi, saj pravi, da ni potrebe, da bi oddelk za socialno skrbstvo postal samostojen oddelk ministrstva za socialno politiko. To misel je podkrepil z dejstvom, da oddelk za socialno skrbstvo opravlja "izključno le posle II. inštanice, ne pa poslov III. inštanice (ministrstva, op. BV)". Reorganizacija oddelka za socialno skrbstvo naj se izvede šele takrat, ko se bo z zakonom določila kompetenca upravnega sodišča, velikega župana in oblastne samouprave.¹²

Poleg tega je Hribar napovedal notranjo reorganizacijo oddelka za socialno skrbstvo, o čemer je poročal v svojem drugem poročilu ministrstvu za socialne zadeve. Med raznimi odseki pri oddelku za socialno skrbstvo sta bila dva, ki ju načelno sploh ne bi moglo biti. To sta bila invalidski odsek in odsek za zaščito otrok in mladine, ki ju je oddelk za socialno skrbstvo nasledil od poverjeništvu za socialne zadeve deželne vlade. Po nekaterih kraljevih naredbah bi namreč v Ljubljani morala obstajati posebna pokrajinska zaščita otrok, mladine in invalidov. Ker tega ni bilo, se je Hribarju zdelo primerno, da referent invalidskega odseka ostane (tudi "z ozirom na visoki uradniški čin tega referenta"), vendar pa bi moral vse spise, katerih potrditev si je pokrajinski namestnik pridržal z okrožnico z dne 2. avgusta 1921 (št. 8126), preko šefa oddelka za socialno skrbstvo predložiti Hribarju v podpis.

Ta okrožnica je iz Hribarja naredila edini povezovalni člen med pokrajinsko upravo in osrednjo vlado v Beogradu, šefe oddelkov pa je spravila v odvisnost tudi glede nekaterih vprašanj, ki so bila čisto "notranja zadeva" posameznih resortjev. Skozi njegove roke so namreč morali iti vsi na ministrstva naslovljeni spisi, vsi akti, ki so se nanašali na uradniško osebje, razni spisi od uradnih navodil do izvršilnih uredb, vsi spisi političnega značaja oziroma tisti spisi, "ki jih šefi odelenj smatrajo za posebno važne" in "vsii oni spisi, kojih podpis sem si v konkretnem primeru izrecno pridržal". Poleg tega je Hribar ministrstvu za socialno politiko predlagal, naj to ministrstvo predpiše, da bi tudi dopisovanje med oblastnimi inšpekcijami dela oziroma državnimi posredovalnicami dela in ministrstvom za socialno politiko potekalo preko oddelka za socialne zadeve pri pokrajinski upravi. Glede na določila iz zgoraj omenjene okrožnice bi to pomenilo, da bi se to dopisovanje odvijalo preko predsedstva pokrajinske uprave, torej skozi Hribarjeve roke.¹³ Kljub temu (ali pa prav zato) je ministrstvo za socialne zadeve delno spremenilo odnos med pokrajinskim namestnikom in oddelkom za socialno skrbstvo. To se je zgodilo z dvema odlokoma (17. 11. 1921, Pov. br. 485 in 17. 11. 1921 Pov. br. 492). Iz Hribarjevega pisanja je razvidno, da je bila za odnos med pokrajinskim namestnikom in šefom oddelka za socialno skrbstvo sporna predvsem 2. točka drugega odloka, ki jo je Hribar razlagal tako, da se pokrajinski namestnik pri posameznih uradnikih oddelka za socialno skrbstvo lahko informira, prepovedano pa je,

¹⁰ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; predsedstvo pokrajinske uprave za Slovenijo ministrstvu za socialno politiko v Beogradu, brez številke, november 1921.

¹¹ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis ministrstva za socialno politiko, opšte odelenje, pov. br. 359, 18. 10. 1921.

¹² ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis predsedstva pokrajinske uprave ministrstvu za socialno politiko, št. 11837, 23. 10. 1921.

¹³ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave, dopis predsedstva pokrajinske uprave ministrstvu za socialno politiko, brez številke, november 1921.

da bi posamezni referenti iz "lastnega nagiba brez izrecnega pooblastila s strani šefa oddelka za socialno politiko direktno meni referirali ali da bi oni osnutke svojih rešitev predložili direktno meni in ne preko svojega oddelka šefa."¹⁴ To je bil poskus hierarhizacije pokrajinske uprave, ki tudi opozarja na to, da je Hribar pokrajinsko upravo razumel kot nekaj dolgoročnega, ne le kot prehodno obdobje, kot je bila definirana v ustavi.

Sredi avgusta 1921. leta je bila pokrajinska uprava za Slovenijo le delno oblikovana. Oddelek za notranje zadeve, oddelek za prosveto in vere, oddelek za socialno skrbstvo in oddelek za gozdarstvo so že vodili novi šefi, medtem ko sta oddelek za javna dela in oddelek za pravosodje vodila še stara poverjenika. Oddelek za javna dela je vodil dotodanji poverjenik, agronom Alojzij Jamnik.

Bivši poverjenik za pravosodje dr. Vladimir Ravnihar se ni sprijaznil z dejstvom, da je postalo "prejšnje deželnovladno poverjeništvo za pravosodje sedaj oddelek pokrajinske uprave." Kakor lahko razberemo iz arhivskega gradiva, v resnici ni prišlo do preoblikovanja poverjeništva za pravosodje v oddelek pokrajinske uprave. Šele 13. oktobra 1921 je namreč ministrstvo za pravosodje Ravniharja razrešilo dolžnosti poverjenika za pravosodje, že pred tem pa je isto ministrstvo oblikovalo oddelek ministrstva za pravosodje za Slovenijo, katerega vodstvo je 9. aprila 1922 prevzel dr. Janko Babnik.¹⁵

Popolna ukinitvev oddelka za javna dela se je Hribarju zdela najbolj primerna, saj je do tedaj veliko njegovih (oddelkovih) pristojnosti prevzela gradbena direkcija in generalna inšpekcija voda. Oddelek za javna dela je zato opravljal le še naslednje posle: pospeševanje prometa s tujci, nadzorstvo in vrhovno vodstvo glede državnih montanističnih obratov v Sloveniji ter nadzorstvo in vrhovno vodstvo glede bivših deželnih zdravilišč. Vendar bi se tudi ta tri področja delovanja oddelka lahko preložila na druge urade. Tujski promet je sodil glede na kompetence pri centralni vladi v področje ministrstva za trgovino in industrijo, v Sloveniji torej k oddelku ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani. Vodstvo državnih montanističnih obratov v Sloveniji naj bi ali postalo posebna ekspozitura ministrstva za gozdove in rudnike, lahko bi se preprosto ukinilo, ali pa bi se kot poseben oddelek priklopilo k rudarskemu glavarstvu. Pristojnosti glede bivših deželnih zdravilišč naj bi dobila gradbena direkcija.¹⁶ Kasneje so zdravilišča izročili v upravo zdravstvenemu odseku za Slovenijo (Ur.l. št. 122, 1921), poseben avtoreferat je bil ukinjen 30. septembra 1921. Zadeve tujskega prometa pa so prišle v odsek za pospeševanje tujskega prometa pri ministrstvu za industrijo in trgovino, v Sloveniji torej pod oddelek tega ministrstva v Ljubljani.¹⁷ Vendar pa se je tega branil ljubljanski oddelek ministrstva za trgovino in industrijo, češ da mora to najprej odrediti ministrstvo za trgovino in industrijo.¹⁸

V začetku decembra je bil osrednji urad državnih montanističnih uradov že izločen iz oddelka za javna dela (preseljen je bil v Sarajevo¹⁹). Računovodske posle rudarskega od-

¹⁴ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis predsedstva pokrajinske uprave oddelku za socialno politiko, št. 13406/pr., 26. 11. 1921.

¹⁵ ARS, PuS, Poverjeništvo za pravosodje, mapa brez oznake z vpetimi krajšimi delovodnimi zapisi za leta 1921- 1924.

¹⁶ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis predsedstva pokrajinske uprave ministrstvu za notranje zadeve, št. 8739, 16. 8. 1921, s prošnjo, naj se naslovljeno ministrstvo pri ministrstvu za gradnje, ministrstvu za gozdove in rudnike ter ministrstvu za trgovino in industrijo zavzame za potrditev predlogov.

¹⁷ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis oddelka za javna dela predsedstvu pokrajinske uprave, št. 618/pr, 11. 10. 1921.

¹⁸ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani predsedstvu pokrajinske uprave, št. 74 26/21, 22. 10. 1921.

¹⁹ ARS; Komisija za preosnovo javne uprave; dopis vsem oddelkom pokrajinske uprave, št. 5949, 2. 6. 1922.

seka za Slovenijo je začasno opravljal računski odsek gradbene direkcije.²⁰ Konec februarja oziroma v začetku marca je bil rudarski odsek pri pokrajinski upravi ukinjen, oziroma postal samostojen Rudarski odsek ministrstva za gozdove in rudnike. Podobna odseka sta bila ustanovljena tudi v Zagrebu in Sarajevu.²¹ Oddelek za javna dela je tako opravljal le še posle tujskega referata, vendar tudi to ni bilo več potrebno, saj je obstajal generalni komisarijat za tujski promet in je oddelek za javna dela deloval le še kot vmesna stopnja med tem komisarijatom in ministrstvom za industrijo in trgovino.²² Zanimivo je pravno mnenje Henrika Steske (načelnik komisije za preosnovo javne uprave) o ukinitvi oddelka za javna dela in reorganizaciji referata za tujski promet in turistikto. Po njegovem "ukinitve sploh ni treba, ker omenjenega oddelka pravno in dejansko ni več," saj ni bil imenovan niti njegov šef in naj bi od ustave sploh ne obstajal več. Njegove posle sta prevzela večinoma gradbena direkcija in generalna inšpekcija voda, državno zdravilišče in toplice pa so prešle na zdravstveni odsek za Slovenijo. Glede tujskega prometa naj bi predsedstvu pokrajinske uprave pripadel le nekak "vrhovni nadzor" nad generalnim komisarijatom za tujski promet.²³

V prvih mesecih leta 1922 je tujski referat v imenu oddelka za javna dela vodila gradbena direkcija za Slovenijo. Z razglasom 20. aprila 1922 se je preneslo te posle na predsedstvo pokrajinske uprave oziroma na od tedaj predsedstvu podrejeni generalni komisarijat za tujski promet in turistikto. S tem je oddelek za javna dela tudi uradno prenehal obstajati.

V oddelku za kmetijstvo so imeli ob nastopu pokrajinske uprave vodstvene težave. Po odstopu poverjenika za kmetijstvo Franca Demšarja je vodstvo oddelka prevzel najstarejši uradnik v oddelku dvorni svetnik Ivan Vrtačnik (sicer poverjenik za kmetijstvo pri deželni vladi za Slovenijo od 14. decembra 1920 do sredine februarja 1921²⁴)²⁵ Tudi ministrstvo za kmetijstvo je načrtovalo ukinitve oddelka za kmetijstvo pri pokrajinski upravi.²⁶ Odgovor predsedstva pokrajinske uprave je bil podoben kot v primeru ministrstva oziroma oddelka za socialne zadeve. Ministrstvu je bilo dano zagotovilo, da ni nobene potrebe, da bi se oddelek za kmetijstvo izločil iz ustroja pokrajinske uprave za Slovenijo in postal samostojen oddelek ministrstva za kmetijstvo, saj je oddelek za kmetijstvo prevzel le tiste posle, ki sta jih prej opravljali oblasti II. stopnje za občo državno administracijo v posameznih pokrajinah (deželna vlada) in pokrajinska samouprava (deželni zbor in deželni odbor). Ministrskih poslov tako oddelek ni opravljal. "Dokler ne dobimo velikih županov in oblastne samouprave, je tedaj uporaba čl. 134, odstavek 3. pravno popolnoma nemogoča in protiustavna." Ustanovitev posebnega ministrskega oddelka za kmetijstvo za Slovenijo ne bi pomenila postopnega prenašanja, kot ga je predvidela ustava, ampak bi povzročila zmedo v

²⁰ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis oddelka za javna dela predsedstvu pokrajinske uprave, št. 657/prez., 10. 12. 1921.

²¹ ARS, PUS, Poverjeništvo za pravosodje; dopis ministrstva za gozdove in rudnike, glavna rudarska direkcija, predsedstvu pokrajinske uprave, R. br. 1368, 26. 2. 1922; predsedstvo pokrajinske uprave vsem oddelkom pokrajinske uprave, št. 2617, 14. 3. 1922.

²² Gl. op. 44.

²³ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; Steskino poročilo predsedstvu pokrajinske uprave o oddelku za javna dela, brez številke, 12. 4. 1922.

²⁴ Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918 - 1921, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1992, str. 185.

²⁵ Gl. op. 40.

²⁶ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; prepis načrta uredbe, s katero se ukine oddelek za kmetijstvo pokrajinske uprave v Ljubljani in poljoprivredno I veterinarsko odeljenje pokrajinske uprave u Splitu in se ustanovi oddelek za kmetijstvo ministrstva za kmetijstvo in vode v Ljubljani in Splitu, ministrstvo za kmetijstvo in vode predsedstvu pokrajinske uprave, KMBR: 929, 3. 11. 1921.

državni upravi.²⁷ Tako je Hribar uporabil eno od ustavnih določil, ki so določala prehajanje poslov na centralna ministrstva, kot orožje proti procesu centralizacije oziroma ukinjanja pokrajinske uprave za Slovenijo.

2. Poskusi ohranitve finančne neodvisnosti pokrajinske uprave

Ministrstvo za finance si je prizadevalo dobiti nadzor nad vsemi financami na področju pokrajinske uprave za Slovenijo. Nameravalo je združiti vsa računovodstva ali knjigovodstva vseh oblastev v Sloveniji v eno samo direkcijo državnega računovodstva pri delegaciji ministrstva financ v Ljubljani. Ta direkcija bi se po posameznih enotah državne uprave delila v odseke. Izvzeta iz te združitve naj bi bila le računovodstva poštna (železniške in monopolne) uprave. Po tej reorganizaciji bi sicer posamezni odseki državnega računovodstva še nadalje opravljali posle svoje računске in računsko kontrolne službe in bi tudi obdržali dotedanje uradne prostore, vendar pa bi vse računovodsko osebje postalo osebje oddelka ministrstva za finance.²⁸ Henrik Steska je vse naslovljene pozval, naj se njihovi predstavniki udeležijo seje na to temo "zaradi izredne nujnosti" še isti dan v knjižnici palače pokrajinske uprave.

Ta načrt ministrstva za finance je predvideval popolno podreditev vseh oblastnih organov centralni oblasti. Finančna odvisnost oziroma nesamostojnost bi bistveno otežila njihovo delovanje in obenem omogočila popoln nadzor nad njihovim delom. To je bil prvi tovrstni poskus po sprejemu ustave in je pri pokrajinski upravi sprožil pravi preplah. Pri ministrstvu za finance je bila ustanovljena posebna komisija, ki je izdelala "Pravilnik o prevodjenju u resor Ministrstva finansija državnih činovnika i službenika računovodne – računokontrolne i blagajničke struke u Slovenačkoj shodno čl. 48. privremenog finansijskog zakona od 27. juna 1921 godine i o uredjenju računovodstva pri Delegaciji ministra Finansija u Ljubljani". V tem tudi sicer (ne samo po naslovu) obsežnem pravilniku je bilo določeno, da se uradnike podredi delegatu ministra za finance v Ljubljani, da postanejo prostori, kjer so računovodstva, "lokali" računovodstva delegacije, določal je celo pravila o poslovanju s pisarniškim materialom, obrazci, knjigami, idr.²⁹ Zanimivo je, da je bil Steska kot predstavnik pokrajinske uprave član te komisije, vendar je "zapisnik dotične komisije podpisal le z rezervo". Na sestanku 20. februarja so sestavili zahteve oziroma pripombe k pravilniku ("Primedbe naredbodavaca II. stopnje k pojedinim članovima pravilnika o..."), v katerem so seveda nasprotovali načrtu ministrstva za finance.³⁰ Konec aprila 1922 so bili sprejeti uredba o razdelitvi države na oblasti in zakona o občni upravi in oblastni in sreski samoupravi.³¹

²⁷ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis predsedstva pokrajinske uprave ministrstvu za kmetijstvo in vode, št. 12.439/pr., 8. 11. 1921.

²⁸ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis predsedstva pokrajinske uprave oddelku ministrstva za pravosodje, predsedstvu višjega deželnega sodišča, višjemu državnemu pravdnistvu, referatu univerze, gradbeni direkciji, generalni inšpekciji voda, oddelku ministrstva za trgovino in industrijo, zdravstvenemu odseku, rudarskemu glavarstvu in rudarskemu odseku (za državne montanistične obrate), št. 1827/pr., 20. 2. 1922.

²⁹ Isto.

³⁰ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; Steskin dopis oddelku ministrstva za trgovino in industrijo, gradbeni direkciji in generalni inšpekciji voda, K. št. 1827/pr ex 1922, 22. 2. 1922. Te pripombe je predsedstvo pokrajinske uprave poslalo tudi ministrstvu za notranje zadeve s prošnjo, naj se jih podpre; št. 1827, 23. 2. 1922.

³¹ Uradni list PUS, 15. 5. 1922, št. 49.

Do takrat so se spremembe glede kompetenc in prenosi le-teh odvijali brez neke točno določene poti do sicer z ustavo določenega cilja. Predvsem obe odredbi pa sta povsem jasno določili, kaj sodi v pristojnost države in kaj v pristojnost samoupravnih oblasti. V začetku junija so začeli v komisiji za preosnovno javne uprave s pripravami za izvršitev odredb čl. 25 zakona o občini upravi.³² Po navedenem zakonu so spadali v občino upravo vsi posli in pristojnosti ministrstev za notranje zadeve, za prosveto, za agrarno reformo, za poljedelstvo in rude, za gradnje, za trgovino in industrijo, za narodno zdravje, za socialno politiko, za vere in za gozdove in rude (razen poslov glede državnih domen). Občini upravi je v celoti načeloval veliki župan kot šef oblastne uprave, za katero je bilo predvideno, da prevzame posle dotičnih pokrajinskih oblastev, v kolikor ti posli spadajo k občini upravi in kolikor niso bili predvideni za oblastno samoupravo ali na ministrstva. Steskino mnenje je bilo, da na ministrstva ne bi smelo preiti veliko poslov, saj pokrajinska uprava in razni pokrajinski oddelki posameznih ministrstev (razen oddelka ministrstva pravde) v resnici niso zastopali ministrstev, temveč opravljali predvsem posle II. (srednje) instance. Pokrajinska uprava je imela to ministrsko kompetenco, da je bila ta II. instanca obenem zadnja instanca, kar pomeni, da praviloma pritožba ni šla na ministrstvo. Vsi tedanji posli naj bi spadali v krog občine uprave. V občino upravo so spadali tudi nekateri pokrajinski oddelki posameznih ministrstev (agrarna direkcija, generalna inšpekcija voda, gradbena direkcija, oddelek ministrstva za trgovino in industrijo, zdravstveni odsek in rudarsko glavarstvo). Niso pa v občino upravo spadali pokrajinski oddelki ministrstva pravde, delegacija ministrstva financ, finančna prokuratura, pokrajinska monopolna direkcija, direkcija pošte in brzojava, inšpektorat državnih železnic in direkcija gozdov glede odseka B (odsek A je bil del pokrajinske uprave, njegovo področje delovanja pa je bilo pospeševanje gozdarstva).

Po sprejemu zakona o razdelitvi države na oblasti in obeh uredbah, ki sta določali upravno in samoupravno področje delovanja oblasti, so pri komisiji za preosnovno javne uprave, ki je bila sestavni del pokrajinske uprave, že začeli razmišljati o prihodnji sestavi strukture upravne oblastne oblasti. Glede delitve posameznih oddelkov pokrajinske uprave na odseke, je bilo jasno, da bo ta način delitve zaradi manjšega ozemeljskega obsega oblasti moral odpasti. Kljub temu pa naj bi oblasti imele več oddelkov kot pokrajinska uprava, saj bi se kot oblastni oddelki oblikovali oddelki posameznih ministrstev. Ljubljanska in Mariborska oblastna uprava naj bi tako združevali naslednje oddelke: predsedstvo (protokol, kadrovske zadeve, državljanstvo, krajevna imena, volitve v narodno skupščino), policijski oddelek (državna in varnostna policija), samoupravni oddelek (nadzor nad oblastno, sresko in občinsko samoupravo, domovinske stvari), agronomski oddelek (poljedelško-tehnične zadeve), veterinarski oddelek, oddelek za agrarno reformo, gozdno-tehnični oddelek, rudarski oddelek, trgovinsko-industrijski oddelek, socialnopolitični oddelek, gradbeni oddelek, prosvetni oddelek, verski oddelek, zdravstveni oddelek in občini pravni oddelek (ta bi se ukvarjal s pravnimi zadevami poljedelskega, veterinarskega, gozdarskega, gradbenega in zdravstvenega oddelka). Računski oddelek naj bi odpadel, ker bi se vsa računsko službo prenesla na oddelek ministrstva za finance.

Obstajale so tendence, da bi že konec julija velika župana prevzela oblast, vendar pa je bilo jasno, da se lahko tako radikalna sprememba upravne oblasti zgodi le postopoma. Zavzemali so se tudi za to, da bi velika župana posamezne veje oblasti prevzela istočasno, da ne bi prišlo do zmede med novim velikim županstvom in staro pokrajinsko upravo. Precej

³² Postopno prenašanje poslov pokrajinske uprave na ministrstva in na oblasti ter razdelitev uradništva med obe oblasti.

nejasnosti je bilo glede števila uradništva pri posamezni oblasti in glede tega, kako bi uradništvo iz posameznih oddelkov pokrajinske uprave porazdelili na oddelke oblastnih samouprav. Zavedali so se tudi težav, na katere bodo naleteli pri organiziranju mariborskih samoupravnih uradov, saj je bilo potrebno vso mariborsko upravno oblast v nasprotju z ljubljansko izgraditi na novo.³³ Obstoje pokrajinske uprave so poskušali podaljševati tudi s povsem svojevrstnim razlaganjem "lukenj" v uredbi o občni upravi. Člen 25. je namreč določal, da se samoupravo uvede že konec julija 1922 in da se takrat tudi prene funkcije oddelkov posameznih ministrstev na oblastno upravo. Pri tem pa ne govori o prenosu poslov pokrajinske uprave, oziroma je v 5. odstavku 25. člena predpisano postopno prenašanje na oblasti, kar mora predlagati pokrajinski namestnik. Zato naj bi bilo potrebno, da bi pokrajinski namestnik sporazumno z ljubljanskim in mariborskim velikim županom podal predloge posameznim ministrstvom preko ministrstva za notranje zadeve. Končno odločitev kompetentnih ministrstev pa naj bi potrdil še ministrski svet.

Pokrajinski namestnik Ivan Hribar je zaradi nejasnih razmerij med pokrajinsko upravo, oddelki posameznih ministrstev in ministrstvi v Beogradu s slednjimi prihajal tudi v kompetenčne spore. Eden takšnih sporov je bilo tudi poseganje (po Hribarjevem mnenju) ministra za trgovino in industrijo Osmana Vilovića na področje pokrajinske uprave. 23. septembra 1922 je Vilović izdal odlok št. VI.-4631, s čimer je bil takorekoč zanikan nek odlok ljubljanskega oddelka za trgovino in industrijo, sprejet po Hribarjevi iniciativi. Pokrajinski namestnik je ob tem izrazil začudenje, da se ga pred sprejemom odloka sploh ni obvestilo, obenem pa je izrazil prošnjo, naj bi se v bodoče dalo možnost, da pojasni svoje mnenje tudi pokrajinska uprava (to je določal tudi 4. odstavek 134. člena ustave).³⁴ V letih 1922 in 1923 je bilo precej nejasnosti glede tega, kdo opravlja katere posle, saj je bila uredba o občni upravi že v veljavi, velika županstva pa še niso bila vzpostavljena. Tako je Hribar precej svojevoljno razlagal to uredbo. 1. člen uredbe o občni upravi je namreč določal, kaj v občno upravo spada, 6. člen pa je na čelo te občne uprave postavil velikega župana. Ker pa velikih županov Ljubljanske in Mariborske oblasti še ni bilo oziroma, ker še nista prevzela svojih dolžnosti, se je Hribarju zdelo razumljivo, da on kot pokrajinski namestnik prevzema posle občne uprave, s tem pa tudi posle ministrstva za trgovino in industrijo.³⁵ To je bila precej angažirana, a logično utemeljena trditev. S tem bi si namreč Hribar širil pristojnosti, kar pa ni bilo v skladu z namenom in cilji pokrajinske uprave. Do podobnega zapleta z ministrstvom za trgovino in industrijo je prišlo še enkrat, tokrat v zvezi s preureditvijo in vključitvijo Kranjske deželne banke v Hipotekarno banko jugoslovenskih štedionica. Hribar je namreč iz časopisov izvedel, da je ministrstvo za trgovino in industrijo odobrilo izvršitev sklepov skupščine delničarjev Hipotekarne banke jugoslovenskih štedionica z dne 18. septembra 1922, poleg tega pa določilo pospešitev likvidacije Kranjske deželne banke. Ker je šlo pri tem za preureditev zavoda bivše Kranjske, s katerim je lahko razpolagala le pokrajinska uprava, je Hribar ministra Vilovića opozoril, da bi lahko on (Hribar) zadržal izročitev Kranjske deželne banke Upravi, ki je bila na omenjeni skupščini izbrana za Hipotekarno banko, vendar tega ni storil, da ne bi izzval spora z njim.³⁶

³³ ARS, Komisija za preosnovo javne uprave; dopis vsem oddelkom pokrajinske uprave in oddelkom posameznih ministrstev, št. 5949, 2. 6. 1922.

³⁴ NUK, rokopisni oddelek, Ms 1411, Ivan Hribar, VIII. 1. službeno delovanje, pismo Ivana Hribarja ministru za trgovino in industrijo Osmanu Viloviću, 7. 11. 1922.

³⁵ Isto.

³⁶ NUK, VIII. 1. službeno delovanje, dopis Ivana Hribarja ministru za trgovino in industrijo Osmanu Viloviću, Br. 10.616, 12. 11. 1922.

3. Tiskovna politika kot primer delovanja pokrajinske uprave za Slovenijo

Tiskovna politika v okviru oddelka za notranje zadeve pri pokrajinski upravi za Slovenijo je zanimiv segment dela pokrajinske uprave z vidika odvisnosti le te od ministrstva za notranje zadeve v Beogradu. Pokrajinska uprava je bila povsem nekompetentna pri odločanju o vodenju restriktivne tiskovne politike. To svojo nemoč je izražala predvsem z neštetiimi vprašanji in prošnjami za navodila ministrstva za notranje zadeve. Oddelek za notranje zadeve je bil tako v resnici le podaljšana roka ministrstva za notranje zadeve.

Z vidovdansko ustavo naj bi se način nadzorovanja tiska bistveno spremenil, čeprav so o tisku neposredno govorili le člena 13, 138 in zadnji stavek 127. člena. Tisku je bila zagotovljena svoboda, cenzuro pa je bilo možno uvesti le v času vojne ali mobilizacije, pa še to le za stvari vnaprej določene z zakonom. Bilo pa je prepovedano razširjanje in prodajanje časopisov ali natisnjenih spisov, ki bi žalili vladarja ali člane kraljevega doma, inozemske poglavarje, narodno skupščino in javno moralo, pa tudi tistih časopisov, ki bi neposredno pozivali državljane, da s silo spremenijo ustavo in državne zakone. V teh primerih so bila oblastva obvezana, da so v roku štiriindvajsetih ur po izvršitvi prepovedi izročila stvar sodiščem, ki so morala v istem roku potrditi ali razveljaviti prepoved. V primeru razveljavitve so o povračilu škode uredništvu odločala redna sodišča, ki so bila pristojna tudi za vsa kazniva dejanja storjena s tiskom. Predvidena je bila tudi možnost prepovedi izhajanja določenega časopisa ali natisnjenega spisa, ki bi izzival k sovraštvu do države kot celote, k verskemu ali plemenskemu razdoru ali če tiskovina poziva k nasilnemu spreminjanju ustave ali državnih zakonov.

Poleg ustavnih določil so pri nadzorovanju domačega in tujega tiska delovali v smislu starih, še veljavnih naredb in zakonov. Med temi so bili tudi tiskovni zakon z dne 17. decembra 1862, srbski kazenski zakonik, zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi (2. avgust 1921) ter nekateri odloki deželne vlade za Slovenijo, ki pa so predvidevali cenzuro in so bili zato v nasprotju z ustavo.

Pokrajinski namestnik Ivan Hribar si je tudi sam precej prizadeval za nadzor nad tiskom. Naprej³⁷ mu je očital, da je na svojo pest uvedel "zakon" o zaplenjenju časopisov, še bolj slikovita pa je bila mariborska Straža³⁸, ki je bila v tistem času večkrat zaplenjena, in je zaradi tega nad seboj zaslutila "Pribičević–Hribarjev zli duh glede svobode tiska".

Konec avgusta 1921 je minister za notranje zadeve Svetozar Pribičević ugotavljal, da se v bivših delih Avstro–Ogrske ne uporabljajo pravilno ustavna določila o tisku. Tam se je namreč uporabljala še stara praksa, po kateri so zaplenili le nekaj spornih besed ali le del besedila kakega članka. Pribičević je opozarjal, da preventivne cenzure ne sme biti. V primeru delikta, opisanega v 13. ali 138. členu ustave, pa je treba prepovedati razpečevanje in prodajanje posamezne cele številke časopisa. Vendar pa se je kljub temu, da je bilo dovoljeno prepovedati izhajanje kakega časopisa, minister za notranje zadeve zavzemal proti izvajanju tega določila.³⁹ Pokrajinsko namestništvo je prosilo ministrstvo za notranje zadeve za obrazložitev, če je dovoljeno, da uredništva časopisov številko, ki je bila prepovedana izdajo v drugi izdaji brez inkriminiranega članka in če je potrebno prepovedano mesto v novi izdaji pustiti belo oziroma ga označiti z "zaplenjeno". V odgovoru se je skrival velik Pribičevićev pragmatizem: ustava nikjer ne govori ali predvideva možnosti za drugo izdajo

³⁷ Naprej, št. 255, 10. 11. 1921.

³⁸ Straža, 1. 2. 1922.

³⁹ ARS, PUS, oddelek (poverjenišтво) za pravosodje; brzojavka ministra za notranje zadeve Pribičevića pokrajinskemu namestniku, Pov broj službeno 589/921, 28. 8. 1921.

zaplenjenega lista, poleg tega se po zaplembi lista odvzamejo tudi vsi že natisnjeni primerki in tako "zabranjeni list dotičnog broja i datuma faktički više i ne postoji". Nova izdaja prepovedanega lista brez prepovedanega članka je torej povsem druga, brez zveze z zaplenjeno. Ker pa cenzura sploh ne obstaja, v tej novi oziroma drugi izdaji ne more biti nikakršnih oznak ali praznega prostora.⁴⁰

Vse pokrajinske uprave v državi so v začetku leta 1922 prejele obsežen vprašalnik z ministrstva za notranje zadeve. Vprašanja so se nanašala na preprečevanje vohunjenja, na nadzor sumljivih tujcev in tuje propagande, na nadzor državljanov SHS, ki so se vrnili iz ruskega ujetništva, na društva in še na marsikaj drugega. Glede tiska so morale pokrajinske uprave odgovoriti na naslednja vprašanja: ali se vodi stalna in točna evidenca vseh listov, zlasti državnih in političnih; ali se pošiljajo redno izrezki iz teh časopisov glede na navodila Pov. J.B. 14338, z dne 8. oktobra 1921⁴¹; ali se vodi spisek prepovedanih listov; ali se pošilja oddelku za državno zaščito pri ministrstvu za notranje zadeve vse časopise in če ne, zakaj ne; ali se pošiljajo tudi tisti listi, v katerih ni zanimivega materiala za ta oddelek; ali se vodi evidenca tujih obmejnih listov in kako; kako se ukrepa proti domačemu tisku, ki s svojim pisanjem kaže odkrito sovraštvo do države.⁴² Za odgovor na ta obsežni vprašalnik je ministrstvo postavilo rok 15 dni.⁴³ V skladu z zastavljeno nalogo, je bil tudi odgovor precej obsežen. Glede prvega vprašanja je pokrajinska uprava navedla, da je bil v odseku IV oddelka za notranje zadeve ustanovljen poseben novinarski referat, ki je organiziral točno evidenco vseh na območju pokrajinske uprave za Slovenijo izhajajočih časopisov in periodičnih glasil. Vsak dan sta dva referenta novinarskega referata prebrala vse časopise in izrezala vse pomembnejše članke, izmed katerih sta tiste, ki bi utegnili zanimati ministrstvo, poslala le-temu. V odseku za državno zaščito so vodili tudi seznam zaplenjenih listov, poleg tega pa so v katastrskem listu vsakega časopisa označili v posebni rubriki, katera številka je bila zaplenjena. Takšne sezname so vodila tudi podrejena politična in policijska oblastva. Glede pošiljanja časopisov ministrstvu za notranje zadeve je pokrajinska uprava zagotovila, da to redno počno politična in policijska oblastva 1. stopnje. Tudi evidenco prepovedanih tujih časopisov je vodil odsek IV oddelka za notranje zadeve. Na vprašanje o tem, ali se ministrstvu pošiljajo tudi takšne tiskovine, ki ministrstva načelno ne bi zanimala, je bil podan odgovor, da se tovrstni spisi (znanstveni, leposlovni,...) pošiljajo oddelku za Slovenijo, ne pa tudi oddelku za državno zaščito, da mu ne bi povzročili odvečnega dela. Pokrajinska uprava je vodila tudi precej natančno evidenco tujih obmejnih časopisov, zlasti nemških, manj natančno in angažirano pa tudi italijanskih in madžarskih, kar se vidi tudi po količini poročil o teh časopisih na ministrstvo za notranje zadeve. Stalno so pri pokrajinski upravi preko zaupnikov prejeli Freie Stimmen, Klagenfurter Zeitung, Neues Grazer Tag-

⁴⁰ ARS, PUS, oddelek za pravosodje, dopis ministrstva za notranje zadeve o deljenju javne bezbednosti pokrajinski upravi, J. B. br. 30797, 13. 10. 1921. PUS, oddelek za notranje zadeve oddelku ministrstva za pravosodje, Pov. št. 1190/IV, 20. 10. 1921.

⁴¹ Teh navodil v fondu oddelka za notranje zadeve ni bilo moč najti, je pa očitno, za kaj je šlo, saj je oddelek za notranje zadeve redno pošiljal članke na ministrstvo za notranje zadeve, sklicujoč se na ta navodila. V kasneje navedenem odgovoru pokrajinske uprave je povzet del besedila teh navodil, ki pravi, da naj se ne pošilja le izrezkov ampak cele časopise, vendar je kasneje ministrstvo od tega odstopilo.

⁴² ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; dopis ministrstva za notranje zadeve oddelku za notranje zadeve, Pov. D. Z. br. 1338, 28. 1. 1922.

⁴³ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; dopis ministrstva za notranje zadeve oddelku za notranje zadeve, Pov. D. Z. br. 1795, 12. 2. 1922. Šele 10. marca je pokrajinska uprava prosila ministrstvo za notranje zadeve, da se ta rok raztegne do 10. aprila, da bi bilo delo lahko temeljito opravljeno (Pov. 743, 10. 3. 1922).

blatt in Deutsche Grenzacht. Vsaj enega od teh zaupnikov poznamo. Tagblatt in Sudmark je pokrajinski upravi od marca 1922 do konca julija 1923 pošiljalo konzularno predstavništvo Kraljevine SHS v Gradcu, kar je tukajšnjo pokrajinsko upravo kar precej stalo. To je bil verjetno tudi pravi vzrok, da se je pokrajinska uprava odpovedala nadaljnjemu pregledovanju omenjenih časopisov, ne pa izboljšanje odnosov z Avstrijo, kot so navedli sami.⁴⁴ Kot vzrok za slabšo evidenco nad italijanskimi časopisi je navedena cena teh časopisov, ki so bili zaradi stanja italijanske valute v Kraljevini SHS precej dragi. Evidence madžarskega tiska pri pokrajinski upravi za Slovenijo ni bilo, ker naj ne bi bilo ljudi, ki bi znali madžarsko in ker je bila Slovenija le z "majhnim delom granice" ločena od Madžarske. Glede slovenskega tiska, ki izhaja v tujini, je bil problem isti kot z italijanskim časopisjem. Poleg Edinosti, ki je izhajala v Trstu, bi prišli v poštev časopisi iz Severne in Južne Amerike, vendar pa jih je bilo zaradi visoke valute zlasti v ZDA nemogoče nabavljati. Časopisa Edinost in Koroški Slovenec so po ustanovitvi tiskovnega referata redno prebirali in o tem obveščali ministrstvo za notranje zadeve. O piscih člankov, ki v tujih časopisih delajo propagando proti Kraljevini SHS, so obveščali obmejna politična in policijska oblastva. Problem pri domačem časopisju je bil, da je slovensko časopisje povzemalo članke geografskih časopisov, ki niso bili cenzurirani in se zato teh člankov tudi v Sloveniji ni dalo zapleniti. Vse več pa je bilo v časopisih kritiziranja oz. "napadov" na vojaško upravo. Zato je pokrajinska uprava izdala okrožnico z navodili, naj se v teh primerih postopa po čl. 1, točka 4 zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi⁴⁵. Vendar pa je državno pravdnštvo postopanje v tem smislu odklanjalo. Hribarju, ki je bil glavni avtor tega odgovora, se je problematično zdelo tudi časopisje Slovenske ljudske stranke in Jugoslovanske socialistične stranke, ki da piše "še vedno v neprijaznem tonu, ki pa se previdno izogiba taki pisavi, ki bi zakrivila tiskovni pregrešek v smislu čl. 13 in 138 ustave".⁴⁶

Tudi v začetku leta 1923 na ministrstvu za notranje zadeve niso bili zadovoljni z nadzorom nad časopisi v Sloveniji. Minister Vujičić je pokrajinskemu namestniku očital, da nekateri opozicijski časopisi objavljajo protidržavne in protinacionalne članke, ne da bi se proti odgovornim osebam postopalo po zakonu.⁴⁷ Pokrajinski namestnik je bil prepričan, da politična oblastva ne dopuščajo izhajanja in razširjanja časopisov, ki bi pisali v protiuustavnem duhu. Glede na to, da naj bi bili po Hribarjevem tolmačenju v Sloveniji skoraj vsi časopisi (razen Jutranjih novosti, Radikala in Samouprave) v opozicionalnem taboru, je ministra za notranje zadeve prosil, naj mu navede konkretne podatke, kateri časopisi so se po njegovem pregrešili zoper ustavo.⁴⁸ Ni znano, ali je pokrajinska uprava od ministrstva takšne podatke dobila, dejstvo pa je, da je minister Vujičić pokrajinskemu namestniku poslal brzozjavni ukaz, naj ne dovoli, da bi se na njegovem področju širile brošure in plakati, ki so jih raznašali republikanci, njihova vsebina pa je uperjena proti vladarju in monarhiji. Isto

⁴⁴ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; dopisi konzularnega predstavništva pokrajinski upravi, Br. 239/Pov, 20. 8. 1923; pokrajinske uprave konzularnemu predstavništvu, Pov. 2981, 18. 9. 1923; konzularnega predstavništva pokrajinski upravi, Br. 8514, 5. 10. 1923.

⁴⁵ B. Petranović/M. Zečević, Jugoslavija 1918 - 1988; str. 246 - 248; Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je v 1. členu, 4. točki določal, da se bo kot zločin obravnavala vsaka propaganda, ki bi delovala v smislu vojaškega upora, zmede ali zbujanja nezadovoljstva med vojaki, kakor tudi vsaka protivojaška propaganda.

⁴⁶ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; spis pokrajinske uprave, oddelka za notranje zadeve ministrstvu za notranje zadeve, Pov. št. 1109, 20. 4. 1922.

⁴⁷ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; brzozjavka ministra Vujičića pokrajinskemu namestniku, pov. K. br. 140, 26. 1. 1923.

⁴⁸ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; dopis pokrajinskega namestnika ministrstvu za notranje zadeve, Pov. 342/IV, 3. 2. 1923.

je veljalo tudi za komunistične brošure.⁴⁹ Že čez dva dneva je Vujičić zopet zahteval, naj se izda naredba, po kateri je treba ministrstvu za notranje zadeve poslati po en primerek vsakega protidržavnega ali protidinastičnega plakata, "ki so sedaj v predvolilnem času prepovedani".⁵⁰

Zanimiv je pregled časopisja tujih manjšin, ki je izhajalo v Sloveniji. Spisek teh je namreč zahtevalo ministrstvo za notranje zadeve.⁵¹ V odgovoru je zapisanih mnogo podatkov o sedmih, v Sloveniji izhajajočih tujejezičnih časopisih (Marburger Zeitung, Cillier Zeitung, Gottscheer Zeitung, Volksstimme (Maribor), Neues Leben (Ljubljana), Szabedsag (Murska Sobota), madžarski članki v sicer slovenskem tedniku Morszka Krajina (Markiševci)), med drugim je bilo tudi zapisano, v čigavih rokah je kako glasilo in kakšnih političnih smernic se drži.⁵²

21. julija 1923 je minister Vujičić od pokrajinske uprave še enkrat zahteval poročilo, kateri listi na njenem področju pišejo "proti državnemu duhu" in kateri so zaradi tega često zaplenjeni. Tokratni odgovor pokrajinske uprave (podpisan je zastopnik pokrajinskega namestnika, veliki župan Lukan, saj je Hribar med tem že odstopil) je bil, da v Sloveniji ni veliko listov, ki bi pisali proti državi, pa tudi konfiskacije so bile bolj redke.

Ustava je v 13. členu določala, da so v reševanju vseh tiskovnih zadev pristojna redna sodišča, ki so porotna. Porota pa je po mnenju oblasti obtožene urednike ali pisce člankov prevečkrat spoznala za nedolžne. Zlasti je to veljalo za urednike listov, ki so se branili s tem, da inkriminiranega članka pred objavo niso prebrali, kar je bil za poroto zadosten dokaz o njihovi nedolžnosti. Zato se je pojavilo precej pragmatično vprašanje, ali gre pod tema besedama (redno sodišče) razumeti tudi porotno sodišče. Višje državno pravdnništvo je bilo mnenja, da je redno sodišče porotno sodišče, končno "rešitev" pa je prinesla rabsodba stola sedmorice v Zagrebu, ki je odločila, da kazniva dejanja, zagrešena v tisku, ne sodijo pred porotna sodišča. S tem so bila odprta vrata za strožje postopanje proti urednikom, piscem, tiskarjem idr.⁵³

Kot primer nadzora nad tujim tiskom naj navedem strogo pregledovanje avstrijskih časopisov po smrti kralja Petra. Vsi poštni uradi so namreč dobili brzojavni nalog (ki ga sicer v fondu oddelka za notranje zadeve ni bilo mogoče najti), naj natančno pregledajo vsebino vseh nemških časopisov, zlasti tistih iz Nemške Avstrije. V njih so iskali predvsem žaljive notice in članke o umrlem kralju in drugih članih vladarske hiše.⁵⁴ Akcija je bila dokaj uspešna, saj so praktično vsi avstrijski časopisi v tistih dneh vsebovali vsaj neprijazno beležko o kralju Petru. Zaradi članka "Peter Karagjorgjević" je bil zaplenjen izvod Neues Wiener Tagblatt (št. 229, 22.8.1921)⁵⁵ ravno tako tudi izvod Deutsches Volksblatt (št. 11711,

⁴⁹ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; brzojavka ministra Vujičića pokrajinskemu namestniku, pov. k. br. 573, 11. 3. 1923; pokrajinska uprava vsem vodjem političnih in policijskih oblasti 1. stopnje, Pov. 959, 13. 3. 1923

⁵⁰ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; brzojavka ministrstva za notranje zadeve pokrajinski upravi, oddelku za notranje zadeve, Pov. k. br. 569, 13. 3. 1923; pokrajinska uprava, oddelek za notranje zadeve, vsem političnim in policijskim oblastvom 1. stopnje, Pov. št. 977/IV, 15. 3. 1923.

⁵¹ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; brzojavka ministrstva za notranje zadeve oddelku za notranje zadeve, Pov. D. Z. br. 10967, 26. 6. 1923.

⁵² ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; oddelek za notranje zadeve ministrstvu za notranje zadeve, Pov. 2139/IV, 27. 6. 1923

⁵³ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; oddelek ministrstva za pravosodje predsedniku višjega deželnega sodišča v Ljubljani, št. 1153/22, 24. 4. 1922.

⁵⁴ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; dopis postaje 2. voda 4. čete 1. bataljona V. žandarske brigade vodniku drugega orožniškega voda v Krškem, št. 580, 24. 8. 1921.

⁵⁵ ARS, PUS, odelk za notranje zadeve; policijski komisariat državnemu pravdnilstvu v Mariboru, R. št. 333/15-21, 26. 8. 1921.

18.8.), kjer je bilo v članku "Peter Karageorg– Erinnerungen zu seinem Tode von Artur Brehmer" zapisano med drugim tudi to, da je avtorja članka princ Arsen v neki dunajski restavraciji nekoč prosil za denarno posojilo. "Ich war paff," je zapisal avtor. Denar mu je posodil, videl pa ga ni nikoli več. Kralj Peter je po njegovih besedah umrl v isti sobi kot leta 1903 po njegovi volji kralj Aleksander Obrenović in kraljica Draga.⁵⁶ Wiener Illustrierte Zeitung (št. 48, 28. 8.) je zapisal, da so bila vsa sožalja ob Petrovi smrti le gnusna politična komedija. Imenuje ga "navadni morilec", katerega "...država, umetno skrpana, ne bo dolgo obstajala."⁵⁷ Policijsko ravnateljstvo v Ljubljani je v kavarni Union zaplenilo tiskovino Kikeriki (št. 35, 28.8.), v kateri je bila objavljena prava pesnitev (seveda v žaljivem tonu), ki je kralju Petru očitala na primer "Versucht Napoleon zu spielen", poleg pa je bila še karikatura z naslovom "Petrl vor der Himmelstur", na kateri je kralj Peter ogrnjen s plaščem, na katerem so napisane jugoslovanske pokrajine, od njegovega spodnjega roba pa kapljajo kapljice krvi. Pred kraljem Petrom je sveti Peter, za kraljem pa hudič, ki steguje roko po njem.⁵⁸ Tudi pri Volkszeitung-u (št. 244, 17. 8.) so dali duška svojemu sovraštvu do južne sosede in objavili članek o kralju Petru. Opisujejo ga kot hazarderja, zarotnika, "Bandenführerja", sicer pa kot gluhega, na pol slepega in povsem senilnega kralja.⁵⁹ Graški Kleine Zeitung je tako kot drugi časopisi v članku "Konig Peter von Serbien" bivšega kralja obtoževal umora Aleksandra Obrenovića, poleg tega pa mu je očital še vpletenost v atentat na Franca Ferdinanda v Sarajevu, kar je sprožilo svetovno vojno.⁶⁰ Vse te članke oziroma časopise, v katerih so bili, je oddelek za notranje zadeve dosledno posredoval ministrstvu za notranje zadeve v Beograd.

Ukinitev pokrajinske uprave za Slovenijo in začetek delovanja velikih županstev

Pojem pokrajinskega namestništva, kakor je bila pokrajinska uprava tudi imenovana, je močno vezan na osebo Ivana Hribarja, ki je to svojo funkcijo opravljal od 10. avgusta 1921 do odstopa 29. marca 1923.⁶¹ Omeniti velja zapis v delovodniku predsedstva pokrajinske uprave za leto 1923 "Hribar Ivan, pokrajinski namestnik odstavljen–slovo od uradništva" z dne 5. aprila 1923.⁶² Po njegovem odstopu je pokrajinska uprava obstajala le še formalno, kralj ni imenoval drugega namestnika, ampak je njegove dolžnosti opravljal veliki župan Ljubljanske oblasti, katerega naloga je bilo pospešeno ukinjanje pokrajinske uprave za Slovenijo.

Prva velika župana sta bila imenovana že 31. decembra 1922. To sta bila Vilko Baltič kot ljubljanski in Miroslav Ploj kot mariborski veliki župan.⁶³ Ljubljanski veliki župan je bil

⁵⁶ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; komanda V. žandarmerijske brigade predsedstvu pokrajinske uprave, Pov. J. B. br. 561, 26. 8. 1921.

⁵⁷ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; komanda Dravske divizijske oblasti komandi IV. armijske oblasti v Zagrebu, Pov. Dj. br. 7370, 1. 9. 1921.

⁵⁸ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; prepis članka in opis karikature, policijski komisariat v Mariboru državnemu pravdnistvu v Mariboru, št. rez. 330/16, 31. 8. 1921.

⁵⁹ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve, okrajno glavarstvo Maribor predsedstvu pokrajinske uprave, št. 1822, 1. 9. 1921.

⁶⁰ ARS, PUS, oddelek za notranje zadeve; postaja 3. čete 2. bataljona V. orožniške brigade, št. 177, 27. 8. 1921.

⁶¹ O vzrokih Hribarjevega odstopa več v: Blaž Vurnik, Minister Ivan Hribar-pokrajinski namestnik, v Homo sum... Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Mestni muzej Ljubljana, 1997.

⁶² ARS, PUS, predsedstvo pokrajinske uprave; delovodnik za leto 1923, št. 2720, 5. 4. 1923.

⁶³ Dragotin Trstenjak, Uprava v Sloveniji, v Spominski zbornik Slovenije, str. 112.

obenem tudi namestnik pokrajinskega namestnika oziroma "podnamestnik". Po Hribarjevem odstopu 29. marca je kot "zastopnik pokrajinskega namestnika" prevzel v roke celotno pokrajinsko upravo. Šele s 1. januarjem 1924 pa sta velika župana zares prevzela svoji funkciji, vendar je bilo njuno področje delovanja začasno še omejeno na posle oddelka za notranje zadeve, ki jih je tedaj opravljala pokrajinska uprava.⁶⁴ S tem datumom se je začelo tudi aktivnejše ukinjanje posameznih delov pokrajinske uprave. Junija oz. julija 1924 je minister za notranje zadeve ukinil predsedništvo pokrajinske uprave ter likvidacijo pokrajinske uprave (kolikor že ni bila izvršena) poveril ljubljanskemu velikemu županu.⁶⁵ Z razdelitvijo Slovenije na dve oblasti, se je razmestilo tudi "konceptno osebje" bivše pokrajinske uprave, s čimer so izvedli razdelitev uradništva na ljubljanske in mariborske urade.⁶⁶ Že v februarju je bil likvidiran oddelek za kmetijstvo, katerega posli so se prenesli na velika župana in na ministrstvo za kmetijstvo. Ministrstvo je prevzelo vse posle "važnejšega in občega značaja, ki jih je doslej opravljala pokrajinska uprava", med drugim nameščanje, odpuščanje in upokojevanje uradnikov, odobravanje kreditov nad 5000 din, odločitve glede opuščanja dotodanjih ter uvajanja novih metod v kmetijstvu in veterinarstvu, in nekatere institucije.⁶⁷ Večino uslužbencev bivšega oddelka so upokojili.⁶⁸

Decembra istega leta je bil ukinjen še oddelek za socialno politiko. Ministrstvo za socialno politiko je prevzelo proračunske in računovodske posle. Oddelek za socialno politiko pri ljubljanski oblasti in referat za socialno politiko pri mariborski oblasti sta od pokrajinske uprave "podedovala" vse posle v zvezi z zaščito invalidov, otrok in mladine, v zvezi z zaščito in zavarovanjem delavcev v obsegu prejšnjega oddelka za socialno politiko, stanovanjske stvari ter javno pomoč in prehrano. Osebje bivšega oddelka je prevzel novi oddelek za socialno politiko pri ljubljanski oblasti.⁶⁹ Vse naštete kompetence oddelka za socialno politiko so se prenesli na velika župana 1. januarja 1925.⁷⁰ Oddelek za vere in prosvetni oddelek sta bila ukinjena šele v prvi polovici leta 1925.⁷¹ To je bila tudi zadnja uradna sled Pokrajinske uprave za Slovenijo.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Regionalverwaltung für Slowenien (Einige strukturelle Charakteristika der Übergangsperiode 1921–1923 (1925))

Blaž Vurnik

Die Vidovdan-Verfassung schrieb eine Übergangsperiode vor der Einführung der neuen, größten Verwaltungseinheiten, der sogenannten „oblasti“ (Gebiete/Verwaltungsbezirke) und der Selbstverwaltungen, fest. In den „Übergangsbestimmungen“ wurde festgesetzt, daß nach Inkrafttreten der Verfassung die damaligen Regionalverwaltungen vorläufig noch im Amt bleiben sollten. An deren Spitze wurde vom König auf Vorschlag des Innenministers ein Regionalstatthalter ernannt. Dieser leitete die Regionalverwaltung mithilfe der Abteilungschefs, die unter der unmittelbaren Aufsicht des Ministers des Inneren

⁶⁴ Ur. I. 31. 12. 1923, št. 116.

⁶⁵ Ur. I. 8. 7. 1924, št. 61.

⁶⁶ ARS, PUS, predsedstvo pokrajinske uprave; delovodnik za leto 1924, št. 287.

⁶⁷ Ur. I. 7. 2. 1924, št. 10.

⁶⁸ Ur. I. 371, 6. 2. 1924; 434, 13. 2. 1924; 882, 26. 3. 1924.

⁶⁹ Ur. I., 17. 12. 1924, št. 117.

⁷⁰ Ur. I., 31. 12. 1925, št. 17.

⁷¹ Ur. I., 7. 4. 1925, št. 34.

stand, sowie als Organ der einzelnen Ministerien. Der Wirkungskreis des Regionalstatthalters konnte durch Verabschiedung von Gesetzen nicht ausgedehnt werden. Die Autoren der Verfassung sicherten dadurch, daß das Amt des Regionalstatthalters nichts anderes bedeutete als Schrumpfung von Kompetenzen der Regionalverwaltungen. Zum Regionalstatthalter wurde Ivan Hribar ernannt.

Die Regionalverwaltung für Slowenien sollte am Anfang jene Kompetenzen übernehmen, die bis dahin von der Landesregierung wahrgenommen worden waren. Die Ressorts wurden in Abteilungen umgebildet, die nicht mehr von Ressortbeauftragten, sondern von Abteilungschefs geleitet wurden. Doch der Unterschied bestand nicht nur in der Umbenennung, sondern vor allem darin, daß die Ressortbeauftragten nach dem parteipolitischen Schlüssel ernannt wurden, während die Abteilungschefs sowie der Regionalstatthalter selbst lediglich Staatsbeamte waren. Außerdem hatten die Ressortbeauftragten bei der Regionalregierung eine andere Funktion und Entscheidungskraft bei der Leitung ihrer Ressorts als die späteren Abteilungschefs, die dem Regionalstatthalter unmittelbar unterstellt waren. Ihre Rolle bestand allein in der Erledigung der laufenden Aufgaben bis zur Übergabe der letzteren an die Ministerialämter oder an die Selbstverwaltung.

Obwohl im Hinblick auf die Verfassung durchaus klar war, daß die Regionalverwaltung einen vorläufigen bzw. Übergangscharakter hatte und somit auch das Amt des Regionalstatthalters zeitlich begrenzt war, bemühte sich Hribar, möglichst viel Macht, die der gesamten Regionalverwaltung zustand, in seiner Hand zu behalten. Einzelne Ministerien planten gemäß Art. 134 und 135 der Verfassung bereits in den ersten Monaten des Bestehens der Regionalverwaltung eine Reorganisation der Verwaltungsgewalt in Slowenien. Dennoch versuchte Hribar, die Regionalverwaltung in größtmöglichem Maße zu hierarchisieren und einen möglichst großen Einfluß auf die Ernennung der Beamten der einzelnen Abteilungen der Regionalverwaltung zu behalten.

Das Finanzministerium war darum bemüht, die Aufsicht über die gesamten Finanzen im Bereich der Regionalverwaltung für Slowenien zu erlangen. Es wurde vorgesehen, die Finanzbuchhaltung aller „oblasti“ in Slowenien zu einer einzigen Direktion der Staatsfinanzbuchhaltung bei der Delegation des Finanzministeriums in Ljubljana zu vereinigen, wodurch das Ministerium eine vollständige Unterordnung aller Gebietsorgane unter die Zentralbehörden durchführen wollte. Die finanzielle Abhängigkeit bzw. Unselbstständigkeit würde ihre Tätigkeit wesentlich erschweren und zugleich eine vollständige Aufsicht über ihr Wirken ermöglichen. Das war der erste Versuch dieser Art nach der Verabschiedung der Verfassung und löste bei der Regionalverwaltung eine echte Panik aus.

Ende April 1922 traten die *Verordnung über die Einteilung des Staates* (Uredba o razdelitvi države) (in „oblasti“) sowie das *Gesetz über die allgemeine Verwaltung* (Zakon o občni upravi) und das *Gesetz über die Gebiets- und Bezirksverwaltung* (Zakon o oblastni in sreski samoupravi) in Kraft. Bis dahin nahm man Veränderungen hinsichtlich der Kompetenzen und die Übertragung derselben auf eine nicht näher bestimmte Vorgehensweise vor, dennoch im Sinne des in der Verfassung festgeschriebenen Ziels. Nach der Verabschiedung des Gesetzes über die Einteilung des Staates in „oblasti“ und der Annahme beider Verordnungen, die die Tätigkeit der Verwaltungs- und Selbstverwaltungsorgane der „oblasti“ regelten, begann man in der Kommission für die Reorganisation der öffentlichen Verwaltung, die Bestandteil der Regionalverwaltung war, bereits über die künftige Struktur der Gebietsverwaltung nachzudenken. Hinsichtlich der Einteilung der einzelnen Abteilungen der Regionalverwaltung in Ressorts wurde klar, daß diese wegen des geringeren territorialen Umfangs nicht in Betracht kommen würde. Es bestanden Tendenzen, daß bereits Ende Juli 1922 die Großžupane die Macht übernehmen sollten, dennoch gelangte man zu der Einsicht, daß eine so radikale Veränderung im Bereich der Verwaltung nur schrittweise vorzunehmen sei. Man setzte sich auch dafür ein, daß die Großžupane die einzelnen Verwaltungskompetenzen zur gleichen Zeit übernehmen würden, damit es zu keinen Verwirrungen zwischen der neuen Großgespanschaft und der alten Regionalverwaltung kommen würde. Man war sich auch der Schwierigkeiten bewußt, die bei der Errichtung der Mariborer Selbstverwaltungsämter auftreten würden, weil in Maribor – im Gegensatz zu Ljubljana – das gesamte Verwaltungsgebiet neu zu errichten war.

Die Pressepolitik im Rahmen der Abteilung für innere Angelegenheiten bei der Regionalverwaltung für Slowenien stellt ein interessantes Segment der Arbeit der Regionalverwaltung für Slowenien dar, und zwar vom Standpunkt der Abhängigkeit derselben vom Ministerium für innere Angelegenheiten in Belgrad. Die Regionalverwaltung war völlig inkompetent bei der Entscheidung über die Führung einer restriktiven Pressepolitik. Diese ihre Ohnmacht kam in erster Linie in zahllosen Fragen und Bitten um

Direktiven an das Ministerium für innere Angelegenheiten zum Ausdruck. Die Abteilung für innere Angelegenheiten war demzufolge in Wirklichkeit nur ein verlängerter Arm des Innenministeriums.

Der Begriff der Regionalstatthalterei, wie die Regionalverwaltung auch hieß, ist eng verbunden mit der Persönlichkeit Ivan Hribars, der dieses Amt vom 10. August 1921 bis zu seinem Rücktritt am 29. März 1923 ausübte. Nach seinem Rücktritt bestand die Regionalverwaltung nur noch formell, der König ernannte keinen anderen Statthalter, seine Funktionen wurden vom Großžupan der Ljubljanaer „oblast“ ausgeübt, dem der Minister für innere Angelegenheiten nach der Aufhebung des Präsidiums der Regionalverwaltung im Juni bzw. Juli 1924 die Abwicklung der Regionalverwaltung anvertraute. Die Abteilung für die Religionen und die Abteilung für den Unterricht wurden erst in der ersten Hälfte 1925 aufgehoben. Das war auch die letzte Spur der Regionalverwaltung für Slowenien im Amtsblatt.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljanje zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

Božo Repe

Slovenci v osemdesetih letih (drugi del)

Boj za oblast

Leto 1988 je bilo v osemdesetih letih od vseh najbolj nabito z dogodki in v zgodovinskem smislu prelomno. To je tudi leto, v katerem se je v Sloveniji začel odkrit boj za oblast in z njim povezan vpliv na javnost. Opozicija je bila do nastanka Odbora za varstvo človekovih pravic, pa tudi še kasneje, v močno neenakopravnem položaju. Ni bila še politično artikulirana, ni imela možnosti za formalno politično organiziranost, bila je nadzorovana, imela je le skope informacije o tem, kaj se dogaja v oblastnih strukturah, medtem ko so oblasti opozicijo nadzorovale in imele dobre informacije o odnosih znotraj nje. Nezaupanje na obeh straneh je bilo veliko, kljub temu pa je pretok informacij zaradi specifično slovenskih razmer obstajal (majhnost slovenskega prostora, velika stopnja osebnega poznavanja pa tudi sorodstvenih vezi, "vmesna" vloga ZSMS; SZDL kot prostor, kjer sta ob nekaterih vprašanih obe strani lahko soočale svoje poglede). Pomembni so bili tudi različni pogledi znotraj oblastne strukture glede posameznih vprašanj (posamezniki so imeli nemalokrat identične poglede kot opozicija), pa tudi vedno bolj avtonomna vloga delegatov v skupščini. Moč opozicije je bila v letu 1988 že prepoznavna, kar je marca 1988 – torej še pred nastankom Odbora za varstvo človekovih pravic – na eni od sej predsedstva SRS jasno povedal tudi Milan Kučan: "*Ne vem, ali se z menoj strinjate ali ne, mislim pa, da je v Sloveniji nastopilo obdobje, ki kaže elemente izrazite borbe za oblast, za politično oblast...*"¹

Zaradi opisanih razmer je "*boj za oblast*" v tem času pomenil predvsem prizadevanje čim bolj vplivati na zavest ljudi in jih pritegniti v k raznim manifestacijam. Predmet političnega boja sta bila dva ključna dva elementa: do kam naj bi demokratizacija segla (v končni posledici se je to postavilo kot vprašanje, kakšen bo v prihodnosti politični sistem v Sloveniji) in odnos do Jugoslavije (oblikovanje nacionalnega programa).

Proces proti četverici in ustanovitev odbora za varstvo človekovih pravic

31. maja 1988 je bil aretiran Janez Janša, publicist tednika Mladine in kandidat za predsednika ZSMS, v naslednjih dneh še Ivan Borštner – zastavnik JLA in David Tasić, prav tako novinar Mladine. Franci Zavrl, urednik Mladine se je aretaciji izognil tako, da se je zatekel v bolnišnico. Konec julija in v začetku avgusta 1988 je nato JLA uprizorila sodni proces proti četverici pred vojaškim sodiščem v Ljubljani. Formalna obtožba je zadevala izdajo vojaške skrivnosti. Šlo je za zaupen dokument (št. 5044–3) poveljnika 9. armade

¹ Magnetogram 35. seje P SRS, 2.3. 1988, str.19, točka nekatera odprta vprašanja ob javni razpravi o spremembah ustave SFRJ, APRS.

generala Svetozarja Višnjiča z dne 8. januarja 1988, v katerem je ta zaradi razmer v Sloveniji poostril ukrepe bojne pripravljenosti svojih enot. Del dokumenta je Ivan Borštner prekopiiral in kopijo izročil Janezu Janši. Kot možna različica za obtožbo, ki pa je niso uporabili (ker bi bilo potem sojenje pred civilnim sodiščem), je bila predvidena tudi obravnava zaradi izdaje državne skrivnosti – nezakonite pridobitve in posedovanja zaupnega stenograma razprave Milana Kučana, tedanjega predsednika predsedstva CK ZKS na 72. seji CK ZKJ.

Proces je imel poseben pomen v demokratizaciji Slovenije in v prizadevanjih za njeno večjo samostojnost, močno pa je vplival tudi na spremenjen odnos javnosti do federacije. Dogajanje v zvezi aretacijami in procesom je bila pol leta osrednja točka poročanja in komentiranja vseh slovenskih medijev, v ospredju pa so bile zlasti kritike ravnanja JLA (po enem od izračunov je med aprilom in avgustom v večjih slovenskih medijih o JLA izšlo več kar 1354 člankov, polovico od tega komentarjev oz. vsebinskih prispevkov). Na procesu, ki je potekal brez navzočnosti javnosti, je bil Ivan Borštner obsojen na štiri leta zopora, Franci Zavrl (ki se je edini branil s prostosti) in Janez Janša na osemnajst mesecev, David Tasić pa na pet mesecev zopora. Po obsodbi so bili obsojenci do pravnomočnosti sodbe izpuščeni na prostost, prestajanje kazni so jim v okviru zakonskih možnosti, ki so jih imele na razpolago, slovenske oblasti odlagale, hkrati so (neuspešno) naslavljale na P SFRJ vloge za pomilostitev, obsojencem zagotovile ugodnejše prestajanje kazni in – po preteku približno tretjine kazni – predčasno odpustitev.²

Vodstvu JLA je šla Slovenija že dolgo na živce, ne nazadnje zaradi njenega vztrajanja pri Teritorialno obrambi (ki je bila vzpostavljena leta 1968) in zavzemanja za jezikovne in druge pravice v armadi. Nekatero od zahtev, ki so v javnost prišle v osemdesetih letih, so posamezniki iz slovenskega vodstva na jugoslovansko vodstvo vztrajno naslavljali že od konca šestdesetih let dalje. Vendar se je to dogajalo poredko, na strogo zaprtih sestankih in brez večjega učinka. Armadni vrh je take kritike z lahkoto zavračal. JLA do Titove smrti in nato še nekaj let – pač v skladu z gesloma da je *“armija ko suza čista”* in da je *“kovačnica bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov”* – praktično nedotakljiva. O njej in njeni dejavnosti so mediji lahko poročali le pozitivno, armada je imela tudi svoje sisteme obveščanja preko katerih je *“komunicirala”* z javnostjo (zlasti časopise – najbolj znan je bil Narodna armija – , dokumentarno filmsko produkcijo in posamezne novinarje, ko so v javnih medijih *“pokrivali”* njeno dejavnost, seveda po armadnih kriterijih; (najbolj znan tovrstni poročevalec je bil Miroslav Lazanski). Armada je dejansko funkcionirala kot sedma republika – imela je lastno partijsko organizacijo (96% poveljniškega kadra je bilo komunistov), ni bila podvržena nadzoru ne parlamenta in ne javnosti, do začetka osemdesetih let so bile brez ugovora upošteevane njene proračunske zahteve – bila je najdražja in največja državna institucija, imela je lasten industrijski kompleks s katerim je pomembno vplivala na gospodarsko politiko posameznih republik in nenadzorovano je prodajala svoje in tuje orožje. Verodostojne informacije o njenem notranjem življenju in odnosu do družbe so bile skope. V nasprotju s tem je bila količina sfriziranih in doziranih informacij, s katero so zasipali javnost velikanska . Leta 1986 je po ugotovitvah armadnih oblasti izšlo skoraj 40 000 člankov o JLA, vendar je bila armada tedaj s pisanjem medijev vsaj navzven še zadovoljna, menila je, da razvijajo pravilen odnos delovnih ljudi in državljanov do JLA in da je njihov prispevek h krepitvi družbenega ugleda JLA velik. Izjema so bili seveda slovenski mediji, še posebej Mladina, Katedra in Nova revija, občasno pa tudi Delo. Iz ozadja pa so na naslove političnih organov v Sloveniji že v tem letu prihajale razne analize o destruktivi-

² Več o procesu glej: Ali Žerdin, Generali brez kape, Krtina, Ljubljana 1997 (dalje: Žerdin, Generali brez kape).

vni in sovražni dejavnosti pristašev novih družbenih gibanj do JLA in ugotovitve, da slovenske oblasti ne izvajajo učinkovitih ukrepov proti žariščem take dejavnosti.³ V Sloveniji so (kljub kritičnosti do stališč družbenih gibanj in ZSMS, in lastnih ugotovitev, da se pod okriljem mirovnih gibanj napada sistem, JLA in koncept SLO) take ocene zavračali kot poenostavljene, zagovarjali pa so tudi pravico do "drugačnega" služenja vojaškega roka (pojem "civilno služenje" se slovenskim oblastem ni zdel ustrezen).⁴

Hude zamere so se začele kopičiti. Na okroglih mizah in v člankih so se pisci začeli zavzemati za to, da armada pride pod civilni nadzor ter da se temeljito reorganizira (zmanjšanje vlaganj v oborožitev, nacionalno homogene enote, civilno služenje vojaškega roka). Kritizirani so bili nekateri megalomanski oborožitveni projekti (izdelava supersoničnega aviona). Kritiki, ki je armadi jemala ugled so se pridružile tudi vse pogostejše zahteve slovenskih politikov – ne samo na raznih zaprtih sestankih – ampak tudi v zvezni skupščini in v govorih – po zmanjševanju stroškov in ukinjanju do tedaj nedotakljivih privilegijev. To je armada jemala kot poseganje v lastno eksistenco. Armadni vrh je slovensko stališče, da ima Slovenija – ker armado plačuje – pravico vplivati na obrambno politiko in razmere v armadi, enostavno interpretiral kot težnjo po ustanavljanju lastne armade. Armadno vodstvo je prišlo do ocene, da so slovenske oblasti nezanesljive, da med njimi in naraščajočo opozicijo sploh ni razlik, in iz tega je izvirala odločitev, da bo armada ukrepala sama.

Ta odločitev je postopoma zorela skozi vse leto 1987, do nje pa je prišlo spomladi 1988. V letu 1987 si je zaporedno sledilo več dogodkov, ki jih je armada doživljala kot strnjen napad nase. Že kontinuiranemu kritičnemu pisanju slovenskega tiska na račun JLA in zahtevam civilne družbe se je februarja pridružila 57. številka Nove revije, armada pa je nekaj dodatnih udarcev doživela še od slovenskih politikov. Janez Stanovnik, Bogdan Osolnik in Marija Vilfan so vsak po svoje zahtevali, da se razčisti preprodaja orožja in bojnih sredstev Iranu in Iraku, ki so ga v prvi polovici osemdesetih let izvajale državne institucije (Zvezna direkcija blagovnih rezerv).⁵ Proti armadi in njenim apetitom je na sestankih večkrat ostro nastopil France Popit, ki jo je kritiziral tudi javno, v svojem govoru v Novi vasi 4. julija na Blokah.⁶

Armada je najprej odgovarjala tako, da so njeni predstavniki ali zagovorniki v zveznih organih (zvezni skupščini, predsedstvu in drugih) reagirali na pisanje o JLA in zahtevali ukrepe. Avgusta 1987 pa je zvezni sekretariat za ljudsko obrambo sam izdal informacijo o obravnavi JLA v 61. in 62. številki Nove revije in v pismu Predsedstvo SFRJ obvestil, da se

³ V letu 1986 je pobuda za uvajanje civilne službe postala predmet političnih razprav v družbenopolitičnih organizacijah v Sloveniji, pa tudi na zvezni ravni, kar se je armadi zdelo nesprejemljivo.

⁴ Stališča Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve o nekaterih spornih zadevah v odnosu do JLA in njenih predstavnikov, 5.12. 1986, APRS.

⁵ 9. februarja 1987 je na 11. seji komisije za mednarodne odnose skupščine SR Slovenije Janez Stanovnik sprožil vprašanje ilegalne trgovine z orožjem in to označil za "svetovni škandal", ker je preprodajo Jugoslavija uradno zanikala, čeprav so v OZN o njej imeli dokaze. Stanovnik je bil zato hudo kritiziran s strani jugoslovanskih oblasti (na seji so bili namreč navzoči tudi novinarji in stvar je prišla v javnost) in je hotel celo odstopiti kot član P SRS in od kandidature za predsednika P SRS. Oktobra 1987 je v zvezi s preprodajo Bogdan Osolnik pisal pismo predsedniku P SFRJ Lazarju Mojsovu. Orožje je jugoslovanska Zvezna direkcija blagovnih rezerv kupovala od švedske tovarne Bofors, ki ji zakonodaja ni dovoljevala prodaje orožja državam, zapletenim v vojno, kot sta bila tedaj Irak in Iran. Nato ga je prodajala naprej. Za to je Osolnik zvedel na konferenci mirovnih organizacij v Malmöju na Švedskem. Informacijo o prodaji je objavil tudi The Listener (glasilo BBC) 5. novembra 1987 o čemer je Marija Vilfan obvestila Mitjo Ribičiča, v Sloveniji je potem 13. novembra v članku Afera z orožjem poročala tudi Mladina.

⁶ Govor Franceta Popita na Blokah 4.7. 1987, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost, škatla 18 (govor je bil v celoti ali povzetkih objavljen tudi v sredstvih javnega obveščanja).

– še posebej v Sloveniji – stopnjujejo odprti napadi na JLA, negativno pa je reagiral tudi na predloga P SRS, da bi v Sloveniji ustanovili vojaško akademijo (in s tem spodbudili večji vpis Slovencev v vojaške šole) in da bi (zaradi višjih življenjskih stroškov) dodatno nagrajevali oficirje v Sloveniji. Slovenska stran se je zavzemala za pogovore (v letu 1987 so bili trije ali štirje na najvišji ravni), ki pa niso prinesli večjega uspeha. Na sestanku slovenske delegacije pod vodstvom Kučana z admiralom Brankom Mamulo 11. februarja 1987 je bil dosežen načelen dogovor, naj bi so o kritikah JLA pogovarjali v političnih institucijah.⁷ Potem je prišlo do dopisovanja preko zveznega partijskega in državnega predsedstva⁸ in na ponovnem razgovoru 18. septembra (v še bolj napetem vzdušju, saj je v zraku “visel” Popitov govor in novo pisanje slovenskih časopisov) do ponovne razprave o položaju oficirjev v Sloveniji, ustanovitve vojaške akademije (kar je armada zavračala) in konceptu SLO ki ga armada ni sprejemala. Dogovorjeno je bilo le, da ponovno dopisovanje preko predsedstva ni potrebno.⁹ 9. seja Komiteja organizacije ZKJ v JLA 23. septembra 1987 na kateri je Branko Mamula kritiziral slovensko zavračanje proračuna za JLA in pobude za civilno služenje vojske je pokazala, da se nasprotja povečujejo in ne zmanjšujejo.

Spor je kulminacijo dosegel v prvi polovici leta 1988. Med odmevnejšimi in že znanimi dogodki je bil članek z naslovom Admiral sredi lakote, objavljen v Delu 4. februarja 1988. V njem je Avgust Pudgar poročal o obisku zveznega sekretarja za obrambo v Etiopiji in o sklenitvi vojaškega sporazuma, po katerem naj bi Jugoslavija Etiopiji dobavljala orožje, Mladina pa je nekaj kasneje (12. februarja) objavila komentar Gorazda Suhadolnika Mamula go home! (Mamula je nekaj kasneje doživel še en napad s strani Mladine, ki je pisala o tem, kako mu vojaki gradijo vilo). Spor je s temi članki prešel tudi na osebno raven in čeprav je Mamulo na položaju zveznega sekretarja za obrambo že kmalu zamenjal Veljko Kadujević, je njegova averzija do Slovenije ostala, s svojim vplivom pa jo je prenašal tudi na druge visoke oficirje.

18. februarja 1988 je o napadih na JLA v sredstvih javnega obveščanja na zahtevo armadnega vrha razpravljalo predsedstvo SFRJ, 8. in 10. marca pa tudi predsedstvo CK ZKJ, ki je zahtevalo idejnopolično diferenciacijo s tistimi, ki zavračajo koncept SLO. 10. marca je članek v Narodni armiji z naslovom “*Kako Mladina gradi vilo*” podrobno analiziral oblike in metode specialne vojne, v zvezi s tem omenjal Mladino in njeno pisanje enačil s pisanjem politične emigracije.

25. marca je prišlo do seje Vojaškega sveta Zveznega sekretariata za ljudsko obrambo o napadih na JLA. Vojaški svet je bil posvetovalno telo zveznega obrambnega ministra brez formalnih pristojnosti, a z velikim vplivom, saj je v njem sedela glavnina vojaškega vrha,

⁷ Informacija o pogovorih z Brankom Mamulo, Posvet za vodstvo ZKS, Ljubljana 16.3. 1987, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS, fond Interni razgovori, politični aktivni po 10. kongresu ZKS).

⁸ Predsedstvo SRS je P SFRJ poslalo pismo v zvezi s šolanjem oficirjev in enakomerno zastopanostjo kadrov v JLA, zvezni sekretariat za narodno obrambo pa je svoje stališče v zvezi s tem prav tako poslal predsedstvu in sicer z ugotovitvijo, da so razlike velike in da imajo lahko velike politične posledice in da bi sprejem nekaterih stališč lahko vodil do nastanka republiških armad. Kritiziran je bil tudi Popitov govor (zavzemanje za samo partizanski način bojevanja – čeprav Popit tega ni rekel- op. B. R., iz česar je bila izpeljana ugotovitev, da armada ni potrebna in da Popit vnaprej pristaja na kapitulacijo; potem njegova ugotovitev, da se oficirji ne čutijo kot del narodne inteligence in še nekatera stališča). Sekretariat je prav tako kritiziral pisanje v Novi reviji (članek Viktorja Blažiča oz. stališče, da je armada odtujena in da je okupirala Kosovo (Predsedništvo CK SKJ, Politička informacija za julij 1937 godine, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS) fond predsednikova dejavnost).

⁹ Stenografske beleške vodjene na sestanku saveznog sekretara za narodno odbrano admirala flote Branka Mamule i njegovih saradnika s najvišim rukovodicima Slovenije, 18. septembra 1987 v Beogradu, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

svoj vpliv pa so preko njega uveljavljali tudi nekateri upokojeni generali starejše generacije. Vojaški vrh je politični liberalizaciji v Sloveniji pripisal protirevolucionarni značaj. Po sklepu Vojaškega sveta je poveljnik ljubljanske armadne oblasti, general Svetozar Višnjič (ki si je sicer ves čas prizadeval s slovenskim vodstvom imeti korektne odnose), naslednji dan, 26. marca, načelnika državne varnosti in notranjega ministra Slovenije vprašal, ali bodo slovenski varnostni organi sposobni obvladati položaj, če bo prišlo do množičnega odziva na aretacije, ki naj bi jih sprožil vojaški tožilec. Ker nista hotela odgovarjati sama, so se v Gozd Martuljku sestali s predsednikom predsedstva CK ZKS Milanom Kučanom in članom predsedstva SFRJ Stanetom Dolancem. Predsednik slovenskega predsedstva France Popit, ki se mu je iztekel mandat, je bil tedaj na obisku v ZDA (nasploh je konflikt z armado v zvezi s sojenjem četverici potekal v neugodnih razmerah – morda tudi načrtno – saj je bila maja menjava predsednika P SRS in predsedstvo med 13. aprilom in 8. junijem ni imelo vsebinske seje, menjava pa je potekala tudi v predsedstvu SFRJ). Sestanek ni dal rezultatov, poizvedovanja pri predsedniku P SFRJ so pokazala, da ta o sklepih vojaškega sveta ne ve ničesar.

Le nekaj dni kasneje, 29. marca so na seji predsedstva CK ZKJ razpravljali o Informaciji o napadih na zasnovo SLO, JLA in službo državne varnosti. Razprava je tekla v glavnem o razmerah v Sloveniji, izrečene so bile zahtevah po ukrepanju, tudi aretacijah, ki jim je Kučan ostro nasprotoval.¹⁰ Le nekaj dni zatem, 5. aprila je prišlo do še enega poskusa zgladitve odnosov med vodstvom JLA in slovenskim političnim vrhom pred aretacijami in procesom. Sestala sta se France Popit (v zadnjih dnevih svojega predsedniškega mandata) in viceadmiral Stane Brovet. Popit je zagovarjal stališče, da je treba s spornimi članki politično, ne pa represivno obračunavati. Brovet je ponovil vse znane očitke vojaških oblasti o t.i. napadih na JLA, specialni vojni, mlačnosti reagiranja slovenske politike na dogajanje in hkrati poudaril, *“da JLA niti na kraj pameti ne pride, da bi SR Slovenijo razglašali za žarišče kontrarevolucije ali da bi jo izenačevali s SAP Kosovo. Kritični so bili v JLA, je poudaril Brovet, le do posameznikov, ki so v preteklih mesecih izražali nesprejemljiva stališča do JLA, Jugoslavije, neuvrščeni in drugih temeljnih vrednot naše družbe.”*¹¹ Sestanek je bil zaključen z rutinirano ugotovitvijo, da so takšna razčiščevanja potrebna in nujna in naj do njih prihaja vselej, kadar ena ali druga stran začuti potrebo po medsebojnem informiranju. Sestanek ponuja nekaj možnosti za kalkulacije. Najverjetneje je izražal zgolj naveličano ponavljanje že nešteto izrečenega, saj so bili osebni, pisni (bodisi neposredno bodisi preko zveznih organov) in zlasti telefonski stiki med predstavniki slovenskih oblasti in armade pogosti. Morda se je za Brovetovimi relativno blagimi besedami v sicer do skrajnosti napetem ozračju skrivalo zgolj dejstvo, da je bil Popit v odhajanju oz. da sta se pogovarjala dva Slovenca. Morda pa ponuja tudi kakšno slutnjo več (recimo odločitev armade, da bo šla v obračun s posamezniki iz opozicije, ne pa s celotnim slovenskim vodstvom in da je pri tem računala tudi na pomoč ali vsaj nevmešavanje slovenskih oblasti?). Morebitna taka kalkulacija armadnega vrha je bila napačna (ali pa jo je preprečila reakcija javnosti v času procesa proti četverici, ki je slovenske oblasti prisilila v kar največjo angažiranost v korist četverice). Dogajanje v zvezi s procesom je za armadno vodstvo definitivno pomenilo konec upanja, da se bo s slovenskimi oblastmi karkoli mogoče dogovoriti in tudi konec tihega pričakovanja, da med slovenskimi politikami obstajajo razlike, na katerih bi bilo mogoče

¹⁰ Neavtorizovane magnetofonske beleške sa 72. sednice predsedništva Centralnog komiteta Saveta komunista Jugoslavije, Beograd, 29. mart 1988. godine, hrani pisec.

¹¹ Zapis razgovora predsednika predsedstva SR Slovenije Franceta Popita z viceadmiralom Stanetom Brovetom, 5.4. 1988, ARS, dislociarna enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

graditi, saj se je celo najvplivnejši slovenski funkcionar v federaciji Stane Dolanc, ki so ga nekateri mediji v Sloveniji stalno kritizirali zaradi projugoslovanstva, v Beogradu le s težavo soočal z aroganco federalnih in zlasti armadnih oblasti.¹² Slovenija je zanje ne glede na izjave dejansko postala "drugo Kosovo".

Magnetogram Kučanove razprave s seje 29. marca (označen kot državna skrivnost) je medtem šel svojo pot in prišel do uredništva Mladine. Od tu je zgodba znana in že večkrat popisana. Na njegovi podlagi je Vlado Miheljak napisal članek z naslovom Noč dolgih nožev (članek je bil sicer podpisan z imenom, ki ga je uporabljalo uredništvo, to je Majda Vrhovnik), v katerem je opozarjal na nevarnost uvedbe izrednega stanja v Sloveniji. Članek bi moral iziti v Mladini 10. maja, vendar ga je uredništvo na zahtevo službe državne varnosti in tožilca moralo umakniti. Slovensko vodstvo (P SRS oz. Svet za varstvo ustavne ureditve) je notranjemu ministru Tomažu Ertlu naročilo, naj organi za notranje zadeve odkrijejo "Kučanov stenogram." Kučan je stenogram razdelil ožjemu republiškem vodstvu, do Mladine pa je prišel preko Igorja Bavčarja, ki je bil tedaj strokovno-politični delavec na SZDL. Bavčar je magnetogram "prestregel" (kot je to diplomatsko označil Ali H. Žerdin) pri svojem šefu, podpredsedniku SZDL Jožetu Knezu, ga kopiral in nato izročil Janezu Janši. Iz naročila P SRS je sledila preiskava organov za notranje zadeve v Mikroadi, kjer je bil Janša zaposlen, organi za notranje zadeve so odkrili "Kučanov magnetogram" in "Višnjičev dokument" ter o najdbi obvestili vojaške oblasti, 28. aprila pa tudi Andreja Marinca (predsednika Sveta za varstvo ustavne ureditve). Aretacije civilnih obtožencev in prva zaslišanja so izvedli slovenski varnostni organi, nato pa so obtožene predali preiskovalnim in sodnim organom JLA. Slovenska oblast je bila deležna kritik, da se ni dovolj zavzela za četverico, oz. da je proces celo odobraval in pri njem sodelovala, kar se je nanašalo zlasti na aretacije in prestajanje kazni. Za aretacije je (v skladu s tedanjo zakonodajo) odgovornost prevzel Tomaž Ertl, tedanjim vodilnim politikom pa dokazov, da so aretacije naročili, preiskave niso dokazale, čeprav sta pred parlamentarno preiskovalno komisijo morala pričati tako Kučan kot Dolanc. Proces so namreč preučevale kar štiri parlamentarne komisije, prva je bila ustanovljena še v socialistični skupščini 25. 10. 1988, vodil jo je podpredsednik skupščine Aleksander Ravnikar. Po prvih večstrankarskih parlamentarnih volitvah je bila ustanovljena nova komisija (1990), ki jo je vodil dr. Franc Zagožen (tedaj član Slovenske kmečke zveze, kasnejše SLS), vendar tudi ta ozadja procesa ni razčistila. Tretjo komisijo (1994) je vodil Igor Bavčar (član LDS), četrto (1995) pa Vitodrag Pukl (SDS). Zadnja komisija je (brez končnega poročila) delo končala leta 1996.

¹² Za ilustracijo navajam dve izjavi Staneta Dolanca: "Na seji P SFRJ je bila odprta cela vrsta vprašanj in to na način, kakršnega skoraj v skoraj dvajsetih letih kolikor sem v Beogradu, še nisem doživel... Rekel je tudi (Raif Dizdarević, predsednik P SFRJ, op. B. R.), da ne gre več za konflikt z Novo revijo, Mladino ali Katedro, temveč za konflikt s slovenskim političnim vodstvom...Dobil sem informacijo o slovenskih fantih v vojski v Novem Sadu, kjer je napisano, da so že pred vojsko hodili na rock koncerte, poslušali Laibach, to so za vojsko inkriminirana dejanja. Dizdareviću sem rekel, če bodo fante zaprli, takoj grem. Dal sem na sejo predsedstva v prisotnosti Kadijevića in Broveta, vprašal sem ju, če je to kaznivo dejanje, pa sta se smejala. Dosegel sem, da so ti fantje dobili disciplinsko kazen...Sedaj je ta odnos do njih tak, kot je bil včeraj približno do Kosovarjev... To niso enostavne stvari, saj vidimo, koliko nedolžnih ljudi je šlo noter...Če za primere zvem, lahko posredujem, vendar tega ne povedo." (Stane Dolanc na 43. seji P SRS, 25. 8. 1988 o seji P SFRJ, ki je bila 12. avgusta in na kateri so obravnavali Slovenijo, APRS).

"Lahko vam povem, da sem globoko prepričan, da v Jugoslaviji takega nerazpoloženja do Slovenije kot je v tem trenutku, doslej še ni bilo nikoli. Prvič sem v Beogradu doživel, da so mi ne samo uradno, ampak tudi privatno govorili o bojkotu slovenskih izdelkov, celo Fructalovega soka ne dajejo več otrokom – dobessedno – ker je slovenski." (Stane Dolanc, na 50. seji P SRS, 7.11. 1988, APRS).

Odbor za varstvo človekovih pravic

3. junija 1988 je bil na pobudo Igorja Bavčarja ustanovljen Odbor za varstvo pravic Janeza Janše, nato preimenovan v Odbor za varstvo človekovih pravic.¹³ Odbor je sestavljalo več kot tisoč raznih organizacij, ki so delegirale čez tristo poverjenikov, in čez sto tisoč individualnih članov. Postal je najmočnejša organizacija civilne družbe v času t.i. "*slovenske pomladi*" in združil ljudi zelo različnih – tudi nasprotujočih si – nazorov. Organiziral je razne oblike protestov, ki so višek dosegle z zborovanjem nekaj deset tisoč ljudi 21. junija 1988 na Trgu osvoboditve v Ljubljani. V času sojenja so množice nepretrgoma protestirale pred vojaškim sodiščem na Roški ulici.

Odbor je deloval od začetka junija 1988 do aprila 1990 in vmes še sodeloval pri pogajanjih o tem, kakšna naj bi bila volilna zakonodaja, ki jih je jeseni 1989 organizirala SZDL, čeprav so v tem času že nastale politične stranke in je deloval zgolj še formalno. Odbor (ki se formalno ni prijavil, niti registriral) se je v odnosu do oblasti vzpostavil kot enakopraven dejavnik, njegov predsednik Igor Bavčar pa se je ves čas dogajanja pogovarjal z najvišjimi predstavniki slovenskih oblasti. Predstavnikom odbora so dovolili nastop v skupščini, oblastni organi in politične organizacije so odgovarjale na odmevna javna sporočila odbora. Svet za varstvo ustavne ureditve je v začetku septembra 1988 ocenjeval, "*da je odbor objektivno postal vzporedna politična struktura, ki deluje mimo Socialistične zveze delovnega ljudstva in drugih političnih organizacij*" in "*da se pojavlja kot partner državnih organov.*"¹⁴

Dokler je potekal proces, se je odbor zavedal, da slovensko politiko potrebuje, saj je bila zaščitna pregrada med njim in beograjskimi oblastmi, proti koncu dogajanja pa se je to stališče začelo spreminjati. Posamezniki iz vodstva odbora so želeli aktivneje poseči v notranja razmerja v slovenskem vodstvu. Ilustracija za to so bili Bavčarjevi "*Moji pogovori*", v katerih je (domnevno brez vednosti odbora) popisal svoja srečanja s slovenskimi politikami, zapiske pa izročil policijskemu šefu Pavlu Čeliku (z očitnim namenom, da pridejo do oblasti). Zaradi zapiskov je bil vznemirjen zlasti predsednik P SRS Janez Stanovnik (ki je bil v pogovorih z Bavčarjem – zlasti kar zadeva ocenjevanje drugih politikov – tudi najbolj odkritosrčen) in je celo premišljeval, da bi si z odstopom pred (pričakovano) objavo zagotovil "*časten odhod z javne scene.*"¹⁵ Stanovnikova – sicer znana čustvenost – je bila pretirana. Zapiski niso povzročili večjega razdora, oblasti so ocenjevale, da gre za poskus ločevanja med posameznimi politikami (zlasti med Kučanom in Stanovnikom), za poskuse pritiskov in izsiljevanja, pa tudi reakcijo na dosledno vztrajanje oblasti, da ne bodo dovolile akcij izven veljavnega pravnega reda (pobude posameznih članov odbora, naj Janša ne bi odšel na prestajanje kazni, naj bi organizirali stavke, proteste, "*kulturni molk*" po vzoru Osvobodilne fronte med vojno ipd.) in s tem povezano krizo v odboru (dilema ali enotno organiziranje odbora v strankarskem smislu in skupen nastop proti oblastem ali ne). Po mnenju SDV so bili Bavčarjevi zapiski pripravljene selektivno, z namerno izbranimi podatki in poudarki, in vsaj nekateri razgovori verjetno tudi snemani, kar pa Bavčar zanika.¹⁶

¹³ Proces proti četverici in dejavnost odbora za varstvo človekovih pravic je celovito popisal novinar in član kolegija odbora Ali H. Žerdin v knjigi *Generali brez kape*. Celotna dokumentacija o dejavnosti odbora je shranjena v Arhivu Republike Slovenije.

¹⁴ 45. seja P SRS, 26.9. 1988, razprava o predlogih in stališčih Sveta SR Slovenije za varstvo ustavne ureditve z dne 8.9. 1988, APRS.

¹⁵ Pismo Janeza Stanovnika Milanu Kučanu, 6. maj 1989 ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

¹⁶ Možni motivi in cilji posredovanja Bavčarjevih spominov o stikih s slovensko politiko Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Formiranje opozicijskega ustavnega loka, ustavni boj

Vprašanje politične ureditve in vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji se je v letih 1987 in 1988 strnilo ob problemu ustavne ureditve. Ustava je postala glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Potem, ko je predlog za ustavne amandmaje v zvezno skupščino konec januarja 1987 poslalo predsedstvo Jugoslavije (delegati so ga sprejeli 11. februarja), naj bi se do 20. marca 1987 o njem izrekle tudi republiške skupščine. V Sloveniji je proti spremembam nastopilo Društvo slovenskih pisateljev, ki je najprej 24. februarja organiziralo razpravo v ožjem krogu, nato pa 16. marca še javno razpravo o predlogu ustavnih sprememb, ki se jo je udeležilo okrog 800 ljudi. Glavni govornik je bil dr. France Bučar, ki je tudi dal pobudo za razpravo.¹⁷ Pravni strokovnjaki iz opozicije so ocenili, da spremembe vodijo v večjo unitarnost. Na skupščino je bilo naslovljenih več zahtev, naj amandmajev ne podpre, najodmevnejši je imel naslov *“Za demokracijo”*, podpisala pa ga je Koordinacija novih družbenih gibanj.¹⁸ Dokument je nastal iz raznih osnutkov, ki so jih napisali Grega Tomc, mag. Matevž Krivic, Janez Janša, dr. France Bučar, podpisali pa so ga posamezniki (skupaj več kot deset tisoč podpisov) in predstavniki zelo različnih skupin, od raznih družbenih gibanj do študentskih in kulturnih institucij. 20. marca je slovenska skupščina sprejem zveznih amandmajev kljub temu podprla, Društvo pisateljev in Sociološko društvo pa sta ustanovili svoji ustavni komisiji.

Ustavne spremembe naj bi po mnenju opozicije šle v smeri večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitev zasebnega podjetništva, ukinitvi monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati). Zvezni zbor je kljub kritičnim stališčem v Sloveniji in nekaterih drugih republikah 27. decembra 1987 osnutek amandmajev k ustavi SFRJ sprejel in o njem se je začela javna razprava in usklajevanja. Slovenski predstavniki v zveznih organih so si sicer prizadevali, da amandmaji ne bi bili sprejeti v paketu ampak bi o njih glasovali posamično, vendar s tem niso uspeli, čeprav so dosegli nekaj popravkov. Oktobra 1988 je Zvezni zbor sprejel končni predlog dopolnil, potrdila pa ga je tudi slovenska skupščina (proti je glasoval predstavnik Društva slovenskih pisateljev Tone Pavček). Slovensko vodstvo je sprejem amandmajev prikazovalo kot svojo zmago in taki interpretaciji je bilo naklonjeno tudi javno mnenje, hkrati pa je bilo deležno hude kritike iz opozicije, še zlasti zaradi t.i. armadnega amandmaja, s katerim se je armada financirala mimo proračuna, to je iz posebnega davka od prometa proizvodov (do odstopanj od ustave iz leta 1974 v smeri večjih pooblastil centra je prišlo tudi na področju sodstva in zunanje politike).¹⁹ Kljub ustvarjenemu *“euforičnemu vzdušju zmage”* (kot je to označil Tine Hribar),²⁰ so zagovorniki amandmajev vsaj posredno priznavali, da so kritike upravičene: *“Gre za opozorila, da seveda vse rešitve niso idealne. Da obstoje v Jugoslaviji težnje po centralizaciji in do njih moramo biti vedno pozorni. Da težnje, da se pristojnosti republike povečajo, res niso bile uresničene. Res je obratno...”*, je pred predsedniki skupščin

¹⁷ O ustavnih spremembah, javna tribuna društva slovenskih pisateljev, Cankarjev dom, Ljubljana 16. marca 1987, Izdalo Društvo slovenskih pisateljev.

¹⁸ Izjavo so prvič prebrali 8. marca pred ljubljanskim sodiščem (med zaslišanjem Francija Zavrla v zvezi s člankom, Mamula go home!, objavljenim v Mladini).

¹⁹ V začetku je ustavne spremembe podpiralo okrog 42% anketirancev, skoraj toliko jih ni imelo svojega mnenja in le 18% je bilo proti.

²⁰ “Na Slovenskem smo mi gospodar”, intervju za Katedro, Tine Hribar, Slovenska suverenost, Nova revija 7/1988 št. 80, citirano po: Slovenska državnost, str.131.

občin (kjer je sprejem amandmajev sicer branil) priznaval Miran Potrč po sprejemu amandmajev.²¹

Dr. Peter Jambrek je v knjigi *Ustavna demokracija* za nazaj ocenjeval, da je bilo slovensko vodstvo za svoje nasprotnike v zvezni birokraciji že sredi leta 1988 nesprejemljivo in da bi bila rešitev za "davljeno žrtev" v sunkovitem uporu že pri prvem oprijemu, seveda z negotovim izidom (tako kot pri Titovem uporu Stalinu leta 1948). Slovensko vodstvo je po njegovem izbralo pot barantanja, pogajanj, usklajevanja, ki mu je formalno zagotovilo ohranitev položajev, hkrati pa izgubo "še zadnjih ostankov njene legitimitete." V času dogajanja (septembra 1988) pa je tudi Jambrek sam najprej računal "z verjetnostjo uvedbe izrednega stanja v Sloveniji v tej ali oni, odkriti ali prikriti obliki", ki bi ga Slovenija ob skrajni mobilizaciji sil in pod pogojem, da bi bila v konfrontaciji ohranjena zakonita pravila igre, morda lahko zdržala.²² Zgodovinska distanca kaže, da sta bili stopnji zavesti in enotnosti še daleč, tako oblast kot opozicija pa sta potrebovali svoj čas. Marsikaj pa se še je moralo zgoditi tudi v Jugoslaviji.

Dejansko so amandmaji načeli enotnost slovenskega vodstva, kar je bilo v naslednjih mesecih zaznati tudi v časopisnih komentarjih. Vprašanje, kdo bo zastopal Slovence v zvezi z ustavnimi vprašanji tako v republiški kot v zvezni ustavni komisiji niso postavljali samo v nekaterih časopisih in na javnih tribunah, pač pa so vprašanje odgovornosti vseh treh članov zvezne ustavne komisije (Mirana Potrča, dr. Cirila Ribičiča in Milana Kučana) načeli tudi na neformalnih sestankih republiškega vodstva (t.i. koordinacijah). Notranja nesoglasja so se poglobila, ko je France Popit v govoru v Kopru 4. septembra 1987 kritiziral amandmaje iz predloga zveznega predsedstva.²³ Kučan je nato zahteval, da predsedstvo SRS o tem razpravlja, saj se s tem slovensko vodstvo deli na tiste, "ki branijo slovenske interese in tiste, ki upoštevamo, da smo del Jugoslavije" in zagrozil, da ni več pripravljen delati, če se vodstvo ne bo poenotilo in če se ne bo dogovorilo na kateri točki in kdaj je pripravljeno iti v konflikt s federacijo.²⁴ Pri Popitu je sicer šlo tudi za druge motive (že omenjeno upadanje vpliva, nezadovoljstvo s Kučanom), čeprav je bil sicer do federacije (v kateri nikoli ni hotel prevzeti nobene funkcije), zelo kritičen.

Sočasno z razpravami o amandmajih na zvezno ustavo, se je začelo postavljati tudi vprašanje spremembe slovenske ustave. Opozicija je organizirala poseben Zbor za ustavo (v njem so bili predstavniki sociološkega in pisateljskega društva, novonastalih zvez, raznih organizacij in ZSMS) in začela pripravljati svoj predlog slovenske ustave. Zbor je najprej vodil Jožef Školč, nato pa Igor Bavčar. Imenoval je posebno komisijo, neke vrste "ustavno komisijo v senci", ki je postopoma uspela vzpostaviti stik s pravo ustavno komisijo v skupščini, predlagala konkretne amandmaje in sploh močno vplivala na sprejetje ustavnih amandmajev, ki jih je slovenska skupščina sprejela septembra 1989.²⁵

²¹ Uvodna beseda predsednika Skupščine SR Slovenije Mirana Potrča na posvetu s predsedniki občinskih skupščin in posebnih družbenopolitičnih skupnosti dne 10.11. 1988, Poročevalec št. 35, 15.11. 1988, str. 10.

²² Jambrek, *Ustavna demokracija*, str.243–246.

²³ France Popit, *Razhajanje med besedo in dejanjem* večje kot kdaj prej, Delo, 5.9. 1987, str. 3.

²⁴ Magnetogram 24. seje P SRS, 10.9. 1987, razprava Milana Kučana (seja je bila sklicana na njegovo zahtevo in je bila namenjena obravnavi političnih izhodišč za razprave o amandmajih k ustavi SFRJ in SRS), APRS.

²⁵ Pobuda za skupni forum je bila dana na javni tribuni 25. aprila 1988, vendar je bil Zbor za ustavo ustanovljen šele 23. februarja 1989, potem, ko so že nastale prve zveze, na ustanovnem sestanku pa so sodelovali DSP, ZSMS, UK ZSMS, Odbor za varstvo človekovih pravic, Kmečka zveza Slovenije, Social-demokratska zveza Slovenije in Slovenska demokratična zveza. Več o dejavnosti zbora glej: Jambrek, *Ustavna demokracija in Žerdin*, Generali brez kape.

25. aprila 1988 so bile javnosti prvič predstavljene teze za ustavo republike Slovenije (objavljene v Časopisu za kritiko znanosti), popularno imenovane “*sociološko-pisateljska ustava*”, sledila pa je vrsta strokovnih člankov na to temo v Novi reviji in drugih publikacijah. Osnovne ustavne zahteve opozicije so bile konfederacija (Jugoslavija kot pogodbeno skupnost), delitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno in vpeljava klasičnih meščanskih svoboščin, čeprav so tudi na opozicijski strani nekateri pisatelji in pravniki še dopuščali možnost tudi nestranskih demokratičnih in imeli do Jugoslavije manj rezerviran odnos. Ustavni predlogi opozicije so bili z oblastne strani zavračani, kljub temu pa so se razprave na raznih ravneh odvijale tako, da so v njih sodelovali tako predstavniki oblasti kot opozicije. Pravniki v oblastnih strukturah so se zavzemali za sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave (opozicija zagovarja stališče najprej slovenska ustava, nato dogovori s federacijo), ohranjanje samoupravljanja v moderirani obliki in deloma tudi skupščinskega sistema (dopuščali so tudi strankarski pluralizem v obliki “*zvez*”, ki pa naj bi bil podrejen nadstrankarskim oblikam povezovanja, to je “*krovni*” SZDL). Pristajali so na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in na črtanje pridevnika “*socialističen*” iz imena republike. Njihov ideal je bil model t.i. “*asimetrične federacije*”, ki naj bi omogočal republikam različen položaj oz. različno stopnjo prenašanja pristojnosti na federalne organe (kar pa so zvezne oblasti odločno zavračale).²⁶

Oblast je – ob spoznanju, da jo na ustavnem področju opozicija prehituje – začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi. Obenem je opozicijske predloge zavračala, vendar je to zavračanje izhajalo predvsem iz odnosa do političnega sistema (nasprotovanje odpravi uvedbi večstrankarstva oz. vztrajanje pri nestranskih pluralizmu). Odnos do federacije se je postopoma približeval zahtevam opozicije.

V času procesa in v mesecih po njem (do spomladi 1989) je bila slovenska politika razpeta med dnevne pritiske iz centra, še zlasti s strani vojske na eni strani in opozicije na drugi strani (po ustanovitvi skupine delegatov v skupščini, ki naj bi preučila ozadje procesa, se je pojavil pritisk tudi s te strani). Intenzivno in stresno dogajanje je največkrat narekovalo hitre in improvizirane reakcije, kljub temu pa lahko slovensko politiko, kot se kaže skozi ohranjene dokumente organov na najvišji ravni in zapisnike neformalnih sestankov strneemo v nekaj temeljnih točk:

- začetna zmedenost in različne ocene situacije;
- stopnjevanje prepričanja, da gre pri procesu za načrtno rušenje slovenskega vodstva;
- občutek, da slovenskim oblastem stvari polzijo iz rok, ker en del škarij in platna v rokah drži slovenska opozicija, en del pa vojska;
- diferenciacija v slovenskem vodstvu ob ocenjevanju procesa proti JBTZ oz. dejavnosti odbora in opozicije nasploh, ki je šla nekako v treh smereh (gre za čisti antikomunizem, nihče, ki je tako ali drugače sodeloval v revoluciji ne bo ostal živ če opozicija pride na oblast; dialog je treba preseliti v skupščino, toda tudi uporabiti vsa legalna sredstva, vključno z represijo če bodo stvari šle čez meje; doseženo stopnjo demokracije je treba ohraniti za

²⁶ Glavni ustavni strokovnjak na oblastni strani je bil dr. Ciril Ribičič, ki je v Marksističnem centru CK ZKS organiziral več razprav o ustavnih spremembah. Na njih so v glavnem sodelovali pravni strokovnjaki, ki so podpirali stališča oblasti, občasno pa so bili vabljeni tudi ljudje iz civilne družbe oz. iz opozicije. Bistvo uradnih stališč je povzel Mitja Žagar v knjižici Kakšni naj bosta novi ustavi? (Komunist, Ljubljana, 1989). Žagar je besedilo pripravil poleti in jeseni 1988 kot gradivo za eno do takih razprav. V knjižici je predlagan sočasen sprejem jugoslovanske in slovenske ustave. Koncept je ohranjal samoupravljanje v moderirani obliki in deloma tudi skupščinski sistem. O strankarskem pluralizmu govori nejasno (če bi obstajal, naj bi bil podrejen nestranskih oblikam povezovanja). Pristaja pa na tržne zakonitosti in enakopravnost lastnin in je za črtanje pridevnika “*socialističen*” iz imena republike.

vsako ceno). Kučan je stanje in svojo vlogo na enem od sestankov septembra 1988 na kratko označil z besedami: *“takemu razredu je težko biti razrednik in jaz se bom tej vlogi odpovedal, če se ne dogovorimo”*;²⁷

– obramba ravnanja slovenske službe državne varnosti in še posebej sekretarja za notranje zadeve (opozicija je bila prepričana, da ga bodo oblasti žrtvovale);

– stališče, da je treba v zvezi s procesom vztrajati pri spoštovanju pravnega reda in v odnosu do federacije dokazovati nelegalnost procesa na tistih točkah, kjer za to obstaja možnost (osnovni ugovor slovenskih oblasti je bil, da je proces nelegalen, ker se ni odvijal v slovenskem jeziku), opozicijo pa prepričati ali ji preprečiti, da bi v protestih uporabljala institut državljanske neposlušnosti z argumentacijo, da je socialistična oblast nelegitimna, država pa ni pravna (to je zlasti prišlo do izraza, ko bi morali obsojenci oditi na prestajanje kazni);

– prizadevanja, da bi za obsojence dosegli čim bolj hitro in korektno sojenje, po obsodbi pa čimprejšnjo pomilostitev, ker ta do določene stopnje prestane kazni ni bila v pristojnosti slovenskih oblasti (to jim kljub več prošnjam naslovljenim na predsedstvo SFRJ ni uspelo);

– vztrajanje pri nestranskem pluralizmu kot največjem možnem dosežku demokratizacije;

– postopno prevzemanje nekaterih stališč opozicije (zahteva, da je treba zagotoviti skupščinski nadzor nad delom državne varnosti, ocena, da ustavna in zakonska ureditev Sloveniji ne dajeta dovolj možnosti za obrambo suverenosti).

Oblasti so skušale javnosti tudi dokazati, da si tudi same in ne le Odbor za varstvo človekovih pravic (ki je svoje delovanje omejeval predvsem na pomoč četverici) prizadevajo za pravno državo in spoštovanje človekovih pravic, zato je bil 4. oktobra 1988 pri RK SZDL ustanovljen Svet za varstvo človekovih pravic in svoboščin. Ta si je za nalogo zadal strokovno in moralno pomagati ljudem, ki so jim v Sloveniji kršene pravice ne glede na njihovo narodnost, pripadnost po rojstvu ali prepričanju in ne glede na to, kdo je odgovoren za kršitev. Hkrati naj bi Svet prispeval k vzpostavitvi takšnega pravnega reda, ki bo že na ustavnopravni podlagi omogočal uveljavljanje človekovih pravic, pri čemer naj bi upoštevali mednarodne norme.²⁸ Predlog za ustanovitev tovrstnega sveta je bila sicer dan že nekaj mesecev pred procesom proti četverici, z njim je SZDL hotela zadostiti naraščajočim javnim zahtevam po varstvu človekovih pravic. Svet je nato deloval do vzpostavitve institucije ombudsmana po sprejetju nove slovenske ustave 1991, skušal je pomagati številnim ljudem in si v javnosti ustvaril velik ugled.

Nastanek političnih zvez

Proti koncu leta 1988, ko je sojenje četverici začelo izgubljati politični naboj, se je pred kolegij Odbora za varstvo človekovih pravic postavilo vprašanje ali in – če kako – nadaljevati z dejavnostjo. Odbor se je ob tem vprašanju razdelil. V času seje kolegija odbora, 15. decembra, je bila že objavljena programska izjava Slovenske demokratične zveze, vendar se je kolegij odločil, da k zvezi ne pristopi, pač pa njeno ustanovitev le pozdravi, prav tako pa se ni odločil, da bi sam postal politična stranka in sodeloval na volitvah. Kolegij sam se je v naslednjih mesecih porazdelil po političnih zvezah, ki so nastale v prvih mesecih leta 1989.

²⁷ Magnetogram s seje političnega aktiva (brez datuma, okrog 20. septembra 1988), Arhiv CK ZKS.

²⁸ Informacije RK SZDL, 3. seja RK SZDL 1988, govor dr. Ljuba Bavcona.

Prvotni zbir zvez je bil zelo pisan. Poleg Slovenske kmečke zveze (Ivan Oman), in Zveze slovenske kmečke mladine (prva je nastala v okviru SZDL, druga pa ZSMS), ki sta kot stanovski organizaciji nastali že 12. 5. 1988, je bila 11. 1. 1989 ustanovljena Slovenska demokratična zveza (Dimitrij Rupel); 16. 2. 1989 Socialdemokratska zveza Slovenije (France Tomšič), 5. 6. Jugoslovanska zveza (Matjaž Anžurjev), 10. 3. 1989 Slovensko krščansko socialno gibanje (Peter Kovačič), 31. 3. Meščanska zelena stranka (Marek Lenardič); 11. 6. 1989 Gibanje zelenih (Dušan Plut); 21. 9. 1989 Združenje za jugoslovansko demokratično pobudo (Rastko Močnik), poleg njih pa še nekatere skupine (npr. Skupina 88, ki jo je vodil Franco Juri in Debatni klub 89, ki sta kasneje prestopila v ZSMS). Med kratkotrajnejšimi in bolj eksotičnimi so bile npr. Akademsko anarhistična antizveza (13. 1. 1989), Zveza delavcev in Antikomunistična zveza. Registirala sta se tudi Zveza društev-ŠKUC, in Slovenska študentska zveza.

Novoustanovljene zveze so v politično življenje vstopile z zelo različnimi programi, nekatere so poudarjale predvsem vprašanje demokracije, druge so v ospredje postavljale vprašanje naroda in (ali) svojo politično podobo gradile na protikomunizmu. Ob tej začetni razdelitvi slovenskega političnega prostora je imela v opoziciji največji politični vpliv Slovenska demokratična zveza, ki je v svojih vrstah zbrala velik del opozicijskega intelektualnega potenciala.

Iskanje konsenza med oblastmi in opozicijo

27. februarja 1989 so jugoslovanske razmere opozicijo in oblast pripeljale do skupnega nastopa na zborovanju v Cankarjevem domu, ki je bilo namenjeno podpori stavkajočim rudarjem na Kosovu. Rudarji (bilo jih je okrog 1300, pri sebi pa so imeli tudi velike količine razstreliva) so stavkali zaradi sprejetja nove srbske ustave, ki je odpravila avtonomijo na Kosovu, stavka je trajala od 4. do 27. februarja, ko je bilo na Kosovu uvedeno izredno stanje. Ideja o podpori je prišla iz vrst Odbora za varstvo človekovih pravic (predlagatelji so sprva razmišljali o demonstracijah), vodstvu pa jo je prenesel predsednik ZSMS Jožef Školč. Vodstvo nad demonstracijami v času, ko je bila mitingaška politika v Jugoslaviji na vrhuncu, ni bilo navdušeno, zato je predlagalo zborovanje v Cankarjevem domu. Na zborovanju, ki ga je organizirala SZDL so bili govorniki tako iz vrst oblasti (Kučan), kot opozicije (predstavniki zvez in skupin). Izjavo *Proti izrednim razmeram- za mir in sožitje na Kosovu* so podpisali predstavniki vseh tedanjih družbenopolitičnih organizacij (RK SZDL, Zveza sindikatov, ZSMS, ZKS, Zveza borcev, vseh tedanjih zvez in vrsta združenj, društev in skupin). Zborovanje je v Srbiji izzvalo silne reakcije, ocenjevali so, da so se vse sile v Sloveniji (vključno z ZK) združile proti Srbiji in Jugoslaviji, ljudje pa na velikanskem mitingu v Beogradu 28. junija zahtevali, da se obračuna z albanskimi voditelji in emotivno jokali, da *“Jugoslavija razpada na Kosovu in v Sloveniji.”* Slovenski predstavniki v zveznih organih, zlasti na sejah predsedstva SFRJ in predsedstva CK ZKJ so bili deležni hudega, sicer že večkrat preživetega političnega pritiska, ki ga je Kučan napovedal že vnaprej: *“Današnja seja predsedstva CK ZKJ bo takšna, kot jih je bilo to leto že ne vem koliko. Najprej skoncentriran napad, ki ga bodo sprožili Srbi preko Dušana Čkrebića, potem bo tu Slobodan Milošević s svojimi štirimi, petimi stavki, da so oni Jugoslavija, mi pa smo pritepenci in potem ta orkester, ki ga imajo sedaj od Vojvodine do Črne Gore in Makedonije.”*²⁹ Seja P CK ZKJ je nato trajala štirinajst ur, spremenila pa se je v splošen napad na slovensko politiko.

²⁹ Razgovor z nekaterimi komunisti (na pobudo tov. F. Popita v torek, 28. 2. 1989 ob 11 uri v m.d. CK ZKS, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Zborovanju v Cankarjevem domu je sledila gospodarska vojna Srbije proti Sloveniji, praktično pa tudi prekinitev političnih odnosov.

Politični konsenz, dosežen ob zborovanju, sta opozicija in oblast skušali formalizirati v Koordinacijskem odboru organizatorjev zbora v Cankarjevem domu. Prvi sestanek je bil na pobudo Jožeta Smoleta, predsednika RK SZDL sklican 3. marca, na njem pa je Dimitrij Rupel predlagal izdelavo skupnega slovenskega političnega programa. Po pričevanju Miloša Mikelna, tedanjega predsednika PEN kluba, naj bi Ivan Oman predlagal pripravo skupnega dokumenta o temeljnih namerah, vendar iz zapisnika sestanka to ni razvidno. O pripravi dokumenta so se dogovorili na četrtem sestanku 17. marca. Na sestanku je bila sicer glavna točka razprave možni referendum, na katerem bi se ljudje – po raznih predlogih – izjasnili o podpori (ali nezaupnici) slovenskemu vodstvu, o trenutni slovenski politiki, o parlamentarni demokraciji ali pa o deklaraciji (podobni znameniti Majniški deklaraciji s konca prve svetovne vojne) o tem, v kakšni državi so Slovenci pripravljeni živeti. Prevladalo je stališče, da bi se bilo na referendumu smiselno odločati edino o deklaraciji in imenovana je bila delovna skupina, ki jo je začela pripravljati.

Majniška deklaracija, Temeljna listina

Sočasno s sestanki Koordinacijskega odbora, so med februarjem in aprilom v SZDL potekale razprave o političnem pluralizmu, ki so se zaključile s sejo republiške konference 26. aprila. Po osnovnem predlogu naj bi bil v Sloveniji uveden nestranski pluralizem, kar je pomenilo da političnih strank izven SZDL ne bi bilo. Za to si je prizadevala zlasti Zveza komunistov, pa tudi druge družbenopolitične organizacije. Milan Kučan je svoje prepričanje v prihodnost nestranske demokracije celo izrazil z besedami: *“Najbolj nerazumno je to, da temu najsvetlejšemu dosežku politične demokracije, se pravi OF, kopljemo grob. Prej bi razumel, da pokopljemo partijo...”*³⁰ SZDL naj bi se prenovila tako, da *“bo zagotovljen prostor za izražanje, soočanje in konkurenčnost različnih programov organiziranih političnih subjektov”*, storiti pa bi morala tudi *“vse, da bo skladno z ustavno opredeljeno funkcijo postala sprejemljiva za nova gibanja in zveze.”*³¹ Delovanje novih združenj, zvez in gibanj v okviru SZDL je bil ocenjeno kot pomemben prispevek k njeni dejavnosti, temeljno odprto dilemo pa so videli v tem, ali naj bo SZDL le koalicija različni zvez, ali pa naj ohrani tudi individualno članstvo. Predstavniki zvez in ZSMS so zagovarjali večstrankarstvo. Predstavniki zveze komunistov so povedali, da se ZK odpoveduje posebnemu položaju, ki ji ga daje ustava v socialistični zvezi, nasprotovali pa so da bi novoustanovljene organizacije in zveze dobile 51% mest v Republiški konferenci SZDL. Delovna skupina Koordinacijskega odbora je do konca marca pripravila deklaracijo, za katero so bila predlagana različna imena (*Slovenska deklaracija 1989, Deklaracija o slovenski narodni volji 89, Deklaracija o slovenski politični volji 89*).³² Ta predlog so potem popravljali, vendar se je že pri tretji verziji izkazalo, da oblastne politične organizacije (zveza komunistov, sindikati, zveza borcev) do dokumenta nimajo stališč in tudi niso videle posebnega razloga, da bi deklaracijo sploh sprejemali.³³ Na drugi strani pa se je zlasti Slovenski demokratični zvezi zdel osutek

³⁰ Magnetogram 62. seji P SRS, 23. 5. 1989, APRS.

³¹ Socialistična zveza delovnega ljudstva Slovenije in politični pluralizem, gradivo za razpravo, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), Informacije št. 2, februar 1989.

³² Zapis s 5. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 27. marca 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1,012.

³³ Zapis s 6. sestanka organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 24. aprila 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1,012.

deklaracije premalo radikalen, njeno nastajanje pa prepočasno, zato je njen Izvršilni odbor 28. marca sprejel svojo deklaracijo, ki jo je pripravil Rupel in ki je imela naslov *Slovenska deklaracija 89*. Deklaracija je bila še isti dan predstavljena na občnem zboru Društva slovenskih pisateljev, alternativni del Koordinacijskega odbora (Slovenska demokratična zveza, Socialdemokratska zveza Slovenije, Društvo slovenskih pisateljev, Kmečka zveza in Odbor za varstvo človekovih pravic) pa je predlagal, naj bi koordinacijski odbor sprejel Ruplovo verzijo, ki so jo nameravali predstaviti na seji RK SZDL 26. aprila. Jože Smole je Ruplov osnutek zavrnil kot *“povsem nesprejemljiv”* in menil, da bo voda na mlin tistim, ki v Sloveniji iščejo separatizem. Ruplov dokument (pri pisanju je sodeloval tudi dr. France Bučar) so nato 8. maja na protestnem zborovanju zaradi aretacije Janeza Janše (odhod na prestajanje kazni) javno predstavili kot Majniško deklaracijo in začeli zanjo zbirati podpise. Temeljne zahteve deklaracije so bile: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope. 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije. Majniško deklaracijo so podpisali Društvo slovenskih pisateljev, Slovenska demokratska zveza, Slovensko krščansko socialno gibanje in Socialdemokratska zveza Slovenije. Odbor za varstvo človekovih pravic se pod deklaracijo ni podpisal, prav tako ne ZSMS. Slednja je izhajala predvsem iz splošnih človeških pravic oz. državljskih pravic (*suverenosti ljudstva*), medtem ko je drugi, pogojno rečeno *“narodnjaški”* blok na prvo mesto postavljala narodno pravico (*suverenost naroda*). Oblasti so za teze iz Majniške deklaracije v prvih reakcijah menile, da *“zahtevajo slovensko državnost brez socializma, samoupravljanja in Jugoslavije”*. Bolj kot sama Majniška deklaracija, *“ki je v bistvu produkt krize in neurejenih mednarodnih odnosov, pritiskov in groženj, ki jim je Slovenija v tem trenutku izpostavljena”*, kot so ugotavljali v P SRS, pa so vladajoče strukture vznemirili protikomunistični toni na zborovanju in ocene nekaterih govornikov, da slovensko vodstvo ni legitimno in da ne obvladuje razmer.³⁴ Teze, da slovensko vodstvo ne obvladuje razmer in da ga je treba zrušiti, je uporabljal tudi Miloševićev propagandni stroj t.i. protibirokratske revolucije. Glavni organizator protibirokratske revolucije Miroslav Šolevič je že po zborovanju v Cankarjevem domu obljubil, da bo 25. marca 1989 v Ljubljani organiziral protestni miting. Organizacijo mitinga v Ljubljani so sicer načrtovali celo že pred tem, v mitingaškem valu poleti in jeseni 1988, vendar bi organizacija terjala več priprav, organizatorjem pa je bil takrat prvi cilj da disciplinirajo *“srbska”* ozemlja. Ponovno so poskusili 1. decembra 1989, vendar so se slovenske oblasti temu odločno uprle (tudi za ceno morebitnega spopada in prelivanja krvi).³⁵

Kljub temu, da je bila Majniška deklaracija že v javnosti in da jo je Jože Smole označil za nesprejemljivo, ker v drugi točki *“s svojo pravno in predvsem politično spornostjo negira Jugoslavijo kot državno skupnost in je neposredna opora že močno razširjenim dokazovanjem slovenskega separatizma”*, je delovna skupina Koordinacijskega odbora (nekaj časa še vključno z Ruplom) z delom nadaljevala, deklaracija pa je v šesti verziji 29. maja naza-

³⁴ Nekaj elementov za analizo javne seje predsedstva ZSMS, delovno gradivo služb P SRS, APRS.

³⁵ Dejavnosti slovenske politike in organov za notranje zadeve v zvezi z mitingom resnice je popisal Anton Bukovnik v tipkopisu knjige z naslovom *Sever* (Združenje Sever, november 1999). Tipkopis obsega tudi dokumente ter intervjuje z nekaterimi najpomembnejšimi udeleženci (vključno s tedanjim sekretarjem za notranje zadeve Tomažem Ertlom). Knjiga v času, ko to pišem, še ni izšla.

dnje dobila naslov Temeljna listina Slovenije 1989 in je bila sprejeta 22. junija.³⁶ Na zahteve socialističnih sindikatov je še omenjala samoupravni socializem, zveza komunistov si je prizadevala, da bi v besedilo prišel pojem “*vladavina dela*” in zagovarjala stališče, da se suverenosti ne da graditi samo na slovenskem narodu, ampak na vseh državljanih Slovenije.³⁷ Zaradi številnih usklajevanj in kompromisov je bila Temeljna listina manj radikalna od Majniške deklaracije, rešitev je iskala v okviru jugoslovanske federacije, zaradi česar je bila v tedanjem pregretem političnem ozračju bistveno manj odmevna kot majniška deklaracija. Temeljne listine ni podpisala ZSMS, prav tako ne Komisija za pravičnost in mir pri Slovenski pokrajinski škofovski konferenci, od drugih družbenopolitičnih organizacij pa je podpis odrekla tudi Zveza borcev, medtem ko so jo ZKS, SZDL in sindikati podpisali, prav tako pa nekatere alternativne skupine (npr. Debatni klub 88) in vrsta drugih organizacij in društev (npr. Društvo 2000 iz katerega je izšlo krščansko – socialno gibanje). Tekmovanje med privrženci ene in druge listine se je izrazilo skozi podpisovanje. Tu je bila sicer oblastna stran močnejša: SZDL naj bi z dobro organizirano akcijo za Temeljno listino uspelo zbrati kar 420 000 podpisov (Majniško deklaracija naj bi podpisalo nekaj čez 100 000 ljudi), vendar se je akcija SZDL čez poletje postopoma razvodenela. Opozicija je v naslednjih mesecih Temeljni listini očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega, kot je zapisal Tine Hribar “*že zdaj (decembra 1989, op.p.) postaja močna ovira slovenskega političnega osamosvajanja.*”³⁸

Zgodovinske preizkušnje Temeljna listina v primerjavi z bolj radikalno Majniško deklaracijo ni zdržala. Kljub kritičnim ocenam pa je upravičila svojo funkcijo. Vzpostavila je preglednost političnih opcij znotraj oblastnih struktur (t.i. družbenopolitičnih organizacij) in v odnosu do opozicije. Na tej osnovi so se pogledi opozicije in oblasti v nekaterih pomembnih točkah začeli približevati.

Amandmaji na slovensko ustavo

Podobna razhajanja med opozicijo in oblastjo, kot so bila pri razpravi o deklaraciji, so se kazala tudi pri ustavnih vprašanjih. Pravniki na oblastni strani so ugotavljali, da sociološko-pisateljski predlog ustave zahteva ukinitve družbene lastnine in družbenega samoupravljanja, zamenjavo načela enotnosti oblasti z načelom delitve oblasti, delegatstva s predstavništvom, delegatskega skupščinskega sistema s predsedniško-parlamentarnim, v federativnih odnosih pa uvedbo konfederacije kot pogodbene skupnosti in vzpostavitev Republike Slovenije kot subjekta mednarodnega prava. Vendar je vztrajno prizadevanje opozicije po uveljavitvi svojih predlogov že obrodila sadove, v predlogu so zaznavali tudi sprejemljive formulacije in odlike: kratkost in jasnost izražanja v nasprotju z ekstenzivno veljavno ustavo, vgrajevanje sodobnih pridobitev meščanske demokracije, ki jih je mogoče upoštevati kot splošno civilizacijsko pridobitev.³⁹

³⁶ Zapis s 7. sestanka koordinacijskega odbora organizatorjev zbora v Cankarjevem domu z dne 16. maja 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1, 012.

³⁷ Razne pripombe in dopisi v zvezi s Temeljno listino, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL) AS 573, tehnična enota 1,012.

³⁸ Tine Hribar, Odločitev za samostojnost, Mladina, Ljubljana 29. 12. 1989 (objavljeno tudi v Slovenci kot nacija, Enotnost, Ljubljana 1994).

³⁹ Ciril Ribičič, Poskus prve ocene gradiva za slovensko ustavo Društva slovenskih pisateljev (Časopis za kritiko znanosti, april 1988) ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost.

Podučena z izkušnjo zveznih amandmajev leta 1988 in pod vplivom spremembe srbske ustave, ki so jo mimo zvezne ustave spremenili v Srbiji 4. februarja 1989, ko so odvzeli pokrajinske pristojnosti Kosovu in Vojvodini (s tem je bilo ustavnega reda v Jugoslaviji tudi formalno konec), je slovenska oblast pripravila amandmaje na slovensko ustavo. Ti so v javno razpravo prišli med aprilom in junijem 1989 (skupščinska ustavna komisija je večino amandmajev sprejela v prvi polovici septembra). Na delo skupščinske ustavne komisije je posredno ali neposredno precej vplival *Zbor za ustavo*, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje, njihov sprejem so hoteli na vsak način preprečiti, znova so se pojavile grožnje z uvedbo izrednega stanja. Zvezni časopis *Borba* je delovno gradivo amandmajev v posebni prilogi objavil 7. avgusta in nanje se je nato v Jugoslaviji vsul plaz kritik, P CK ZKJ je na seji 4. septembra sprejelo sklep, da na eni od prihodnjih sej razpravlja o amandmajih na slovensko ustavo, njegova strokovna služba pa je pripravila analizo, v kateri je dokazovala, da so amandmaji v nasprotju z ustavo SFRJ in da pomenijo uvajanje asimetrične federacije oz. konfederacije. Rešitev problema so videli v političnem pritisku, ker jugoslovanski ustavni sistem nima *“dovolj učinkovitega ustavno-pravnega mehanizma za odpravljanje nasprotij med republiško in zvezno ustavo...je reševanje takih problemov očitno prepuščeno političnim mehanizmom in političnim sredstvom, kar je rešitev, ki pripada partijski državi.. vendar je v tem trenutku nujno treba ravnati po veljavnih normah našega sistema...”*⁴⁰ Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve in amandmaji o ekonomski suverenosti in pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije. Slovenski vsebinski argumenti in sklicevanje na to, da je Srbija že februarja spremenila jugoslovanski ustavni red in takrat zahtevala, da se druge republike ne vmešavajo v njene “notranje” zadeve, niso zalegle.⁴¹ Proti amandmajem so se izrekli vsi federalni organi. Predsednik P SFRJ dr. Janez Drnovšek, ki je enako kot drugi slovenski politiki ocenjeval, da predsedstvo ni pristojno za strokovno razsojanje o ustavi (dosegel pa je le to, da naj bi P SFRJ na enak način kot slovenske preučilo tudi spremembe ustave drugih republik) je z zavlačevanjem dosegel, da je P SFRJ o njih razpravljalo šele 15. septembra. Strokovna služba predsedstva je pripravila gradivo s podobno vsebino kot zvezne partijske strokovne službe. Sestanki pred sejo P SFRJ in po njej s slovenskim vodstvom (14. in 21. septembra)⁴² niso prinesli učinka. 25. septembra je sprejem amandmajev obsodil Svet za varstvo ustavne ureditve (ki je bil v bistvu delovni organ predsedstva). Istega dne se je še enkrat sestalo P SFRJ (brez Drnovška, ki je bil v ZDA) in sprejelo pismo z opozorili na negativne posledice sprejetja amandmajev za varnost, enotnost in obrambo države in s predlogom, naj skupščina sprejem amandmajev odloži.⁴³ P SFRJ je od zveznega ustavnega sodišča tudi zahtevalo, naj zavzame vnaprejšnje stališče, kar je bilo v nasprotju z zvezno ustavo (ustavno sodišče je lahko opozarjalo na neskladnost republiških ustav z zvezno po sprejetju, ni pa imelo moči, da jih razveljavi).⁴⁴

⁴⁰ Osvrt na idejno-političke aspekte predloga amandmana na ustav SR Slovenije ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), 95. seja P CK ZKS.

⁴¹ Uvod Cirila Ribičiča na 95. seji P CK ZKS, 18. 9. 1989 ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seja P CK ZKS.

⁴² Zabeležka o razgovoru v Predsedstvu SFR Jugoslavije, 14. 9. 1989, zabeležil Andrej Marinc, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), fond predsednikova dejavnost (škafila 20).

⁴³ Pismo predsedstva SFRJ Skupščini SR Slovenije in Predsedstvu SR Slovenije, 25. 9. 1989, APRS.

⁴⁴ O dejavnosti P SFRJ v zvezi z ustavnimi amandmaji glej tudi: Borisav Jović, *Zadnji dnevi SFRJ*, odlomki iz dnevnika, Slovenska knjiga, Ljubljana 1996, str. 47–58 in dr. Janez Drnovšek, *Moja resnica*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1996, str. 97–108.

Vse slovenske družbenopolitične organizacije in vsi vidnejši politiki so amandmaje javno podprli, enotno pripravljenost, da jih branijo pa je predsednik SZDL Jože Smole izrazil z besedami *“niti za milimeter ne bomo odstopili.”*⁴⁵ Najhujši pritisk je bil na ZKS. Predsedstvo CK ZKJ je najprej po burni dvodnevni seji kljub nasprotovanju slovenskih predstavnikov sprejelo oceno, da so predlagani amandmaji k slovenski ustavi v nasprotju z določbami ustave SFRJ (zlasti se jim je zdel sporen člen, da brez soglasja republiške skupščine v SR Sloveniji ni mogoče uvesti izrednih ukrepov).⁴⁶ Za 25. septembra je ponovno sklicalo sejo, ki pa se je Kučan ni udeležil, ker je o ustavnih amandmajih isti dan razpravljalo slovensko P CK ZKS. Na seji P CK ZKJ so kljub nasprotovanju Borisa Muževiča in Štefana Korošca sprejeli sklep, da se mora CK ZKS zavezati, da bo dosegel odložitev razprave o amandmajih v slovenski skupščini, predsednik črnogorske zveze komunistov pa je celo odkrito zapisal, da sta ustvarjena dva pravna sistema in da v takem primeru pač odloča sila.⁴⁷ Sprejet je bil sklep, da bo naslednji dan, 26. septembra o amandmajih na slovensko ustavo razpravljala CK ZKJ. Glavni sklep razprave naj bi bil, kot so hitro ugotovili v vodstvu ZKS, *“da se sprejme stališče, ki bi slovenski centralni komite zavezovalo, da doseže odložitev sprejemanja amandmajev k slovenski ustavi.”*⁴⁸ Za isti dan je bila prav tako sklicana seja zveznega zbora skupščine SFRJ (ki je sprejem – ob obstrukciji slovenskih delegatov – prav tako obsodil, vendar je bila seja dva dni kasneje, 28. septembra). Napovedani so bili prihodi vlakov s protestniki iz Vojvodine in drugih krajev. *“Ključni dan histerije je jutri (26. 9. op. B.R.), ko je v Beogradu pripravljen scenarij od jutra do večera”*, je ugotovil predsednik P SRS Janez Stanovnik.⁴⁹ Slovensko partijsko vodstvo se je zavarovalo tako, da je na isti dan dopoldne (26. septembra) sklicalo izredno sejo CK ZKS, na njej dobilo potrditev za svoja stališča in z argumentom, da sklepov CK ZKS ne morejo spremeniti, tudi če bi želeli, vzdržalo popoldansko in celonočno, po televiziji neposredno prenašano sejo CK ZKJ. Slovenska stališča so podprli le hrvaški člani CK ZKJ.

27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini sprejeti, na svečano razglasitev pa je neposredno iz ZDA, kjer je bil na obisku, prišel tudi predsednik P SFRJ Janez Drnovšek, ki je s tem preprečil nadaljnje Jovičeve manipulacije.

Sprejeti amandmaji so ustavno omogočali prehod iz socialističnega v tržno gospodarstvo in iz enopartijskega sistema v večstrankarsko demokracijo (črtano je bilo tudi določilo o vodilni vlogi zveze komunistov), hkrati pa si je Slovenija v odnosu do federacije vzela tudi več pristojnosti (zlasti na gospodarskem področju), kot jih je določala zvezna ustava. Nekateri amandmaji so bili tudi posledica izkušenj z armadnimi pritiski in s procesom proti četverici (npr. določilo, da akti, ki so v nasprotju z določbami o ustavni pravici jezikov narodov in narodnosti na področju SR Slovenije niso veljavni ali da izredno stanje lahko razglasi samo skupščina SRS). Sprejemanje amandmajev se je nato nadaljevalo marca 1990, ko je bil iz imena črtano določilo *“socialistična.”* Septembrski amandmaji so tudi začeli spreminjati stare državne simbole in vzpostavljati nove, saj je bila za slovensko himno proglašena Prešernova Zdravljica (druga dva simbola, zastava in grb sta bila z velikimi

⁴⁵ Dnevnik, 16. septembra 1989.

⁴⁶ Zabeležka razgovora članov P in izvršnih sekretarjev dne 21. 6. 1989, ARS, fond dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS).

⁴⁷ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

⁴⁸ Zapisnik 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

⁴⁹ Magnetogram 96. seje P CK ZKS, 25. 9. 1989, ARS, dislocirana enota I (Arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

težavami sprejeta šele tik pred razglasitvijo osamosvojitve). Kljub dobljeni bitki za amandmaje k slovenski ustavi, pa se je slovensko vodstvo – tudi na osnovi informacij Službe državne varnosti – zelo dobro zavedalo, da se igra dokončno začenja plesti okrog vprašanja politične (in tudi siceršnje) eksistence in da bo v njej eno najodločilnejših vlog skušala odigrati JLA: *“Upoštevajoč ustavnopravno dejstvo, da je JLA opredeljena kot struktura, ki je tesno povezana z zvezo komunistov, ni moč pričakovati, da bo sama sebi dopustila tako imenovani sestop partije z oblasti, in še manj, da bi pristala na tak politični pluralizem, ki se utemljuje na političnih strankah. Močnejše izražanje takih teženj je lahko povod za še hujše pritiske na Slovenijo in njeno politično vodstvo, ki verjetno ne bodo samo verbalnega značaja.”*⁵⁰ Armadno vodstvo zaradi sprejetja amandmajev k slovenski ustavi kljub dogovorom s srbskimi predstavniki v zveznem vodstvu (zlasti dr. Borisavom Jovičem v predsedstvu) ni upalo uvesti izrednih razmer in obračunati s procesom demokratizacije v Slovenije. Zvezni sekretar za obrambo Veljko Kadrijević se je izgovarjal, da za to ni bilo pravne podlage, v resnici pa je verjetno šlo za notranjo razpetost med srbstvom in jugoslovanstvom pri vodilnih generalih. Seveda pa misel na ureditev razmer s silo ni bila opuščena. Sprejem amandmajev je bil le eden od možnih povodov, ki sta jih armadni in srbski vrh preigravala v dveh letih, od procesa proti četverici poleti 1988 do razglasitve neodvisnosti junija 1991.

Neuspela okrogla miza

Dialog med opozicijo in oblastjo se je potem, ko sta ločeno predstavili svoje poglede skozi Majniško deklaracijo in Temeljno listino, obnovil septembra 1989. Koordinacijski odbor zbora v Cankarjevem domu se je preimenoval v Okroglo mizo političnih subjektov na Slovenskem (običajno imenovano Smoletova okrogla miza). Sklep o tem je bil sprejet na 9. (zadnjem) sestanku Koordinacijskega odbora 11. septembra 1989.⁵¹ Okrogla miza pa je bila ustanovljena na sestanku 22. in 23. septembra (takrat je bil sprejet tudi začasni poslovnik), dan pred tem pa je njeno ustanovitev potrdilo predsedstvo RK SZDL.⁵² Namen okrogle mize je bil, naj bi se dogovorili za izvedbo večstrankarskih volitev, morda pa tudi – po poljskem vzoru – že vnaprej razdelili določeno število mest v parlamentu med opozicijo in oblastjo. Nekatere skupine, ki so prej delovale v koordinaciji na Okrogli mizi niso sodelovale, ker so menile, da njihova dejavnost ni združljiva s političnim delovanjem (PEN klub, Komisija za pravičnost in mir, Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin pri RK SZDL, Sekcija za kulturo miru pri ŠKUC). Druga seja Okrogle mize je bila 5. oktobra, sestanek pa je potekal v treh nadaljevanjih. Na zadnjem, 24. oktobra, je Okrogla miza razpadla, čeprav je SZDL sestanke z nekaterimi organizacijami v ožji sestavi nadaljevala še v novembru, vendar brez večjih političnih učinkov. Okrogla miza je razpravljala predvsem o amandmajih k slovenski ustavi, ki naj bi jih oblikovali skupaj, o volilni zakonodaji in zakonu o političnem združevanju. Že na začetku je bilo veliko natezanj o poslovniku, vprašanju, kdo na okrogli mizi sploh lahko sodeluje ipd., kasneje pa predvsem okrog volilne zakonodaje. Opozicija – njena stališča je največkrat predstavil dr. Jože Pučnik – je bila

⁵⁰ Ocena družbenopolitičnih, varnostnih in ekonomsko-socialnih razmer, ki so nastale po sprejetju amandmajev k ustavi Socialistične republike Slovenije, 71. seja P SRS, 6. oktober 1989, APRS.

⁵¹ Zapis 9.sestanka Koordinacije organizatorjev zbora v Cankarjevem domu, 11. septembra 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), AS 537, tehnična enota 1, 012.

⁵² Magnetogramski zapis 31. seje predsedstva republiške konference SZDL Slovenije, ki je bila 21. septembra 1989, ARS, dislocirana enota II (fond SZDL), seja P RK SZDL.

prepričana, da jo hočejo oblasti s pomočjo okrogle mize izigravati, zato je del opozicije svoje poglede na volitve strnil v izjavi "Kakšne volitve hočemo",⁵³ dvom v dobronamernost oblasti pa so izrazil v besedilu "Zakaj na taki okrogli mizi ne želimo več sodelovati".

Nastanek Demosa, oblikovanje predvolilnega političnega prostora

Štirinajst dni po razpadu Okrogle mize, ki so jo zapustile SDZ, SDZS, Krščansko-socialna zveza in Kmečka zveza, so se kmečka, socialdemokratska, in demokratska zveza, kasneje pa tudi novoustanovljeni krščanski demokrati začeli pogajati o ustanovitvi skupne predvolilne koalicije. Ta je bila po dolgotrajnih pogajanjih ustanovljena 27. novembra 1989, naprej po sistemu "tri plus ena" (slovenski demokrati, socialdemokratska zveza in krščanski demokrati), medtem ko je Kmečka zveza podpirala skupni program, na volitvah pa je nameravala nastopiti s samostojno listo. Demos (demokratska opozicija), kot se je koalicija poimenovala, je prvič javno nastopil 10. decembra 1989. 8. januarja 1990 so se mu pridružili še Zeleni Slovenije, pa tudi Kmečka zveza (ki je sicer nihala med Demosom in ZSMS) se je vključila kot polnopravna članica. Še pred volitvami sta v Demos vstopili tudi dve manjši stranki: Liberalna stranka (zastopala je predvsem obrtnike) in Sivi panterji (upokojska stranka). Koalicijo je vodilo predsedstvo, ki sta ga sestavljala po dva člana vsake stranke, predsednik pa je postal dr. Jože Pučnik. Osnovni točki Demosovega volilnega programa sta bili suverena Slovenija in parlamentarna demokracija, precejšen del volilne strategije pa je temeljil na protikomunizmu.

27. decembra 1989 sta zakon o združevanju in volilni zakon uzakonila pravico do političnega združevanja (nastanek zvez – predhodnic političnih strank po stari zakonodaji je bil mogoč zato, ker je zakonodajna komisija skupščine dala tolmačenje, da je nastanek zvez dopusten). Novi volilni zakon je bil rezultat političnih kompromisov, doseženih v skupščini potem, ko je okrogla miza propadla. Bil je prilagojen obstoječi skupščinski strukturi in je zato predstavljal kombinacijo večinskega (zbor združenega dela, zbor občin) in proporcionalnega sistema (družbenopolitični zbor).⁵⁴

V začetku leta 1990 se je slovenski predvolilni prostor dokončno oblikoval. Nekdanje zveze so se preoblikovale v klasične politične stranke, prav tako pa nekdanje družbenopolitične organizacije. Zveza socialistične mladine se je preimenovala v Liberalno demokratsko stranko 10. novembra 1989. Zveza komunistov je staremu imenu dodala novo – Stranka demokratske prenovne februarja 1990. Socialistična zveza se je v Socialistično stranko preimenovala marca 1990. Zveza borcev je ostala nestrankarska organizacija, potihem pa je podpirala predvsem komuniste. Nekdanji socialistični sindikati, ki so prav tako imeli status družbenopolitične organizacije so se pod pritiskom konkurenčnih sindikalnih organizacij začeli ukvarjati predvsem s sindikalnimi vprašanji.

⁵³ Kakšne volitve hočemo, proglas, ki so ga izdali: Društvo slovenskih pisateljev, Klub 89, Odbor za varstvo človekovih pravic, Sekcija za kulturo miru, Slovenska demokratska zveza, Slovenska kmečka zveza in Zveza slovenske kmečke mladine, Slovensko krščansko socialno gibanje, Socialdemokratska zveza Slovenije, Zeleni Slovenije in Zveza socialistične mladine Slovenije. Proglas je brez datuma, v javnost je prišel v prvi polovici septembra 1989.

⁵⁴ Uradni list SRS št. 42, 29. december 1989.

Zveza komunistov Slovenije – ustvariti “novo v starem”

“V slovesno okrašeni veliki dvorani Cankarjevega doma v Ljubljani se je v četrtek, 17. aprila 1986, ob intoniranju *Internacionale*, zapel jo je Partizanski pevski zbor, začel 10. kongres Zveze komunistov Slovenije.” S temi besedami se začenja več kot 1100 strani debela knjiga o kongresu, ki je iz komunistične Pandorine skrinjice spustil duh reforme.⁵⁵ Ne prvič v povojni zgodovini – a za razliko od prejšnjih poskusov – poslednjič. Verjetno so se le redki delegati zavedali, da je to zadnji klasični kongres komunistične stranke, na katerem so še poudarjali njeno vodilno vlogo v družbi ter prisegali na revolucionarne tradicije. Reformne besede so bile še močno prikrite s staro retoriko. Šele na konferenci dve leti kasneje, leta 1988, se je Zveza komunistov Slovenije s tezo o brezstrankarskem pluralizmu, ki ji je sledilo “*sestopanje z oblasti*”, začela sramežljivo odrekati partijskemu monopolu. Predčasni, 11. kongres decembra 1989 je stranko usmeril v socialdemokratske vode in dal mandat delegatom, da na 14. kongresu ZKJ tudi za ceno dokončnega razhoda branijo slovenske reformne dosežke, konferenca februarja 1991 pa je tedaj že pod vodstvom dr. Cirila Ribičiča tudi formalno podprla osamosvojitve stranke.

Milana Kučana je k odločitvi, da na kongresu prevzame vodenje stranke, po poprejšnjem dogovoru vodilne politične strukture nagovoril Andrej Marinc. Marinc je pripadal generaciji politikov, ki je po navodilih Kardelja in starejše generacije operativno izvedla obračun z s partijskim “liberalizmom” v sedemdesetih letih in se nato politično utrdila. Marinc je za Kavčičem prevzel vodenje slovenskega izvršnega sveta, kasneje pa za Popitom v letih 1982–1986 predsednikovanje Zvezi komunistov Slovenije (po predvidenih kadrovskih kombinacijah vodstva naj bi za Popitom prevzel tudi funkcijo predsednika P SRS, vendar je to s kritikami na njegov račun preprečil tisk, zlasti Mladina). V Marinčevem času je bila ZKS navzven zelo aktivna, organizirala je na desetine raznih sestankov, posvetov in konferenc o posameznih segmentih družbenega življenja (znanost, šolstvo, ekonomija itd.), izvršni sekretarji in člani predsedstva pa so bili praktično vsakodnevno na terenu. V resnici so se stvari vrtele v začaranem krogu. Njegova ekipa preboja že zaradi zgodovinske obremenjenosti ne bi mogla narediti, tudi če bi ga želela. Vendar je Marinc čutil, da je proces reform neizogiben in da je treba poiskati ljudi, ki bodo po eni strani sprejemljivi za staro vodstvo, po drugi pa bodo znali vzpostaviti stik s prihajajočo novo, drugače razmišljajočo partijsko inteligenco (zbrano zlasti v raznih sekcijah Marksističnega centra) in uporniško politično generacijo najmlajšega rodu, ki se je oblikovala v vodstvu ZSMS (o možnosti, da bi vodilna mesta prevzeli ljudje izven tedanjih obstoječih političnih struktur, tedaj še ni nihče razmišljal). V Marinčevem obdobju so bila že opazna nekatera pomembna znamenja odjuge, zlasti kar zadeva omejevanje vloge represije v družbi, odnos do preteklosti (npr. opredelitev odnosa do dachauskih procesov in začetek njihovega znanstvenega raziskovanja), pa tudi mehkejši odnos do medijev, kjer je bila dopuščena večja svoboda kritike (tako se je npr. izvršni sekretar P CK ZKS za informiranje z mladinskim vodstvom skoraj vsak teden sproti “*po-gajal*”, kaj sme in kaj ne sme biti objavljeno v Mladini, izhajala je Nova revija ipd.). Več je bilo tudi znotrajpartijske demokracije.

Kučan je bil sprejemljiv za obe strani: ni bil politična neznanka, imel je podporo pri nekaterih vplivnih politikih starejše generacije, ki so se zavedali, da se niso več zmožni soočiti s spremenjenimi razmerami v Jugoslaviji in izzivi nastajajoče civilne družbe v Sloveniji, bil pa je tudi dovolj mlad in dovolj liberalno usmerjen, da so ga sprejemale genera-

⁵⁵ 10. kongres ZKS, Komunist, Ljubljana 1987.

cije, ki so v politiko šele vstopale. Bil je pripravljen ustvarjati “*novo v starem*” kot se je nekoč sam izrazil. Izhajal je iz prepričanja, da je treba predvsem reformirati zvezo komunistov (in skozi njo družbo), pri tem pa upoštevati tudi ideje, ki nastajajo izven partije.

Vpliv ZK je sredi osemdesetih let začel naglo pešati, organizacija se je številčno začela usipati. Za to je bilo več vzrokov. Z demokratizacijo družbe je članstvo postajalo vse manj pomembno, vodilne položaje v družbi je bilo (razen v politiki in še na nekaterih področjih) moč doseči tudi brez partijske knjižice. Izstop tudi ni imel nikakršnih posledic, kar je zlasti vplivalo na velik del pasivnega in za politiko nezainteresiranega članstva. Nemoč pri iskanju odgovorov na gospodarsko in politično krizo je spodjedala ugled do tedaj vodilne politične organizacije. Politična moč po koncu Popitovega mandata ni bila več skoncentrirana v vodstvu ZK (čeprav je njen predsednik ostajal največja avtoriteta), pač pa se je vedno bolj porazdeljevala med partijsko in republiško predsedstvo, SZDL in skupščino (Kučan v začetku svojega mandata nekaj časa niti ni hotel sklicevati t.i. republiškega aktiva oz. koordinacije vodilnih politikov v Sloveniji, to prakso je obnovil predvsem zaradi potrebe po enotnem nastopanju vodstva v odnosu do federacije in do nastajajoče opozicije doma). Na osip članstva je vplivala tudi reforma, ki je povzročila več izstopov kot vstopov (ti so bili zanemarljivi), pa tudi možnosti političnega angažiranja izven zveze komunistov, v raznih organizacijah civilne družbe in nato nastajajočih zvezah. Enega najhujših udarcev je reformno vodstvo doživelo jeseni 1988, ko je zvezo komunistov zaradi procesa proti četverici zapustilo več kot sedemdeset vidnih levih intelektualcev, ki so bili zlasti dejavni v sekcijah Marksističnega centra hkrati pa so nekateri od njih pisali za Mladino in druge časopise in sodelovali v civilnem gibanju in na ta način veliko prispevali k širjenju pluralizma in zблиževanju opozicije in oblasti. Hkrati so se v tem letu pojavljale zahteve po novih oblikah organiziranja, v katere bi bili vključeni tudi nekomunisti. Iz skupine komunistov, ki se je organizirala maja 1988 in od zvezne partijske konference zahtevala odgovore v zvezi z nevarnostjo vojaškega udara je v začetku junija nastal aktiv Komunistov za demokracijo. Aktiv, ki ga je vodil Jože Vogrinc, je ohranjal stike s slovensko ZKS, ni pa več hotel biti član jugoslovanske zveze komunistov in spoštovati načela demokratičnega centralizma.⁵⁶ Aktiv je tudi vstopil v Odbor za varstvo človekovih pravic in v njegovem imenu 8. junija govoril s Kučanom. Odhod “*partijske intelektualne elite*” je bil dokončen, vodstvo pa je ugotavljalo, da s potencialom, kakršnega ima, več kot v programskem smislu artikulirati prenovu ZK in družbe (kar je že storila) ne zmore storiti. Hkrati pa je Kučan upal, da bodo “*ob reki družbene prenove*” tisti, ki so odšli na drugi breg vsaj hodili v isti smeri kot ZK in bo z njimi mogoče vzpostaviti mostove.⁵⁷

Na drugi strani je bilo vodstvo pod pritiskom starejših komunistov, ki so pristajali kvečjemu na nestranski pluralizem (pa še to ne vsi), v dopuščanju ustanavljanja t.i. zvez (predhodnic strank) pa videli opuščanje revolucionarnih načel, čeprav, kot je to izrazil France Popit, v ZK niso hoteli igrati vloge “*zdravih sil*.” Za starejšo generacijo sta bila nepojmljivi idejna zmeda in položaj, v katerem se je konec osemdesetih let znašla zveza komunistov in ki jo je Vlado Miheljak ironično opisal z besedami: *Čisto na koncu, preden smo sneli slike gospoda, ki je živel najprej na veliki, kasneje pa (ne prav dolgo) na eni nogi, smo bili vsi vse. Vsi oblastniki in vsi oporečniki. Marksistični center ZKS je, denimo, vsaj na štirinajst dni, če že ne vsak teden, organiziral kakšno okroglo mizo ali problemsko konferenco, na katero smo bili vsi vabljeni, da smo udrihali čez partijo in čez enoumje. Partiji so vse*

⁵⁶ Komunisti in nekomunisti za demokracijo (proglas), 8. junij 1988 in Razgovor v predsedstvu CK ZKS 13. junija 1988, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁵⁷ Razgovor članov predsedstva in izvršnih sekretarjev P CK ZKS 7. novembra ob 13 uri, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

*skupaj ne samo stoično prenašali, ampak so v kritiki in samokritiki celo prednjačili. In povrh so nas še nagradili s pol dnevnice, kavo s smetano in gostim sokom.”*⁵⁸

Skupina starejših komunistov se je februarja 1989 sestala s Kučanom. Del jih je Kučana branil, del pa mu je očital, da je samo v enem letu ZKS zapustilo 9000 članov (vseh je bilo tedaj še 106 000, op. B. R., na novo sprejetih pa le 316), v zadnjih letih pa kar 1400 borcev, da bo prihodnost Slovenije – ob politiki, kakršno ima ZKS in če se bo Jugoslavija “razcepila” – “klerikalno nacionalistična”. Revolucionarna generacija je nasprotovala uvedbi večstrankarskega sistema, v tem je videla izničenje vsega, za kar so se borili. Ignac Voljč je to izrazil z besedami: “Četudi bo moja srajca malo umazana, obrnil je nikoli ne bom.”⁵⁹ V sestopanju z oblasti v razmerah nastajajočega večstrankarskega sistema niso videli smisla. Bilo je tudi nekaj emotivnih besed v smislu, da “bomo spet vzeli puške v roke”... “če si kdo domišlja, da bo sedaj likvidiral partijo in nas hotel spraviti v podzemlje”, Popit pa je jasno povedal, da se oblast samo od “pridiganja” ne drži skupaj, pač pa mora imeti partija kontrolo nad sodišči, sekretariatom za notranje zadeve in vojsko. Kučan se je branil z besedami, naj razmislijo, kaj se je v dvanajstih letih v glavah ljudi zgodilo, da jih beseda komunizem tako razdraži, in da jim to ni zabila v glavo sedanja vodilna generacija.⁶⁰ Čeprav starejša generacija Kučana ni hotela minirati – kar so tudi jasno povedali – so razlike postajale prevelike, da bi jih nekateri še lahko prenesli. Popit je svoja stališča Kučanu še nekajkrat izrazil po telefonu, prenašali so jih tudi drugi tovariši iz njegove generacije, nato pa je napisal pismo z odstopno izjavo v katerem je “*via facti*” (kot je bil njegov najpriljubljenejši izraz) dokazoval, da Kučan in njegova ekipa prenovo izvajata v nasprotju z razpoloženjem in usmeritvami članstva in da se “*posamezni, najdogovornejši člani predsedstva CK ZKS...dogovarjajo, pod “zaščitno znamko” graditve akcijske enotnosti v pogojih političnega pluralizma, s posamezniki in skupinami iz vodstev novoosnovanih političnih skupin in organizacij.*”⁶¹ CK je obtožil, da ne dopušča frakcij, ker ni sprejel predloga za prenovo, ki ga je pripravil dr. Vojan Rus (Rusov predlog je bil sicer objavljen v Komunistu, o njem pa je obširno razpravljajal tudi CK, vendar ga ni sprejel), in da je vodstvo “*demontiralo*” gospodarski in politični sistem.

V takih razmerah je vodstvo prvo polovico leta 1989 javno še vztrajalo pri nestranskar-skem pluralizmu, čeprav mu je bilo že konec leta 1988, ko je prišlo do iniciative za ustanovitev socialdemokratske zveze jasno, da so, kot je rekel dr. Lev Kreft “*odprte vse variante političnega pluralizma, tudi večstrankarskega.*”⁶² Razprava o političnem pluralizmu, ki se je – v okviru razprave o prenovi ZK odvijala skozi politične organizacije od 10. kongresa dalje – je poleti 1989 pokazala, da le del članstva (verjetno manjšinski) še sprejema idejo o nestranskar-skem pluralizmu, ki jo je do tedaj zagovarjalo vodstvo,⁶³ del zlasti starejšega

⁵⁸ Vlado Mihelj, Slovenci padajo v nebo, ZPS, Ljubljana 1995, str. 15.

⁵⁹ Stenografske beležke s sestanka predsednika predsedstva CK ZK Slovenije Milana Kučana in starejših članov ZKS, održanega 28. februarja 1989 ob 11. uri v prostorih CK ZK Slovenije, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶⁰ Vse prav tam.

⁶¹ France Popit Centralnemu komiteju zveze komunistov Slovenije, Portorož, 15. avgust 1989, 94. seja P CK ZKS 28.8. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶² Magnetogram zaprtega dela razgovora dne 9. decembra 1988 po končani 74. razširjeni seji P CK ZKS – iniciativa o ustanovitvi socialdemokratske zveze, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS)

⁶³ Januarja 1989 je P CK ZKS še zagovarjalo tezo, da je vizija ZKS razvoj nestranskar-skega pluralizma, v katerem bo SZDL politični parlament, “prostor za demokratično izražanje, soočanje in tekmovanje pobud in programov in kontrolo njihovih izvajalcev”, temelj družbene ureditve pa naj bi bila socializem in samoupravljanje. SZDL naj bi preoblikovali skupaj z nastajajočimi zvezami. Iz klasičnega parlamentarnega sistema pa naj bi prevzeli konkurenco projektov in programov ter uveljavljanje politične odgovornosti njihovih nosilcev in realizatorjev (Stališča P CK ZKS o političnem pluralizmu, predlog, ki so ga napisali Peter Bekeš, dr. Ciril Ribičič in dr. Lojze Ude, 16. 1. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seje P CK ZKS.

članstva je ne sprejema, ker rešitev vidi v stari (enostrankarski) ureditvi, del pa je ne sprejema zaradi nastale realnosti, saj so v zadnji fazi razprave (spomladi in poleti 1989) že obstajale politične zveze. Posledica takega stanja je bila, da so v najožjem vodstvu ZKS ugotavljali, da se mora ZK organizirati kot moderna stranka in se pripraviti na strankarsko tekmo, hkrati pa so tiho opuščanje ideje o nestrankarskem pluralizmu pred članstvom opravičevali s tem, da so se razmere spremenile, da se je slovenska družba pluralizirala, da je za prehod v demokratično ureditev potrebna legitimna oblast, ki bo temeljila na *“časovno omejeni, legitimni, deljeni in demokratično kontrolirani strukturi oblastnih ustanov”*... zaradi česar *“bo treba političnim subjektom omogočiti “,da se sami odločijo, kakšen tip politične organizacije bodo (gibanje, zveza, stranka, ipd.)”*⁶⁴

Samozavest se je vodstvu ZKS dvignila v drugi polovici leta 1989, ko se je zaradi dosledne obrambe republiške samostojnosti (sprejetje ustavnih amandmajev, preprečeni miting resnice) njegova priljubljenost prvič po dolgem času močno dvignila. V pripravah na 11. kongres je najmlajša generacija, ki se je – v pomanjkanju vplivnejših imen – v politične organe postopoma selila iz strokovnih služb – (Borut Pahor, Milan Balažič, Mirjana Križman, Miloš Čirić, Mitja Žagar in še nekateri) pripravila moderen program, v katerem se je zavzemala za asimetrično federacijo, spoštovanje državljanskih pravic, večstrankarstvo z močno civilno družbo in delitev zakonodajne, sodne in izvršne oblasti ter za *“socializem po meri človeka”*⁶⁵ Nastali pa so dvomi v zvezi z imenom (ali se preimenuje ali ne), saj je del vodstva (vključno s Kučanom) menil, da je ZKS v zadnjih letih pokazala dovolj verodostojnosti, da se ji ni treba sramovati imena in ga spreminjati. Glavni problem pa je bilo vprašanje, ali se združiti s SZDL oz. pred volitvami ustvariti skupni levi blok ali ne. Vodstvo SZDL je bilo proti združevanju, izhajajoč iz prepričanja, da je SZDL najmočnejša sredinska organizacija in bo z lahkoto dobila večino na volitvah, saj bo predstavljala najboljšo alternativo desničarskim zvezam na eni in marginalizirani komunistični ZKS (ki pa se seveda ne bi smela usmeriti preveč socialistično oz. socialdemokrasko) na drugi strani. Za takim stališčem so stali Viktor Žakelj, ter še nekateri szdljevski politiki srednje in mlajše generacije, podpiral pa jo je tudi Jože Smole, ki je imel velike politične ambicije: *“Če se misli zveza komunistov pretvoriti v socialistično zvezo, potem je to konec socialistične zveze in zveze komunistov. Spor je, kdo bo koga pridobil, mi smo množična, sredinska frontovska organizacija. Iz te hiše, iz CK-ja, so bile tendence, da se nam onemogoči, da naredimo program socialistične zveze. Jaz ne bom sodeloval pri pogrebu socialistične zveze. Zame ni sprejemljivo, da bi se po volitvah združili...”*⁶⁶ Ta kalkulacija se je potem izkazala za zgrešeno, saj je od *“szdljevskega dežnika”* po preoblikovanju v stranko ostalo zelo malo, ZKS pa je – nasprotno – kot posamična stranka na volitvah dobila največ glasov. Razcepljenost na levi je bila tako (poleg prvenstvene želje ljudi po spremembah) eden od glavnih razlogov, da je Demos zmagal na volitvah.

Za zadnji, 14. kongres zveze komunistov Jugoslavije (20–22. januarja 1990) je ZKS pripravila predlog demokratičnih reform za celotno Jugoslavijo (zagotovitev človekovih pravic, večstrankarstvo, ukinitve verbalnega delikta in prekinitve političnih sodnih procesov, ureditev razmer na Kosovu ob upoštevanju jugoslovanske ustave, neposredne volitve,

⁶⁴ Informacija z razprave o dokumentu prenove ZK Slovenije in o stališčih predsedstva CK ZKS o političnem pluralizmu 17. 7. 1989, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), 92. seja P CK ZKS, 20. 7. 1989, razprave o političnem pluralizmu in pluralizmu v ZK.

⁶⁵ Za evropsko kakovost življenja, programski dokument za 11. kongres ZKS (osnutek, 5. verzija, 12.10.1989), ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS).

⁶⁶ Magnetogram 97. seja P CK ZKS, 16. 10. 1989, razprava Jožeta Smoleta, ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seja P CK ZKS.

reforma federacije in ZKJ kot zveza samostojnih subjektov).⁶⁷ Ker so bili vsi predlogi zavr-njeni so slovenski delegati kongres zapustili. Nekaj časa so še potekale razprave o možno-stih povezovanja moderne jugoslovanske levice (dokler je obstajala iluzija, da bo moč sprejeti novo jugoslovansko ustavo in izvesti jugoslovanske volitve), potem pa se je stranka osredotočila na slovenske predvolilne razmere. Po volitvah se je ZKS-SDP znašla v nenava-dnem položaju. Čeprav je bila posamično zmagovalna stranka, je finančno praktično bankro-tirala (inflacija ji je že sredi osemdesetih let požrla ogromno vsoto denarja, predvideno za novo stavbo), nasvetov svojih ekonomistov, naj ustanovi podjetja in si tako zagotovi stabi-lne finančne vire, vodstvo ni poslušalo. Politična šola je bila že prej zaprta, časopis Komun-ist, ki je bil konec osemdesetih let sicer malo bran a že povsem soliden časopis, v katerega so pisali celo opozicijski pisci, je prav tako propadel (nasledila ga je revija Evropa, ki pa tudi ni dolgo živela). Vsi zaposleni, vključno s funkcionarji, so morali na zavod za zaposlo-vanje (to je bila v Sloveniji na začetku devetdesetih let druga kolektivna selitev, nekaj pred tem se je to zgodilo le delavcem Iskre). Naivni demosovci, ki še niso občutili slasti oblasti, so grozili, da se poslanska mesta ne bodo profesionalizirala. V zraku je bil vonj po revanšizmu, čeprav so Demosovi voditelji zagotavljali, da do njega ne bo prišlo. Funkcionarji in zapo-sleni v strankinem aparatu so v takih razmerah mrzlično iskali zaposlitve. Dr. Ciril Ribičič, ki je v zelo nevhvaležnih razmerah za Kučanom prevzel vodenje stranke, je spoznal, da ga pravzaprav resnično veseli profesionalno in ne zgolj honorarno učiteljevanje na univerzi. Podobno je razmišljal tudi Peter Bekeš. Dr. Lev Kreft je v enem najhujših spomladanskih nalivov hitel registrirati nekdanji Marksistični center v Znanstveno in publicistično središče, katerega direktor naj bi postal. Sonja Lokar je na srednje šole pisala vloge za mesto profeso-ricе sociologije ali francoščine (si predstavljate ravnateljja, ki bi nekaj tednov po zmagi Demosa vzel v službo sekretarko P CK ZKS?). In tako dalje. Vsak se je pač skušal znajti kakor je vedel in znal. Za funkcionarje so se stvari seveda kmalu uredile. Dobili so plače in privi-legije, ki jih je izglasovala nova politična nomenklatura in o kakršnih prej niso mogli niti sanjati. Precej težje je bilo za druge zaposlene, ki so plačali ceno partijske tranzicije, tako pač, kot so "mali" ljudje nasploh nekaj kasneje plačali ceno družbene.

Demos na oblasti

Volilna kampanja za prve demokratične volitve po vojni je – kljub neizkušenosti s tovrstno dejavnostjo – potekala brez večjih incidentov. Skupščinski sistem je normativno temeljil še na ustavi iz leta 1974, deloma je bil "popravljen" s sprejetjem ustavnih amand-majev. Zato so stranke predlagale kandidate v tri zборе: družbenopolitični zbor, zbor občin in zbor združenega dela. Vsak od zborov je štel po 80 poslancev (skupaj 240). Na volitvah je Demos skupaj dobil 126 glasov, od drugih strank pa kot posamična stranka največ Stranka demokratične prenove (bivša ZKS). V parlament je skupaj prišlo deset strank, poleg njih pa še predstavniki obeh manjšin in nekaj neodvisnih kandidatov. Neposredno je bilo izvoljeno predsedstvo republike: za predsednika Milan Kučan, za člane pa dr. Matjaž Kmecl, Ivan Oman, dr. Dušan Plut in Ciril Zlobec. 17. maja je bila konstitutivna seja nove skupščine. Za predsednika je bil izvoljen dr. France Bučar. Bučar je bil v začetku leta 1988 močno napadan s strani oblasti (označevan tudi za veleizdajalca), ker se je v govoru na zasedanju evropske-

⁶⁷ Informacijo o odnosu 11. kongresa ZK Slovenije do preobrazbe ZK Jugoslavije (predlog), predsed-nik CK ZK Slovenije Ciril Ribičič, Ljubljana, 27. 12. 1989, 2.seja CK ZKS, 16.1. 1990 (priprave na kongres ZKJ), ARS, dislocirana enota I (arhiv CK ZKS), seja CK ZKS.

ga parlamenta v Strasbourgu zavzel za to, da zahod ne bi dajal pomoči “totalitarni in protidemokratski Jugoslaviji.” Kot predsednik parlamenta je v nastopnem govoru izjavil, da se je “s konstituiranjem te skupščine...končala državljanska vojna, ki nas je lomila in hromila skoraj celega pol stoletja.”⁶⁸ Julija sta to s simbolno slovesnostjo v Kočevskem Rogu, na kraju kjer so bili po vojni pobiti domobranci, spravo potrdili tudi država in katoliška cerkev. Vendar je bil stisk roke med predsednikom Kučanom in nadškofom Šuštarjem res zgolj simboličen, silovita nasprotja pa potisnjena v ozadje zgolj za nekaj – res pa za Slovence usodnih – mesecev v času osamosvajanja.

Predsednik republike je mandat za sestavo nove vlade zaupal predsedniku slovenskih krščanskih demokratov Lojzetu Peterletu, ker so krščanski demokrati znotraj Demosa dobili največ glasov in so po internem dogovoru med strankami do tega imeli pravico. Nova 27 članska vlada, v kateri je bilo tudi nekaj ministrov iz opozicijskih strank, je bila izvoljena brez večjega nasprotovanja. Zamenjava oblasti je sicer potekala brez večjih pretresov, ne pa tudi brez iskric. Šlo je pač za enkratno, še nikoli preigrano situacijo in interpretacije o pristojnostih so bile različne. Ni pa bilo nepomembno tudi vprašanje prestiža. Demos je pri dogovorjenem mandatarju vztrajal (čeprav so bili v zvezi s Peterletom notranji pomisleki in se je kot možni mandatar kljub poprejšnjemu dogovoru pojavljal tudi dr. Jože Pučnik). Vztrajanje je ustavilo kalkulacije o ustanovitvi vlade nacionalne enotnosti o kateri je kot eni od možnih rešitev razmišljal Kučan. Pojavljale so se namreč pravne in politične interpretacije, da bi predsednik moral izročiti mandat stranki, ki je posamično dobila največ glasov, to pa je bila ZKS-SDP, ne pa koaliciji Demos, ki je bila sklenjena pred volitvami. Seveda ZKS-SDP in njen predsednik Ciril Ribičič praktično nista imela možnosti, da sestavita večinski kabinet. Predsedstvo je od mandatarja Peterleta nato zahtevalo, da pripravi program in kadrovske sestavo vlade, čemur se je ta upiral in imen kandidatov ni hotel povedati, češ da je funkcija predsedstva oz. njegovega predsednika pri imenovanju mandatarja formalna in da imen zato predsedstvo nima pravice vedeti. Situacija je bila sicer absurdna, saj sta dva člana predsedstva: Ivan Oman in dr. Dušan Plut, ki sta pripadala vodstvu Demosa – zanje vedela, drugi trije: Ciril Zlobec, dr. Matjaž Kmecl in Milan Kučan pa vsaj formalno ne (dejansko so imena že krožila po kuloarjih). Plut in Oman sta skušala Peterleta prepričati, naj popusti, saj so zaradi rezultatov volitev “obsojeni na skupno življenje.” Kompromis je bil nato sklenjen tako, da Peterle na uradnem delu seje, ko je sprejemal mandatarstvo imen ni povedal, ko je bil uradni del seje zaključen, pa je “z veseljem” povedal sestavo in tako “odstrl tančico”.⁶⁹

Pri zamenjavi oblasti ni manjkalo tudi mitskega razpoloženja. Tako je bil za inavguracijo predsednika in članov predsedstva v Vačah pri Litiji predviden scenarij moderniziranega ustoličevanja knezov po karantanskem vzoru (knežji kamen naj bi zamenjal središčni kamen Slovenije) s prirejenim obrednim besedilom, z godbami, fanfarami, pokanjem možnarjev, folklornimi skupinami, igranimi vložki iz slovenske zgodovine, metanjem nageljčkov na vse štiri strani, sejanjem žita ipd. Člani predsedstva so predlog enotno zavrnilo z ugotovitvijo, da morajo ohraniti dostojanstvo in zato ne pristajajo na “turistično-veselični dogodek.”⁷⁰

Precejšnje težave so bile tudi s praznovanji, saj se je v času osamosvajanja Slovenija znašla v praznovalni zmedi. Uradno so še veljali vsi jugoslovanski in slovenski državni prazniki, ki pa so bili ideološko in državotvorno večinoma izpraznjeni. V letu 1990 so se uradno praznovali še jugoslovanski prazniki, potem pa so bili ob hudih sporih in nazadnje

⁶⁸ France Bučar: Prehod čez rdeče morje, Mihelač, Ljubljana 1993 str.11.

⁶⁹ Magnetogram 3. seje P RS, 14. maj 1990, APRS.

⁷⁰ Magnetogram 2. seja P RS, 11. maj 1990, APRS.

nekaterih kompromisih šele proti koncu naslednjega leta v parlamentu sprejeti novi. O njih so imeli politiki različno mnenje in se proslav niso udeleževali ali pa so organizirali vsak svoje proslave, kar je s tekom let postala tradicija.

Sicer pa je v začetni fazi po zamenjavi oblasti med pozicijo in opozicijo vladalo precejšnje nezaupanje. Pri nekaterih vladnih strankah je šlo za prepričanje, da morajo *“osamosvojitveni projekt”* izpeljati same, saj naj bi opozicija (večinoma prejšnje družbenopolitične organizacije) osamosvojitvene procese zgolj zavirala. Vendar so bili različni pogledi tudi v vladajoči koaliciji. Zlasti vlada se – soočena z realnim stanjem gospodarske situacije – ni navduševala za radikalne ukrepe. Nove oblasti so se torej soočile z vprašanjem, kako splošno obljubo o vzpostavitvi lastne države tudi uresničiti. Za končno dosego tega cilja je bila seveda nujna osamosvojitve, torej izločitev (bodisi sporazumna *“razdružitve”* bodisi enostranska *“odcepitev”*) Slovenije iz Jugoslavije. V pravnem smislu je to pomenilo najprej prenos ustavnih samostojnosti z zvezne države na slovensko državo, potem pa tudi učinkoviti prevzem oblasti.

Nedorečeno stanje je vladi ustrezalo tudi zato, ker je z njim lahko opravičevala slabe gospodarske razmere in drastično znižan standard ter se izgovarjala, da zaradi kaotičnih jugoslovanskih razmer ne more uresničiti predvolilnih obljub o izboljšanju gospodarskega položaja. Opozicija se je predvsem bala, da osamosvojitvena politika ne bi izzvala centra k represivnim ukrepom, opazne pa je bilo tudi precej *“jugonostalgije”* in strahu pred revanšizmom. Zato so bile razmere v skupščini precej napete. Posamezne vladajoče stranke so hotele osamosvojitve pospešiti, zato je prišlo do predloga za sprejetje deklaracije o suverenosti republike Slovenije. Deklaracijo je parlament sprejel 2. julija 1990, bila pa je mešanica političnega in pravnega akta. Deklaracija je razglašala suverenost Slovenije, zahtevala od zveznih organov, da bodo v Sloveniji morali poslovati po njenih zakonih, Slovenija pa bo z ustavnim aktom določila kateri zvezni zakoni v Sloveniji ne veljajo. Parlament naj bi sprejel novo ustavo v letu dni, slovenski delegati pa naj ne bi več sodelovali v zveznem parlamentu. Deklaracija je povzročila nejevoljo pri opozicijskih strankah (ki so jo sicer podprle, da se ne bi zamerile javnosti). Opozicija je vladajoči koaliciji zamerila, ker z deklaracijo ni bila seznanjena, pa tudi sicer je menila da gre zgolj za še en manifestativen proglas, ki nima velike konkretne vrednosti. O deklaraciji se pripravljavci niso posvetovali niti s predsedstvom republike Slovenije (izvoljenem na neposrednih volitvah), ki je pred tem, 25. junija, pripravilo izhodišča za novo ustavo in jih posredovala parlamentu.

Plebiscit

V razmerah stopnjujoče se politične polarizacije je nato pri delu vplivnih politikov in ideologov na obeh straneh začelo prevladovati spoznanje, da izpeljava osamosvojitve ne more biti zgolj projekt enega dela političnih sil ampak nacionalni projekt, da mora oblast – če želi dejansko doseči učinkovito samostojnost – imeti za to podporo večine političnih sil in tudi prebivalstva. Zato je v ospredje znova prišlo vprašanje ustave, ki se je v parlamentu sprejemala z dvotretjinsko večino. Če bi za ustavo glasovala večina poslancev v parlamentu, bi jo potem dali na referendum in ob pozitivnem izidu bi slovenski narod na ta način izrazil jasno voljo, da želi živeti v suvereni državi.

Osnutek nove slovenske ustave je pripravila skupina iz vrst Demosa oz. njegovega Zbora za ustavo še v opoziciji (marca 1990) in ga objavila mesec dni kasneje (aprila). Vendar za sprejetje ustave potem, ko je opozicija prišla na oblast ni bilo velikega navdušenja (ustavo so nato v skupščini pripravljali predstavniki pozicije in opozicije skupaj). Sprejem nove ustave bi namreč pomenil drugačno strukturo državne ureditve, razpust parlamenta in razpis

novih volitev, kar pa ljudem, ki so pravkar prišli na oblast, ni ustrezalo. Poleg tega pa se je vladajoča koalicija tudi znotraj sebe razhajala v mnogih ideoloških in drugih vprašanjih, ki pa bi jih ustava morala zajeti (vprašanje ločitve cerkve od države, vprašanje splava, in še vrsta drugih). Pri delu vladajočih politikov je tudi prevladovalo prepričanje, da se morajo najprej utrditi na oblasti in politično moč podkrepiti s pridobitvijo ekonomskih temeljev (s pomočjo privatizacije in denacionalizacije), šele nato pa naj bi na vrsto prišla "prava" osamosvojitvev. Pomemben je bil tudi zunanjepolitični dejavnik: posamezne stranke so v času prehoda v večstrankarski sistem imele podporo tudi v tujini pri sorodnih strankah in te so jih svarile pred odcepitvijo.

Del intelektualcev (sicer piscev ustave) v Demosu je v takih razmerah spoznal, da ustava ne bo sprejeta do 23. decembra 1990, kot so v vrhu Demosa načrtovali in da utegne osamosvojitvev zastati, če bo v pravnem smislu vezana samo na sprejem ustave ali celo zgolj zakonodaje. Zato je novembra 1990 oživil idejo o plebiscitu. Plebiscit kot možna pravna rešitev se je sicer pojavljal že v dogovarjanjih z oblastjo spomladi 1989, nato je bil zapisan v programu Demosa iz januarja 1990 pod naslovom Deklaracija o samoodločbi,⁷¹ podobna razmišljanja pa je imela tudi Šinigojeva vlada tik pred koncem mandata, ki je po naročilu skupščine tudi pripravila prve analize.⁷² V skupščini so plebiscit 4. oktobra 1990 predlagali opozicijski socialisti, vendar njihov predlog ni bil sprejet (čeprav plebiscitu načeloma del poslancev ni bil nenaklonjen). Na posebnem sestanku poslancev večinske parlamentarne koalicije 10. in 11. novembra 1990 so Demosovi pisci ustave predlagali, naj bi bil plebiscit 23. ali najkasneje 30. decembra 1990. Vprašanje na glasovalnem lističu naj bi se glasilo: "Ali naj postane Slovenija na dan tega plebiscita neodvisna in suverena država, ki ni združena v SFRJ?" (dana je bila tudi alternativa "na dan razglasitve nove slovenske ustave"). Tak predlog je bil seveda zelo radikalen, dejansko bi pomenil takojšnjo razglasitev odcepitve (razen v primeru, če bi se ta odložila do sprejetja ustave) in nobene garancije ni bilo, da se bodo federacija in druge republike sploh pripravljene pogajati, prav tako pa ni upošteval morebitne reakcije mednarodne skupnosti.

Predlog za plebiscit je že v vladajoči koaliciji naletel na različne odmeve, vendar je predlagateljem večino strankarskih voditeljev uspelo prepričati. Ugovarjali so zlasti desno usmerjeni nacionalisti, ki so se bali negativnega izida referendumu, saj so menili, da slovenski narod še ni dovolj zrel za tako odločitev. Zato naj bi osamosvojitvev izpeljala vladajoča elita, brez preverjanja, ali ima za to večinsko podporo ali ne.

⁷¹ "Svobodne parlamentarne volitve, ki naj bi potekale to pomlad, plebiscit, ki naj bi udejnil narodov pravico do samoodločbe, ter referendum, ki naj bi določil naravo slovenske države in ustave, pa štejemo za neposredne in nujne pogoje, ki naj omogočijo uresničitev naših vrednot in ciljev." Deklaracijo o samoodločbi sta napisala Peter Jambreč in Dimitrij Rupel, objavljena je bila v Delu (18. januar 1990, str. 3), v Novi reviji (letnik 9, št. 95, marec 1990, str. 244 – 246) ter v Jambreč, Ustavna demokracija, str. 196 – 201.

⁷² Skupščina RS je na skupni seji vseh treh zborov dne 8. 3. 1990 sprejela Deklaracijo o urejanju razmerij, ki imajo splošni pomen za Slovenijo. Zadolžila je vlado, naj pripravi projekt konfederalnega položaja v Jugoslaviji. Vladni resorji so nato pripravili gradiva za štiri področja (teoretična utemeljitev, mednarodno-pravni vidik, gospodarski vidik in vojaški vidik. V gradivu o mednarodnopravnem vidiku je med drugim zapisano: "Reprezentativnost pravega državnega in s tem tudi mednarodnega subjekta bi si Republika Slovenija lažje pridobila, oziroma bi ga lahko učinkovito izvajala, če bi akt osamosvojitve oziroma teritorialne suverenosti temeljil na prepričljivem referendumu..." (Republiški komite za mednarodno sodelovanje: Ozemeljska suverenost Slovenije in državne meje SFR Jugoslavije (mednarodno pravni vidiki in problemi)), 13. 4. 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije. Gradivo je Šinigojeva vlada obravnavala na svoji zadnji seji in zato na osamosvajanje ni imelo vpliva, čeprav so bili predvideni tudi akti, ki so bili potem ob plebiscitu v skupščini dejansko sprejeti (npr. izjava o spoštovanju človekovih pravic in manjšin) – Zapisnik 260. seje vlade, 26. april 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Predlog o plebiscitu je nato postal javen, vlada je pripravila osnutek zakona, vladajoča koalicija pa se je o izvedbi in vsebini plebiscita začela pogajati z opozicijo. Opozicijske stranke plebiscita sprva niso želele. Vladajoči koaliciji so očitali, da je odločitev sprejela sama in da je celo določila datum plebiscita, da torej "strankarski parlament" diktira pogoje "pravemu parlamentu." Posredovalno vlogo med strankami je prevzel predsednik predsedstva Milan Kučan. Na sestanku predstavnikov parlamentarnih strank 14. novembra 1990 so se načelno uspeli dogovoriti o izvedbi plebiscita. Sklenili so "politično premirje", ostala pa je odprta še vrsta konkretnih vprašanj. O teh so se predstavniki strank pogovarjali deloma direktno, deloma pa prek poslanskih klubov in ustavne komisije v skupščini, ki je o osnutku zakona razpravljala štirikrat (13. 11. 1990, 21. 11. 1990, 23. 11. 1990 in 6. 12. 1990). Šele tik pred sejo vseh treh zborov skupščine 6. decembra 1990 so stranke dosegle soglasje in podpisale sporazum, za dogovor med njimi pa se je zlasti angažirala Spomenka Hribar. Zakon o plebiscitu je bil sprejet z 203 glasov za, nobenim proti in s štirimi vzdržanimi. Pred glasovanjem pa so posamezni poslanci iz desničarskih vrst, kljub temu, da so njihove stranke podpisale sporazum, še skušale spremeniti sklep, da je plebiscit uspešen, če glasuje zanj večina vseh volilnih upravičencev.⁷³ Pri tem so kritizirali opozicijske stranke, češ da so z vztrajanjem pri tako visokih zahtevi želele plebiscit izničiti. "Čedalje bolj sem prepričan, da del opozicije s plebiscitom ne misli iskreno. So za plebiscit, niso pa za njegov pozitiven izid... To kar sedaj predlaga opozicija in na žalost, kar je sprejelo tudi predsedstvo in vlada, je po mojem mnenju neodgovorno igrakanje z usodo slovenskega naroda in vseh prebivalcev Slovenije. Predlog, ki ga imamo sedaj pred seboj...vodi do diktata manjšine nad večino. Primer: glasuje 65% volilnih upravičencev. To je lahko dosti realno; to bo pozimi, sneg, stari ljudje, ljudje, ki so odpotovali in še morda kaj drugega. In se 75% ljudi izreče "za" samostojno Slovenijo, vendar to znese 48, 75%. Skratka, ni samostojne Slovenije, je še naprej Jugoslavija...", je npr. govoril poslanec Anton Tomažič. Pritrjeval mu je Hubert Požarnik:

"Poglejmo samo, kaj pišejo in govorijo opozicijski poslanci v javnosti. Učinek njihovih nastopov v javnosti je en sam. Z njimi skušajo ustvariti v ljudeh dvome, bojazni, apatijo, malodušje, v skupščini pa skušajo doseči pogoje in merila za izvedbo in uspeh plebiscita, ki realno zmanjšujejo možnosti, da bi tudi uspeli... Pozivam poslance opozicije in njihove stranke, da takoj prenehajo s svojim trgovanjem s pesimizmom in širjenjem defetizma v javnosti in da prevzamejo vso odgovornost za njegov neuspeh." Odgovor opozicije je bil, da sprejema odgovornost za uspešno izvedbo plebiscita (Miran Potrč) in da "...če nimamo poguma, da verjamemo lastnemu narodu, nismo vredni da sedimo v skupščini, vladi in predsedstvu in lahko vse skupaj spokamo kovčke in gremo domov." (Jaša. Zlobec). Plebiscit je kritiziral tudi poslanec jugoslovanske armade Milan Aksentijević, ki je za prebivalce drugih republik, živeče v Sloveniji (večinoma ekonomske emigrante iz obdobja po drugi svetovni, nacionalno mešane in razpršene po raznih industrijskih središčih) zahteval enak status, kot sta ga uživali avtohtoni (in že stoletja strnjeno naseljeni) madžarska in italijanska

⁷³ V končni verziji razglasa vsem volivcem, ki je bila sprejeta, je zapisano, da bo odločitev za samostojno in neodvisno državo Republiko Slovenijo sprejeta, če bo zanjo glasovala večina vseh volivcev; da republika Slovenija kot samostojna država ne bo več združena v zvezno državo SFRJ; da se postopna uresničitev statusa Slovenije uredi z ustavnim aktom za izvedbo ustavne odločitve, sprejete na plebiscitu, z novo ustavo in ustavnim zakonom za uvedbo ustave; da bo Slovenija kot samostojna in neodvisna država lahko sklepala meddržavne pogodbe vključno s konfederalno pogodbo z državami drugih jugoslovanskih narodov; da bo na plebiscitu sprejeta odločitev zavezovala skupščino, da v šestih mesecih sprejme vse potrebne akte in ukrepe, ki so potrebni, da Slovenija prevzame izvrševanje pravic, ki jih je prenesla na organe SFRJ in da hkrati začne pogajanja z drugimi republikami SFRJ o pravnem nasledstvu SFRJ in o bodoči ureditvi medsebojnih odnosov po načelih mednarodnega prava, vključno s pogodbo konfederalne pogodbe.

manjšina.⁷⁴ Tovrstni predlogi so bili zavrnjeni, plebiscit pa je uspel (glasovanja se je udeležilo kar 93,2% volilnih upravičencev, za samostojnost pa je glasovalo 88,2% volilnih upravičencev).

Stališče Evropske skupnosti, ZDA in drugih pomembnih držav do plebiscita je bilo negativno, zato se uradni predstavniki mednarodnih institucij in posameznih držav plebiscita niso udeležili.

Iz "dogovorne ekonomije" v kapitalizem

Zadnja socialistična vlada, Šinigojev izvršni svet, v temelje sistema ni mogel kaj dosti posegati. Skušal je ravnati pragmatično in znotraj obstoječega jugoslovanskega sistema iskati rešitve za slovenske probleme. Eno od perečih vprašanj, s katerimi se je soočal proti koncu svojega mandata je bila srbska gospodarska vojna proti Sloveniji. Po anketi Gospodarske zbornice Slovenije je 229 srbskih podjetij prekinilo odnose s slovenskimi podjetji, zlasti pa je bil prizadet izvoz tekstila, pohištva, bele tehnike, elektro aparatov, kozmetike in živilske industrije.⁷⁵ Slovenska stran je na blokado odgovorila na več ravneh, vendar brez večjih učinkov. Izkušnja s srbsko blokado se je (poleg drugih izkušenj v odnosu s federacijo) izrazila v amandmajih k slovenski ustavi, sprejetimi v slovenski skupščini septembra 1989, ki so pomemben del namenjali ekonomski suverenosti, s čimer se je začel proces osamosvajanja tudi na gospodarskem področju.

Še pred koncem mandata je izvršni svet po nalogu skupščine izdelal projekt uveljavitve konfederalnega položaja Slovenije v Jugoslaviji, čeprav mu je bilo jasno, da se bo s tem problemom ukvarjala nova politična opcija (precej od zapisanih predlogov pa je potem prišlo v osamosvojitvene projekte). V zasluge si je v zaključnem poročilu izvršni svet pripisal, da je s svojim delom "*soustvarjal pravočasen in miren prehod v večstrankarski politični sistem, ki je temelj za novo demokratično upravljanje družbe.*"⁷⁶

Predaja oblasti je res potekala dokaj korektno, novi podpredsednik vlade, zadolžen za gospodarske zadeve dr. Jože Mencinger pa je bil nad zatečenim stanjem zgrožen in vlada ga je v raznih papirjih označevala za "*katastrofalno.*"

Markovićeve gospodarske reforme

Po kolektivnem odstopu zvezne vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988 (prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije) in nastopu novega premiera Anteja Markovića marca 1989 je stekel resnejši poskus gospodarske reforme.⁷⁷ Marković je s pomočjo zahodnih držav in podporo tujih finančnih institucij do konca leta 1990, ko je predložil reformni program, že dosegel nekaj uspehov, saj se je zunanja likvidnost Jugoslavije popravila, de-

⁷⁴ Vse razprave so citirane oz. povzete po Magnetogramu 11. skupne seje vseh zborov Skupščine Republike Slovenije, 6. 12. 1990, Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije.

⁷⁵ Gospodarske krize in Slovenci, str.195.

⁷⁶ Poročilo o glavnih smereh delovanja izvršnega sveta v mandatnem obdobju 1986 – 1990, 5. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije, objavljeno v knjigi Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju, uredili Neven Borak, Žarko Lazarević in Jože Prinčič, Ljubljana, Cankarjeva založba 1997, str. 549–563.

⁷⁷ Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini, objavljeno v knjigi Ekonomska reforma i njeni zakoni, Beograd, Savezo izvršno veće- Sekretariat za informacije, 1990, str. 5–44.

vizne rezerve so dosegle 5,8 milijarde dolarjev, skupen dolg pa je bil z več kot dvajset zmanjšan na 16,2 milijarde dolarjev. Osnovni problem ekonomske politike pa je ostajala hiperinflacija, ki od decembra 1988 do decembra 1989 znašala že okrog 2700%.

Celovit program je Marković predstavil sredi decembra. Program bi moral zagotoviti kar najbolj popolno funkcioniranje tržišča blaga, kapitala in dela, za kar pa bi bilo treba izvesti tudi politične reforme in vzpostaviti pravno državo (med drugim razdelitev oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno). Reforma naj bi zagotovila enakopravnost vseh oblik lastnine, opredelila naslovnika lastnine in omogočila transformacijo ene oblike lastnine v drugo.

Čeprav je bil Marković velik optimist, se je zavedal velikih težav, ki so bile tako materialne kot politične narave. Raven družbenega proizvoda Jugoslavije je bila pod 3000 dolarji na prebivalca, velik del družbenega proizvoda pa je šel za odplačevanje obresti od dolgov in glavnice, ni bilo dovolj akumulacije, ki bi jo lahko pridobili le s tujimi vlaganji. Omejitve so bile v gospodarski strukturi, ki je imela velik presežek zaposlenih, nizko produktivnost in je bila zasnovana v glavnem na velikih nefleksibilnih podjetjih, ta pa niso bila zmožna učinkovito spremljati sprememb na svetovnem trgu. Trgovina je popolnoma neprilagojena tržnim osnovam gospodarjenja. Jasno je bilo, da bo nujna likvidacija pomembnega dela podjetij, kar bo za sabo potegnilo povečevanje nezaposlenosti in s tem velike socialne pretrese. Hujše kot gospodarske pa so bile politične ovire. Jugoslavijo je obvladovala ideološko zadržta politična nomenklatura, miselno in eksistenčno vezana na socializem enopartijskega tipa, ki je ohranjala odločilen vpliv na gospodarstvo in ni želela reform, poleg tega pa so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je Jugoslavija kot celota praktično funkcionirala samo še navzven.

Slovenci in Markovičev program

V Sloveniji so imeli na Markovičev program na vseh ravneh veliko pomislov, zlasti kar zadeva koncentracijo pooblastil v Zveznem izvršnem svetu (ZIS) in v Narodni banki Jugoslavije (NBJ). V programu so tudi videli možnost za organizirano, zavestno in načrtno prerazporejanje vseh notranjih in še večjega (dodatnega) dela zunanjih dolgov. Jasno je bilo, da se dolгови od dejanskih dolžnikov ne dajo izterjati in da bodo glavno breme nosili plačilno sposobni, to je razvitejši del države. Ker je bilo temeljno načelo financiranja federacije po kriteriju deleža v družbenem proizvodu oz. narodnem dohodku preneseno tudi na pokrivanje dolgov in izgub, je bilo jasno, da bo s tem večje breme za reformo padlo na najbolj razvite. Med pripombami na Markovičev program iz Slovenije so bila tudi mnenja, da ne bo zmožni zagotoviti neodvisne vloge Narodne banke Jugoslavije, da ohranja državni monopol nad devizami, da v programu niso definirani vsi učinki, in da je zato temeljni cilj, to je popolna ustavitve inflacije, težko dosegljiv, zaradi mnogih odprtih ali šibkih točk pa je uspeh programa nejasen.⁷⁸

Ekonomisti so (nekaj kasneje) izražali dvom tudi v konkretne Markovičeve poteze, zlasti spektakularno uvedbo t.i. konvertibilnega dinarja, ker se jim je tečaj zdel v odnosu do nemške marke prenizek. Kljub vsem pripombam je slovenska skupščina Markovičev program sprejela, vendar s pripombo, da se bo program lahko uresničil le v razmerah doslednega spoštovanja ustavnosti in zakonitosti ter v atmosferi razuma in zaupanja v njegove nosilce:

⁷⁸ Narodna banka Slovenije, Mnenje k programu ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju u 1990 godini, ZIS, Beograd, 16. 12. 1989. Podobna ali še bolj kritična stališča so izražali Gospodarska zbornica Slovenije, vlada in posamezni ekonomski strokovnjaki.

“Skupščina SR Slovenije ugotavlja, da je sprejemanje in izvajanje predlaganega programa zadnja prilika, da se v okviru institucij sistema in veljavnih zakonov v Jugoslaviji oblikujejo skupna izhodišča za reševanje jugoslovanske krize. Nesprejem ali neuspešnost programa terja od pristojnih organov v SR Sloveniji pripravo konkretnih predlogov za zagotovitev politične in ekonomske suverenosti SR Slovenije in njen razvoj.”⁷⁹

Markovičev ekonomski program je v osnovi temeljil na restriktivni denarni in davčni politiki, liberalizaciji cen in trga, omejevanju rasti plač in na fiksnem tečaju. Kljub temu da je imel podporo mednarodnih finančnih organizacij in zahodnih vlad, je zaradi kaotičnih Jugoslovanskih razmer in nasprotovanju že jeseni leta 1990 njegov program propadel.

Ekonomska politika Demosa: privatizacijski spopadi in osamosvajanje

S podporo Markovičevemu programu je nekaj časa kljub dvomom nadaljevala tudi Demosova vlada. Od Markovića je junija 1990 zahtevala, da devalvira dinar, na kar pa ta (zaradi tedaj visokega pritoka deviz, psiholoških in drugih razlogov) ni pristal. Zvezna vlada je precenjeni dinar v razmerju 1:9 devalvirala šele januarja 1991. Razmere pa so se nato hitro spremenile in devizni trg je že jeseni 1990 nehal funkcionirati (vlada je najprej omejila nakup deviz, nato pa ga je ukinila). Od oktobra dalje je slovenska vlada Markovičev program nehala podpirati oz. se mu je skušala izogibati na legalen način. Oktobra so se namreč zaradi zasedbe štaba TO v Ljubljani s strani JLA močno zaostriale razmere med Slovenijo in federacijo, ljudje pa so začeli množično dvigovati devize, ta trend pa se je po plebiscitu novembra 1990 še stopnjeval.⁸⁰ Po ocenah vodilnega slovenskega makroekonoma in tedanjega podpredsednika vlade dr. Jožeta Mencingerja je Jugoslavija ekonomsko nehala obstajati v drugi polovici leta 1990. Zato so se poleti 1990 začela razmišljanja o možnostih denarne osamosvojitve Slovenije (prvo besedilo je napisal Sveto Kobal), oktobra pa so se štirje ministri z gospodarskega področja (Maks Bastl, dr. Marko Kranjec, dr. Jože Mencinger, Izidor Rejc) in predsednik vlade Lojze Peterle dogovorili za tiskanje slovenskega denarja. Prvi zasilni bankovci (tiskani v Sloveniji) so bili pripravljene že decembra, vendar je denar (v novi obliki kot tolar) zaradi vrste okoliščin (tudi vojne) prišel v obtok šele po dejanski osamosvojitvi, oktobra 1991 (vmes je maja 1991 kot zasilni ukrep slovenska vlada uvedla tudi “slovenski eku” – seku, ki pa potem ni zaživel). Sicer pa je Slovenija v času, ko je Mencinger vodil ekonomski del vlade, v odnosu do zvezne vlade ravnala relativno pošteno tudi potem, ko je ni več podpirala: od zvezne vlade je zahtevala ukrepe, ki so se ji zdeli nujni in vnaprej napovedala, kakšne ukrepe za zaščito slovenskega gospodarstva bo sama sprejela, če zvezna vlada njenih predlogov in zahtev ne bo upoštevala. Na drugi strani pa je Marković številne slovenske ukrepe toleriral, tudi v prepričanju, da se bodo kasneje uveljavili v vsej Jugoslaviji. Mencinger sam v dogovarjanju z zvezno vlado tudi ni hotel podpisati ničesar, za kar ni bil prepričan, da bo mogel uresničiti, medtem ko je bil njegov naslednik dr. Andrej Ocvirk glede tega precej manj občutljiv.

Dokončen razpad jugoslovanskega finančnega sistema je pomenil “vdor” srbskih oblasti v jugoslovanski bančni sistem konec leta 1990. S pomočjo srbskih bank si je Srbija od Narodne banke Jugoslavije “sposodila” 1,4 milijarde dolarjev (polovico načrtovanih skupnih kreditov iz primarne emisije za vse jugoslovanske banke v letu 1991). “Tehnično” je

⁷⁹ Od kapitalizma do kapitalizma, str. 200.

⁸⁰ Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998.

bila stvar izpeljana tako, da so srbske banke obvezne rezerve, dodeljene s strani NBJ, ki bi jih zaradi stabilnosti sistema morale držati oz. dajati v obtok po navodilih NBJ, spremenile v kredite za srbske institucije in podjetja (v Srbiji je bil tedaj predvolilni čas in Milošević je potreboval denar za pokojnine in plače), s tem pa se je močno povečala količina denarja v obtoku. Marković je sicer nato zahteval, da Srbija denar vrne NBJ, ni pa sprejel nobenih konkretnih ukrepov, da bi se to res zgodilo.

Slovenska gospodarska politika se je začela spreminjati po zmagi Demosa na volitvah marca 1990. Program nove vlade je izhajal iz dolgoročnih ukrepov in iz tedanjih razmer, ki jih je nova vlada ocenila zelo kritično: *“Počasno zmanjševanje produkcije, ki po desetletni stagnaciji traja že od sredine preteklega leta, se je v začetku letošnjega leta prevesilo v hiter padec. V naslednjih mesecih moremo pričakovati zlom slovenskega gospodarstva, propad posameznih delov, množico stečajev, desetisoče brezposelnih in socialne stiske.”*, je bilo zapisano v programskih usmeritvah novega Demosove vlade.⁸¹ Vlada je ocenjevala, da je družbena lastnina prešla v *“last”* posameznikov, ki jim je politična pripadnost in ne strokovnost omogočila vodilna mesta v gospodarstvu, da je *“velika uspešnost”* slovenskega gospodarstva samoljubna utvara, da je uspešnejše le v primerjavi z drugimi socialističnimi gospodarstvi, ne pa z evropskimi. Čeprav so možnosti za prehod v sodobno tržno gospodarstvo večje kot pri drugih socialističnih državah, pa se krizi ne bo mogoče izogniti. Kar zadeva jugoslovanski okvir, je vlada menila, da je slovensko gospodarstvo sposobno za življenje brez jugoslovanskega, vendar bi bila cena prekinitve gospodarskih tokov visoka.

Gospodarsko osamosvajanje so vodilni ekonomisti zaradi močne navezanosti slovenskega gospodarstva na jugoslovanski trg načrtovali dolgoročno in s previdno zadržanostjo, rešitev pa po pričevanju dr. Jožeta Mencingerja hkrati z ustvarjanjem normalnega ekonomskega sistema iskali predvsem v okviru asimetrične federacije ali konfederacije.

Vladnemu programu sta glavni pečat dala podpredsednik vlade dr. Jože Mencinger in finančni minister dr. Marko Kranjec. Mencinger je izhajal iz keynesijanskega modela, poudarjal je socialno noto tržnega gospodarstva, pri privatizaciji pa se je precej naslonil na Markovičev model, ki je tedaj že doživljal kritike.⁸² Različna podjetja naj bi iskala različne rešitve, privatizacija in denacionalizacija naj bi se izpeljali postopoma. Mencinger je bil proti skladom in zastojni delitvi certifikatov, osnovni namen privatizacije naj bi bila dokapitalizacija, ne pa delitev. Menil je tudi, da je treba breme tranzicije in gospodarskega osamosvajanja prerazporediti na premožnejše sloje prebivalstva.⁸³ Mnogi novi politiki se s takšno usmeritvijo niso strinjali. Zato so sprva predvsem v Demosu, nato pa tudi v vladi, v zvezi s finančno in gospodarsko politiko potekala tudi močna notranja trenja. Od Mencingerja so zahtevali, da odstavlja *“rdeče”* direktorje in mu nato očitali, da jih ščiti, ker tega ni počel, nekateri vplivni Demosovi politiki pa so tudi menili, da ni preveč zagret za osamosvajanje. Glavna razhajanja so se pojavila zaradi privatizacije, kjer je obstajalo več modelov, na koncu pa je prišlo do konflikta med t.i. Mencingerjevim modelom in modelom dr.

---

⁸¹ Programske usmeritve Izvršnega sveta Skupščine republike Slovenije, 22. maj 1990, Arhiv vlade Republike Slovenije.

⁸² Dr. Mencinger je za podpredsednika vlade prišel kot kandidat Socialdemokratske stranke in za nekakšno uravnoteženje z ministri iz vrst Slovenske demokratične zveze, ki jih je bilo po mnenju drugih Demosovih strank preveč (sicer je na to mesto močno pretendiral tudi mag. Marjan Cerar). Mencinger je svojo kandidaturo pogojeval s tem, da mesto finančnega ministra prevzame dr. Kranjec (Razgovor pisca z dr. Jožetom Mencingerjem, 26. 6. 1998).

⁸³ Dr. Jože Mencinger, podpredsednik IS za gospodarstvo: Okviri gospodarske politike v letu 1991, 5. februar 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije.

Jeffreya Sachsa. Dr. Jeffery Sachs je v stik s slovensko vlado prišel s posredovanjem dr. Janeza Drnovška konec leta 1990, nato pa ga je vlada najela kot svetovalca.⁸⁴

Sachs je izhajal iz stališča, da se morajo vsi glavni ekonomski ukrepi izvesti sočasno. Denarno neodvisnost naj bi dosegli z vzpostavitvijo nujnih finančnih institucij in zamenjavo slovenske valute (takrat se je govorilo še o lipi), pri čemer je Sachs (v nasprotju s Kranjcem in Mencingerjem) vztrajal pri fiksnem tečaju nove valute. Zamenjane dinarje naj bi po njegovem enostavno porabili za financiranje slovenskih obveznosti v zveznem proračunu. Država naj bi hkrati izvedla gospodarsko rekonstrukcijo, sanacijo bančnega sistema, privatizacijo in finančno ozdravitev slabih podjetij. Privatizacija bi hkrati zajela največja podjetja (to je taka z več kot petsto zaposlenimi) in naj bi se izvedla po enakem modelu za vse, vendar naj bi tekla po dveh tirih: po enem za zdrava podjetja in po drugem za slaba (ta bi bila razdeljena v tri različne skupine: taka, ki gredo v stečaj, taka, ki se rekonstruirajo, in taka, ki določen čas "mirujejo"). Glavni titular družbene lastnine bi postala država, ki bi v prehodnem obdobju tudi imenovala direktorje oz. upravne odbore. Notranji odkup bi bil omejen, delavci in management bi lahko pokupili največ 15% delnic, vendar brez glasovalne pravice. Vse druge delnice bi bile dane Skladu za razvoj, ta pa bi jih plasiral dalje v Pokojninski sklad (15 do 20%), Ljubljansko banko in njene podružnice (5 do 10%) in razne investicijske družbe oz. fonde (štiri do pet, ki bi jih ustanovile domače ali tuje investicijske skupine), v katerih bi svoje deleže dobili vsi Slovenci. Takšen sistem bi po Sachsovem mnenju onemogočil, da bi stare managerske strukture dobile legalno kontrolo v vseh večjih podjetjih, politično pa bi bil za oblasti zelo ugoden, saj bi jim brezplačna delitev delnic (okrog 30% v največjih podjetjih) dvignila popularnost. Okrog 25% delnic bi Razvojni sklad prodal tujim in domačim investitorjem. V največjih podjetjih bi tako na koncu imeli kontrolo predstavniki države, bank, raznih skladov in pokojninskega sklada, ne pa notranji delničarji.⁸⁵

Sachs u je bilo veliko do tega, da vsaj v eni državi pokaže uspešnost svojega modela, saj je doživljal neuspehe v drugih postsocialističnih državah, Slovenija pa je bila kot majhna in relativno razvita mnogo bolj obvladljiva in zato primerna za "eksperiment." Sachsova ekipa se je celo odrekala honorarju (čeprav so stroški za njegovo delo slovensko vlado kljub temu stali nekaj sto tisoč dolarjev). Njegov model je bil blizu prizadevanjem dela Demosove koalicije, ki je želel (podobno kot se je to zgodilo na Hrvaškem in v nekaterih drugih postsocialističnih državah) politično oblast izkoristiti tudi za prevzem oblasti nad gospo-

⁸⁴ Poleg Sachsa je imel predsednik vlade Alojz Peterle tudi sam ekipo svetovalcev iz emigrantskih krogov (dr. Jože Bernik, dr. Marko Kremžar, dr. Boris Pleskovič), ki se je s privatizacijo ukvarjala brez vednosti gospodarskega dela vlade. Sachsova skupina in gospodarski del vlade sta se v začetku leta 1991 večkrat sestala, vendar je med obema skupinama začelo prihajati do razhajanj. Sachs je potem reagiral s posebnim pismom Mencingerju, Kranjcu, Drnovšku in Pleskoviču 21. marca 1991, potem ko je bil zakon o privatizaciji v parlamentu že v drugem branju in zahteval pojasnila, zakaj njegova stališča niso upoštevana. 16. aprila je nato prišlo v vili Podrožnik do sestanka Sachsa, Bernika, Kremžarja in Mencingerja, ki pa ni dal rezultata. Lojze Peterle je nato člane vlade na 75. seji 17. 4. 1991 obvestil o različnih pogledih Sachsa in Mencingerja (Mencinger je bil tedaj na službeni poti v Luksemburgu) in jim naslednji dan, 18. aprila dostavil Sachsov projekt. O Sachsovem modelu je razpravljalo tudi vodstvo Demosa. Sachs je še isti dan kot je bila seja vlade članom vlade predstavil svoj projekt, 19. maja pa je o svojih pripombah na Mencingerjev model privatizacije in denacionalizacije govoril tudi v skupščini. Mencinger je po vrnitvi napisal odstopno izjavo. Bučar, Janša, Rupel in Bavčar, malo manj zagreto pa tudi Pučnik so ga skušali prepričati, naj odstop umakne, vendarje vztrajal in 22. aprila je Peterle njegov odstop sprejel. Za njim je odstopil tudi dr. Marko Kranjec, skupščina pa je oba odstopa sprejela 8. maja 1991.

⁸⁵ A program for Economic Sovereignty and Reconstructing of Slovenia, A proposed Policy Framework, March 21. 1991, Arhiv vlade Republike Slovenije. V slovenskem jeziku je ta dokument objavljen v knjigi *Od kapitalizma do kapitalizma*, str. 628–640.

darstvom (čemur Mencinger ni bil naklonjen) in čim bolj širokogrudno in v naravi vrniti nacionalizirano premoženje. O tem je vodstvo Demosa razpravljalo na več sestankih.

Po Mencingerjevem odstopu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona na koncu prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim (deloma tudi zato, ker Sachsove zamisli o enkratni ne pa postopni izvedbi privatizacije realno ni bilo mogoče uresničiti, proces osamosvajanja pa je bil odvisen od konkretnih razmer in se ni mogel izvesti po zamišljenem idealnem modelu). Drugače pa je bilo z denacionalizacijo, kjer je bil sprejeti zakon precej bliže modelu, ki ga je zagovarjal desni spekter Demosove koalicije.

Proces osamosvajanja na gospodarskem področju je konec leta 1990 in v prvih mesecih leta 1991 sicer precej zastajal in je bil podrejen vprašanju lastninjenja in denacionalizacije. Še 5. junija 1990 je novi finančni minister Dušan Šešok poslance in javnost močno razburil s trditvijo, da se bo Slovenija normativno sicer osamosvojila, dejanske osamosvojitve pa še dolgo ne bo. Zaradi kritik na račun predsednika Peterleta, da se vlada preveč lagodno pripravlja na osamosvojitve, je bil nekaj pred tem, sredi aprila, imenovan projektni svet, ki je začel pripravljati integralni projekt osamosvojitve. Projekt je bil sestavljen iz štirinajstih delov (razdruževanje, gospodarski sistem, gospodarski odnosi s tujino, finančne povezave s tujino, zunanje zadeve, sodelovanje z republikami, preskrba, infrastruktura, industrija, meje, obramba, zakonodaja, mediji, razno). V projektne svet in v zvezi z njim so potekali ostri politični boji, vendar se je metoda izkazala za uspešno, saj je povezala delo ministrstev in ga pospešila tam, kjer je zastajalo. Projektne svet je formalno vodil najprej Lojze Peterle kot predsednik vlade, dejansko pa Igor Bavčar, ki je nato vodenje prevzel tudi formalno, v njem so bili ministri ključnih resorjev, za koordinacijo je skrbela Olga Jakhel⁸⁶

Glavne značilnosti družbenih sprememb v osemdesetih

Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta, razpadanja Sovjetske zveze in globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi poimenovani "*slovenska pomlad*" verjetno končali s porazom alternativnih gibanj in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča.

Posebnost slovenskih razmer je bila, da je bil politični prostor zaradi bolj demokratične (samoupravne) oblike socializma bolj odprt za kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije kot je to značilno za vzhodnoevropske države, obstajale pa so tudi "*vmesne*" organizacije, ki so omogočale neke vrste most med opozicijo in oblastjo (ZSMS, SZDL) ali pa srečevanja predstavnikov enih in drugih ob strokovnih vprašanjih (strokovna društva kot so Društvo slovenskih pisateljev, Sociološko društvo, Politološko društvo, na specifični način tudi Marksistični center CK ZKS). Nekatera društva so pred nastankom strank predstavljala neke vrste nadomestek za stranke.

Do srede osemdesetih let se je v obliki raznih alternativnih gibanj razvila močna civilna družba, ki je imela pionirsko vlogo pri procesih demokratizacije v Sloveniji. K širjenju

⁸⁶ 26. junija 1991 je bil Projektne svet razpuščen in nato avgusta znova oživiljen, deloval je do konca leta 1991, po mednarodnem priznanju Slovenije je z delovanjem prenehal, čeprav formalno ni bil ukinjen (razgovor z Olgo Jakhel 17. 4. 1997, Kronika dela na integralnem projektu osamosvojitve Slovenije, poročila ob posameznih fazah izvajanja projekta in druga gradiva v zvezi s projektom, osebni arhiv Olge Jakhel).

svobode javne besede je veliko prispeval tisk, zlasti mladinski (revija Mladina) in študentski ter opozicijske revije.

Od srede osemdesetih let dalje sta se procesa demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije tesno prepletala. Pobudo pri artikuliranju nacionalnega programa je imela intelektualna opozicija zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije.

V drugi polovici osemdesetih let je v zvezi komunistov prevladala reformistična struja, ki je postopoma prevzemala ideje opozicije. Dejavnost opozicije je skušala zavarovati pred posegi beograjskih oblasti (ter s tem zaščititi tudi sebe), hkrati pa uresničiti temeljne točke nacionalnega programa, ki se je tako pri opoziciji kot v odnosu do Jugoslavije v glavnem ustalil pri zahtevi po konfederativnem statusu Slovenije. Taka politika je omogočila mehke prehode iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in postopne priprave na osamosvojitve.

Oblast se je ravnala po načelu legalitete (upoštevanja veljavne zakonodaje in uveljavljanja sprememb zgolj na osnovi sprejetih novih pravnih aktov). Opozicija je sicer oblastem oporekala legitimnost (ne pa tudi legalnost), vendar je to načelo (razen nekaj izjem ob procesu proti četverici) v svoji dejavnosti upoštevala. To je omogočilo vzpostavitev dokaj transparentnih pravil igre.

Z nastankom strank je začela izginjati civilna družba, ki je največjo moč pokazala v času dejavnosti Odbora za varstvo človekovih pravic. Opozicijske stranke so se sicer povezale v predvolilno koalicijo, vendar je njihova heterogenost ostala in ni prišlo do dominacije ene politične opcije kot npr. na Hrvaškem s Hrvatsko demokratsko zajednico (HDZ). Oblast (nekdanje družbenopolitične organizacije), se ni povezala (kot npr. v Srbiji, kjer sta se zveza komunistov in SZDL združili v socialistično stranko) in tudi ni skušala razbiti opozicije, čeprav je za to imela na voljo sredstva.

Rezultati volitev so vzpostavili krhko ravnotežje, ki je tako oblast kot opozicijo sililo v sodelovanje in iskanje kompromisov. To je bilo pozitivno, saj so stranke zmogle enotnost v ključnih trenutkih osamosvajanja. Negativna plat tega razvoja pa se je pokazala po osamosvojitvi, ko so stranke svoje interese začele postavljati pred nacionalne, kar je v devetdesetih letih pripeljalo do partitokracije, ki (podobno kot v Italiji) postala ena od temeljnih značilnosti slovenskega političnega dogajanja.

Summary

Slovenes in the 1980s

Božo Repe

Political and social changes in the 1980s occurred amidst the global crisis of communism, the disintegration of the bipolar division of the world, the disintegration of the Soviet Union, and a deep political, national and economic crisis in Yugoslavia. Had these changes not occurred, the so-called "Slovene Spring" would have ended with the defeat of the alternative movements and a forced leaving of the reformist Slovene government from the political arena. What was specific for the circumstances in Slovenia was that due to a more democratic (self-managing) form of socialism its political space was more open for new ideas and for the dialogue between the official government and the opposition than in other East European countries. There were also the so-called "middle" organisations which formed a bridge between the opposition and the government (ZSMS/Slovene Socialist Youth Union, SZDL/Slovene Union of the Working People). Representatives of both sides also met in professional associations such as the Slovene Writers' Association, the Politological Society, even the Marxist Centre of the Slovene Communist Association Central Committee. In the period before the formation of other parties some of these associations represented a kind of substitute for parties which were established later on.

By the middle of the 1980s Slovenia had a strong civil society consisting of different alternative movements which played a pioneer role in the process of democratisation in Slovenia. Printed media, especially *Mladina/Youth*, a periodical for the young, as well as student publications and periodicals of the opposition greatly contributed to the propagation of the idea of free speech. From the middle of the 1980s the processes of the democratisation of the Slovene society and the national emancipation were closely intertwined. The national program was initiated by the intellectual opposition associated with different periodicals, especially with *Nova revija/New Magazine*. In the second part of the 1980s the reformist orientation prevailed in the Slovene Communist Party which gradually took into account the ideas of the opposition. It tried to protect the activities of the opposition (hereby protecting itself as well) from the Yugoslav authorities in Belgrade, and at the same time accomplish the basic goals of the national program which was mainly centred on the demand of the confederal status of Slovenia within the state of Yugoslavia. Such politics enabled a soft transition from the one-party to the multiparty system and a gradual preparation to secede from Yugoslavia.

The authorities respected the principle of legality (acting upon the currently valid legislation and introducing changes only on the basis of the adopted new legislation). Save for certain exceptions during the trial against the Ljubljana Four the opposition allowed for this principle in its activities even though it opposed the legitimacy (but not the legality) of the Slovene authorities. This enabled the formation of clear, unequivocal rules of the game.

The appearance of new parties caused the disappearance of the civil society which exhibited its greatest strength during the activities of the Protection of Human Rights Committee. Even though oppositional parties formed a pre-election coalition, they remained heterogeneous. Unlike Croatia with its Croatian Democratic Union/HDZ, Slovenia experienced no domination of only one political option. Nor did the Slovene authorities of the time (former socio-political organisations) form a union (which occurred in Serbia where the Communist Union and the Socialist Union of the Working People united into the Socialist Party), trying to break the opposition, even though they had the necessary means to do so.

Election results restored a fragile balance which forced the government and the opposition alike to cooperate and to look for a compromise. This enabled the parties to act in unison in the key moments of secession from Yugoslavia. The negative side of this development emerged after Slovenia's independence when parties started to place their own interests before the national ones, which led to partitocracy; like in Italy, this became one of the basic characteristics of the political scene in Slovenia.

ZAPISI

Peter Švaral

Sodelovanje slovaških in slovenskih študentov v organizaciji Pax Romana

Naloga želi osvetliti slovaško-slovenske kulturne odnose, ki jih je vzpodbudilo delovanje mednarodne študentske organizacije Pax Romana, katere članici sta bili tudi Zveza slovaških katoliških študentov in Slovenska dijaška zveza. Na osnovi arhivskega gradiva smo poskušali sestaviti mozaik vzajemnih odnosov in predstaviti članke pomembnejših slovaških in slovenskih katoliških aktivistov.

Po prvi svetovni vojni se je izrazito spremenila podoba sveta. Sesula se je stara geopolitična ureditev, nekatere velesile so izgubile svoj položaj (npr. Nemčija), nekatere so celo propadle (npr. Avstro-Ogrska). S tem se začel proces emancipacije narodov, ki so prej živeli v večnacionalnih kolosih, kakršen je bil tudi habsburška monarhija. Omenjeni narodi so začeli oblikovati lastno državnost, kot na primer Poljska, ali pa so se odločili za skupne države (Češkoslovaška, Jugoslavija). Politične spremembe v Evropi še posebej prizadevajo slovanske narode. Namen razprave ni predstavljanje posameznih narodnih usod, ampak bi rad posvetil pozornost sodelovanju Slovencev in Slovakov v organizaciji katoliških študentov Pax Romana.

Ideologije, ki so se razvile iz političnih gibanj v 19. stoletju, so povzročile politična vrenja v prvih dvajsetih letih 20. stoletja. Posledice teh vrenj so bile vojne (1. in 2. balkanska vojna, 1. svetovna vojna) ter narodnodemokratske in socialistične revolucije. Vsi ti dogodki so imeli vpliv na formiranje in strukturo mednarodnih odnosov in na nastajanje raznih mednarodnih ter narodnih organizacij. V politična gibanja po 1. svetovni vojni so se dejavno vključevali tudi študenti.

Ena izmed študentskih mednarodnih organizacij, ki so nastale na ideološki osnovi, je bila organizacija katoliških študentov Pax Romana. Organizacija je bila ustanovljena 19. – 21. julija 1921 v švicarskem Friburgu kot mednarodna zveza katoliških univerz. Pax Romana so ustanovili delegati 23 evropskih držav, ki jih je močno zaznamovala končana vojna, reminiscence in sovraštvo.

Cilj študentske organizacije Pax Romana je bil širjenje katoliškega nauka med študenti, reševanje nakopičenih družbenih problemov v duhu katoliške morale in razvoj mednarodnega študentskega sodelovanja na osnovi katoliškega pacifizma.

Konference Pax Romana so omogočale posameznim narodnim organizacijam prostor za razvoj vzajemnega sodelovanja, ki je pri slovanskih narodih celo presegel okvir mednarodne krovne organizacije.¹

¹ Zbigniew M. Klepacki: Słownik międzynarodnych organizacji. Pravda, Bratislava, 1979, 510.

Poudariti je treba, so se razvijali stiki med slovaškim in slovenskim katoliškimi študenti še pred ustanovitvijo Slovenske dijaške zveze in Zveze slovaških katoliških študentov. Že leta 1923 je v glasilu ZSKŠ (Zveza slovaških katoliških študentov) Rozvoj objavil G. Gajdoš članek o poteku kongresa slovenskih katoliških študentov v Ljubljani. Na kongresu so potekale razprave o izbiri med narodno ali zvezno organizacijo. Govorili so tudi o avtonomiji jugoslovanskih narodov. V sklepih so poudarili, "da se Slovencem ni treba bati kulturne sinteze treh jugoslovanskih narodov."² Izpostavili so tudi, "da se lahko Slovenci za svoj narodni in duhovni razvoj zahvalijo katolicizmu. Slovenci so poklicani za to, da posredujejo svoje pozitivne katoliške izkušnje nekatoliškimi Jugoslovanom (pri tem so bili mišljeni predvsem pravoslavni Srbi – opomba pisca), in tako pomagajo ustvariti temelje za mogočno združitev jugoslovanskih narodov."³ Naslednje vprašanje je bilo, ali naj slovenske študentske organizacije izstopijo iz jugoslovanske katoliške Študentske lige ali naj ostanejo v njej. Odločili so se, da bodo skupaj s hrvaškimi študenti ustanovili skupno študentsko organizacijo.⁴

Iz članka lahko razberemo, da so bili na kongresu prisotni papeški nuncij Msgr. Pelegretti, nadškof Anton Jeglič, vodja Slovenske ljudske stranke dr. Anton Korošec, predsednik Orlov dr. Basaj, češke katoliške študente je zastopal dr. Zamykal in slovaške G. Gajdoš.⁵ Pisec članka je v perečih vprašanjih, ki jih je odprl kongres, našel paralelo z nekaterimi češkoslovaškimi problemi. "Burna debata se je razvnela pri narodnostnem referatu, ker je referent predlagal ostro separatistično resolucijo. Pri tem referatu je bila jasno vidna podobnost naših razmer s slovenskimi. Tudi tu se je vrtela debata okoli vprašanja, ali smo sploh narod ali nismo..."⁶

Kongres je bil najverjetneje prvi stik med katoliškima organizacijama slovaških in slovenskih študentov, ker je G. Gajdoš v članku zapisal: "Slovaška beseda je bila tam nekaj novega. Nihče ni računal na samostojen nastop Slovakov, niti dr. Zamykal, ki je pozdravil kongres v imenu čeških katoliških študentov."⁷ Verjetno je tudi, da je bila udeležba G. Gajdoša na tem kongresu ena izmed prvih aktivnosti ZSKŠ v tujini. Poročilo o poteku kongresa ZSKŠ leta 1922 navaja, da sta se ustanovnega kongresa slovaške katoliške študentske organizacije med drugimi udeležili tudi poljska in slovenska študentska organizacija.

Zanimiva je tudi vest v glasilu Rozvoj: "ZSKŠ je kot samostojna krovna organizacija slovaških katoliških študentov ustanovila tega leta odbor za stike s tujino, katerega namen je navezovanje tesnejših stikov s katoliškimi študenti bratskih slovanskih narodov. Prva aktivnost odbora je bila prošnja za sprejetje v Pax Romana, v organizacijo evropskih katoliških študentov, ker nas v tem združenju zastopa popolnoma neupravičeno Zveza češkoslovaških katoliških študentov, ki jo ima Pax Romana za edinega predstavnika katoliških študentov v republiki."⁸

Začetna faza mednarodnega delovanja slovaških katoliških študentov, ki jo je iniciirala ZSKŠ, se je končala na mednarodnem kongresu organizacije Pax Romana v Budimpešti (1924), kjer so sprejeli za svojega člana tudi slovaško študentsko organizacijo.⁹

² Rozvoj, I, 1923, šte. 3, 14.

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

⁵ Rozvoj, I, 1923, šte. 4, 5.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Rozvoj, II, 1924, šte. 1, 2, 30.

Razen diskusij o širjenju mednarodnega sodelovanja med posameznimi študentskimi organizacijami in o pogledih katolicizma na narodnostna vprašanja, so se morali delegati slovanskih organizacij postaviti proti madžarski politični propagandi. Pozitiven rezultat tega kongresa je bil, da je ZSKŠ poglobila sodelovanje, ki se je tedaj tikalo "predvsem bratov Jugoslovanov in Poljakov"¹⁰, tudi z drugimi študentskimi organizacijami.

Na naslednjem kongresu, ki je potekal 5. – 12. 9. 1925 v Bologni, so slovanski delegati izpostavili zahtevo za primerno zastopstvo slovanskih članov v stalnem odboru organizacije Pax Romana, kar se jim je tudi posrečilo z izvolitvijo poljskega delegata za drugega podpredsednika.¹¹ Bolognskega kongresa se je udeležila močna slovaška delegacija. V njej so bili med drugim Martin Sokol, Julio Stano, Jozef Zvrškovec, Konstantin Čársky idr. "Jugoslovane" oz. "Jugoslovence" sta zastopala samo dva delegata.¹²

Močne delegacije so slovanske organizacije poslale na varšavski kongres Pax Romana (10. – 20. 8. 1927). Na kongresu se je potrdilo dobro sodelovanje med slovanskimi predstavniki, ko so izvolili v Comité directoire Poljaka Orlikovskega in Slovaka dr. Jána Pokornega, ki je pozdravil kongres v imenu treh narodov: Slovakov, Čehov in Hrvatov.¹³ Pri tem se ne moremo izogniti dejstvu, da v uredništvu glasila Rozvoj niso prav dobro razlikovali jugoslovanskih narodov, čeprav so posvečali velike napore razlikovanju Čehov in Slovakov. Na primer v isti številki glasila (samo dve strani naprej) ne omenjajo več Hrvatov, ampak samo Jugoslovane, v imenu katerih je delegate kongresa pozdravil Pokorný.¹⁴

Slovensko-slovaški odnosi in težnja za poglobljanje slovanske vzajemnosti se niso razvijali samo na kongresih Pax Romana, temveč tudi v obliki študijskih potovanj med počitnicami. Omenimo potovanje Društva slovaških katoliških akademikov "Moyses" po Jugoslaviji. V članku K bratom v Jugoslavijo, ki ga je G. Fagula objavil v glasilu Rozvoj, lahko preberemo: "Ljubljana spada med tista mesta, o katerih človek sliši kaj malo. Leži na vznožju Alp, je slovanska, živi izolirano, samotarsko, vendar ima vse pogoje za zdrav razvoj. Ljubljana je slovensko glavno mesto. Ni velika, lahko jo primerjamo s Košicami. Vse nas je začudilo, da smo lahko na vsakem koraku občudovali razgibano narodno življenje."¹⁵ Pisec omenja, da so pri srečanjih padale tudi velike besede. Prof. Jarc je slovaškim izletnikom rekel: "Vi ste prvi prestopili koridor, ki nas ločuje od konca 1. svetovne vojne. Bodite z nami, enako kot bomo tudi mi z vami."¹⁶

Pomemben dosežek slovanskih narodov na kongresih Pax Romana je bil sporazum o organizaciji "Slavjanskih" katoliških akademskih srečanj – kongresov, o katerem so se dogovorili na kongresu Pax Romana leta 1928 v Londonu. Prvo delovno srečanje je bil kongres v Krakovu, ki so se ga udeležili 2 – 4 delegati iz slovanskih narodov.

Popolnoma drugačno vsebino in razsežnost je imel "Drugi slavjanski katoliški akademski kongres", ki je potekal od 23. 7. do 27. 7. 1930 v Ljubljani. Kongresa se je udeležilo veliko Poljakov, Ukrajincev, Hrvatov, Slovakov, Čehov, Rusov in gostiteljev Slovencev. Na otvoritvi kongresa so prisostvoval ugledni ljudje iz cerkvenega življenja, nadškof Anton Jeglič, škof Gregorij Rožman in dr. Premuša, namestnik zagrebškega nadškofa dr. Bauerja in iz javnega življenja kraljev odposlanec general Popović, rektor ljubljanske univerze prof.

¹⁰ Rozvoj, III, 1925, štev. 5-6, 93.

¹¹ Rozvoj, III, 1925, štev. 1-2, 30.

¹² Dve številki glasila Rozvoj istega letnika, številki 1 in 9 navajata različna poimenovanja narodov.

¹³ Rozvoj, V, 1927, štev. 1, 15.

¹⁴ Ibidem, 17. Djačka akademska liga je pisno zaprosila ZSKŠ, da jih zastopa na kongresu.

¹⁵ Rozvoj, VI, 1928, štev. 10, 260.

¹⁶ Ibidem, 261.

dr. Rado Kušej in podžupan dr. Jarc. Za predsednika kongresa je bil izvoljen dr. Fran Stele, za podpredsednika pa Karol Klinovský. Na kongresu so bili predstavljeni referati o stanju in perspektivah ideje slovanske vzajemnosti (Franc Terseglav). Fran Stele je govoril o etičnih in kulturnih vrednotah slovanstva. Fran Grivec o cirilometodejski ideji in katoliški akciji in Julo Stano o perspektivah slovanskega katolicizma v prihodnosti.

Na kongresu so aktivno sodelovali še: Slovenca Lovro Sušnik in Niko Kuret ter Slovaki K. Klimovský, J. Stano, A. Vašek in Ferdinand Durčanský. Zelo zanimiv predlog za slovansko vzajemnost je predstavil Julo Stano, ki je predlagal, da bi se iz vsake narodne organizacije eden ali dva člana posvetila študiju vsaj enega slovanskega jezika in da bi nadzor nad to dejavnostjo prevzel sekretariat. Za Slovaško je bila pomembna zadnja seja, na kateri so razen izrazov simpatij do "slavjanstva" in protestov proti boljševiški tiraniji izbrali Bratislavo za organizacijo prihodnjega kongresa.¹⁷

Tretji kongres slovanskih katoliških akademikov je bil od 4. – 11. 7. 1931 v Bratislavi. Kongresa so se udeležili tudi seniorji, v Bratislavo pa niso prišli Ukrajinci. Na kongresu so sprejeli predlog, da bi svojim "članom priporočali študij slovanskih jezikov, ker bodo le tako lahko bolje razumeli in še z večjo vnemo širili slovansko kulturo."¹⁸ Konkreten in za slovansko medsebojno sodelovanje najpomembnejši je bil sklep o ustanovitvi stalne komisije za izmenjavo slovanskih katoliških študentov med slovanskimi univerzami s sedežem v Bratislavi.¹⁹

No osnovi priporočil sta se dogovorili Zveza slovaških katoliških študentov in Slovenska dijaška zveza o izmenjavi študentov. V prvi generaciji je odšel v Ljubljano Jozef Štolc, iz Slovenije pa je odšel v Bratislavo na Pravno fakulteto UK Fran Satler²⁰, ki je pisal o SDZ tudi v glasilu Rozvoj²¹.

Prispevek o društvenem življenju slovenskih katoliških študentov je napisal za glasilo Rozvoj Jozef Kosorin po vrnitvi s študijskega potovanja.²²

Pomemben mejnik za razvoj vzajemnega sodelovanja slovanskih katoliških študentov je bil V. kongres slovanskih katoliških študentov in akademskih seniorjev julija 1933 v Poznanju na Poljskem. Na kongresu so ustanovili krovno organizacijo slovanskih katoliških študentov SLAVIA CATHOLICA. Unijo je predstavljal skupen sekretariat. Člani Unije pa so bile narodne organizacije katoliških študentov iz članic Pax Romana²³.

Vzporedno je potekalo sodelovanje na področju izmenjav študentov. V študijskem letu 1933/34 je v Ljubljani študiral študent filozofije Ján Irmiler, v Bratislavo pa je prišel absolvent slavistike Viktor Smolej. Izredno skrbno so za vsakega študenta pripravili program za študij in program za prosti čas.²⁴ Gostujočim študentom so omogočili tudi objavljanje v študentskem tisku. V člankih, ki so jih pisali gostujoči študenti, so bralce seznanjali s svojimi deželami, vtisi iz gostiteljske dežele, s društveno dejavnostjo in tudi z domačo kulturo.²⁵ Zanimiv je ponatis članka Viktorja Smoleja "Slovenski akademik o nas", ki ga je v prevodu objavilo glasilo Rozvoj. Pisec je v članku primerjal podobnosti in razlike med Slovenci in Slovaki. "Takšnega idealizma, kot ga lahko najdete pri mladih Slovencih, ne boste našli pri

¹⁷ Rozvoj, VII, 1930, šte. 1, 22 - 23.

¹⁸ Rozvoj, IX, 1931, šte. 3, 67.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Rozvoj, IX, 1931, šte. 2, 47.

²¹ Rozvoj, IX, 1932, šte. 8, 190.

²² Rozvoj, X, 1932, šte. 9, 216 in Rozvoj, X, 1932, šte. 10, 252.

²³ Kultura, V, 1932, 275.

²⁴ Rozvoj, XII, 1934, šte. 9, 24.

²⁵ Rozvoj, XII, 1934, šte. 4, 93.

mladih Slovaki. Mi imamo močno razvito narodno zavest, tesno smo povezani s svojim narodom. Slovaki nimajo tako trdne narodne zavesti, take odgovornosti do svojega naroda. Pri mladih Slovaki je preveč površnosti in komodnosti, hitro jih oslepijo sladke besede in lepa zunanost. Slovaki imajo radi velika dejanja, ki so pogosto prav smešna. Slovenci se za razliko od Slovakov zagrizemo v malenkosti in iz njih ustvarimo velika dela, čeprav se tudi mi mnogim zdimo smešni. Na Slovaškem raste nova, realnejša in treznejša generacija, ki hoče velike besede zamenjati z dejanji. Vsakemu slovaškemu akademiku želim, da bi preživel vsaj eno leto med Slovenci. Tu bi se naučil razmišljati in delati. Za vedno bi se otrešel plehkosti v mislih in pri delu.”²⁶

Drugače so vsebinsko naravnani članki Jozefa Kosorina Slovenska Aleksandrova univerza²⁷ in Položaj Slovencev v Jugoslaviji.²⁸

Za študijsko leto 1934 – 35, ki je sledilo poletnemu XIV. kongresu Pax Romana v Pragi in Bratislavi, je komisija za mednarodno sodelovanje pri ZSKŠ ponovno razpisala v dnevnem tisku razpis za študijska mesta v Ljubljani, Zagrebu in Varšavi. Na razpis se je prijavilo sedem kandidatov. Katere kandidate so izbrali na osnovi javnega razpisa, nisem našel v slovaškem študentskem tisku. Iz Slovenije sta prišla v Bratislavo v tem študijskem letu “od septembra do Božiča absolvent filozofije Jožef Zemljak in od Božiča naprej pravnik Zdenko Lah.”²⁹ Zdenko Lah je dal za glasilo Rozvoj zanimiv intervju Slovenski akademik o nas, v katerem je spregovoril o študentskem društvenem delu, študiju in reviji Mentor. Zanimiv je njegov odgovor na zadnje vprašanje: “Ali vaše študente zanimajo Slovaki? Težko je o tem govoriti, ker vas izredno slabo poznajo. Prepričan sem, da bosta sodelovanje med ZSKŠ in SDZ ter izmenjava študentov pripomogla k boljšemu spoznavanju in večjemu zanimanju.”³⁰ Pri tem se mi je utrnila misel, da so še vedno aktualne misli Zdenka Laha, ki jih je izrekel pred več kot šestdesetimi leti.

Zanimanje za Slovenijo je na Slovaškem naraščalo. V isti številki glasila Rozvoj je članek, v katerem so objavljene možnosti za turistična potovanja v Slovenijo. Pisec sporoča, da “je komisija za mednarodno sodelovanje izposlovala pri SDZ poceni nastanitev v Ljubljani v mesecu juliju. Bivanje v Ljubljani (nastanitev in hrana) znaša za en mesec 240 – 280 Kč, na železnicah je popust 50%, organizirani bodo izleti na Bled in Triglav, v muzeje je prost vstop. Enomesečno bivanje v Ljubljani znaša samo 600 – 650 Kč. Izlet bomo organizirali, če se bo prijavilo vsaj 10 deklet in 10 fantov... Izlet bo vodil član ZSKŠ.”³¹

Na XIV. kongresu Pax Romana poleti leta 1935, ki je bil v Pragi in Bratislavi, je pri svojem vrednotenju tega kongresa generalni sekretar J. Gremaud poudaril, da je gibanje usmerjeno v izmenjavo študentov med posameznimi članicami in obenem visoko ocenil sodelovanje katoliških študentov iz slovanskih dežel pri širjenju katolicizma.³²

S stališča vse boljšega sodelovanja med slovenskimi in slovaškimi študenti je zanimiva dvojna številka revije Mentor, v kateri je Zdenko Lah objavil proslovaški članek. Mentor je objavil tudi poziv, naj si slovenski študentje dopisujejo s slovaškimi študenti in poziv za počitniške izmenjave od Helene Pavličkove. V isti številki Mentorja je bila objavljena tudi pesem Elene Riasnicke v slovaščini. Uredništvo Mentorja je tudi razpravljalo o uvedbi

²⁶ Rozvoj, XIII, 1934, štev. 3, 55 - 56.

²⁷ Nástup, V, štev. 11, 117 – 118.

²⁸ Nástup, V, štev. 3, 140 – 141.

²⁹ Rozvoj, XII, 1934, štev. 4, 93.

³⁰ Rozvoj, XIII, 1935, štev. 9 - 10, 220.

³¹ Ibidem, 230.

³² Rozvoj, XIII, 1935, štev. 1, 3 - 4.

slovaške rubrike, v kateri bi objavljali slovaške prispevke v izvorniku in prevodu, kar je sprejelo uredništvo glasila *Rozvoj* z velikim odobravanjem in predlagalo, da tudi Slovaki sledijo slovenskemu vzoru.³³

V reviji *Kultúra* je Jozef Kosorin leta 1935 ovrednotil dosedanjo delovanje *Slaviae Catholicae*, ker razen organiziranja kongresov navaja tudi uspehe izmenjave študentov: "ZSKŠ je realizirala izmenjave: s Poljaki sedemkrat, s Slovenci petkrat (Ljubljana) ... Slovenci, DZS je realiziral izmenjave: s Slovaki petkrat (Bratislava), s Poljaki enkrat ... skupaj se je izmenjalo s Hrvati 26 akademikov s povprečnim študijskim bivanjem 9 mesecev v Ljubljani in 7 mesecev v Bratislavi."³⁴

V poročilih s kongresov Pax Romana pisci poudarjajo razvijajoči se duh slovanske in slovaško-slovenske vzajemnosti, ki ga vzpodbuja prav študentska organizacija Pax Romana. V tej smeri je prispevek o poteku XV. kongresa Pax Romana, ki je potekal od 28.7.–5.8.1936 v Salzburgu, Celovcu in na Dunaju. V njem je pisec strnil najprej duh slovanstva: "Že bežni opazovalec takoj opazi, da se Slovani takoj najdejo in se počasi izolirajo od drugih narodov ter se začnejo reševati svoje specifične probleme. Opazna je privlačnost med Slovaki in Slovenci, med Slovaki, Hrvati in Ukrajinci."³⁵ V Celovcu, starem slovenskem kulturnem središču, je bila opazna večja aktivnost Slovencev, ki jo je opazil tudi pisec omenjenega članka: "Koroški Slovenci so v svojem nekdanjem kulturnem domu priredili sprejem za Slovence iz Jugoslavije in Slovake. Na srečanju so nam pokazali slike Koroške in spregovorili o njeni preteklosti in sedanjosti. Srečanje je bilo tako skromno in plaho, da smo hoteli naslednji dan protestirati na kongresu zaradi slabega položaja koroških Slovencev."³⁶

V drugi polovici tridesetih let 20. stoletja so zanesljivi viri o slovaško-slovenskem akademskem sodelovanju objavljeni članki o poteku XVI. kongresa Pax Romana od 24.7.–2.8.1937 v Parizu in Bouffemontu in o poteku VII. kongresa *Slaviae Catholicae*, ki je bil od 19.–22.7.1937 v Ljubljani in na Bledu. Ljubljanski kongres je bil predpriprava za kongres v Franciji. Slovaška delegacija v sestavi Jozef Kirschbaum, Juraj Rajec, Silvo Mikuš, A. Králová, Ján Irmiler, Jozef Ambruš, T. Kadlic, J. Lužný in Karol Klinovský. Podrobno poročilo o ljubljanskem kongresu je v glasilu *Svorad* objavil Jozef Ambruš v članku *Pohľad na študentské hnutie v Slovinsku*.³⁷ V Parizu je bil izvoljen za podpredsednika organizacije Pax Romana Jozef Kirschbaum, kar lahko štejemo za velik uspeh slovanskega gibanja v tej organizaciji.³⁸

Ljubljanski kongres *Slaviae Catholicae* se je posvetil dvema glavnima temama: pregledu medsebojnih odnosov v preteklosti med slovanskimi narodi, pretresli so možnosti za razširitev sodelovanja in govorili o morebitnih ovirah, ki bi lahko onemogočale hitrejši razvoj sodelovanja. Druga tema je bila posvečena problemom mlade slovanske generacije v odnosu do komunizma in izseljeništvu.

Slovensko stran so na kongresu zastopali Viktor Korošec, Fran Stele, predsednik kongresa, ljubljanski škof Gregorij Rožman in podban Majcen.

Z referati so nastopili Fran Grivec: Slovanska ideja pri knezu Koclju in škofu Slomšku, Fran Stele, ki je v svojem referatu analiziral podobo dosedanjih političnih in drugih odnosov med Slovani. Omenim naj še referat Draga Oberžana iz Maribora, ki je predstavil problematiko slovanske katoliške emigracije. Oberžanov referat je s koreferatom dopolnil Karol

³³ *Rozvoj*, XIII, 1935, št. 1, 22.

³⁴ *Kultúra*, X, 1935, 276.

³⁵ *Nástup*, IV, 1936, št. 15 – 16, 159.

³⁶ *Ibidem*, 160

³⁷ *Svoradov*, VII, 1937, 28.

³⁸ *Nástup*, V, 1937, št. 3, 188.

Klinovský o problemih slovaške emigracije. Jozef Ambruš se je v svojem referatu dotaknil problemom razraščajočega se komunizma.³⁹ Na kongresu so sprejeli sklep, da bo naslednji kongres na Ukrajini ali na Slovaškem.

Vneti zagovornik tesnejšega sodelovanja med slovanskimi narodi Karol Klinovský se je v člankih, ki jih je pisal za slovaška katoliška študentska glasila, zavzemal še za večje sodelovanje in enotnejše nastope pri temeljnih problemih študentskega katoliškega gibanja. "Mi Slovaki smo nekakšno središče vseh slovanskih narodov, zato ni čudno, da smo tudi po jezikovni strani tolmači in posredniki ter vezni člen med drugimi slovanskimi narodi."⁴⁰

Za zaključek naj navedem oris vrednotenja že omenjenih študentskih izmenjav in aktivnosti, ki ga predstavil Jozef Kosorin v dnevnem tisku in na radiu. "V letih 1931 – 1937 je v Bratislavi študiralo 8 Slovencev, 5 Poljakov in 1 Hrvat; v Pragi 2 Slovenci in 1 Poljak, v Ljubljani 8 Slovakov, 2 Čeha, in 2 Poljaka, v Krakovu in Varšavi skupno 7 Slovakov, 3 Slovenci, 2 Čeha in 1 Hrvat. Skupaj se je akademske izmenjave udeležilo 49 visokošolcev, pretežno študentov prava in filozofije."⁴¹

Pomen organizacije Pax Romana je v tem, da je oblikovala temelje za večjo izmenjavo slovaških in slovenskih katoliških študentov v 20. in 30. letih prejšnjega stoletja. Sodelovanje je prekinila druga svetovna vojna in obdobje po njej. Nova politična sistema v povojni Jugoslaviji in ČSR nista bila naklonjena tovrstnemu sodelovanju.

Summary

Pax Romana, an international Catholic student organization, had members from 23 European countries. Based on the current needs some of its members created another organization within the original one, naming it *Slavia Catholicae*. This organization, whose seat was in Bratislava, organized exchanges of students from different Slavic nations. Its yearly congresses dealt with current affairs, reacted against the subordinated situation of Slovenes and Slovaks within their respective multi-national countries, protested against the tyranny of Bolshevism, stimulated the study of Slavic languages, translation of literature, etc. *Slavia Catholicae* had its own bulletins which published articles on the Pax Romana activities, student exchanges, views on other Slavic nations, etc. At the beginning of WWII the movement died out, and due to the Marxist-Leninistic orientation of these countries it was not possible to restore it. Many active members of the Pax Romana movement had been exiled or put to jail, which interrupted cultural contacts between Slovenes and Slovaks for a considerable period of time.

³⁹ Svoradov, VII, 1937, štev. 3, 27.

⁴⁰ Svoradov, VII, štev. 3, 27.

⁴¹ Kororin, Jozef: Slovanský aktivizmus mladých. V: Pero, VI, 1938, štev. 7 – 8, 14.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

Znano je, da se je takoj po pričetku 18. stoletja pustila Avstrija zaplesti v koristolovsko vojno – v borbo za posest Španije. Na bojiščih se je sreča menjavala, ljudstva v Avstriji pa so z nevoljo zalagala državno blagajno s potrebnim denarjem.

V primeri z ostalimi dednimi deželami je Kranjska brez dvoma spadala med najsiromašnejše. Toda ljudstva niso pritiskala k tloraj samo finančna bremena; nesreča morda niti ne bi bila tolikšna, kolikšna je bila, če se ne bi temu izčrpavanju pridružile še prirodne katastrofe, ki so si sledile nekaj let zapovrstjo.

(Jože Šorn, Donesek k kmečkim uporom v letih 1705 in 1713, ZČ, 4, 1950 str.172)

... pred štirimi desetletji?

Med krajevna imena starejšega tipa je šteti stanovniška imena na -jane, kot Cirkulane ali Dolane, pa Skrblje, v našem urbarju z zapisom v lokativu Zkerblach v nemški substituciji. Med krajevna imena starejšega tipa sodijo tudi tista s sufiksom -iče (Črmožiše - Stramoschicz, Stremoschicz, Dragošiče, - Dragoschitz, Boriče, Krhiče) ali pa imena s končnico -ica, pogosta pri tekočih vodah (Jesenica, Rogatnica). V starino po izvoru in nastanku segajo seveda tudi krajevna imena, ki navezujejo na selišča iz predslovanskih časov.

(Milko Kos, Haloze po ptujskih urbarjih iz 15. stoletja, ZČ, 14, 1960, str. 188)

... pred tremi desetletji?

Za Slovence je pomemben podatek, da v vsej razpravi med vlado in nemškimi meščanskimi strankami o vsebini oktroiranih ustavnih uredb, posebno še o razdelitvi dežel po nacionalnih okrožjih, na izrecno zahtevo predstavnikov alpskih Nemcev sploh niso govorili o slovensko-nemških deželah, ampak so razmejitev po nacionalnih okrožjih predvideli zgolj na Češkem. Možnost kakega slovenskega okrožja na Štajerskem in Koroškem, ki bi dalo Slovencem vsaj neko varstvo pred majorizacijo, je bila izključena. Nemcem v slovenskih deželah je zadoščal že stari položaj obenem z njihovim okrepljenim položajem v državi kot celoti.

(Janko Pleterški, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, ZČ, 24, 1970, št. 3-4, str.185)

... pred dvema desetletjema?

O oborožitvi branilcev na podlagi najdb ne moremo povedati mnogo. Glede na najdbo ostroge je nedvomno le, da so bili med njimi tudi jezdec. Ali so se na konjih tudi borili, se na tej osnovi ne da trditi. Puščična ost, ki je bila najdena na robu ploščadi, že na zunanji strani palisade, je verjetneje pripadala napadalcem kot branilcem, zato nam hkrati priča o tem, da je gradišče-tabor doživel vsaj en sovražni napad.

Na koncu je treba poudariti, da Gradišče pri Goleku po legi v močvirju predstavlja doslej še povsem neznan tip ljudskih protiturških utrdb na Slovenskem...

(Andrej Pleterški, Gradišče pri Goleku - protiturška utrdba s konca 15. stoletja, ZČ 34, 1980, št. 3, str. 296)

... pred desetletjem?

Čeprav je ustanovitev goriške nadškofije v letih 1751-1752 odgovarjala čisto odkritim ciljem cesarske politične strategije, je prihajala v pomoč predvsem težkim in zanemarjenim verskim potrebam prebivalstva v tistih cesarskih provincah in posebej na Kranjskem in slovenskem Štajerskem ter južnem Koroškem. Ker je bilo prebivalstvo v teh pokrajin skoraj stodontno slovensko, je škofije vzeti in obravnavati kot pomembno dejanje za zgodovino celotnega slovenskega naroda.

(Luigi Tavano, Prvi goriški nadškof Karel Mihael Attens (1711-1774) in Slovenci, ZČ 44, 1990, št. 3, str. 387)

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev

Rogla, 28.-30. september 2000

Od 28. do 30. septembra 2000 je Rogla, slovensko športno-turistično središče na Pohorju, gostila okrog 250 udeležencev 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, ki sta ga organizirali Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinsko društvo Konjice. Zborovanje so finančno podprli Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS, občini Zreče in Slovenske Konjice, Unior Zreče, Comet Zreče in Zlati grič Slovenske Konjice. Temo zborovanja "Temeljne prelomnice preteklih tisočletij" sta med drugim sooblikovali okroglo leto 2000 kot zadnje pred začetkom tretjega tisočletja in jubilejno 30. zborovanje.

Po pozdravnih govorih dr. Staneta Grande, predsednika ZZDS, gospoda Jožeta Koširja, župana občine Zreče, in gospoda Jožeta Barage, predsednika Zgodovinskega društva Konjice, se je v dveh dneh za govorniškimi pultom zvrstilo 18 referentov in 10 koreferentov. Lokalne zgodovine so se v svojih referatih dotaknili Mojca Kovačič (*Zgodovina Zreč in okolice*), mag. Borut Holcman (*Konjice in sodna oblast v urbarjih konjiškega zemljiškega gospodstva*) in Helena Pačnik (*Proslave na šolah v Slovenskih Konjicah 1918-41, 1945-2000*). O temeljnih prelomnicah skozi različna obdobja slovenske zgodovine so spregovorili priznani slovenski strokovnjaki dr. Janez Dular (*Temeljne prelomnice v prazgodovini slovenskega ozemlja*), dr. Rajko Bratož (*Prelomni trenutki iz časov antike in preseljevanja narodov*), dr. Peter Štih (*O zgodovinskih prelomnicah v srednjem veku na Slovenskem*), dr. Peter Vodopivec (*Slovinci v 19. stoletju: miti in stvarnost*), dr. Zdenko Čepič (*Prelomnice slovenske zgodovine v "kratkem" 20. stoletju*) in dr. Božo Repe (*Deset let samostojne slovenske države*).

Prelomne trenutke in posebnosti v zgodovini koroških in primorskih Slovencev, Prekmurcev in Slovencev v izseljeništvu so obdelali dr. Avguštin Malle (*Koroški Slovenci po letu 1918*), Metka Fujs (*Posebnosti prekmurske zgodovine*), Milan Pahor (*Primorski Slovenci pod Italijo*) in dr. Marjan Drnovšek (*Temeljne značilnosti izseljevanja s slovenskega ozemlja*).

Letošnje zborovanje je poseben poudarek namenilo učiteljem in profesorjem zgodovine na osnovnih in srednjih šolah, ki so v četrtek in petek popoldne v okviru t.i. Šolske sekcije razpravljali o aktualni problematiki pouka zgodovine, o maturi in učbenikih zgodovine. Glavne referate so pripravili Vojko Kunaver (*Uvajanje prenovljenih učnih načrtov pouka zgodovine v devetletni osnovni šoli in analiza spremljave pouka*), mag. Stane Berzelak (*Pouk zgodovine v tehniških in poklicnih šolah ali Zakaj se v šolah „bojijo“ (pa ne dijaki) zgodovine?*), Vilma Brodnik (*Analiza spremljave prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov zgodovine*), Bojan Končan (*Šest let prenovljene mature in izkušnje zgodovine kot izbirnega predmeta na maturi*), dr. Štefan Trojar (*Glavne značilnosti novejših učbenikov zgodovine*) in Vilma Brodnik (*Stališče profesorjev in dijakov do učbenikov in njihove uporabe*). Kar nekaj udeležencev je v razpravi sodelovalo s prijavljenimi koreferati (Irena Česnik, Biljana Frece, dr. Eva Holz, Zlata Pastar, Jelka Razpotnik, Stane Rozman, Majda Anders, Janez Globočnik, Darja Kerec in Kristina Šamperl Purg).

Vzporedno z delom Šolske sekcije je v četrtek popoldne potekala predstavitev najnovejših doktoratov iz slovenske zgodovine. Svoja doktorska dela so na kratko predstavili novi doktorji znanosti (dr. Jože Ciperle, dr. Darko Darovec, dr. Vida Deželak-Barič, dr. Mitja Ferenc, dr. Damijan Guštin, dr. Dragan Potočnik, dr. Mateja Režek, dr. Matija Žargi), ki so svoje delo obranili v času od zadnjega zborovanja jeseni 1998 do zborovanja na Rogli.

V petek popoldne je po zaključnem govoru dr. Staneta Grande sledila slovesna podelitev nagrade Klio, nagrade ZZDS za raziskovalno delo v zgodovini v obdobju zadnjih dveh let, ki so jo podelili prvič. Nagrado, katere pobudnik je dr. Ervin Dolenc in katere pravilnik je bil sprejet na Občnem zboru ZZDS v okviru 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev v Izoli 1998, je po enotnem mnenju komisije v

sestavi dr. Ervin Dolenc, predsednik, dr. Ignacij Voje, dr. Branko Marušič, dr. Janez Marolt in dr. Avguštin Malle, prejel dr. Peter Štih za delo „Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza“: študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (Nova Gorica, 1999). Delo, ki je istočasno izšlo tudi v nemškem in italijanskem prevodu, predstavlja po mnenju komisije „pomemben dosežek ne samo slovenske, ampak tudi evropske medievistike“.

Dvodnevno posvetovanje je zaključil Občni zbor ZZDS, ki je razrešil dosedanje vodstvo ZZDS in izvolil novo. Predsednik ZZDS je postal dr. Jurij Perovšek, podpredsednika dr. Stane Granda in mag. Branko Goropevšek, tajnica Barbara Šatej. V Nadzorni odbor so bili izvoljeni dr. Petra Svoljšak, dr. Janez Marolt in dr. Jože Ciperle, člani Častnega razsodišča pa so postali dr. Franc Rozman, dr. Ignacij Voje in dr. France Kresal. Ustanovljena je bila raziskovalna sekcija ZZDS (za predsednika je bil imenovan dr. Marjan Drnovšek), v kateri so združene nekdanje krajevna, ekonomska in šolska sekcija, ki po ugotovitvah izvršilnega odbora ZZDS do sedaj niso delovale.

Sobotni dopoldan je minil v ogledu Zreč, Slovenskih Konjic, Slovenske Bistrice in Žiž, kjer je udeležencem pripravil dobrodošlico gospod Janez Jazbec, župan Slovenskih Konjic. Kratko zgodovino Žičke kartuzije je zanimivo predstavil dr. Igor Grdina. S kosilom na kmečkem turizmu so udeleženci uspešno zaključili še eno, že 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev.

Priznati moramo, da je bilo tudi to zborovanje tako strokovno kot organizacijsko uspešno izpeljano, da so se udeleženci vračali domov z novim in poglobljenim znanjem, zlasti pa so se uresničile besede dosedanjega predsednika ZZDS, dr. Staneta Grande, ki je med drugim dejal, da je zborovanje tudi druženje, kar se je prav na Pohorju jasno pokazalo. Mogoče pa ideja, da bi Rogla postala kraj tradicionalnih zborovanj slovenskih zgodovinarjev, prav iz tega razloga le ni tako napačna.

Barbara Šatej

Poročilo o delu Zveze zgodovinskih društev Slovenije v letih 1998–2000

Po naši stari navadi smo se v začetku dolžni spominjati vseh umrlih članov. Seznam je dolg, predolg in nepopoln. Vsi so nam bili dragi, vsi so bili naši in vse pogrešamo. Glede na zaslužno članstvo, bi omenil posebej le akad. prof. dr. Ferda Gestrina. Sedaj pa vstanimo in se z molkom poklonimo prav vsem našim pokojnim prijateljem in kolegom.

Zveza zgodovinskih društev se je tudi v obdobju med obema občnima zboroma prilagajala novim razmeram, ki so vse prej kot lahke. Obilica dela bi zahtevala vsaj minimalno profesionalizacijo, ki pa se je glede na finančne možnosti, te se neprestano slabšajo, ne moremo privoščiti. Manjka nam denar za osnovno organizacijsko dejavnost. Prav zato bo treba v naslednjem dvoletnem obdobju nadaljevati s prizadevanji, da bi zveza dosegla večjo finančno trdnost.

Društva ali zveze kot je naša, je zelo prizadela uvedba zakona o dodani vrednosti. Povečala je administriranje, ne da bi kjerkoli zato dobili potrebna sredstva. Amatersko vodenje financ ni več možno. Zato je društvo angažiralo ustrezno strokovno moč g. Fani Groznik, ki nam je uspela prebroditi nepredvidene težave. Tako k sreči poslujemo v skladu z zakonodajo.

Med organizacijske novitete, ki jih predlagamo občnemu zboru, je ustanovitev sekcije raziskovalcev zgodovine. Z njo hočemo na eni strani nadomestiti delo nekaterih sekcij, ki ne morejo zaživeti v predvidenem obsegu, na drugi pa povezati raziskovalce, ki delajo na fakultetah, inštitutih, arhivih, muzejih in šolah.

Čeprav zanimanje za preteklost narašča, v zadnjem času je nastalo tudi Zgodovinsko društvo v Ormožu, pa vsi tega ne čutijo kot potrebo po nujnosti strokovnega povezovanja. Pojavljajo se nekatere delitve, ki kratkoročno prinašajo določene rezultate, dolgoročno pa bodo stroki škodovali. Zveza zgodovinskih društev Slovenije javno poziva Zvezo učiteljev zgodovine k pristopu k Zvezi. Ugovori, da bo s tem okrnjena njena samostojnost, niso utemeljeni, ker je vsako društvo samostojna pravna oseba z lastnim žiro računom in odgovornostjo članstvu. ZZDS pozdravlja ustanovitev Društva učiteljev zgodovine

Slovenije, a ga vabi, da se včlani v Zvezo. Zveza je zgolj krovna organizacija, povezovalac med društvi, ki to funkcijo lahko opravlja samo v tolikšni meri, kolikor mu ta dovolijo. Vključitev Zveze učiteljev zgodovine avtomatično prinaša članstvo njenega predsednika v Predsedstvu zveze zgodovinskih društev Slovenije. V perspektivi bi mogoče veljalo odpreti vprašanje, ali ne bi po statutu moral biti eden izmed podpredsednikov, lahko tudi tretji, predsednik omenjene zveze. Seveda pa bo možno odpreti ta vprašanja šele takrat, ko bo izražena volja za pristop. Prepričani smo, da še vedno velja geslo, da v slogi je moč.

Demokratizacija slovenske družbe naše zveze ni obšla. V njej je občasno čutiti tudi določene politične napetosti, ki pa so v resnici bolj osebne narave. Nobena skrivnost ni, da je zanimanje za strokovne nastope na naših znanstvenih prireditvah precejšnje in vrsta mlajših raziskovalcev si prizadeva za njih. Ker vsem ni mogoče ustreči, smo pri vseh zadnjih prireditvah sestavljali seznam predavateljev kolektivno. Ključno besedo so imeli vsi člani predsedstva. Če se kdo sej ni udeleževal in ni odgovarjal na dopise, naj odgovornost sam prevzame, ne pa po kuloarjih razglašaja bojkot. Tudi posamezniki, ki bi radi aktivno sodelovali na naših strokovnih prireditvah, morate glede tega urejevati svoje načrte s predsednikom vašega lokalnega društva. Nihče ni bil načrtno zapostavljen, nihče lustriran. Rad bi vas opozoril, da smo imeli v zadnjem parlamentu kar pet poslancev, ki so naši člani. Čeprav so bili tam kot člani ZLSD, SNS, SDS in SKD, so nam vselej soglasno in ne glede na osebne in politične razlike priskočili na pomoč. To naj bo vzor tudi našemu ravnanju. Ne vidim problemov, ker smo politično različno opredeljeni, ker je to naravno. Problem je v nespoštovanju nasprotnega političnega prepričanja. Politična kultura je tudi v naših vrstah zelo nizka, mogoče še bolj kot v drugih strokah. Nekateri bi še vedno radi obvladovali razmere z argumenti moči namesto z močjo argumentov.

Kot poseben problem Zveze bi omenil tudi pešanje strokovne zavesti. Mnogi poznajo društvo samo takrat, kadar od njega pričakujejo koristi, sicer pa ga po možnosti obidejo. To ne škoduje vodstvu Zveze zgodovinskih društev, ampak nam vsem.

V celoti gledano pa smo z dejavnostjo članov Zveze zgodovinskih društev zelo zadovoljni. Stroka je prebrodila menjavo generacij brez večjih pretresov. Kvaliteta zgodovinskih raziskav narašča, kar se odraža v številnih magisterijih in disertacijah. Vsem našim članom, ki ste v preteklih dveh letih diplomirali, magistrirali ali doktorirali, iskreno čestitamo. V zadnjih letih smo dobili številne nove, kvalitetne učbenike in druge učne pripomočke. Opazna je velika aktivnost učiteljev zgodovine na vseh stopnjah izobraževanja. Želim, da bi imeli učitelji zgodovine – praktiki, tudi več besede pri maturah. Posebno je razveseljiv napredek na raziskovanju starejših obdobj. Slovenskemu zgodovinopisju se ni treba bati prihodnosti in mednarodne primerljivosti. Z velikim veseljem in upanji pozdravljamo nastajanje nove fakultete za humanistične študije v Kopru in vabimo v našo sredo njene diplomante.

Obe reviji, ki jih izdaja naša Zveza, to je Kronika in Zgodovinski časopis, z večjimi ali manjšimi težavami izhajata. V uredništvu Kronike bo prišlo po občnem zboru do zamenjave. Predvideno je, da bo dr. Evo Holz zamenjal dr. Aleš Gabrič. Kolegici dr. Evi Holz se kot predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije in kot odgovorni urednik iskreno zahvaljujem za opravljeno delo.

Akad. prof. dr. Vasilij Melik je z lanskim letnikom zaključil rekordno dolgo urednikovanje naše osrednje revije Zgodovinskega časopisa. Zveza zgodovinskih društev Slovenije se mu iskreno zahvaljuje, prav tako njegovim najožjim sodelavcem Vanji in Janezu Stergarju, ki pa bosta, tako vsaj upamo, še vztrajala pri svojem delu. Novi urednik bo prof. dr. Peter Štih, za katerega so se izjavili že vsi člani predsedstva oziroma lokalna društva. Predsedstvo ZZDS bo takoj, ko bo novi urednik predložil ustrezen predlog, potrdilo nov uredniški odbor revije. Zamude pri izhajanju naše revije so bile v preteklosti bistveno daljše, kot je bila zadnja, čeprav je ZČ izhajal samo v enem zvezku, ne pa v štirih kot sedaj. Ne trdim, da smo bili z njo srečni, mislim pa da za vrsto obrekovanj ni bilo osnove. Vse sloni na amaterskem, ne poklicnem delu. Marsikdaj je skoraj nemogoče usklajevati službene, osebne, strokovne in družbene obveznosti.

V prihodnosti nas čakajo še velike naloge. Organizacijsko je treba utrditi zvezo, vzpostaviti register članstva, doseči redno izhajanje publikacij, predvsem pa utrditi duh pripadnosti stroki.

Pokojni akad. prof. dr. Fran Zwitter je pogosto rekel: "Ne bodite prijateljska klapa, kajti to ne vodi k napredku. Pripadnost stroki mora biti tisto, kar vas čez vse povezuje." Pozabimo na osebna in politična nasprotja in antipatije, bodimo tolerantni, predvsem pa bodimo zgodovinarji.

Predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije
Stane Granda

Poročilo nadzornega odbora ZZDS za poslovni leti 1999–2000

Poročilo nadzornega odbora je sestavljeno na osnovi finančnih poročil za leto 1999, finančnega poročila za leto 2000 do začetka zborovanja in finančnih poročil, objavljenih v Zgodovinskem časopisu. Iz poročil je razvidno, da je ZZDS v zadnjih letih poslovala uspešno, redno poravnavala svoje obveznosti in se ni spuščala v projekte, ki bi bili zanjo preveliko finančno breme in jih ne bi uspela denarno poravnati.

Po finančnih poročilih najboljšo sliko prikazuje poslovanje Zgodovinskega časopisa, saj sredstva, ki jih uspejo zbrati letno na računu daleč presegajo višino sredstev drugih zgodovinarskih ali sorodnih družboslovnih revij. Za razliko od Zgodovinskega časopisa razpolaga revija Kronika s precej manjšimi sredstvi, ki dosegajo nekako dobro tretjino višine prihodkov Zgodovinskega časopisa.

Pri obeh revijah bi bilo zanimivo vedeti, koliko smo člani ZZDS v zamudi s plačevanjem računov. Ob zniževanju državnih subvencij za tisk znanstvene literature se moramo namreč zavedati, da bo pri prihodkih postavka „prodaja literature“ postala vse pomembnejša in da redno izhajanje ali neizhajanje društvenih revij ne more biti samo skrb uredništva, temveč je odvisno tudi od rednosti plačevanja računov bralcev in naročnikov. Zato ne bi bilo odveč v finančna poročila v bodoče navesti tudi postavke o dolgu nerednih plačnikov.

Kot je razvidno iz finančnih poročil je bila pri bilanci ZZDS – Splošni del (torej brez revij) šele letos (leta 2000) realizirana združitev manjših postavk v večjo enotno postavko Zveze, ki je bila sicer priporočena že po prejšnjem zborovanju ZZDS. S tem je dosežena večja preglednost sredstev in likvidirano večje število nizkih postavk (največkrat prodaja starejših publikacij, izdanih že pred več leti), na katerih skorajda ni bilo več prometa in so le motile preglednost poslovanja. Pri poslovanju ZZDS je seveda še povsem odprta postavka z letošnjim jubilejnim 30. zborovanjem, ki ne bo mogla biti zaključena do poplčila vseh obveznosti in bo o njej možno spregovoriti šele ob naslednji reviziji poslovanja.

Pri vseh točkah poslovanja je pri izdatkih navedena tudi posebna postavka za računovodska dela. Z ozirom na zapletene določbe zakonodaje in dejstva, da so že tudi posamezna društva deležna finančnih revizij, gre vsekakor za pohvalno dejstvo, saj nam morata biti zahtevi po pravnosti poslovanja in finančni korektnosti vedno pred očmi. Pohvalno pa je tudi, da v prejšnjih letih, kljub omejevanju sredstev za subvencioniranje društvenega delovanja in revij, ZZDS ni zašla v rdeče številke in ni imela težav pri poravnavanju svojih obveznosti. Glede na solidno finančno stanje ZZDS bi bilo priporočljivo, da del sredstev iz „splošnega dela“, s katerimi razpolaga predsedstvo IO ZZDS, bodoče vodstvo nameni rednejšemu obveščanju svojih članov o poslovanju ZZDS, kar bi lahko opravili z odprtjem spletne strani na internetu in vzdrževanjem rednega ažuriranja podatkov. Ker – kot že rečeno – iz finančnih poročil ni razvidno, da bi imela ZZDS še neporavnane večje obveznosti, se računovodska dela opravljajo pravno korektno in pravočasno in ker na nobenem delu poslovanja ni zabeležen primanjkljaj, ki bi ga bilo potrebno pokriti z drugimi sredstvi, priporoča nadzorni odbor občnemu zboru, da potrdi uspešnost poslovanja ZZDS v zadnjih dveh letih od prejšnjega občnega zbora.

Aleš Gabrič
predsednik nadzornega odbora

Finančno poročilo ZZDS za obdobje 1998–2000

Zveza zgodovinskih društev Slovenije je v letih 1998–2000 poslovala v skladu z določili zakonodaje. Veliko nepredvidenih stroškov je v tem času prinesel davek na dodano vrednost.

Trenutno imamo na žiro računu ZZDS 16.451.099,00 tolarjev, kar je skupen denar zveze in obeh revij, ki jih izdaja.

Podrobnejše informacije so na voljo na tajništvu Zveze.

Poročilo pripravila Barbara Šatej

Poročila lokalnih društev

Poročilo o delu Muzejskega društva Škofja Loka za obdobje 1998–2000

Muzejsko društvo Škofja Loka ima po trenutni evidenci 457 članov. Na občnem zboru 21. oktobra 1999 je bil izvoljen nov predsednik Alojzij Pavel Florjančič, ki je nasledil dr. Franceta Štukla. Na tem zboru je bil proglašen akademik dr. Emilijan Cevc za častnega člana. Glavna dejavnost društva v omenjenem obdobju so bili Loški razgledi. Številka 45 za leto 1998 je imela 475 strani in 46 prispevkov, številka 46 za leto 1999 pa je imela 543 strani in 51 prispevkov. Od številnih znanstvenih, strokovnih, domoznanskih in literarnih prispevkov bi morda izpostavili obširno delo dr. Eda Škulja Orgle v dekaniji Škofja Loka, ki je bilo priobčeno v obeh številkah, in blok Loški pasijon s 17 prispevki na 220 straneh v številki 46, kjer je še posebej pomemben prispevek avtorjev Katarine in Jožeta Faganela: Poskus slovarja Škofjeloškega pasijona. Društvo je leta 1998 izdalo 7. vodnik po Loškem ozemlju: Crngrob in okoliške vasi, ki ga je uredila Ivanka Aleš, in sodelovalo s pomembnim deležem v pripravi velikega zbornika 150 let župnije Reteče, z izidom v letu 2000.

Društvo posebno skrb namenja stavbni dediščini in se je zato aktivno vključevalo v mednarodni pilotni projekt prenove mesta. Uspešni smo bili pri zahtevi, da se Pepetov most na Poljanski Sori obnovi v starem slogu, in pri prenovi fasade pri Ferbarju v Karlovcu, žal pa neuspešni pri novogradnji Vahtnce na Glavnem trgu. Na našo pobudo je bilo postavljeno več tabel o kulturnih spomenikih, še zlasti za srednjeveški kamniti most. Aktivno smo se vključili v projekt prenove Šolske ulice, za katero je bila sprejeta naša podpora Aleji znamenitih Ločanov. Letos je bil postavljen že prvi spomenik kiparju Tonetu Logondru. Pripravili smo tudi seznam 19 zaslužnih Ločanov, od katerih sta prva naslednja na vrsti spomenika dr. Pavletu Blazniku in prof. Francu Planina, ki ju nameravamo odkriti v naslednjih dveh letih ob stoletnici njunih rojstev. V restavriranje na ALU smo dali sliko Brezmadežne (po Bernardu Castelli) iz 17. stoletja in Lajerjevo Oznanenje iz leta 1796. V tem času smo imeli tudi več diskusijskih „Blaznikovih večerov“, kjer smo obravnavali aktualne teme ali predstavitev za Škofjo Loko pomembnih knjig (Grajske stavbe v Sloveniji (Ivan Stopar), Vojaški zemljevidi (Vincenc Rajšp), Kajbetova hiša (J. Jamar – Legat)) in druge aktualne teme.

Alojzij Pavel Florjančič
predsednik

Poročilo o delu Zgodovinskega društva Novo mesto v letih 1998–2000

Glede na število članstva in finančne možnosti organizira Zgodovinsko društvo Novo mesto vsako leto eno predavanje in eno ekskurzijo. Vsebinsko sta predavanje in ekskurzija vezana na domoznansko tematiko Dolenjske in Bele krajine.

V letu 1998 je mag. Boris Golec pripravil predavanje z naslovom Butale so vas, pa ji pravijo mesto s podnaslovom Butalstvo spodnjekranjske purgarije v predrazsvetljenski dobi. Organizirana je bila ekskurzija v Belo krajino.

Leto 1999 smo posvetili Kočevski. Predavala sta dr. Mitja Ferenc in mag. Gojko Zupan. Prvi o izgubljeni kulturni dediščini kočevskih Nemcev, drugi o sakralni dediščini Kočevske. Ekskurzija je bila organizirana po Kočevskem Rogu.

Leta 2000 je dr. Stane Granda predstavil svojo knjigo Prva odločitev Slovencev za Slovenijo in pri tem izpostavil takratno dogajanje na Dolenjskem.

Majda Pungerčar
predsednica

Poročilo o delu Zgodovinskega društva za Koroško od februarja 1997 do septembra 2000

Zgodovinsko društvo za Koroško, ustanovljeno leta 1993, šteje 42 članov. V zadnjih treh letih sta bila dva redna občna zbora in eden izreden. Na občnem zboru 20. februarja 1997 je bil sprejet okviren program aktivnosti: izdaja Koroškega zbornika, predavanja, ekskurzije in neobvezna mesečna srečanja članov društva, kjer bi razpravljali o aktualnih zgodovinskih temah. Enake aktivnosti so bile potrjene tudi na občnem zboru februarja 2000. Oktobra leta 1997 se je društvo zaradi zakonske spremembe na novo registriralo, nov statut pa je bil sprejet na izrednem občnem zboru.

Med zastavljenimi aktivnostmi smo najprej zastavili redna mesečna srečanja, ki pa smo jih po nekajkratnih poskusih, zaradi neudeležbe, opustili.

Istočasno so tekle priprave na izdajo Koroškega zbornika 2, ki je izšel maja 1998. Razposlali smo ga knjižnicam po Sloveniji in vsem članom našega društva. Takrat je dozorela tudi odločitev, da zbornik izide vsaki dve leti. Zbornik št. 3 je v pripravi za tisk in bo izšel še pred koncem leta 2000.

V letu 1998 smo načrtovali ekskurzijo v kraje ob južnem robu Pohorja, ki pa je zaradi premajhnega števila udeležencev nismo realizirali.

Zgodovinsko društvo za Koroško je pripravilo strokovna predavanja:

1. novembra 1998, mag. Tadej Brate, *Železarstvo in tehniška dediščina na Ravnah na Koroškem*. Poslušalcev je bilo okoli 50.

2. maja 2000, mag. Marjan Linasi, *Koroške partizanske enote*. Predavanje na Prevaljah ob 55. obletnici zaključnih bojov ob koncu druge svetovne vojne. Udeležencev okoli 60.

3. junija 2000, dr. Risto Stojanovič, *Nekatere kontroverze v zgodovini pisju o številu zajetih in usmrčenih kolaboracionistov na Slovenskem in Koroškem v Avstriji*. Predavanje je bilo v Radljah ob Dravi, udeležilo se ga je okoli 50 poslušalcev.

Jeseni letos bomo pripravili še dve predavanji, eno na temo železarstva na Koroškem.

Karla Oder
predsednica

Poročilo o delu Zgodovinskega društva v Mariboru v letih 1998–2000

Leta 1998 smo pripravili pet predavanj oziroma predstavitev novih zgodovinskih knjig ter zgodovinski kviz za osnovne šole severovzhodne Slovenije General Rudolf Maister, njegovo življenje, vloga in pomen v bojih za severno slovensko mejo 1918–1920. Tekmovanja se je udeležilo 44 osnovnih šol.

Na isto temo so tega leta tekmovali tudi štiri ekipe mariborskih gimnazij. Prireditvev Zgodovinskega društva se je udeležilo 800 obiskovalcev.

Leta 1999 smo organizirali 4 predavanja in dvojice predstavitev knjig. Osnovnošolskega tekmovanja *Kako so živeli, pluli in se bojevali Vikingi*, se je udeležilo 34 šol. Finalno tekmovanje je posnel Radio Maribor in ga predvajal v dvournem večernem terminu.

V letošnjem letu smo pripravili 3 predavanja in 2 predstavitvi knjig ter tekmovanje šol severovzhodne Slovenije na temo *Kako so živeli Kelti*. Tekmovanja se je udeležilo 44 šol.

Vseh prireditvev, ki jih je pripravilo Zgodovinsko društvo v Mariboru v letih 1998–2000, se je skupno udeležilo okrog 2500 ljudi. Pri kvizih je sodelovalo 120 šol in okrog 700 tekmovalcev. Skupaj z Univerzo v Mariboru smo izdajali društveno glasilo Časopis za zgodovino in narodopisje, ki ga ureja dr. Darko Friš.

Marjan Matjašič
predsednik

Poročilo o delu Zgodovinskega društva dr. Franca Kovačiča za obdobje 1999–2000

Delovni načrt, sprejet na rednem občnem zboru dne 17. marca 1999, je bil z izjemo predavanja dr. Franca Krambergerja, ki je odpadlo zaradi njegove bolezni, in dvodnevne ekskurzije, za katero je bilo premalo zanimanja, uresničen. Redna srečanja s predavanjem so bila vsak mesec, razen julija in avgusta 1999 ter februarja 2000, ko so počitnice. Teme predavanj so bile zelo pestre, zato je bila temu primerna tudi udeležba, saj se je le-teh udeleževalo od 40 do 60 članov in nečlanov društva. Štiri predavanja so pripravili člani društva, za štiri pa smo povabili druge strokovnjake z različnih področij.

Predavanja:

14. aprila 1999 je imel predavanje pod naslovom Ob 100-letnici rojstva profesorja Franja Baša. Osebni nagibi za njegovo znanstveno in muzejsko delo prof. dr. Angelos Baš. Svojega očeta je predstavil kot človeka, ki je izhajal iz trdne kmečke družine, kar je velikokrat prisotno v njegovih številnih etnografskih raziskavah, ki skupaj s številnimi zgodovinskimi deli bogatijo njegov velik znanstveni opus. Veliko svojega znanja je vgradil tudi v mariborski Mestni muzej, katerega ravnatelj je bil, saj je želel, da ta postane kulturni in znanstveni steber Štajerske.

12. maja 1999 je direktor Pokrajinskega arhiva v Mariboru dr. Miroslav Novak predstavil Pokrajinski arhiv v Mariboru v predavanju z naslovom Arhivsko gradivo v Pokrajinskem arhivu Maribor. Govoril je o tradiciji zbiranja in hranjenja arhivskega gradiva, o arhivskem gradivu kot kulturni dediščini, o fondih in zbirkah in informativnih pomagalah. Dotaknil se je tudi perspektive razvoja hranjenja arhivskega gradiva s pomočjo sodobne tehnologije.

13. oktobra je imel predavanje doc. dr. Darko Friš z naslovom „Izseljevanje s spodnje Štajerske pred letom 1914“. Referent je kot strokovnjak za izseljensko zgodovino najprej predstavil prvo obdobje večjega izseljevanja našega življa do 1914 in izseljenske cilje – v največ primerih je to bila Severna Amerika. Nekaj jih je šlo tudi v države takratne zahodne Evrope. Ustavil se je ob vzrokih za izseljevanje: na prvem mestu socialna ogroženost, vendar so bili vzroki še drugi – družinska in medsebojna nasprotja, strah pred vojaško službo, ipd.

Predavanje, ki ga je imela izr. prof. dr. Vera Ferlan – Marolt, doktorica medicine, 10. novembra 1999 z naslovom Spektrum bolezni v judovskih getih, nam je osvetlilo odkrivanje ozadja večplastnega vidika bolezni, ki izhajajo iz posebnosti v dednem zakladu posameznika, saj je treba vedeti, da ima genetika vedno večji pomen pri proučevanju bolezni in je danes nepogrešljiva veja medicine. Predavanje, popostreno z diapozitivi, nam je predstavilo številne bolezni, ki se prenašajo iz roda v rod in so jih večinoma odkrili v Izraelu kot tudi med Judi, ki so naseljeni po svetu in živijo v relativno izoliranih skupinah.

8. decembra 1999 je imel predavanje prof. dr. Rajko Bratož z naslovom Krščanstvo v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku v slovenskem prostoru. V obsežni tematiki je predavatelj usmeril svojo pozornost predvsem na dve temi: Viktorin in Petoviona ter domača krščanska skupnost v njegovi dobi (2. polovica 3. stoletja). Govoril je tudi o krščanski skupnosti v Emoni in Celei na začetku 5. stoletja in donatorskih mozaičnih napisih v lokalnih cerkvenih objektih (baptisteriji oz. bazilike).

12. januarja 2000 je bilo predavanje z naslovom „Pričakovanja konca sveta v evropski zgodovini od srednjega veka dalje“, ki ga je imel doc. dr. Janez Šumrada.

8. marca 2000 nam je predaval doc. dr. Janez Marolt. Njegovo predavanje je imelo naslov Razvoj koledarja. Merjenje časa in njegovo določanje je ena najstarejših človeških veščin. Le-to so začeli že v praskupnosti (menjava luninih sprememb), Babilonci so upoštevali sončno leto in ga razdelili na 12 mesecev s po trideset dni. Egipčani so ugotovili, da ima sončno leto 365 dni in 6 ur, zato so kasneje uvedli v svoj koledar na vsaka štiri leta prestopno leto s 366 dnevi. Leta 46 pr. Kr. so na pobudo Julija Cezarja uredili nov izračun koledarja. Leta 1582 pa je papež Gregor XIII. izvedel koledarsko reformo, da bi odpravili razliko med sončnim in koledarskim letom.

12. aprila 2000 je bilo predavanje akademika prof. dr. Jožeta Pogačnika z naslovom Pojem identitete. Predavanje je poskušalo definirati vsebino in pomen identitete na področju znanosti v književnosti. Podlaga za raziskavo je bila Cankarjeva drama Hlapci (1910). V prvem delu je bila analiza idejno-estetskih sestavin drame: le-te so v hrvaški in slovenski kritiki naleteli na diametralno različen sprejem. Raziskava vrednotenjskih konceptov je ugotovila vrsto zanimivih recepcijskih konstant, ki izvirajo iz različnih književnih orientacij. Pazljivo primerjanje razločkov je razkrilo pomembne probleme in dalo solidno osnovo za razpravo o identiteti. Slovenska in hrvaška recepcija drame je predvsem avtobiografija obeh narodov in obeh nacionalnih književnosti. Različna recepcija ne sega na področje estetske vrednosti drame; izvira iz kolizije drugačnih kulturnih, socialnih in političnih stališč, ki so oblikovali oba duhovna prostora.

Predstavitve publikacij:

13. aprila 1999 je bila na Pedagoški fakulteti v Mariboru predstavitev 12. številke zbirke Viri – dr. Zdenko Čepič: „Zamisli o gospodarski ureditvi po drugi svetovni vojni v narodnoosvobodilnem gibanju“ in 13. številke zbirke Viri – dr. Jurij Perovšek: „Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)“ ter monografija – dr. Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918.

Ekskurzija:

11. junija 1999

Program: prezentacija zgodnjemanske cerkve sv. Jurija na Legnu pod strokovnim vodstvom ge. Marije Strmčnik Gulič, konzervatorke-svetovalke pri Zavodu za varstvo naravne in kulturne dediščine v Mariboru ter ogled kulturnih spomenikov in obisk kulturnih ustanov v Slovenj Gradcu in ogled nekdanjega marenberškega dominikanskega samostana v Radljah. Ekskurzijo so vodili: predsednik društva ter doc. dr. Andrej Hozjan. Udeležba: 16 članov in nečlanov društva.

Jubileji:

Na rednem srečanju 13. 10. 1999 smo čestitali članu društva dr. Brunu Hartmanu ob njegovi petinsemdesetletnici.

Andrej Hozjan

Zasnova delovanja raziskovalne sekcije ZZDS

Združevala naj bi vse raziskovalce preteklosti (zgodovine) v najširšem pomenu besede.

Njen namen je v okrepitevi povezanosti zgodovinarjev na vprašanjih, ki jih povezujejo, ne glede na institucije, ki jim pripadajo. Želja je, da se preseže individualno in institucionalno na interesih, ki so nam skupni. Gre za večjo strokovno povezanost, ki bi še bolj utrdila razpoznavnost stroke tudi v širši javnosti.

Vsebino aktivnosti naj bi določali na podlagi iniciativ članov ZZDS. Kot predlog naj navedem le nekatere misli o delu sekcije:

1.) poudarek naj bo na spremljanju teoretičnih in metodoloških vprašanj zgodovinopisja, z velikim poslušom za stanje in zlasti razvojne pobude (novosti), do katerih prihaja tako doma kot v tujini,

2.) v okviru sekcije naj poteka bolj a,urna medsebojna izmenjava informacij o raziskovalnem delu in dose,kih, vključno z načrti,

3.) doseže naj se večja povezanost profesionalnih zgodovinskih krogov (obeh univerz, raziskovalnih inštitutov in drugih) s kolegi v arhivih, muzejih, knji,nicah in drugod (zunaj ozke raziskovalne sfere),

4.) v okviru sekcije je možna večja povezanost in iz nje izhajajoče sodelovanje s kolegi v zamejstvu in izseljenstvu,

5.) v času vedno večjega uveljavljanja multi- in interdisciplinarnega povezovanja humanističnih in družboslovnih ved v svetu je vedno bolj pomembno tudi tesnejše povezovanje s sorodnimi znanstvenimi disciplinami (skupne akcije, izmenjava strokovnih mnenj ipd.),

6.) skrb za večjo uveljavitev zgodovinopisja v Sloveniji in zunaj njenih meja,

7.) popularizacija rezultatov stroke v javnosti,

8.) srednjeročni cilj: Zgodovina Slovencev (nosilec akcije naj bi bila ZZDS) in še kaj.

Oblike dela (srečevanj) naj bi bile čim manj obremenjene s formalnimi sponami. Zamišljene so kot delovni pogovori (npr. ob izidu knjige, razstavi in podobno), okrogle mize, soočanja predstavnikov različnih pogledov na razna vprašanja s področja zgodovinopisja, konference na aktualne teme ipd., vabljeni predavanja, npr. domačih in tujih poznavalcev temeljnih problemov zgodovinske stroke in še kaj.

Živahnost tako zamišljenega dela bo odvisna od članov ZZDS. Ostati pa moramo realisti v tem, da lahko gornje zamisli (in še ostale, ki jih pričakujem iz vrst članov) postanejo dejstvo le ob konkretnih in uresničljivih akcijah, konkretni pomoči in podpori in ne nazadnje z odzivnostjo na posamezne pobude in akcije sekcije.

Marjan Drnovšek

Nagovor ob prvi podelitvi nagrade Klio 29. 9. 2000 na Rogli

Zveza zgodovinskih društev se je odločila za podeljevanje nagrade Klio, ki jo ob tej priložnosti podeljuje prvič, v glavnem iz dveh vzrokov. Glavni namen nagrade je *promocija* zgodovinskega raziskovalnega dela, njegovih vidnejših dosežkov med samimi zgodovinarji ter vsega slovenskega zgodovinskega dela v širši javnosti. Drugi namen nagrade je spodbuda k boljšemu, predvsem prodornejšemu in pogumnejšemu raziskovalnemu delu. Zato je nagrada namenjena točno določenemu delu, objavljenemu v preteklih dveh koledarskih letih in je denarna, v višini treh povprečnih neto plač v Sloveniji. Glavni kriteriji za podeljevanje so poleg verodostojnosti, korektnosti in analitične prodornosti raziskave tudi metodološka inovativnost in potrebnost v kontekstu slabo raziskanih problemov.

IO ZZDS je komisijo za izbor nagrade Klio imenoval na seji 23. junija 1999. Prvič se je sestala 2. junija 2000, ko je med 17 evidentiranimi deli, ki so konkurirala za nagrado, izbrala 5 resnejših kandidatov. Vseh 5 del je visoko kakovostnih, zato naj jih tu kratko navedem. V ožji izbor za nagrado so prišla dela (po abecednem vrstnem redu avtorjev):

1. Dr. Ivan Šušteršič 1863 – 1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma, avtorja Janka Pleterskega

2. V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970, avtorja Jožeta Prinčiča

3. “Villa quae Scavorum lingua vocatur Goriza”: študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena, avtorja Petra Štiha

4. Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama, avtorice Nevenke Troha

5. Struktura uprave in sodstva na Slovenskem: od srede 18. stoletja do leta 1848, Jožeta Žontarja

Komisija je na seji 21. septembra 2000 za nagrado Klio za dveletje 1998–1999 soglasno izbrala delo **Petra Štiha, “Villa quae Scavorum lingua vocatur Goriza”**.

Štihova študija obeležuje dva jubileja. Letos mineva 500 let od izumrtja goriških grofov, prihodnje leto pa bo minilo 1000 let od kar se v virih prvič omenjata Gorica in Solkan. Prostor, ki je leta 1001 vstopil v zgodovino je v poznejših stoletjih dobil tiste razpoznavne poteze in identiteto, ki jo ima še danes v nazivu Goriška. Študija Petra Štiha je prva celovita obravnava omenjenih listin cesarja Otona III. Predmet Štihove raziskave sta v prvi vrsti diplomatični in vsebinski komentar obeh listin. Pri tem je pokazal pravo mojstrstvo pri analizi in izjemen občutek za boljše poznavanje prostora, kjer so se od zgodnjega srednjega veka naprej stikali in skupaj živeli slovansko in romansko govoreči prebivalci. Knjiga je s tem dobila tudi aktualen pomen. Pri vsebinski analizi avtor namenja posebno pozornost prejemnikoma obeh listin. Iz maloštevilnih ohranjenih virov je znal razbrati celo paleto razmer takratne dobe in osvetliti zgodovinsko ozadje podelitve listin. Posebno pozornost je posvetil obnovi Furlanije in Goriške povezano s slovansko kolonizacijo po madžarskih napadih.

Kljub izredno težki problematiki, študija ni pisana suhoparno, temveč je tekst zelo berljiv in razumljiv širšemu, ne samo strokovnemu krogu bralcev. Štihovo delo je dostopno tudi tuji strokovni javnosti saj je izšlo hkrati v slovenščini, italijanščini in nemščini, kar je pri nas prava redkost.

Študija Petra Štiha predstavlja pomemben dosežek ne samo slovenske, ampak tudi evropske medievistike. Kljub menjavi generacij je slovenska medievistika z dr. Petrom Štihom dobila strokovnjaka, ki nadaljuje sloves in ugled slovenske medievistike v mednarodnih krogih, kar je dokazal tudi z nagrajenim delom.

Komisija v sestavi:

dr. Ignacij Voje, dr. Branko Marušič,

dr. Janez Marolt, dr. Avguštin Malle

in dr. Ervin Dolenc

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko–avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov s 30 – zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Rogla 2000. – Ljubljana 2001. – 2000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 01/241–1200). Člani ZZDS imajo 25 odstotni popust, študentje pa 50 odstotni popust.

OCENE IN POROČILA

Tomislav Raukar, **Hrvatsko srednjovekovlje, prostor, ljudi, ideje**. Zagreb: Školska knjiga, 1997. 620 strani.

Hrvaško zgodovinopisje je posvečalo veliko pozornost raziskavam lastne preteklosti. Moderno hrvaško zgodovinopisje je v manj kot enem stoletju ustvarilo pet celovitih pregledov ali sintez o hrvaški zgodovini, nekatere so omejene predvsem na srednjeveško obdobje. Od celovitih pregledov bi omenil delo "Povijest Hrvatske" (1882) Tadije Smičiklasa in "Povijest Hrvata" (I–V, Zagreb 1899–1911) Vjekoslava Klaića. Od zgodovinarjev, ki sta se omejevala skoraj izključno na srednjeveško obdobje narodne dinastije bi omenil Franja Račkega (Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. vijeka, Rad JAZU, 70 in dalje, Zagreb 1894), ki je usmerjal hrvaško zgodovinopisje v drugi polovici 19. stoletja, in Ferda Šišića, ki je s svojo avtoriteto vplival na generacije hrvaških zgodovinarjev v prvi polovici 20. stoletja. Šišićevo delo "Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara" (Zagreb 1925) in "Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića" (Zagreb 1944) po pravici uvrščamo med najbolj obsežne preglede hrvaške zgodovine Hrvatov v srednjem veku. Čeprav je njegov pregled v celoti točen, vsaj kar se tiče politične zgodovine, so ostali mnogi problemi hrvaške srednjeveške zgodovine odprti ali nepravilno interpretirani. Prav to praznino in te nedorečenosti je skušala dopolniti ali preinterpretirati Nada Klaić. Ob upoštevanju sodobnih znanstvenih dosežkov na področju bizantinologije, umetnostne zgodovine, arheologije, tekstne kritike, jezikoslovja in ob ponovni analizi virov, je prišla do povsem novih zaključkov. Nada Klaić je obdelala vse vidike razvoja Hrvatov v srednjem veku. Poleg političnega razvoja je obravnavala družbeni in gospodarski razvoj, kulturno življenje in umetnost. Vsekakor predstavlja sinteza hrvaške srednjeveške zgodovine, ki jo je napisala Nada Klaić (Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971; Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku, Zagreb 1976; Povijest Hrvata u srednjem vijeku, Zagreb 1990) velik napredek v hrvaškem zgodovinopisju, čeprav je naletela tudi na pomisleke in kritično presojo. Precej spodletel poskus, po Raukarjevem mnenju, predstavlja "Historija naroda Jugoslavije" I. del (več avtorjev, Zagreb 1953), kjer je bila povsem zanemarjena njena celovitost in družbeni odnosi.

"Hrvatsko srednjovekovlje", delo Tomislav Raukarja, rednega profesorja na katedri za hrvaško povijest na Filozofski fakulteti v Zagrebu in rednega člana HAZU, pa predstavlja novost med dosedanjimi sintezami starejše hrvaške zgodovine. Njegovo obsežno delo je originalen prikaz hrvaške zgodovine od zgodnjega do poznega srednjega veka in predstavlja izjemen napredek hrvaške medievistike v zadnjem času. Pri tem bi opozoril predvsem na njegov pristop k posameznim zelo težkim problemom hrvaške preteklosti, na moderen metodološki prijem pri reševanju teh vprašanj in na njegov stil podajanja. Njegov namen ni bralca opozoriti na najpomembnejša dogajanja v hrvaški srednjeveški zgodovini, temveč opozoriti, kako so Hrvati postopoma zgradili državo in družbo, ki so jo sosedje sprejeli kot enakopravnega partnerja. V delu avtor gradi na ponovnem preverjanju in interpretiranju vseh znanih zgodovinskih virov, toda pri obravnavi posameznih zapletenih vprašanj upošteva tudi rezultate sociologije, psihologije, kulturne antropologije, zgodovinske geografije in drugih sorodnih disciplin. Njegova obravnava sledi tokovom sodobnega, modernega zgodovinopisja.

Tekst knjige, ki je zelo obsežen in lahko bi rekli razdrobljen v posamezna poglavja in podpoglavja, sva nameravala recenzirati skupaj s pokojnim akademikom prof. dr. Ferdinandom Gestinom (umrl 9. aprila 1999). Kmalu po tem, ko sva od avtorja prejela knjigo, sva si razdelila snov. Gestrin naj bi ocenil tista poglavja, ki obravnavajo gospodarski razvoj, razvoj mest in migracije, jaz pa bi prevzel oceno politične, družbene in kulturne zgodovine. Mesec dni pred smrtjo me je vprašal: "No, kako daleč si že z oceno Raukarjeve knjige?" Ker sem imel še neke druge obveznosti, sem mu pojasnil, da se le počasi prebijam skozi knjigo. Moram pa ob tej priliki omeniti, da je dal prof. Gestrin zelo laskavo oceno celotnemu tekstu in predvsem načinu, kako je Raukar vključil v hrvaško srednjeveško obdobje "obrobne" hrvaške dežele, kot so BiH, Dubrovnik in Istra. Pripomnil pa je, da se bo povprečen bralec težko prebijal skozi bogato nakopičeno snov.

Čeprav daje knjiga vtis razdrobljenosti, je iz vsebine viden nek osnovni koncept, ki se kot nit vleče skozi vso knjigo. Kot nam avtor pojasnjuje v predgovoru, je knjiga nastajala med njegovim dolgoletnim pedagoškim delovanjem na Odsjeku za povijest Filozofske fakultete v Zagrebu. Mnoga področja družbenega razvoja srednjega veka na Hrvaškem, ki so orisana v knjigi, so bila leta in leta na programu njegovih predavanj in prediskutirana ter obravnavana s slušatelji številnih generacij. Zato smatra, da je velik del knjige plod skupnih prizadevanj in tudi rezultat skupnega dela s študenti.

V *uvodu* nas Raukar seznanja s svojimi pogledi na srednji vek, s svojim pojmovanjem sinteze in predvsem razloži metodologijo svojega raziskovanja. Poudarja, da v zgodovinoписju ni statičnosti. Zgodovinoписje je samo po sebi neprekinjeno raziskovanje. V njem ni končnih dosežkov in nespremenljivih stališč, ki ne bi mogla biti ovržena z novimi preučevanji. Pred zgodovinarjem je vedno postavljen isti cilj, napraviti še en korak dalje k neodkritim pojavom preteklih obdobij. Hrvaški srednji vek bo ostal za večino raziskovalcev neusahljiv izziv za nova odkritja in drugačne osvetlitve. Vsaka generacija se v neki točki svoje dozorelosti nujno sreča z najtežjo nalogo, to je pisanjem sinteze. Kljub temu avtor poudarja, da je predloženi tekst samo načrt za neko bodočo sintezo, s popisom vprašanj oblikovanih v povezane teze. V ta zelo razvejan in na prvi pogled razdrobljen načrt, vnaša Raukar svoje osebna konceptijska in metodološka stališča o hrvaškem srednjeveškem obdobju. V sedišču njegove pozornosti so žariščni zgodovinski dejavniki.

Avtor v uvodu med drugim tudi kritično ocenjuje dosedanje sinteze hrvaške srednjeveške zgodovine in dodaja, da je hrvaška medievistika še posebej grešila v tem, da se je vzdržala kritičnosti do same sebe. Nadi Klaić, ki ji sicer daje izjemno priznanje za njen pogum, zameri, da je v svoji sintezi sprejela statično regionalno delitev hrvaških dežel in da je zanemarila ključni pojem njihove prostorske in družbene celovitosti.

Kronološki obseg podajanja snovi hrvaškega srednjeveškega obdobja v Raukarjevi knjigi določajo viri. Niti materialni ostanki niti pisni viri ne omogočajo izčrpnější vpogled v začetno obdobje hrvaške zgodovine pred letom 800. Protozgodovinsko 7. in 8. stoletje se izgubita v tišini neznanega. Zavrača teorijo o avtohtonosti Hrvatov, smatra pa, da še vedno nista povsem utemeljeno pojasnjeni dve ključni vprašanji hrvaške zgodovine: poreklo Hrvatov in čas njihove naselitve ob Jadranskem morju. Kljub temu prepričljivo pojasnjuje svoje stališče, da pridejo Hrvati na začetku zgodnjega srednjega veka v jadranski prostor kot ena od slovanskih skupin, ne oziraje se na neslovansko poreklo njihovega imena. Raukar med drugim opozarja na spremenjen horizont zgodovinskega mišljenja. Skozi že davno odprta vrata politične zgodovine, se sedaj zgodovinar prebija skozi še vedno pomanjkljivo raziskan svet vsakdanjega življenja. V sintezi se bo avtor skušal približati neposrednemu življenjskemu utripu srednjeveškega človeka na Hrvaškem. Izhajajoč iz strukturalističnega zgodovinskega pristopa poudarja, da je izhodišče obravnave srednjeveške zgodovine bistveno drugačno od tiste v obstoječih sintezah. Razlikuje tri strukturalne sloje: a) družbeni prostor → b) družbena skupnost → c) posamezni pripadnik skupnosti. Vsi trije strukturalni sloji družbenega razvoja v srednjem veku so enako pomembni in vzajemno zelo odvisni v raziskovalnem postopku.

Po uvodu, v katerem je razložena metodološka in konceptijska osnova njegove sinteze, sledijo štiri poglavja, ki predstavljajo bistvo sinteze. V *prvem poglavju* "Raznoterosti in povezovanja" je orisan prostorski razvoj in podan pregled političnih in dinastičnih sprememb. Razvojno raznoterost hrvaškega srednjeveškega obdobja pogojuje predvsem zelo občutljiva geomorfološka struktura in geopolitični položaj hrvaških dežel. V neposrednem zaledju mest bizantinske Dalmacije se v prvih desetletjih IX. stoletja oblikuje vladarsko jedro države Trpimirovičev, ki je nameščeno v trikotniku Novi-Knin-Solin. Takšen položaj in razvoj vladarskih središč v neposrednem zaledju bizantinskih mest, je Hrvaški od samega začetka kazal močno jadransko usmerjenost. Vključevanje Slavonije se dogaja v tišini, kajti o tem viri ne govorijo veliko. Zato posamezne razvojne faze na področju med Dravo in Savo (avtor ga poimenuje Međurečje) komajda poznamo. Na tem mestu bi opozoril, da skuša Raukar, kolikor mu dopuščajo viri, razrešiti najtežja vprašanja hrvaške zgodovine iz obdobja Trpimirovičev na edinstven način. Pri tem dopušča tudi drugačne interpretacije. Različne teze, s katerimi tudi polemizira, vedno obravnava v opombah. Dotakne se poleg drugega tudi zelo delikatnega vprašanja cerkvene jurisdikcije na hrvaško-dalmatinskem prostoru. Ko je Hrvaška prešla v obdobje Arpadovičev, je ohranila in še naprej razvijala svojo prostorsko, družbeno in državno identiteto, grajeno na trdnih temeljih iz obdobja Trpimirovičev. Avtor ugotavlja, da so Arpadoviči po Kolomanu opustili jadransko usmerjenost in prenesli vladarsko središče v panonsko nižino. Arpadoviči niso bili dorasli nalogi, da bi se uprli beneškim aspiracijam na vzhodni jadranski obali. Dvanajsto in trinajsto stoletje sta obdobji dozorevanja in razvojne rasti družbe v hrvaškem prostoru. Štirinajsto stoletje pa je v hrvaški zgodovini prelomno.

Prihod nove anžuvinske dinastije leta 1301 na ogrsko-hrvaški prestol do srede 14. stoletja ne predstavlja nikakršne koristi za prostorski razvoj hrvaških dežel. Na začetku celo pogloblja neugodne politične odnose na vzhodnem Jadranu in končno zelo oslabi mogočne Bribirce na Hrvaškem. Mir sklenjen med Ludvikom I. Anžujcem in Benetkami leta 1358 v Zadru, je po mnenju avtorja, odločilen glede vpliva na razvoj hrvaških dežel. Kot del Dalmacije je v okvir hrvaškega kraljestva bil vključen tudi Dubrovnik. Z Zadarskim mirom je bil hrvaški družbeni prostor na vzhodni jadranski obali izenačen s prostorom kraljestva.

Vredno se je zaustaviti ob avtorjevi ugotovitvi, da osnovo razvoja hrvaških dežel v srednjem veku predstavljata dva prostorska pojma, ki ju opredeli kot hrvaški politični in hrvaški družbeni prostor. Politični prostor je bil tisti temeljni okvir v katerem je zaživela in obstajala glavnina hrvaškega naroda. Na tem prostoru se je oblikovala osnova njegove individualnosti. Toda hrvaški narod je v srednjem veku živel tudi izven tega političnega državnega okvira, na njegovih "obrobnih" področjih. In še nekaj je za Raukarja pomembno, tekem srednjega veka sta se ta dva prostorninska pojma, družbeni in politični menjala. Hrvati so živeli tudi v Istri ali na delu področja, na katerem se je oblikovala srednjeveška Bosna, torej na področjih, ki jih je avtor označil s pojmom hrvaški družbeni prostor. Zato zgodovinar ne sme zanemariti družbene ustvarjalnosti Hrvatov izven političnega obsega. Dinamiko prostorskih sprememb v hrvaški srednjeveški zgodovini prikaže avtor na 14 zelo preglednih zemljevidih.

Na prvo poglavje se navezuje *drugo poglavje* z naslovom "Družbena in gospodarska raven". Politični prostor je bil tisti temeljni okvir, na katerem je hrvaški narod oblikoval svojo družbeno in etnokulturno individualnost. Z vidika družbene sorodnosti, deli Raukar prostor srednjeveškega obdobja na dve glavni družbeni in gospodarski področji: na jadransko-mediteranski in kontinentalni. Prvi je bil družbeno bolj dinamičen in ustvarjalen ter plodnejši od drugega. V obeh področjih so se razvila mestna naselja, toda razlika je bila v tem, da je bil čas njihovega nastanka, obseg urbane, poznoantične dediščine in nivoja družbene razvitosti, povsem različen.

Zelo poglobljeno in podprto s konkretnimi podatki razpravlja Raukar o smernicah gospodarskega razvoja. Višji tehnološki nivo, prometne ugodnosti in poslovna veščina so značilnosti, ki so obalna mesta in njihov gospodarski razvoj ločevala od gospodarskih dosežkov mest v Međugorju. Posebej pride do izraza Raukarjeva teza o omejevalni gospodarski vlogi Beneške republike v Dalmaciji. Svojo ekonomsko politiko naj bi Beneška republika le delno uveljavila. Od vseh gospodarskih dejavnosti so Benetke uspele popolnoma podrediti svojim fiskalnim interesom samo proizvodnjo soli. Od vseh dejavnosti je bilo le poslovanje trgovcev ves čas srednjega veka na evropskem tehnološkem nivoju. Od proizvodnih dejavnosti je predstavljalo izjemo le suknarstvo v Dubrovniku in deloma ladjedelništvo ter obvladavanje plovnih veščin pomorščakov. Polet trgovcev se je izkazoval tudi v širjenju prostora njihovih dejavnosti. To dokazuje razmah komunikacijskega sistema na balkansko-panonskem prostoru in jadranskem področju. Posebno pozornost posveča avtor demografskim gibanjem in demografskim procesom. Toda opozarja, da srednjeveški viri pred letom 1500 ne vsebujejo podatkov, ki bi bili opora za najskromnejše kvantifikacije o demografskih spremembah. Enako pomanjkljivi so tudi podatki o bioloških nepravilnostih, v prvi vrsti o žrtvah kuge. Vsi izračuni so le približni.

V strukturalnem nizu pojavov, je družbena skupnost zavzemala osrednje mesto. Mesta in vaške skupnosti so bile temeljne oblike združevanja ljudi v srednjem veku. Družbena varnost je bila na splošno skromnejša na vaškem področju, kot v zaščitenem prostoru znotraj mestnega obzidja. V zvezi s tem postavlja Raukar vprašanje, kakšen je bil materialni in duhovni položaj posameznika v družbeni skupnosti?

Plemstvo dalmatinskih mest je najlepši primer povsem oblikovane družbene skupnosti. Stanovska zaprtost in izključni vpliv pri vladanju nad ostalimi pripadniki družbene skupnosti, je bistven znak plemstva. Dinastične rodbine v Hrvaški so se najstrožje v moški liniji zapirale v lastni biološki vrsti. Neplemiško prebivalstvo v mestih, a še posebej prebivalstvo v vaseh, ni doseglo takšne stroge stanovske zaprtosti. Stanovska zaprtost slabi, čim bolj se spuščamo k nižjim družbenim slojem prebivalstva. Posebej se Raukar dotakne pojava nižjega plemstva. Ta se oblikuje v tistem delu Hrvaške, ki se je razprostiral med Zrmanjo in Krko. Zakaj prav tam? Čeprav je prostor precej hribovit, je bilo tam veliko plodne zemlje. Odpornost plemiške ureditve na Hrvaškem naj bi bila v tem, da ji je v fevdalnem sistemu uspelo ohraniti svoje patrimonialno zemljišče. Več pozornosti posveti plemstvu dvanajstih plemen kraljevine Hrvaške ter se podrobneje ukvarja z osnovnim virom, znanim pod imenom "Qualiter". Posebno vlogo pri poudarjanju individualnosti plemstva, je imel sistem družbenih znakov, kot so grbi, pečati ipd.

Na koncu strukturalističnega niza stoji njegova osnova, posameznik. Tako oblikovana spiralna uredi-

tev osebnih in kolektivnih zvez, od družine, kot osnovne celice družbene skupnosti, preko bratovščin in samostanov, predstavlja, po Raukarju, tisto os srednjeveške družbe, okoli katere je bilo zbrano življenje ljudi od rojstva do smrti. Identiteta posameznika je bila zaščiten in priznana, dokler je bil vključen v ta sistem varnosti. Ko sta varnost in zaščita odpovedali, je bil posameznik prepuščen marginalizaciji.

V tretjem poglavju govori Raukar o "Vplivih, komunikacijah in središčih". Hrvaški družbeni prostor ni bil osamljen otok v srednjeveškem svetu. Alpsko, panonsko, balkansko in jadransko področje so predstavljali makroregionalno zaledje hrvaških dežel in temeljni okvir njihovega komunikacijskega sistema. V hrvaškem prostoru so se prepletale vse omenjene smeri povezovanj. V zvezi s tem Raukar razpravlja tudi o t.i. "obrobnih" področjih hrvaške zgodovine, med katere uvršča tiste kontinentalne dele Hrvaške in Slavonije, na katere se od 12. stoletja širi srednjeveška Bosna, mesta bizantinske Dalmacije in Dubrovnik. Poseben primer predstavlja Istra, ki sploh ni bila nikdar vključena v okvir hrvaškega oz. ogrsko-hrvaškega kraljestva. Pojem "obrobnih" področij pa je bil prostorsko in družbeno spremenljiv. Bosna je imela v srednjeveški hrvaški zgodovini "obrobno" in povezovalno vlogo, vendar je med "obrobnimi" področji zavzemala posebno mesto zaradi družbenih in verskih posebnosti.

V okviru družbenih komunikacij razpravlja Raukar še posebej zavzeto o krščanstvu in s tem povezani pismenosti. S pokristjanjevanjem so Hrvati vstopili v evropski duhovni okvir. Latinski jezik je najstarejši, prvotni jezik hrvaške pismenosti, trajna univerzalna osnova hrvaškega srednjeveškega obdobja. Toda od konca 9. stoletja so v hrvaški prostor začeli prodirati plodni valovi slovanske pismenosti. V pismenosti in književnosti je bila duhovna dediščina Vzhoda zelo opazna in trajna. Glagolica, plod cirilmetodovske akcije traja v Hrvaški celo tisočletje. Trajanje cirilice je krajše, vendar se uveljavi v delu hrvaškega prostora v specifični obliki, bosančici. Toda, kot poudari Raukar, fundamentalna vloga latinske pismenosti v družbenem razvoju hrvaških dežel ni bila ogrožena. Glagolsko-cirilski dvopismenosti v jezikovnem gibanju od cerkvenoslovanskega do čisto narodnega hrvaškega jezika, se je v 14. stoletju pridružila tudi latinica. Tropismenosti in trojezičnosti ni zaslediti nikjer v slovanskem, še manj pa v germanskem ali romanskem svetu. V tem vidi Raukar specifičnost miselnega razvoja hrvaškega srednjeveškega obdobja. Komunikacijska preobrazba je nastala šele s širjenjem tiskarstva.

Tudi v materialni kulturi na Hrvaškem v srednjem veku, to se pravi v gradbeništvu, kiparstvu, slikarstvu, umetnosti kodeksov, opažamo enako prepletanje zunanjih vplivov in domačih ustvarjalnih sil. Cerkev, ki je največ prispevala k razvoju materialne kulture, je bila sama po sebi integrativni dejavnik v družbenem razvoju hrvaškega naroda. Ona je vključila Hrvate v prostor zahodne civilizacije.

Najizrazitejše integracijsko področje v hrvaškem srednjem veku je bila mestna skupnost. Medtem, ko so stara mestna središča ob Jadranu svoj razvoj temeljila na kontinuiteti s poznoantično dediščino, so mesta v Slavoniji lastno zasebnost in integracijske procese znotraj lastne družbe opirala na besedo kraljevskih privilegijev. Toda samo vzhodnojadranska mesta so razvila ideologijo lastne zasebnosti. Rezultat takšnega napore in miselne integracije znotraj njenega obsega je bil materialni lik mesta in njegovega prostora. Prispevke h gradnji velikih mestnih spomenikov (katedrala, zvonik, mestna hiša) lahko iščemo v oporokah. V tej zvezi Raukarja zanima, koliko so znašali dohodki komune, da je lahko zgradila objekte, ki še danes pritegnejo našo pozornost. Tudi tu se odpira problem kvantifikacije.

Do konca srednjega veka se v hrvaškem prostoru ni razvilo neko močno družbeno središče, ki bi integrativno delovali na celoten hrvaški prostor. Na takšen razvoj bi lahko delovala le integrativna moč vladarja. Toda v obdobju dozorevanja in zrelosti hrvaške družbe takšne kraljeve oblasti ni bilo.

V četrtem poglavju "Doba dozorevanja in doba zastoja" si Raukar zada nalogo, da z analizo sistema sprememb, določi glavne faze v družbenem razvoju Hrvaške. Hrvaški prostor doseže družbeno zrelost med 1100 in 1400 v dinastični epohi Arpadovičev in Anžuvincev. Prav v tem obdobju se oblikuje prostor hrvaške zgodovine. Do največje mere se približata dva prostorska pojma: družbeno in etnokulturno področje Hrvatov ter politični obseg kraljestva. Hrvaško kraljestvo tudi po letu 1102 ohrani svojo državnopravno zasebnost, toda v okviru dinastične skupnosti z Ogrsko. Po 1400 pa začne hrvaška družba postopoma prehajati v obdobje poznosrednjeveškega zastoja kot posledica beneških in turških osvajanj. Osmansko cesarstvo je v nasprotju z beneško oblastjo prodrlo prav v kontinentalno, osrednje področje hrvaškega kraljestva, nato pa se je utrdilo v tem prostorskem jedru. V 16. stoletju je celoten hrvaški prostor bil podvržen pustošenju s strani turških vpadov. Najtežje udarce so pretrpele vaške skupnosti. Avtor navaja konkretne podatke o turškem suženjstvu in ugotavlja, da je vsak poskus kvantifikacije odpeljanih ljudi v turško suženjstvo le približna ocena. Podrobneje v zvezi s tem razpravlja o procesih depopulacije hrvaškega prostora in o migracijah iz

kontinentalnega dela v smeri proti jadranski obali in Italiji. Ko so v obseg Osmanskega cesarstva bila vključena opustošena področja hrvaškega kraljestva, so Osmani na njih naselili novo prebivalstvo, predvsem Vlahe. Vsi ti pojavi so vnesli motnje v gospodarski razvoj mest ob Jadranskem morju. Turški vpadi pa otežujejo trgovino mest z zaledjem. Izjema v tem procesu je bila Dubrovniška republika.

Kljub širjenju Osmanskega cesarstva v hrvaški prostor, je bil ustvarjalni polet na kulturnem področju v vzhodnojadranskem prostoru na vrhuncu. V tej situaciji dozoreva hrvaški humanizem in hrvaško renesančno pesništvo. Druga polovica 15. in prva polovica 16. stoletja je doba polnega razcveta v vseh slojih pismenosti in književnosti in to na hrvaškem in latinskem jeziku. Hrvatska renesančna književnost je v tem času dosegla svoj vrhunec (Hanibal Lučić, Petar Hektorović, Marin Držić). Toda na področju likovne umetnosti pa je bila, v primerjavi z romantiko in gotiko, renesansa mnogo manj razširjena in neenakomerno porazdeljena. Avtor razpravlja še o slikarstvu, glasbi in izobraževalnem sistemu in se pri tem sprašuje, kdo je na hrvaškem prostoru med 1450 in 1550 podpiral umetniško ustvarjalnost?. Hrvatski narod, kljub zastoju na tem področju, vnaša v evropsko-mediteranski kulturni razvoj tudi lastne plodove.

V zaključnem delu tega poglavja govori o političnih idejah in poskusih odpora. Hrvatska je bila do konca 15. stoletja jasno oblikovan "regnum", toda do lastnega političnega dinastičnega programa ni mogla priti. Saborski sklep iz 7. marca 1492 je prvič poudaril posebnost Hrvatske in Slavonije v okviru dežel sv. krone ter enakopravnost s kraljevino Ogrsko. Krbavska bitka leta 1493, s porazom hrvaške plemiške vojske, je odprla nova obzorja v politični zavesti hrvaškega plemstva in s tem oslabilo dinastični okvir. Hrvatski sabor se je prvič direktno in samostojno obrnil k neki politični oblasti zunaj dežel sv. krone. Rešitve v obrambi pred osmanskih osvajalcem je iskal pri papežu, Benečanih in Nemcih. To dokazujejo protiturški govori, ki jim avtor posveti posebno pozornost. Poraz na Mohačkem polju 1526 in cetinski sabor 1527, na katerem je hrvaški sabor izvolil Habsburžana za vladarja Hrvatske, sta spremenila usmeritev hrvaške politike. V pismu hrvaških stanov kralju Ferdinandu I. je poudarjeno, da noben vladar ni s silo zavladal Hrvatski in da so oni po svobodni volji vstopili v novo dinastično skupnost. V tem kriznem obdobju so se v hrvaški družbi pojavili novi integrativni dejavniki.

Zaključno poglavje posveča Raukar vprašanju, kaj nam danes pomeni srednji vek, kaj pomeni njemu kot zgodovinarju in kaj povezuje srednji vek in naš čas. Zastavlja si več vprašanj v zvezi s fundamentalnimi značilnostmi srednjeveškega obdobja. Naj opozorimo na nekatere zanimive odgovore. Plodove srednjega veka iščemo v naši sodobnosti s tem, da obogatimo naše lastno obzorje. Brez srednjeveške dediščine bi bila naša sodobnost siromašnejša. Srednji vek ni bil čas vzvišene skladnosti, niti izključna doba mračne tesnobe. Gibanje posameznika in družbenih skupnosti med varnostjo in ogroženostjo, je temeljna značilnost srednjega veka. Ali je zaradi materialne in tehnološke nepopolnosti človek srednjega veka, v primerjavi s sodobnim človekom, manj spokojen in varen? Ljudski duh je v vseh obdobjih enako vzvišeno neodvisen in materialno neukrotljiv. Raukar skuša to svojo tezo potrditi s primerom predromanskega gradbeništva. Pri tem se sklicuje na razlage Mladena Pejakovića, ki hrvaške cerkvice "svobodnih" oblik s čudnimi odkloni in proporcijami tlorisov predstavlja drugače in v nasprotju s tradicionalnimi pogledi. Položaj njihovih gradbenih oblik in tlorisov naj bi bil odvisen od gibanja sonca v smeri sončne svetlobe v zimskem in letnem solsticiju ter ekvinokciju. Gradbene nepravilnosti naj ne bi bile slučajne, ampak naj bi bile organizirane po zakonih geografsko-astronomske mehanike. Njihove nepopolnosti naj bi temeljile na popolnem poznavanju kozmičnih sprememb in na spoštovanju zakonov sončne svetlobe. Na svoj način so one popolne. Pejakovićeve "svetlobne" analize predromanskega gradbeništva odpirajo svet novih idej, premikajo meje spoznanj doslej komaj slutenih daljav. Osredotočene so na človeka in na njegov kompliciran kozmos.

Pogled Tomislava Raukarja na hrvaško srednjeveško obdobje sem strnil le na nekaj več ali manj iztrganih analiz, razmišljanj, pogledov in ugotovitev, ki so se mi zdele, da silijo iz celotnega teksta v ospredje in predstavljajo novo usmeritev hrvaške medievistike. To naj predstavlja vzpodbudo bralcu, da se poglobi v vsebino Raukarjeve knjige, da ob tem razmišlja in si ustvari lastno predstavo o štirinajst stoletij dolgem obdobju hrvaške srednjeveške zgodovine. Raukarjeva sinteza je izziv bodočim raziskovalcem hrvaškega srednjega veka.

Knjigi je dodan povzetek v angleškem jeziku, obsežen spisek uporabljenih virov in literature ter indeks osebnih in zemljepisnih pojmov. Opozarjam na posodobljen način citiranja. Tekst je avtor popestril s številnim črnobelim in barvnim slikovnim gradivom.

Ignacij Voje

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Josephinische Landesaufnahme 1763–1787 für das Gebiet der Republik Slowenien. 5. zvezek. Ed. Vincenc Rajšp, transl. Marija Grabnar, Aleksandra Šerše, Vladimir Kološa. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1999. 498 strani, 19 zvd.

Z vsakim novim zvezkom Jožefinskih merjenj se potrjuje spoznanje, da dobivamo Slovenci izredno bogato gradivo, ki nam predstavlja celotno podobo naše dežele pred več kot 200 leti. Ko bo projekt v celoti izpeljan do konca (7 zvezkov), ne bo služil samo humanističnim vedam kot so zgodovina, umetnostna zgodovina, cerkvena in pravna zgodovina, jezikoslovje (toponomastika), ampak tudi naravoslovnim vedam kot so geografija, hidrologija, geodezija, gozdarstvo. Koncept 5 knjige je podoben, kot ga srečamo pri prejšnjih 4 zvezkih (recenzije so objavljene v ZČ). Spremno besedo je tudi tokat prispeval Feliks J. Bister, študijo o jožefinskem vojaškem zemljevidu je napisal Erich Hillbrand. Pojasnila k vsebini 5. zvezka je podal Vinko Rajšp, ki je tudi avtor "Toponomije sekcij" v kateri je zajel celotno besedišče kart. Glavni del transliteracije teksta opisov z gotice in prevod v slovenščino je opravila Marija Grabnar, posamezne sekcije pa še Aleksandra Šerše in Vladimir Kološa. Peta knjiga (18 sekcij, 498 strani in 19 zemljevidov) je debelejša kot vse dosedanje, obsežnejši je namreč tekst opisov. Sekcije, ki so v knjigi zajetem predstavljajo gosteje naseljena področja. Vrednost teksta 5. knjige je tudi v tem, da je navedenih veliko število krajevnih imen, ki jih danes ne najdemo več. Karte in opisi predstavljajo izredno bogato kulturno dediščino.

Peti zvezek obsega sekcije južne in zahodne Štajerske, tj. večino takratnega celjskega okrožja. Sekcije segajo od Slovenj Gradca, Gornjega Grada, Šoštanja., Velenja, Slovenskih Konjic, preko Celja, Kozjanskega, Posavja do Hrastnika, Trbovelj in Zagorja ob Savi. Izredna tehnična dovršenost faksimilov zemljevidov, izdelek Gorenjske tiskarne v Kranju, je prispevala k temu, da se skoraj ne razlikujejo od originala. Lahko celo trdimo, da so faksimili na nekaterih mestih celo jasnejši in ostrejši od originalov. Nazornost in preglednost na zemljevidih, ki jih danes občudujemo, so risarji dosegli z natančnim risanjem in z dosledno uporabo različnih barv. Ob bogastvu barv in znakov je zelo pomemben pisni del kart. S kart je razvidna dobro razpoznavna naseljenost. Karte dopolnjuje pisni del Jožefinskih merjenj, saj natančneje predstavlja tiste pojave na terenu, ki jih kartografsko ni bilo mogoče dovolj nazorno prikazati.

V vsebinski predstavitvi 5. knjige bom skušal opozoriti na nekatere posebnosti in značilnosti določenega področja, na katere naletimo v opisih. V rubriki trdne zgradbe, smo pri opisih nekaterih mest (Slovenj Gradec, Celje) dobro informirani o pomembnih zgradbah, pozorni pa na opise obzidij in njihovo takratno stanje. Za kastelologe bodo izredno zanimivi podatki o gradovih in dvorcih, ki jih je na posameznih področjih izredno veliko. Zvemo za strateški položaj gradu, njegovo ohranjenost, prostornost. Z vojaškega vidika je bil ta podatek izredno pomemben, ker so zapisovalci preračunali, kakšne vojaške enote bi lahko nastanili v gradu (stotnijo, divizijo). Vedno je tudi navedeno ali je grad enonadstropen ali dvonadstropen, ob nekaterih gradovih pa se omenjajo trdno grajeni hlevi in kašče. Kot primer bi navedel opis gradu Brestanica: "ima dve nadstropji, četrkotno dvorišče, široko 8 sežnjev, na vzhodu ima dve izstopajoči se okroglini". Pozornost pritegnejo gosto posejane farne cerkve in njihove podružnice, običajno z omenjenimi patroni. Pri opisih naletimo na izredno veliko križev, ki so verjetno služili za orientacijske točke. Pri cerkvah se pogosto omenja obzidje (verjetno ostanki taborov) z merami (višina, obseg). Opozoril bi na nekatere pripombe v zvezi s trenutnim stanjem posameznih cerkva. Pri Ljubnem je opombam da je cerkev sv. Primoža poškodovana zaradi požara, v Zibiki pa je cerkev sv. Magdalene zgoraj poškodovana od strele. Z vojaškega vidika so bili opisovalci posebej pozorni na zvonike oz. stolpe. Za cerkev sv. Križa v vasi Doropolje pri Planini je zapisano, da ima visok, zidan, koničast, daleč viden stolp. Cerkve v vaseh okrog Krškega imajo ponavadi lesen stolp oz. koničast stolp pokrit s skodlami; v Zdolah pa naj bi imela cerkev sv. Jurija visok, zidan, ne oster pač pa top stolp. V nekaterih krajih okoli Krškega in Brestanice je več cerkva, za katere je izrecno rečeno, da so lesene (lesena je npr. cerkev sv. Antona v Gornjem Leskovcu). Med trdne zgradbe sodijo tudi župnišča, ki so ponavadi enonadstropna, le redka so podzidana ali lesena. Navedel bi le nekaj pripomb zapisovalcev v zvezi z župnišči, kar dokazuje, kako temeljiti so bili opisi. V Šmartnem ob Dreti je cerkev sv. Martina z enonadstropnim, še ne dokončanim župniščem, v Koprivnici pri Kozjem je čisto novo župnišče, tudi v Šentožboltu je čisto nova enonadstropna duhovniška hiša.

V opisih so navedeni številni samostani, ki so ležali na območju, obravnavanem v 5. knjigi. Le nekateri so bili še delujoči (V Nazarjah, v Novem Kloštru, frančiškanski samostan v Krškem ter minoritski in kapucinski samostan v Celju). Večina je bila takrat, ko so zemljemerci kartirali, že ukinjena zaradi

reform Jožefa II. To so bili: v Studenicah nekdanji nunski samostan, v Jurkloštru naseljen prvotno s kartuzijani, nato z jezuiti, sedaj državen; v Olimju nekdanj kartuzijanski, sedaj podržavljen. Kot opuščen samostan je bil označen samostan v Žičah (je sicer prostoren, a zaradi neugodne lege za obrambo okolice ni primeren). Iz podatkov o župniščih, pripadnosti krajev in vasi k posameznim župnijam, lahko dobimo vpogled v takratno cerkveno ureditev ter ohranjenost cerkvenih objektov, ki so že takrat zaznamovali slovensko pokrajino. Pri preučevanju cerkvene zgodovine na Slovenskem, se bo moral raziskovalec poslužiti tudi podatkov v Jožefinskih merjenjih.

Pri pregledovanju opisov postanemo pozorni na omembo mitnic (Črna na Koroškem, Latkova vas, Križe pri Čemšeniku, Vrasko, Zagorje ob Savi, Goričica pri Šentjurju, Stara vas na Bizeljskem) poštnih postaj (Šentožbolt, Vrasko) in komisarskih hiš (Škale, Šentjur). Med trdnimi zgradbami se omenjajo mnoge gostilne in krčme, ležeče predvsem ob komercialni in deželni cestah. Navedel bi le primer kraja Bistrica ob Sotli, kjer je zapisano, "da stoji na visokem, strmem hribu zidana cerkev na Svetih Gorah, poleg še 4 majhne kapele in dve zidani enonadstropni gostilni". To dokazuje, da je morala Marijina cerkev na Svetih Gorah pritegniti množice romarjev.

Na področju, ki ga pokrivajo sekcije v 5. knjigi, so tudi omembe nekaterih še danes znanih zdravilišč oz. toplic. Omenja se zdravilišče Dobrna, v Rimskih toplicah najdemo podatke o kopališču, sobah za goste in hiralnico, v Ločendolu in Tržišču pa izvira znamenita rogaška slatina. Tisoč korakov od gradu Kozje je v dolini sredi poti studenec z zdravilno vodo, ki teče naravnost iz zemlje.

Večina trdno zidanih, večinoma enonadstropnih, redkeje dvonadstropnih hiš je v mestih in trgih (v Žalcu so npr. "mnoge stare in skoraj podirajoče se"). V vaseh so le posamezne zidane vaške hiše, precej je podzidanih, večinoma pa so bile lesene. Nad Kozjakom in okrog Črne na Koroškem se omenjajo oglarske kočje, v vaseh Veliki Raztez in Veternik pa so naseljene kajžje.

Za gospodarsko zgodovino so zanimivi tisti podatki, kjer se omenjajo rude in razni proizvodni obrati. Pri Podgorju blizu Šoštanja najemo plavž, v Mislinji pa majhne fužine. Železova ruda je blizu trga Kozje, 200 korakov levo od gradu, prav tako je pod vrhom Veternika bogato nahajališče železove rude. V 5. knjigi je tudi veliko podatkov o glažutah, ki ležijo na delu Pohorja. Zapisano je, da je bila na področju Hudinje glažuta, ki se je prejšnjo zimo podrla in je tudi zaradi slabe prometne povezave sedaj opuščena. Glažute se omenjajo še v Kostrivnici pri Šmarju, Spodnjih Nagonjah, kjer je pol ure pod cerkvijo sv. Marjete v globoki globeli glažuta. Tu izdelujejo slatinske steklenice. Še bolj zanimiv pa je naslenji opis glažute. Pot čez Veliki Okič na področju Kozjanskega je le vlečna pot za uporabo glažut. Po njih ljudje vozijo navzdol na majhnih saneh les, prevozne sani pa potem navzgor nosijo na plečih, da bi naložili nov les. Bližnji gozd je povsem izčrpan, tako, da bodo glažuto še v tem letu preselili.

Vislice so označene v vseh tistih krajih, kjer si imeli krvna sodišča s pravico smrtnih obsodb. Gre za naslednje kraje: Slovenj Gradec, Nova Štifta, Slovenske Konjice, Hudinja, Celje, Šentjur. Ti podatki bi bili lahko koristni za pravno zgodovino.

Za hidrologijo so zelo uporabni podatki o toku in vodnatosti rek ter potokov. Številne so tudi omembe ribnikov (pri gradovih) in močvirij. Iz zapisov dobimo zelo slikovito opisan tok reke Savinje na posameznih odsekih, Save med Zagorjem in Hrastnikom ter Save pri Krškem. Pri Latkovi vasi je zapisano, da ima reka Savinja kamnito dno, večinoma nekoliko hiter tok, širina je skoraj nedoločljiva, kot tudi globina. V zvezi s poplavamami, ki jih je na omenjenem odseku povzročala Savinja, je zabeležen predlog regulacije. Da bi cesto (komercialno) obdržali vozno, bi morali breg povišati z približno 2 sežnja visokim nasipom. Ker se struga Savinje spreminja, svetujejo zapisovalci, bi se morali pozanimati pri tamkajšnjih prebivalcih, kje bi se lahko prečkalo reko. Splavi se omenjajo na več mestih (Male Braslovče, Rimske toplice) na reki Savinji. Zelo veliko je podatkov o mostovih, ki so večinoma leseni, nekateri v zelo slabem stanju. Edini kamnit most se omenja pri vasi Globoko, kjer teče Martinščica v Timski potok, ki se izliva v Sotlo. Na več mestih na Savinji in Savi so za prevoze pešcev uporabljali čolne (Šešče pi Preboldu, vas Sava). Pri Renkah je bil čolnarski urad, ki je skrbel za prevoz živeža z ladjami s Hrvaške poti Kranjski. Za prevoz preko večjih rek so služili brodovi (pri Vidmu in pri Brestanici). Za brod v Vidmu je rečeno, da sta na enem brodu naenkrat lahko največ dva voza, kajti tu se odvija močna trgovina z vinom. Skoraj na vsakem malo bolj vodnatem potoku je obratoval mlin, marsikje tudi žaga. Pri vasi Sedlarjevo je bilo močvirje, ki se je poleti osušilo, blatno dno pa je bilo nevarno, seveda gledano z vojaškega vidika. Zato sledi predlog, da bi bilo potrebno narediti prekop, po katerem bi odtekla voda v Sotlo in močvirja ne bi bilo več. Pozornost vzbudi način preskrbe z vodo gradu Bizeljsko. H gradu je namreč speljana umetna struga, ki preskrbuje grad že

dve leti s potrebno vodo za živino in ljudi. Zapisovalec pa dodaja, da bo izkušnja pokazala ali voda ne bo presahnila, saj je bilo pred tem na gradu veliko pomanjkanje vode.

Pritegnejšo nas tudi opisi cest in poti. Komerzialna cesta od Vranskega proti Celju in dalje do Maribora je redno vzdrževana. V dokaj dobrem stanju so deželne ceste. Zapisovalci pogosto opozarjajo na slabe vozne razmere v jesenskem in predvsem zimskem času v hribovitih predelih. V hribovitih predelih se pogosto omenjajo le gozdne oz. vlečne poti (drče). Prometne razmere v Solčavi pa so morale biti tudi v času jožefinskih merjenj katastrofalne. K vasi ni vodila nobena vozna pot, bile so le slabe peš poti. Konje so vodili, natovorjene s potrebnim živežem, v sili po sredini potoka. Omenim naj še predlog, kako bi rešili lažji prehod preko Trojanskega klanca, kar kaže, da so vojaški inženirji že takrat razmišljali o prometnih rešitvah. Komerzialna cesta je bila od prvega mostu pod Trojanami do trojanskega klanca ali ti. Učaka s tovornimi vozmi težko prevozna. Enako težko je bila prevozna tudi od Šentožbolta na Učak. Na Učaku je 4–5 sežnjev globok predor skozi hrib. Cesta je zaradi majhnih izvirov, prhke zemlje sestoječe se iz drobnih škrljencev, slabe kakovosti. Da bi jo ohranili v uporabnem stanju, bi jo morali vedno popravljati. Predlogov, da bi morali poti redno vzdrževati in popravljati, je v zapisih še več. Brezpotja so v Trobojniku (pri Pišecah), kjer ljudje hodijo kar čez polja in v Mrčnih selah, kjer k raztresenim hišam ni nobenih peš poti. Da bi našli vse te male kočice v gozdu, bi nas morali voditi domačini, kot svetujejo zapisovalci. Ob Savi pri Zagorju so bile poti za ladijsko vleko.

Veliko zvemo iz zapisov o strukturi in sestavi gozdov (visoki, nizki, pomešani z grmovjem; sestoječi iz jelke, breze, hrasta, bukve). Navedenih je veliko konkretnih podatkov za primerjavo z današnjim stanjem. Opisi hribov so bili potrebni predvsem za vojaške potrebe, čeprav so tudi za današnjo rabo koristni. Zapisovalci opisujejo razgled (npr. z Uršlje gore). Vojski so služili hribi za orientacijske točke v zvezi z eventualnim obstreljevanjem nižje ležečih krajev in področij.

Pri podrobnem pregledovanju opisov bi odkrili še mnoge značilnosti in podrobnosti povezane s trdnimi zgradbami, vodami, potmi, gozdovi in hribi, ki niso ušle budnemu očesu zapisovalcev. Iz mnogih podrobnosti in detajlov lahko sklepamo, kako zanesljivi so podatki, ki so jih zapisovalci stanja zabeležili.

Stanje na kartah jožefinske izmere bomo lahko primerjali z današnjo podobo Slovenije, ki jo najdemo na državni topografski karti izmere 1:25.000 (205 kart). Izdala jo je Geodetska uprava Republike Slovenije v Ljubljani med 1997 in 1999. Današnje stanje in stanje pred več kot 200 leti si tako podajata roki.

Ignacij Voje

Joachim Radkau, *Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt*. München: Verlag C. H. Beck, 2000. 438 strani.

Pisati svetovno zgodovino okolja zahteva nadpovprečni odmerek samozavesti in poguma. Razen za zahodno Evropo in Severno Ameriko skoraj ni del, ki bi obravnavala zgodovino (varstva) okolja v posamezni državi ali pokrajini, pa še obstoječa dela so karseda raztresena in kar je še huje, močno kontradiktorna. Zgodovina okolja namreč sama na sebi še skoraj ni bila predmet obravnave, razen redkih izjem, npr. kultivirane krajine, gozdov in nekaj malega o vodah. Večina obstoječih obravnav je namreč v zvezi z varstvom okolja, to pa je že samo po sebi interesno obarvano, neredko kar ideološko (večkrat tudi v družbenem in političnem smislu) usmerjeno, tako da je zelo težko izluščiti kolikor toliko objektivno resnico.

Odlika obravnavane knjige je, da se kolikor je le mogoče izogiba uporabi zgodovine diskurza, temveč se skuša dokopati do bistva stvari.

Veliko primerov zlasti z začetka novega veka je, ko so bila močna prizadevanja, največkrat z državne strani, za kake ukrepe, ki so močno posegali v okolje, ki jih je podpirala kričava publicistika, resnični namen pa je bil povsem nasproten od deklariranega. Kot izhaja že iz naslova, je pisec skušal povezati dogajanja v okolju, posebej še pomembne ukrepe za njegove spremembe, z oblastjo, bodisi plemstva ali meščanstva, dežele ali države. To pa je, kolikor mi je znano, na tem področju povsem nov pristop, ki pa prinaša nova in neredko povsem drugačna spoznanja, kakršnih smo bili na podlagi preveč enostranske literature vajeni doslej.

Avtor, ki je sicer profesor novejšje zgodovine, vendar z interesi na materialnih področjih, se je zelo poglobil v naravoslovno in tehnično problematiko okolja in je kot profesionalno nedeformiran izluščil

ozadje pojavov, ki jih naravoslovno ali tehnično izobražen pisec z največjo verjetnostjo ne bi mogel. Ker je za obravnavano tematiko na voljo le malo specialnih del, je pisec predelal ogromno gradivo z vseh mogočih naravoslovnih, tehničnih, kmetijskih, gozdarskih, ekonomskih, političnih, pravnih, zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih, literarnih in umetnostnih področij. Navedbe o tem gradivu obsegajo v knjigi kar 83 strani, t. j. 19 odstotkov obsega knjige.

Skoraj edina hiba, ki jo v knjigi najdemo, je uporaba predpone eko- ob vsaki priložnosti, tudi ko vsebinsko ne ustreza. Ekologija se je z vsemi izpeljankami zdaj žal razširila na vse pojme, pojave in ukrepe, ki še tako od daleč obravnavajo okolje, čeprav z ekologijo kot znanostjo o naravi nimajo domala nobene zveze. Nemogoče si je misliti, da bi pisec tega ne vedel, odločil se je za tak način pisanja pač zato, da bi bil bolj sodoben, bližji sodobnemu izražanju, čeprav strogo vzeto ni pravilno. Morebiti je tako želela tudi založba.

Povsem nemogoče bi bilo vsaj približno predstaviti dognanja v tej knjigi, zato naj navedemo le poglavja s kratko vsebino. Po kratkem predgovoru sledi poglavje Razmišljanja o okoljski zgodovini. V njem piše avtor o plašnicah in slepih ulicah v okoljski zgodovini, o monotoniji vražjih krogov in labirintu rešnih poti, o Liebigovih tezah, o globini časa in skrivnostni moči regeneracije ideala o naravi, o problemu vrednostnih sodb v okoljski zgodovini in o ekologiji kot zgodovinski razlagi. Sprašuje se tudi, ali je okoljska zgodovina zgodovina skrivnosti ali zgodovina očitnega?

Drugo poglavje obravnava Ekologijo subsistence in nemega znanja – pradavne simbioze človeka in narave. Na začetku je bil ogenj in po vsem svetu razširjeno požigalništvo in piromanija v zgodovini okolja. Človek in živali, lov in udomačitev. Vrtovi in sadno drevje. Kmetje in pastirji (nomadi). Tragedija srenjskih zemljišč. Je bilo predmoderno kmetijstvo “nezavedno” ropanje narave? Mati Zemlja in Oče v nebesih – ekologija religije.

Tretje poglavje obravnava Vodo, gozd in oblast. V njem je opisano urejanje voda na velikih in manjših območjih, iz tega izvirajoča ali že predhodno utemeljena oblast in verižne reakcije. Egipt in Mezopotamija: arhetipični kontrast. Namakane terase – socioekološka celična kultura. Kitajski zid kot zgled in svarilo. Vodne kulture na tesnem prostoru: Benetke in Holandija. Malarija, namakanje zemljišč, izginevanje gozdov – endemija kot nemezis narave in čuvarka ekoloških rezerv. Krčenje gozdov in “ekološki samomor” v Sredozemlju: navidezen problem? Erozijski v soglasju z naravo in zavajajoče historiziranje. Gozd in oblast v Evropi: od krčenja gozdov za naseljevanje do gozdnih redov. Fiksne točke krizne zavesti: mesta in rudarstvo.

Četrto poglavje, Kolonializem kot okoljezgodovinsko razvodje, lahko zanemarimo, ker za nas ni toliko pomembno. Peto poglavje, Na mejah narave, obravnava prodor k zadnjim rezervam. Kjer je gnoj, je tudi Kristus (iz besedne igre Wo Mistus, da Christus). Od prahe h kultu gnoja in k politiziranju kmetijstva. Navidezni preplah zaradi pomanjkanja lesa, gibanje za pogozdovanje in pojav ekološke gozdne apologetike. Večpomenski razcvet moderne naravne religije. Narava in magija: na poti h konkretizaciji narave, ki jo je treba varovati. Prva industrijska okoljska kriza in nastanek modernih osnovnih vzorcev upravljanja s krizami.

Šesto poglavje, V labirintu globalizacije, obravnava najgloblje povezave v okoljski zgodovini. Kri in zemlja (Blut und Boden). Brezupnost avtarkizma. Osnove skrbi za okolje: atomska apokalipsa in bojazen pred rakom. O različnih virih ekološkega gibanja. Nepal, Butan in druge perspektive vrhov: okoljski problemi z vidika turizma, pomoči za gospodarsko nerazvite države in vožnje v vesolje. Problemi oblasti in negotovosti v okoljski politiki.

V zavesti ljudi in v publicistiki se širi predstava, da lahko okoljske težave reši le znanost. Avtor je do tega upravičeno zelo skeptičen, saj se je doslej pogosto izkazalo, da je znanost z omogočanjem (pospešenega) gospodarskega razvoja prek tehnike naravnost ustvarjala okoljske probleme. Neredko je rešitev enega problema na znanstven način odprla kar več novih. Tudi ni privrženec teze, da je mogoče doseči spravo med ekonomiko in ekologijo, kar se zdaj trobi na začetku (politično forsiranega) trajnostnega razvoja. Dobro mu je znano pravilo: bolj dognane ko so tehnike proizvodnje in pridelave, tem manjše so možnosti trajnostnega razvoja oz. gospodarstva. Radkauova knjiga je delo, ki naravnost zahteva preverjanje doslej običajnih trditev na področju okolja, pogled k bistvu problemov in zlasti k resničnemu namenu nameravnih in izvedenih ukrepov.

Gudula Walterskirchen, **Der verborgene Stand. Adel in Österreich heute.** Wien-München: Amalthea in der F. A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH., 1999. 285 strani.

Tretjega aprila 1919 je ustavodajna skupščina republike Avstrije v republikanskem navdušenju sprejel zakon o "odpravi plemstva", ki pa je bil v bistvu le zakon o prepovedi uporabe plemiških naslovov v javnem življenju. Odtlej je bilo pri konkretnih ljudeh mogoče le iz zvenečega priimka, npr. Esterhazy, Schwarzenberg, Windischgraetz, itd., sklepati, da gre za pripadnike plemstva. Omenjeni zakon pa plemstvu ni spodnesel njegove gospodarske podlage in je zato ostal ta stan bolj skrit (od tod der verborgene Stand!), bolj v ozadju, pa vendar gospodarsko še kar pomemben. Knjiga obravnava plemstvo v Avstriji v dobi od 1919 do zdaj. Avtorica knjige je meščanskega rodu, je pa s poroko prešla v znano avstrijsko aristokratsko družino Walterskirchen in tako obravnava tematiko tako rekoč od znotraj, vendar ustrežno kritično. Knjiga je avtoričina disertacija na dunajski univerzi pod mentorstvom prof. dr. Hannesa Stekla, ki je skupaj s koroško Slovenko Marijo Wakounig pred nekaj leti objavil pomembno knjigo o sodobni zgodovini plemstva: Windischgraetz. Ein Fürstenhaus im zwanzigsten Jahrhundert.

Naslov obravnavane knjige nekoliko zavaja, ker ne zajema avstrijskega plemstva v celoti, temveč le tako imenovano visoko plemstvo (prince, kneze in grofe), medtem ko je nižje plemstvo izpuščeno. Menim, da to ni posebna škoda, ker nižje plemstvo že v dobi monarhije ni imelo pomembnejše vloge, pri njem je šlo bolj za naslove, pridobljene lahko v precejšnjem številu od zadnjega cesarja Karla. Opisano je postopno izgubljanje moči in vpliva visokega plemstva po 1848, razen na klasičnih področjih udeleževanja aristokracije v dvornih službah, v diplomaciji in armadi. Toda še te pozicije so bile posledica tradicije, ki je vendar pojemala. Uradno je imela visoka aristokracija zagotovljene dedne sedeže ali je bila imenovana le še v gosposko zbornico, drugod se je morala za položaje spoprijemati z meščanskimi kandidati.

V zgodovini je bila povezava plemstva v slovenskih in nemško govorečih deželah zelo tesna, zlasti še z Dunajem, kamor je močno gravitiralo. V knjigi je omenjenih kakih štirinajst družin, ki so do 1945 deloma ali v celoti živele pri nas, tedaj pa so bile izgnane (številni člani tudi pobiti), njihovo veliko premoženje pa zaplenjeno. Knjigo sem si oskrbel, ker sem želel vedeti, če je v njej kaj navedb o morebitnih denacionalizacijskih zahtevah do naše države. Slovenija kot država pa v knjigi ni niti enkrat omenjena, precej izčrpno pa je opisan izgon plemstva iz Češkoslovaške in Madžarske. V zvezi z izgonom plemstva iz vzhodnoevropskih držav, ki se je seveda najprej zateklo v Avstrijo, in zaplembami premoženja velja omeniti, da se mu je zgodila krivica, ker večinsko ni bilo nacionalnosocialistično usmerjeno, kar naj bi bila njegova poglavitna krivda. Takšno je bilo tudi avstrijsko plemstvo, ki se je nekaj udeleževalo tudi v odporu. S tem je bilo povezano tudi z našimi kraji. Aristokratski odvetnik Rudolf Thun-Hohenstein, je bil poglavitni častnik za zvezo med "Avstrijsko legijo" in "O5". Njegova glavna naloga je bila povezava z jugoslovanskimi (? slovenskimi) partizani. Zato so ga ustaši februarja 1945 umorili pri gradu Bizeljsko.

Menim, da je precejšnja hiba knjige, da se njena izvajanja nanašajo prvenstveno na seniorje plemiških hiš (kar pa seveda večinoma pomeni na vsaj do neke stopnje premožne ljudi), ne pa na vse člane plemstva, ki prav pogosto razen zvenečih družinskih imen niso imeli ničesar in so se v okolju, neprijaznem za plemiče, znašli na trgu delovnih moči. Socialne implikacije izgube identitete v prvih letih republike Avstrije, moramo v tem prikazu pustiti ob strani, omenimo naj le, da so v glavnem komunicirali med seboj, v socialno okolje so se vtikali le zelo malo. Visoko plemstvo se je po propadu cesarstva umaknilo v zasebnost, le zelo redki so se udeleževali v politiki. Seveda pa so se morali seniorji plemiških hiš in upravitelji-koristniki fidejkomisov, ki so bili odpravljeni šele pod Hitlerjem 1939, ukvarjati z gospodarstvom.

Kratek in omembe vreden vzpon je plemstvo doživelo v avstrijski stanovski državi v tridesetih letih. Stanovska država je temeljila na katoliškem socialnem nauku, na encikliki Leona XIII. *Quadragesimo anno*. V Avstriji je prišlo do mešanice poklicnih stanov in stanov po rojstvu. Ker je bilo plemstvo nadpovprečno močno v gospodarskih panogah kmetijstvu in gozdarstvu, je bilo ustrezno temu zelo dobro zastopano tudi v stanovskih in političnih gremijih. Toda ta kratek vzpon se je nenadoma končal s Hitlerjevo zasedbo Avstrije, ko so stanovske funkcionarje odstavili in jih zaprli v koncentracijska taborišča.

O odnosu avstrijskega plemstva do nacionalsocializma je bilo nekaj že omenjenega. Na splošno je plemstvo odklanjalo to politično usmeritev in seveda zasedbo Avstrije, zaradi zaničevanja Hitlerja, kar mu je ta vračal, saj ga je označil za "degeneriranega in nesposobnega". Avstrijsko visoko plemstvo tudi naj ne bi bilo antisemitsko. Ko je Avstrija izgubila s političnega zemljevida in je postala le še Ostmark, po hudih

preizkušnjah v Hitlerjevem režimu in po strašnih vojnih letih, je plemstvo dokončno prenehalo žalovati za monarhijo in je sprejelo avstrijsko republiko.

Po 1945 se je plemstvo, razen lastnikov veleposestev, ki je imelo dosti dela z njihovim upravljanjem, začelo uveljavljati na različnih intelektualnih in gospodarskih področjih, zlasti tudi v diplomaciji, kjer mu je na široko odprla vrata dolgoletni socialistični kancler dr. Bruno Kreisky. Tudi v višjih nadstropjih sedežev gospodarskih družb in bank, je plemstvo dobro zastopano. Videti je, da se plemstvo brez sledov privilegijev, morda z izjemo bližnjih sorodnikov še zdaj bogatih veleposestnikov in tovarnarjev, uspešno znajde na trgu višje kvalificiranih delovnih moči. Seveda pa ni bilo tako pri beguncih iz vzhodnoevropskih držav, ki so morali v Avstriji prijeti za vsako delo, da so lahko preživeli. Opisani so primeri ovčjega pastirja, hotelskega vratarja, natakara, itd.

V poglavju o graščakih in podjetnikih je opisano gospodarsko delovanje plemstva, okvirno kar od jožefinske dobe naprej. Seveda sta bili prvenstveni torišči gospodarski panogi kmetijstvo in gozdarstvo, nič manj pa tudi bančništvo, kjer je bilo to dejavnost treba prikrivati, ker stremenje po dobičku tedaj še ni bilo "stanu primerno". Pozneje se je gospodarsko udejstvovanje razširilo tudi na industrijo. Velike zarezze so bile pri plemiškem gospodarstvu zemljiška odveza 1848, propad monarhije 1918 in inflacija v tridesetih letih v zvezi s svetovno gospodarsko krizo. Menim, da to poglavje ni posebno uspelo, zdi se, da avtorica na tem področju ni doma.

Zadnje poglavje, O bogastvu plemstva, obravnava fidejkomis – ustanovo, ki bi naj zagotovila gospodarsko podlago za obstoj plemiških rodov, ki pa je postala cokla gospodarskega razvoja in je bila odpravljena 1939. Obravnavane so agrarne reforme in razlastitve v vzhodnoevropskih državah, zlasti na Čehoslovaškem in na Madžarskem, kjer je imelo avstrijsko plemstvo ogromno veleposest in premoženje. Plemstvo na območju Avstrije ni doživelo takih pretresov in tako je še zdaj osem rodov, ki imajo v posesti nad tisoč hektarov kmetijskih zemljišč in več tisoč hektarov gozdov. Rodovina Esterhazy ima še zdaj več kot 50.000 hektarov obeh vrst zemljišč, t. j. eno osmino površine dežele Gradišćanske. Niso pa omenjene težave teh lastnikov zaradi sedanje gospodarske krize v kmetijstvu in gozdarstvu.

Zanimivo so opisane sedanje težave s simboli plemstva gradovi, graščinami in dvorci, ki jih lastniki skoraj ne morejo več vzdrževati. Država je pri subvencioniranju vzdrževalnih del zadržana, ker pač ne gre za njeno lastnino. Tako te, večinoma kulturnozgodovinsko pomembne stavbe nimajo prav svetle prihodnosti. Opisana je razlika v načinu življenja plemstva z zemljiškimi posestvi in brez njih. Na koncu je dodan pogled v prihodnost, kjer je izraženo utemeljeno upanje, da se bo plemstvu v avstrijski družbi uspelo "obdržati zgoraj".

V dodatku sta glosar najpomembnejših pojmov o aristokraciji in stenografski zapisnik 8. seje avstrijske ustavodajne skupščine z dne 3. aprila 1919, kjer so prepovedali uporabo plemiških naslovov v javnem življenju. Naposled je dodan še seznam avstrijskih grofovskih in knežjih rodov (po Gothi), ki jih je zdaj še 247.

Menim, da je v knjigi avstrijsko plemstvo dobro predstavljeno, razen gospodarskih zadev, kjer pa so razmere od rodovine do rodovine zelo različne in je težko dati neko splošno veljavno sliko.

Jože Maček

Matjaž Klemenčič, Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in San Franciscu, Kalifornija. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1999. 509 strani.

Knjiga prinaša življenjepis Jurija Trunka, slovenskega duhovnika krške škofije, v težkih časih za koroške Slovence pred in po koroškem plebiscitu vidnega branilca narodnih pravic koroških Slovencev, ter po izselitvi v Združene države leta 1921 vplivnega, a v slovenskih raziskavah zgodovine slovenskega izseljenišva v ZDA nekoliko zapostavljenega slovenskega izseljeniškega duhovnika in kulturnega delavca. Klemenčičeva knjiga prinaša celovito biografijo Jurija Trunka, ob njej pa poglobljeno in podrobno raziskuje poedine probleme, ki imajo širši pomen za zgodovino Slovencev v Ameriki. Zaradi tega specifičnega poudarka je ta knjiga v prvi vrsti prispevek k zgodovini slovenskega izseljenišva v Združenih državah.

I.

Jurij Trunk je bil rojen 1. septembra 1870 slovenskim kmečkim staršem v Bačah (Faak) na Koroškem, jugovzhodno od Beljaka. Osnovno šolo je obiskoval v Ločah (Latschach) ter gimnazijo v Beljaku. Leta 1885 je vstopil v celovško semenišče, kjer je bil aktiven v klubu slovenskih bogoslovcev. Dne 19. julija 1895 je bil posvečen za duhovnika. Kot kaplan in nato kot župnik je delal v slovenskih farah krške škofije: v Vetrinju, Šmohorju v Ziljski dolini (Hermagor), Spodnjem Dravogradu, pri sv. Vidu v Kazazah v Podjuni, na Višarjah ter v Šmihelu pri Pliberku. Od septembra 1904 do konca leta 1917 je bil župnik pretežno nemške župnije sv. Križ pri Beljaku. V Beljaku je bil član slovenskega "Beljaškega omizja". Zaradi obolelih pljuč se je poleti 1896 zdravil v zdravilišču Brixen na Južnem Tirolskem, od februarja do junija 1906 pa obiskal Egipt in Palestino. To svoje potovanje po Bližnjem vzhodu je popisal v še danes zanimivi knjigi *Po Jutrovem*, ki je l. 1911 izšla pri Družbi sv. Mohorja v Celovcu. L. 1908 je Trunka obiskal v Beljaku Alojz Mlinar, slovenski izseljenski duhovnik v kraju Enumclaw, v državi Washington ob pacifiški obali. Po rodu je bil Korošec iz Blata pri Šmihelu nad Pliberkom. Mlinar je zbudil v Trunku zanimanje za ZDA, tako da jih je v naslednjih letih kar štirikrat obiskal ter prepotoval od Atlantika do Pacifika (prvo potovanje od aprila do julija 1909, drugo potovanje od oktobra 1909 do aprila 1910, tretje potovanje maja 1911, četrto potovanje septembra in oktobra 1911). Na teh potovanjih je videl številne ameriške znamenitosti, spoznal ameriški način življenja in se seznanil z mnogimi slovenskimi izseljenci. Svoje vtise iz Amerike je objavil v knjigi *Amerika in Amerikanci*, ki jo je l. 1913 izdal v Celovcu v samozaložbi. To je prvi vsestranski prikaz Amerike in ameriških Slovencev, ki je v slovenščini izšel v knjižni obliki.

Čas prve svetovne vojne in prvih let po njej je Trunk preživel v borbi za pravice koroških Slovencev. Kot slovenski duhovnik na področju Beljaka je kmalu postal žrtev nemškega preganjanja. Dne 1. marca 1916 je bil aretiran pod obtožbo, da je pošiljal tajna poročila sovražnikom na italijanski fronti. Po izpustitvi iz zapora je bil aprila 1916 premeščen za pomožnega župnika na Jezersko in l. januarja 1917 za župnika v Borovljah. Ob razpadu Avstro-Ogrske je bil septembra 1918 izvoljen v slovenski Narodni svet za Rož ter postal njegov predsednik. Ko se je januarja 1919 slovenska vojska morala umakniti iz Koroške, so z njo šli v Ljubljano tudi člani Narodnega sveta. V Ljubljani je od slovenske vlade dobil nalogo, da odpotuje v London, in tam v slovenskem interesu sodeluje pri mirovnih pogajanjih. Po prvem neuspelem poskusu, da pride v London preko Dubrovnika in Marseilla, je Trunk maja 1920 odpotoval iz Ljubljane v Pariz kot svetovalec jugoslovanske delegacije. V Parizu je kmalu spoznal, da angleška in ameriška vlada nista bili naklonjeni zamisli slovenske Koroške. Ko je bilo vprašanje Koroške v Parizu že več ali manj izgubljeno, se je Trunk vrnil v Ljubljano ter 17. junija 1920 odpotoval v Borovlje. Tu je od ljubljanske vlade dobil poziv, da vstopi v plebiscitno komisijo. V njej je Trunk delal vse do usodnega plebiscita 10. oktobra 1920. Takoj po izgubljenem plebiscitu je 18. oktobra 1920 prosil ordinariat krške škofije za upokojitev ter odpotoval iz Borovelj v rodne Bače, od koder pa so ga avstrijske oblasti kmalu izgnale. Aprila 1921 je dobil odločbo koroške deželne vlade za upokojitev. Že v začetku 1921 je Trunk skupaj z Valentinom Podgorcem začel izdajati list *Glas pravice*, ki je bil po plebiscitu prvi poskus, da se na Koroškem Slovenci zopet politično organizirajo. List je izhajal do poletja 1921.

Poleti 1921 je dobil Trunk povabilo Johna C. Smoleja, po rodu iz Kranjske gore, naj se izseli v ZDA in tam prevzame kakšno prosto duhovniško mesto. Smolej je prišel v Ameriko že l. 1908 in tam delal na raznih slovenskih župnijah. Trunk se je vabilu odzval. Od 1. septembra 1921 do 1. avgusta 1924 je delal v Fuldi blizu Berwicka v Severni Dakoti. V Fuldi je bil župnik nemškimi emigrantom iz Rusije. V Fuldi je napisal spomine na svoje življenje in delo pred odhodom v Ameriko. Leta 1924 je dobil nepričakovano vabilo, da prevzame slovensko župnijo v Leadvillu v državi Colorado. V Leadvillu je ostal 22 let, od 1. avgusta 1924 do 1. septembra 1946. Župnija pa mu je omogočila le skromno preživetje. Imela je malo faranov, revnih, z nizkimi dohodki. Leto pred Trunkovim prihodom v Leadville je stara slovenska lesena farna cerkev do tal pogorela. Trunkov neposredni predhodnik na slovenski župniji v Leadvillu, Škofjeločan John Miklavčič, je sicer še isto leto postavil novo večjo zidano cerkev, a zapustil je cerkev globoko zadolženo in brez notranje opreme. Trunk je po svojem prihodu sam poslikal notranje zidove cerkve ter okenska stekla. Pri tem se je izkazal kot nadarjen slikar samouk. Naslikal je tudi križev pot ter v celoti opremil notranjščino cerkve. Do odhoda iz Leadville je odplačal tudi vse dolgove, ki mu jih je zapustil njegov predhodnik John Miklavčič.

Poleti 1946 je Trunk v starosti 76 let zaprosil za upokojitev in septembra istega leta odpotoval v San Francisco, da kot gost rojaka, Ljubljancana Vitala Voduška, župnika pretežno slovenske župnije v južnem

predelu San Francisca, preživi zadnja leta svojega življenja. Pred odhodom iz Leadvilla so mu njegovi župljani kot posebno nagrado za njegovo dolgoletno delo poklonili mesečno pokojnino 25 dolarjev. V San Franciscu je Trunk v visoki starosti 103 let dne 11. marca 1973 umrl. Dva meseca za njim je dne 27. maja 1973 umrl tudi Trunkov prijatelj in gostitelj Vital Vodušek. Iz zapuščine Jurija Trunka je Matjaž Klemenčič analiziral obširnejši rokopis v slovenščini z naslovom "Amerika", ki mu ga je posredoval Mihael Dolinšek iz Celovca. Delo, ki ga je Trunk pisal v San Franciscu, želi prikazati slovenskim bralcem izvore moči Združenih držav kot svetovne velesile: vidi jih v ameriški državni ureditvi, ameriški družbi, značajskih lastnostih in delovnih navadah Amerikancev. Koristno bi bilo, da bi Matjaž Klemenčič v nadaljnjih raziskavah slovenskega izseljenštva v ZDA pripravil znanstveno edicijo tega teksta.

II.

Klemenčičeva knjiga je v bistvu serija študij osrednjih dogodkov v Trunkovem življenju in okolja v katerem je bival. To vrsto detajlov Klemenčič poglobljeno prouči in izčrpno dokumentira. Povezani v celoto nudijo dovolj popolno sliko Trunkove osebnosti, zanimive vpoglede v značajske poteze nekaterih Trunkovih sodobnikov, ter v za nas v Sloveniji malo ali popolnoma neznana ameriška okolja. Tudi ob prikazu dobe pred Trunkovo izselitvijo v Ameriko posveča Klemenčič posebno pozornost problemom povezanim z ameriški Slovenci: zato je Klemenčičeva knjiga prvenstveno prispevek k zgodovini slovenskega izseljenštva v Združenih državah.

Trunkovo življenje in delo na Koroškem pred odhodom v Ameriko, zlasti njegova borba za slovensko Koroško ob koroškem plebiscitu, je bilo že doslej v Sloveniji dobro poznano, saj ga je Trunk sam popisal v svoji avtobiografiji, ki je nastala že v Severni Dakoti, kmalu po Trunkovem prihodu v Ameriko. Nenavadno pri tej avtobiografiji je, da je Trunk ni objavil že pred drugo svetovno vojno, ampak jo je zaključil s par dodanimi stavki šele leta 1948 v San Franciscu. Knjiga je izšla šele l. 1950 pod naslovom Spomini pod uredništvom Boga Grafenauerja pri založbi Družbe sv. Mohorja v Celju. Žal urednik v svojem uvodu ne pove ničesar o zgodovini tega rokopisa, ki mu je vsekakor morala biti znana. Tako informacijo bralec od urednika upravičeno pričakuje.

Že v času pred Trunkovim odhodom v Ameriko l. 1921 Klemenčič posveti posebno pozornost štirim "amerikanističnim" temam. Izčrpnije poroča o štirih Trunkovih potovanjih v ZDA v letih 1909–1911. Izčrpno tudi dokumentira – s citati iz istodobnih slovenskih in ameriških časopisov — neuspelo namero škofa Antona Bonaventure Jegliča v letu 1909, da obiše slovenske izseljence v Ameriki. Temu obisku so ugovarjali nekateri slovenski duhovniki v ZDA, povečini po poreklu Korošci, zaradi domnevne avstrofilske usmerjenosti Jegliča. Ko je Jeglič dobil nasvet tudi iz Vatikana, naj se potovanju odpove, je misel na pot opustil. Trunk v ta spor ni bil vpleten, toda ko je Jeglič končno l. 1926 vendarle prišel v ZDA in obiskal tudi mesti Pueblo in Denver v Coloradu, se Trunk in Jeglič nista srečala.

Trunk je že ob prvem potovanju v Ameriko prišel v osebni stik s Frankom Sakserjem, vplivnim in premožnim slovenskim izseljencem v New Yorku. Sakser je bil lastnik in urednik liberalnega slovenskega časopisa v New Yorku Glas naroda (izhajal od 1893 do 1963, med 1903 in 1940 kot dnevnik v nakladi 14.000 izvodov). Njegovo podjetje je tudi opravljalo posredniške posle pri pošiljanju prihrankov slovenskih izseljencev sorodnikom v domovino, posredovalo pri nabavi voznih kart za pot preko Atlantika, ter poslovalo kot menjalnica deviz. Sakser je radi slabega zdravja ponudil svoje podjetje v nakup Mohorjevi družbi v Celovcu, vodstvo družbe pa se je obotavljalo sprejeti ponudbo, ker ni bilo sigurno v finančno korist takšne naložbe. Trunk je nastopil kot posrednik med Sakserjem in Mohorjevo družbo ter Sakserjevo ponudbo toplo podpiral. Videl je v njej veliko možnost za družbo, da naloži kapital v Ameriki, pa tudi nacionalno korist za Slovenijo, ker bi se tako pomagalo slovenskim izseljencem v ZDA pri ohranitvi njihove slovenske identitete.

Proti nakupu je nastopil Kazimir Zakrajšek, frančiškan, dalj časa predsednik slovenske podružnice Rafaelove družbe, cerkvene organizacije ustanovljene za pomoč slovenskim izseljencem v tujini, tudi kot posrednik – tako kot Sakser – pri nakupu voznih kart. Zakrajšek je videl v Sakserju konkurenta, zato je v pismih vodstvu Mohorjeve družbe, ki jih Klemenčič izčrpno citira, menil, da bi propad Glasa naroda prinesel nove naročnike slovenskim katoliškim listom v Ameriki, propad Sakserjevega finančnega podjetja pa dodatne posle Rafaelovi družbi.¹ Vodstvo Mohorjeve družbe je upoštevalo mnenje Zakrajška. Če

¹ Pismo Kazimirja Zakrajška neznanemu naslovljencu z dne 14. januarja 1909; gl. Klemenčič, str. 49–50.

bi sledilo nasvetu Trunka, bi Mohorjeva družba po izgubi slovenske Koroške – ko se je morala iz Celovca seliti v Prevalje in nato v Celje ter je pri tem izgubila veliko premoženja – imela del tega premoženja varno naloženega v Združenih državah, kar bi ji bilo ob tej krizi v veliko finančno oporo.

Izčrpno gradivo daje knjiga Matjaža Klemenčiča v zvezi z nastankom Trunkove knjige Amerika in Amerikanci. To je bila prva obširna knjiga v slovenščini na to temo. V njej je Trunk na temelju lastnega izkustva prikazal Združene države in tamkajšnje slovenske izseljence. Trunk je zbiral gradivo za to knjigo na svojih potovanjih po Ameriki, pa tudi s korespondenco s svojimi ameriškimi znanci. S knjigo je želel korigirati površne in večkrat netočne in politično prejudicirane predstave o Ameriki kot so bile v slovenskem tisku precej razširjene za časa Avstrije, pa tudi še v dobi prve Jugoslavije. Toda za svoje delo, ki je najpomembnejša Trunkova publikacija, ni našel založnika. Zato ga je leta 1912 izdal v Celovcu v samozaložbi, najprej kot serijo sešitkov, nato kot celovito knjigo. V knjigi poda geografski pregled Združenih držav ter njihovo zgodovino ter pregled in zgodovino slovenskih naselbin v ZDA. Združene države prikaže kot republiko, v kateri vsa oblast izhaja iz ljudstva, v kateri vlada popolna svoboda tiska in zborovanj in v kateri je cerkev strogo ločena od države, kar je garant, da v tej federaciji, katere prebivalci pripadajo raznim veroizpovedim, ena vera ne postane državna, kar bi vodilo k zapostavljanju, lahko tudi k zatiranju drugih ver. Trunkov tekst spremljajo številne fotografije s prizori iz Združenih držav ter iz življenja slovenskih izseljencev; posebno pa jo bogate ilustracije Ivana Vavpotiča, zlasti številne duhovite inicialke. Istodobne ocene Trunkove knjige so bile v slovenski kritiki večinoma zelo ugodne, nekaj ocen pa je bilo tudi zadržanih, pač kot izraz političnih nazorov okolja v katerem so nastale.

V Ameriki Trunkovo življenje ni bilo tako vpleteno v pomembne dogodke kot pred odhodom iz Evrope. Klemenčič obogati Trunkovo ameriško obdobje z dvema daljšima spremnima študijama: z izčrpno predstavitevjo slovenske naselbine v Leadvillu v Coloradu ter z nekoliko bolj sumaričnim prikazom zgodovine Slovencev v San Franciscu.

Mesto Leadville je v Sloveniji komaj znano po imenu, še manj pa je pri nas posameznikov, ki bi to mesto kdaj videli ali celo obiskali. Vendar je Leadville pomemben rudarski in industrijski center. Leži v državi Colorado na prehodu preko Skalnega gorovja na nadmorski višini 3.050 m (torej višje kot vrh Triglava). Ker je že dovolj daleč na jugu, nima ostrih zim. Prelaz pri Leadvillu je na kontinentalni razvozdnici: od tod odteka voda proti zahodu v reko Colorado in po njej v Pacifik (Kalifornijski zaliv) ter proti vzhodu v reko Arkansas ter nato po Missisippiju v Atlantik (Mehiški zaliv). Preko tega visokogorskega prehoda so speljane železniške proge, ki povezujejo Chicago preko Denverja z mestom Santa Fe v Novi Mehiki in nato z Los Angelesom.

Leta 1859 so na področju tega prelaza našli prvo bogato nahajališče zlata, ki so mu kmalu sledile še druge najdbe zlate rude v bližnji okolici. L. 1873 je prišlo prav tu tudi do odkritja velikih zalog srebrne rude, sredi sedemdesetih let pa do odkritja svinca, bakra in cinka, v novejšem času pa tudi molibdena. Najdbam rude je kmalu sledila gradnja velikih plavžev za njeno predelavo. Tako je to področje ustvarjalo ogromna bogastva. Samo v letih od 1878 do 1880 je bilo to pridobljenih dragih kovin v vrednosti preko 28 milijard (takratnih !) dolarjev. Posamezniki so preko noči postajali milijonarji, prav tako hitro pa so tudi izgubljali svoja premoženja. Iz tega področja izvira bogastvo Guggenheimov, ene najpomembnejših ameriških rodbin. Vendar je bil ekonomski razvoj celega področja neuravnotežen: naglim ekonomskih vzponom so sledila obdobja globokih depresij, odvisno od trenutnega bogastva izkopane rude ter potreb gospodarstva po tu pridobljenih kovinah, ki je v času ekonomske prosperitete, zlasti pa za časa obeh svetovnih vojn, močno narasla, v dobi ekonomskih kriz, zlasti v začetku tridesetih let pa hudo upadla.

Vzporedno z gospodarskim razvojem je potekala tudi rast prebivalstva. Ob prvih najdbah dragocene rude so skoro preko noči zrasla rudarska taborišča, ki so se nato razvila v mesta. V leto 1878 pade začetek mesta Leadvilla. Prebivalstvo Leadvilla je v času ekonomske prosperitete naglo naraščalo, tako da je bil Leadville nekaj časa celo drugo največje mesto v državi Colorado, takoj za Denverjem; v času ekonomskih kriz pa so se nezaposleni delavci in njihove rodbine odseljevali in iskali zaposlitve drugod po Združenih državah.

Prvi Slovenci, Belokranjci, se pojavijo na področju Leadvilla ob koncu sedemdesetih let, povečano redno priseljevanje iz Slovenije pa je trajalo nepretrgoma od srede osemdesetih let pa do izbruha prve svetovne vojne. Matjaž Klemenčič skrbno spremlja, tudi s statističnimi pregledi, rast prebivalcev Leadvilla ter njihovo etnično strukturo, ob tem pa še posebej prouči demografski, ekonomski in družbeni razvoj slovenskih priseljencev ter njihovo rastočo vlogo v političnem življenju mesta ter njegovem upravljanju.

Podatke o Slovencih v Leadvillu ponazarjajo geografski prikazi razporeditve Slovencev in njihovih podjetij po mestu. Slovenci so tvorili več kot polovico prebivalcev v dveh volilnih okrožjih mesta, zato so imeli skozi daljšo dobo po več predstavnikov v mestnem svetu, zasedali pa so tudi ugledne položaje v upravi mesta. Najpremožnejši in najvplivnejši Slovenec v zgodovini Leadvilla je bil Frank Zaitz: po njegovi smrti l. 1936 pa je njegovo premoženje prešlo v roke nesposobnih dedičev in kmalu propadlo.²

Kot biograf Jurija Trunka poda Klemenčič zelo izčrpno zgodovino slovenske župnije v Leadvillu, posvečene sv. Jožefu. Župnija je bila zgrajena l. 1899. Že naslednje leto je bila zgrajena iz lesa velika slovenska cerkev, ki pa je marca 1923 do tal pogorela. Še istega leta so Slovenci zgradili novo zidano cerkev, ki jo je l. 1924 prevzel kot župnik Jurij Trunk. Trunk, ki je dobil cerkev globoko zadolženo in notranje neopremljeno, je v času svojega bivanja v Leadvillu župnijo gospodarsko saniral ter cerkev opremil. Po njegovem odhodu iz Leadvilla, l. 1946, je cerkev ostala še nekaj časa v slovenskih rokah, danes pa je združena v enotno katoliško župnijo za mesto Leadville, ki jo vodijo Irci. Klemenčič poda podroben pregled vseh pomembnejših dogodkov v zgodovini slovenske župnije od njene ustanovitve pa do ukinitve, prikaže pa tudi družbeno življenje Slovencev, med katerimi so prevladovali člani Kranjske slovenske katoliške jednote (KSKJ), imeli pa so tudi svoje družabne prostore, ki so jim služili kot narodni dom.

Klemenčičev prikaz zgodovine in življenja Slovencev v Leadvillu je izčrpen in dodelan in bi mogel biti objavljen kot samostojna monografija. Svojo knjigo o Trunku Klemenčič zaključuje s poglavjem o Slovencih v San Franciscu, kjer je Trunk preživel zadnja leta svojega življenja. Zgodovina Slovencev v San Franciscu je izredno pestra in bogata, zato je Klemenčič ni mogel zajeti v celoti, temveč se je omejil le na informativni pregled.

San Francisco je mlado mesto. L. 1776 je španski konkvistador Juan Bautista de Anza s skupino spremljevalcev prodril iz Arizone na prostor današnjega San Francisca ter tu postavil vojaško utrdbo ("presidio") imenovano San Francisco de Assis ter misijonsko postajo ("mission Dolores"). Pod špansko in mehiško oblastjo se kraj ni razvijal, ob prehodu Kalifornije pod oblast Združenih držav l. 1846 je imel le 600 prebivalcev. Glavno mesto mehiške Kalifornije je bil Monterey, danes ribiška in turistična naselbina kakih 100 km južno od San Francisca ob zalivu istega imena. Monterey je sedaj znan po svetu po romanih Johna Steinbecka (Ulica ribjih konzerv).

Mesto San Francisco je dobilo svoje sedanje ime šele l. 1847, po priključitvi k ZDA. Špansko ime kraja je bilo Yerba Buena. L. 1848 so našli zlato v koritu ob Sutterjevi žagi (Sutter's Mill) blizu kraja Coloma pod Sierru Nevado. Vest o najdbi se je naglo razširila in prinesla val priseljencev v Kalifornijo, ki pravzaprav ni nikoli ponehal. Že prvi dve leti po priključitvi k ZDA je prebivalstvo naraslo na 30.000. Priseljevanje se je še povečalo, ko je bila l. 1869 dograjena železniška proga Central Pacific Railroad, ki povezuje San Francisco s Chicagom in ameriškim vzhodom. Sledile so še druge železniške proge. Priseljenci so prihajali tudi v dolgih karavanah vozov ter z ladjami okoli Južne Amerike. San Francisco je postalo mesto gostišč, trgovin, igralnic in drugih zabavišč, kjer so obiskovalci razsipniško zapravljali svoje šele malo prej pridobljeno zlato. L. 1906 je mesto prizadel silovit potres, kateremu je sledil požar, ki je mesto skoro docela uničil. Že v štirih letih je bilo obnovljeno s pomočjo, ki je prihajala iz celega sveta. L. 1936 je bil dograjen most San Francisco–Oakland Bay Bridge, in l. 1937 Golden Gate Bridge. To je bila doba Rooseveltovega New Deal. Danes je San Francisco s svojim izrednim pristaniščem znotraj varnega zaliva najpomembnejši ameriški trgovski center za ekonomske povezave s Pacifikom, Daljnim vzhodom in Avstralijo, kraj z visoko razvito industrijo, pomembno turistično središče ter mesto z vrhunskimi znanstvenimi in raziskovalnimi ustanovami kot sta univerzi Berkeley ter Stanford. Širše področje San Francisca ima preko tri milijone prebivalcev.

Prvi Slovenci, Belokranjci, se pojavijo na področju San Francisca že v petdesetih letih 19. stoletja kot iskalci zlata. V sedemdesetih letih so takrat še maloštevilni Slovenci v povezavi s češkimi priseljenci že ustanovili družbo za pomoč obolelim rojakom. Organizirali so tudi nabavo slovenskih knjig iz Slovenije. V letih 1863 do 1869 je ne področju nadškofije San Francisca že delal slovenski duhovnik Andrej Andolšek, doma iz Ribnice. L. 1894 je prišel v San Francisco slovenski duhovnik Peter J. Jeram, ki je l.

² Tega Franka Zaitza ne smemo zamenjati s Frankom Zaitzem (1888–1967), levo usmerjenim slovenskim pisateljem v Chicagu, dolgoletnim urednikom lista *Proletarec* ter *Ameriškega družinskega koledarja*.

1896 zasnoval v Eden Valley, severno od San Francisca, slovensko naselbino po načelih utopičnega socializma. Naselbina je že naslednje leto propadla, Jeram pa je umrl, morda nasilne smrti. Mnogi ameriški Slovenci so ob tem eksperimentu izgubili vse svoje prihranke. Januarja 1902 je bila v San Franciscu ustanovljena župnija Gospodovega rojstva (Church of the Nativity of Our Lord) in l. 1904 zgrajena prva slovanska cerkev, v kateri so skupaj delovali Slovenci, Hrvati ter celo Čehi in Slovaki, ki pa jo je potres leta 1906 porušil. Slovenci, ki so pred potresom živeli raztreseno po vsem San Franciscu, so se po potresu strnjeno naselili na Potrero Hillu. L. 1910 je tu bilo preko 2.000 Slovencev. Tu so zgradili novo cerkev. Odslej se je ta del San Francisca imenoval Kranjski hrib ali Slovenski hrib. L. 1929 jih je obiskal Božidar Jakac in v svoji knjigi *Odmevi rdeče zemlje* (Ljubljana, 1932, knjiga 2) objavil več svojih risb s prizori s Slovenskega hriba. L. 1927 so Slovenci v južnem delu San Francisca kupili stavbo ter jo preuredili v reprezentativni Slovenski narodni dom. V njem je še danes slovenska knjižnica, klubski prostori, uradi slovenskih organizacij ter sokolska telovadnica. Slovenska naselbina na Kranjskem hribu pa je začela propadati, ko je bila skozi njo zgrajena avtomobilska cesta, ki vodi od juga po polotoku h Golden Gate Bridgeu. Slovenci so se zato začeli odseljevati v predmestja San Francisca. Slovenska župnija na Kranjskem hribu je po smrti Vitala Voduška (27. maja 1973) prišla pod vodstvo hrvaških duhovnikov, l. 1997 pa so se pridružili še Poljaki in župnija je dobila poljskega duhovnika.

III.

Matjaž Klemenčič je gradivo za svojo knjigo zbiral po arhivih v Sloveniji, Avstriji in Združenih državah: za čas pred Trunkovim odhodom v Ameriko zlasti v arhivih krške (Celovec) in lavantinske škofije ter pri Slovenskem znanstvenem inštitutu v Celovcu; v Ameriki pa v arhivih škofij v Colorado Springsu ter v San Franciscu, v arhivih župnij, kjer je Trunk delal, ter v ameriških javnih knjižnicah. Pregledal je vse dostopno rokopisno gradivo, redke tiske ter istodobne slovenske izseljeniške in ameriške lokalne časopise. S tem delom je zopet dokazal zelo dobro poznavanje ameriških arhivov, ki hranijo ustrezno slovensko izseljensko gradivo.

Klemenčičeva knjiga je prvenstveno posvečena življenju in delu Jurija Trunka, pred in po prvi svetovni vojni vidnega borca za pravice koroških Slovencev ter nato duhovnika in kulturnega delavca med slovenskimi izseljenci v Združenih državah. Trunk vsekakor zasluži, da mu slovenski zgodovinarji posvečajo ustrezno pozornost. Ker že imamo Trunkovo avtobiografijo v znanstveni ediciji Boga Grafenauerja, ki osvetljuje Trunkovo življenje pred odhodom v Ameriko, se Klemenčič posveti predvsem Trunku kot izseljeniškemu duhovniku ter njegovemu odnosu do Amerike, Trunkove druge domovine. Ker pa je Trunk že pred izselitvijo v Ameriko s svojo knjigo o Ameriki in ameriških Slovencih viden v slovenski publicistiki že pred prvo svetovno vojno, in ker Trunk tej svoji dejavnosti v svoji avtobiografiji ne posveča primerne pozornosti, Klemenčič s svojimi raziskavami zapolni to vrzel v poznavanju Trunkove biografije.

Klemenčič prikaže v svoji knjigi ključne dogodke v Trunkovem življenju ter njegov odnos do idej, ki so Trunkovo življenje oblikovale in usmerjale: Trunkov odnos do slovenskega naroda, ki je prišel tudi v Ameriki do izraza z delom med rojaki v slovenskih izseljeniških centrih. Trunkov odnos do vere, ki jo je predstavljal kot katoliški duhovnik, ter Trunkov odnos do Združenih držav, njegove druge domovine. Trunk je prodoren opazovalec ameriške družbe, do katere ima kritičen, vendar pozitiven odnos, ter pionir kot avtor knjige o ameriških Slovencih. Pri prikazu Amerike pa pri Trunku ne najdemo poglobljenega zanimanja za pisateljska dela vrhunskih ameriških mislecev na področju književnosti, filozofije, političnih ved, ali zgodovinopisja. To idejno stran Trunkovih pogledov na Ameriko bi se dalo še nadalje poglobiti z znanstveno izdajo njegovega rokopisa o Ameriki, ki ga je Trunk napisal v San Franciscu, ter s skrbno analizo Trunkove publicistične dejavnosti v časopisih ameriških Slovencev, zlasti v Amerikanskem Slovincu. S tako dodatno analizo bomo šele mogli dobiti dokončni idejni profil Trunkove osebnosti.

Ob Trunkovi biografiji sta še posebnega pomena Klemenčičev prikaz in analiza priseljevanja Slovencev v Leadville ter analiza zgodovine razvoja tamkajšnje slovenske izseljeniške skupnosti. S tem je zapolnil veliko pomanjkljivost v slovenski znanstveni literaturi o Slovencih v Združenih državah, ki je Slovincem v Coloradu in sploh na področju Skalnatih gora posvečala premalo pozornosti. Slovenci so se razmeroma zelo zgodaj množično priseljevali v industrijske in rudarske centre Colorada in sosednjih držav. To preseneča, saj so morali naši priseljenci takoj po prihodu v Ameriko prepotovati še dober del Združenih držav, preden so prišli v državo Colorado, daleč na ameriškem zahodu. Pomembne slovenske

naselbine so na tem področju nastale ne le v Leadvillu, ampak tudi v Rock Springsu, Pueblu, Denverju, manjše skupine Slovencev pa najdemo tudi v številnih krajih. Tu so razvili družabno življenje, gradili narodne domove ter izdajali celo vrsto slovenskih časopisov: *Mir* (1901–1904), *Glas svobode* (1902–1928), *Coloradske novice* (1905–1906), *Oglasnik* (Leadville, 1906), *Slovenski narod v Ameriki* (1907–1917). Ti listi spadajo med najbolj zgodnja glasila slovenskih izseljencev v Združenih državah. L. 1908 so Slovenci tega področja ustanovili svojo bratsko podporno organizacijo, Zapadnoslovansko zvezo. Ta ima svoj sedež v Denverju in je leta 1992 štela 6.561 članov z društvenim premoženjem 23 milijonov US dolarjev. Zapadnoslovanska zveza je s svojo levosredinsko usmerjenostjo v zahodnih predelih ZDA vzporedna organizacija k Slovenski narodno podporni enoti, ki povezuje svoje člane po vsem teritoriju ZDA. Stiki Slovenije z Zapadnoslovansko zvezo in s Slovenci v Coloradu žal niso tako intenzivni kot so s SNPJ ter KSKJ (Kranjsko slovenska katoliška jednota). Zato je Klemenčičevo delo o Slovencih tega področja še posebej dobrodošlo. Klemenčičev prikaz Slovencev v Leadvillu je vsestransko temeljit. Želeli bi bilo, da bi mu sledili drugi podobni prikazi slovenskih izseljencev in njihove zgodovine v ostalih slovenskih centrih tega področja.

Klemenčičevo knjigo zaključuje poglavje o Slovencih v San Franciscu. Problem slovenskih izseljencev v San Franciscu je radi pomena tega vlemesta in slovenske kolonije v njem velik izziv za slovensko znanost, ki ga bo mogoče le postopoma rešiti. Ker je Klemenčičeva knjiga posvečena življenju Jurija Trunka, se v poglavju o San Franciscu osredotoči na zgodovino slovenske fare v tem mestu. To je glavni Klemenčičev prispevek na tem področju.

Klemenčičeva knjiga je temeljit in problemsko izvrstno izbran doprinos slovenske znanosti k proučevanju slovenskega izseljenstva kot pomembnega dela slovenskega naroda, ki nas povezuje z drugimi narodi sveta, zlasti z Združenimi državami.

Janez Stanonik

OBVESTILA

Navodila avtorjem prispevkov za **Zgodovinski časopis**

Prispevke za Zgodovinski časopis sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana (zgodovinski.casopis@uni-lj.si). Uredništvo bo sprejelo le tiste prispevke, ki bodo oddani v skladu s sledečimi navodili:

- vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja, vključno s telefonsko številko in po možnostjo z elektronskim naslovovom (e-mail);
- prispevki morajo biti oddani v dvojni obliki: na disketi (ime datoteke (file) naj bo ime in priimek avtorja) in odtisnjeni na papir;
- v kolikor gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (v okvirnem obsegu dveh strani, razen v izjemnih primerih) in sinopsis v obsegu pet do deset vrstic, ki naj vsebuje tudi avtorjev akademski naziv, poklic in delovno mesto ter ustanovo, kjer je zaposlen in njen naslov;
- opombe naj bodo pisane enotno, na dnu vsake strani. Celoten naslov citata naj bo le ob prvi navedbi, nato okrajšano;
- slikovno gradivo (fotografije, zemljevidi, ipd.) naj bo črno-belo in priloženo posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo priložene na posebnem listu in hkrati shranjene na disketi. Slikovno gradivo naj bo označeno na način, ki ne bo dopuščal zamenjav podnapisov;

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

<p style="text-align: right;">UDK 929 Benedetič A. SI-1000 Ljubljana</p> <p>CIPERLE Jože, dr., vodja Zgodovinskega arhiva in muzeja Univerze, Kongresni trg 12.</p> <p>Dr. Ana Benedetič – sedemdesetletnica <i>Zgodovinski časopis</i>, Ljubljana, 54/2000, št. 1 (118), str. 117–119 jezik: Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: univerza, arhiv</p> <p>Zgodovinarica, muzealka in arhivistka Ana Benedetič je bistveno prispevala k proučevanju zgodovine ljubljanske univerze, saj njen ustvarjalni opus obsega skoraj 100 bibliografskih enot. Tako je pisala o študentih pred prvo vojno in med obema vojnama, o velikem mecenu odvetniku dr. Francu Minuti, o Anky Mayer-Kansky, prvi doktorici ljubljanske univerze, o dr. Mihaelju Rostoharju, o županu Ivanu Hrbarju in univerzi v Ljubljani in drugem. Za fotografska zbornika Slovenski študenti v boju za narodno in socialno osvoboditev in Slovenski študenti in univerza 1941–1945 je zbrala dokumentarno gradivo in napisala besedilo k slikam. Izdala je bogato ilustrirano publikacijo Pot do slovenske univerze in skoraj štiristo strani obsegaajoče delo Poti do univerze, predelano besedilo doktorske disertacije.</p> <p>Predvsem pa je treba izpostaviti arhiv /muzej ljubljanske univerze, ki ga je Benedetičeva ustvarila praktično iz nič. Nabrala je bogato gradivo in ga v organizacijskem in vsebinskem pogledu izoblikovala po zgledu univerzitetnih arhivov uglednih evropskih univerz.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvirček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 321(497.4) "1921/1923"</p> <p>VURNIK Blaž, kustos, Mestni muzej Ljubljana, SI-1000, Gosposka ulica 15 Pokrajinska uprava za Slovenijo (Nekatere strukturne značilnosti prehodnega obdobja 1921–1923 (1925))</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 3 (120), str. 395–412, cit. 71 1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (De., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: pokrajinska uprava za Slovenijo, 1923–1925, Ivan Hribar, Vidovdanska ustava, centralizem, upravná zgodovina</p> <p>Vidovdanska ustava je določila prehodno obdobje pred uvedbo oblasti in samoupravn. Dolecanje pokrajinske uprave so bile na novo definirane kot prehodne uprave, katerih naloga je bila postopno prenaklanje delokrogov in pristojnosti na nove oblastične ravni. Pokrajinsko upravo za Slovenijo je z ministrstvom za notranje zadeve povezoval pokrajinski namestnik, za katerega je bil imenovan Ivan Hribar in je bil neposredno podrejen temu ministrstvu. Kljub osnovnemu namenu, s katerim je bila pokrajinska uprava za Slovenijo oblikovana, si je Hribar prizadeval povečevati pristojnosti pokrajinske uprave, v svojih rokah pa si je prizadeval združiti čim več vpliva na poslovanje pokrajinske uprave. Čeprav se je delovanje pokrajinske uprave v veliki meri zaključilo s Hrbarjevim odstopom 29. marca 1923, je bila uradno dokončno ukinjena šele sredi leta 1925. Tiskovna politika pokrajinske uprave za Slovenijo je obravnavana kot primer odvisnosti pokrajinske uprave od ministrstva za notranje zadeve.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvirček</p>
<p style="text-align: right;">UDK 94 (363): 930.2</p> <p>SCHNEIDER Bojana, absolventka, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta in Univerza Osabrtrick, Oddelka za jezikoslovje in literarno vedo ter zgodovino; D-49090 Osabrtrick, Weserstr. 5</p> <p>Poročila antičnih zgodovinpiscev o "bitki v Teutoburškem gozdu" (clades Variana) <i>Prevod in historično-kritična interpretacija antičnih virov – v relaciji do najdb in rezultatov najnovejših arheoloških izkopavanj v Kalkriese/Nemčija</i></p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 3 (120), str. 315–368, cit. 217 1.01 Izvirni znanstveni članek, jezik Sn. (De., Sn., De.)</p> <p>Članek analizira poročila antičnih zgodovinpiscev (Velleius Paternulus, Annaeus Florus, Cassius Dio in Tacitus) o <i>clades Variana</i> in se pri tem osredotoča zlasti na zgodovinska dejstva, karakterizacije Vara in Arminija ter prikaz bitke, ki jih besedila prinašajo v kontekstu njihovega zgodovinskega ozadja in njihovih avtorskih historiografskih, političnih in etičnih intencij. V relaciji do najnovejših arheoloških najdb pri Kalkriese/Nemčija – prvi lokalizaciji <i>clades Variana</i>, ki temelji na rezultatih arheoloških najdb – se postavlja vprašanje historične vrednosti poročil v splošnem, kot tudi predvsem glede problema lokalizacije bitke.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvirček</p>	<p style="text-align: right;">UDK 929 Kacin Wohnz M.</p> <p>TROHA Nevenka, dr., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana "Nacionalistično meščansko" in "marksistično" zgodovinpisje o Primorski Milici Kacin Wohnz ob njeni sedemdesetletnici</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 2 (119), str. 277–284, cit. 51</p> <p>Ključne besede: Primorska, zgodovinpisje</p> <p>Tekst obravnava polemiko, ki je sledila objavi dela Dušana Kernannerja: Temeljni problemi primorske politične zgodovine, Ljubljana 1977, ki je pisano kot kritika dela Milice Kacin Wohnz: Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921, Maribor 1972, pa tudi spominov Rudolfa Golouha in Ivana Regenta, Z izjemo Franceta Klopčiča so vsi zgodovinarji podprli bolj umirjeno in trezno vrednotenje Milice Kacin Wohnz, torej "meščansko-nacionalistično" knjigo, ne pa Kernannerjeve »marksistične«.</p> <p style="text-align: right;">Avtorski izvirček</p>

<p>VURNIK Blaž, Curator, Ljubljana Municipal Museum, SI-1000, Gosposka ulica 15 Provincial Administration for Slovenia (Certain Structural Characteristics of the Period of Transition 1921–1923 /1925/) <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 3 (120), pp. 395–412, 71 notes Language: Sn, (De., Sn., En.) Key Words: regional administration for Slovenia, 1923–1925, Ivan Hribar, the Vidovdan Constitution, centralism, history of administration</p> <p>The Vidovdan Constitution assigned a period of transition before introducing authority and self-government. Former provincial administrations were redefined as transitional administrations whose purpose was to gradually transfer their activities and competencies onto the new administration. The Slovene provincial administration and the ministry of interior were linked by the provincial substitute directly subordinated to the ministry. Ivan Hribar, the appointed provincial administrator at the time, tried to enlarge the competencies of the provincial administration despite the basic reason for its formation; he also strived to channel the influence upon the work of this administration through his own hands. Even though the activities of the provincial administration ceased to a great degree when Hribar resigned on March 29, 1923, the provincial administration was officially terminated only in the middle of 1925. The press policy of the Slovene provincial administration is treated as an example of the dependency of the provincial administration on the ministry of interior.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 321 (497.4) "1921/1923" UDC 929 Beneditič A. CIPERLE Jože, Ph.D., Head of the Historical Archives and the University Museum, Kongresni trg 12, SI-1000 Ljubljana Dr. Ana Beneditič–Septuagenarian <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 1 (118), pp. 117–119 Language: Sn, (En., Sn., En.)</p> <p>Key words: University, Archive Historian, museum worker (curator?) and archivist Ana Beneditič, whose opus comprises almost 1000 bibliographical units, has had a marked influence on the research of the history of the Ljubljana University. She has written about students before WWI and between WWI and WWII, about the prominent patron Dr. France Munda, about Anka ??? Mayer-Kansky ???, who was the first female graduate of the Ljubljana University with a doctorate degree, about dr. Mihajlo Rostohar, about Mayor Ivan Hribar and the Ljubljana University, etc. She has collected documentation and wrote captions for photographic anthologies titled <i>Slovenski študent v boju za narodno in socialno osvoboditev</i> (Fight of Slovene Students for National and Social Liberation), and <i>Slovenski študenti in univerza 1941–1945</i> (Slovene Students and the University 1941–1945). She has also published a richly illustrated work titled <i>Pot do slovenske univerze</i> (Path to Slovene University), and her revised doctoral thesis <i>Poti do univerze</i> (Paths to University) on almost 400 pages. Last but not least, Ana Beneditič has created the archives/museum of the Ljubljana University out of practically nothing. She has collected valuable material, organizing and classifying it according to the example of university archives of respectable European universities.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p>TROHA Nevenka, Ph. D., Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana »Nationalistic -Bourgeois« and »Marxist« Historiography on the Primorsko region Dedicated to Milica Wohinc on Her Seventieth Anniversary <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 2 (119), pp. 277–284, 51 notes Key Words: Primorsko, historiography</p> <p>The article analyzes the polemic following the publication of Dušan Kermauner's book titled <i>Temeljni problemi primorske politične zgodovine</i> (Basic Problems of the Primorje Political History), Ljubljana 1977. Kermauner's work was a critical review of Milica Wohinc's publication <i>Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo, 1918–1921</i> (Primorje Slovenes under Italian Occupation, 1918–1921), Maribor 1972, as well as the answer to the memoirs published by Rudolf Golouh and Ivan Regent. With the exception of France Klopčič all historians favoured the calm and moderate historical evaluation of Milica Kacin Wohinc, thus opting for her »bourgeois-nationalistic« publication rather than Kermauner's »Marxist« option.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p>UDC 94 (363); 930.2 and at University of Osnabrück, Departments of Language and Literature, and History; D-49090 Osnabrück, Weserstr. 5</p> <p>SCHNEIDER Bojana, Graduate Student at University of Ljubljana, Faculty of Philosophy; and at University of Osnabrück, Departments of Language and Literature, and History; D-49090 Osnabrück, Weserstr. 5</p> <p>Reports of ancient historiographers on the <i>clades Variana</i> Translation and historical-critical analysis of the ancient records – in relation to recent archaeological finds at Kalkriese/Germany <i>Zgodovinski časopis</i> (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 3 (120), pp. 315–368, 217 notes Language: (Sn, (De., Sn., De.))</p> <p>The article analyses ancient historical records (Velleius Paterculus, Ammaeus Florus, Cassius Dio, and Tacitus) on the <i>clades Variana</i> focusing on the historical facts, the characterization of Varus and Arminius and the interpretations of the battle given in these texts within the context of their historical background and their author's historiographical, political and ethical intentions. In relation to the recent archaeological finds at Kalkriese/Germany – the first site of the <i>clades Variana</i> which provides archaeological results – the historical value of the records in general is questioned and especially concerning the problem of the location of the battle.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

<p>UDK 061.22 Pax Romana (= 437 + 497/4)</p> <p>ŠVARAL, Peter, dipl. zgodovinar, Univerzity Komenského Pedagogická Fakulta, SK-80100 Bratislava, Moskovská ul. 2</p> <p>Sodelovanje slovaških in slovenskih študentov v organizaciji Pax romana</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 3 (120), str. 449–455, cit. 41</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: študentje, Slovaška Slovenija</p> <p>Mednarodna študentska organizacija Pax Romana je združevala katoliške študente iz 23 evropskih držav. Znotraj te organizacije je na osnovi potreb nastala organizacija slovaških katoliških študentov Slavia Catholica, ki si je prizadevala za večjo študentsko izmenjavo med posameznimi slovaškimi narodi. Gibanje je imelo tudi svoja glasila, kjer so objavljali članke o delovanju Pax Romana, o izmenjavah študentov, svoje poglede na druge slovanske narode idr. Gibanje je zamrlo na začetku 2. svetovne vojne in ga po vojni ni bilo več mogoče obnoviti v srednji Evropi zaradi marksistično-leninistične usmeritve držav.</p> <p>Avtorski izvleček</p>	<p>UDK 94 (497/4) "198"</p> <p>REPE, Božo, dr., izr. univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Slovenci v osemdesetih letih</p> <p>Zgodovinski časopis, Ljubljana, 54/2000, št. 2(119), str. 233–262, 54/2000, št. 3 (120), str. 413–448, cit. 86</p> <p>1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik Sn. (En., Sn., En.)</p> <p>Ključne besede: Slovenci, večstrankarski sistem, osamosvojitve</p> <p>Avtor v članku obravnava politične in ekonomske procese, ki so se v Sloveniji in Jugoslaviji dogajali od Trtove smrti (1980) do plebiscita o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. Osemdeseta leta so bila eno od prelomnih obdobji v novejši slovenski zgodovini in so na koncu pripeljala do uvedbe večstrankarskega sistema in osamosvojitve Slovenije. Opisani in analizirani so: nastanek najprej neformalne, potem pa tudi formalne opozitije, delovanje civilne družbe, odnosi med oblastjo in opozicijo v Sloveniji, nastajanje nacionalnih programov in iskanje konsenza med političnimi silami v Sloveniji, proces osamosvajanja na posameznih področjih (gospodarskem, ustavno-pravnem, vojaškem, mednarodnem) in odnosi med Slovenijo in federacijo v tem obdobju v celoti.</p> <p>Avtorski izvleček</p>
--	---

<p>REPE Božo, Ph.D., Nontenured University Professor, Ljubljana University, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Askerčeva 2</p> <p>Slovenes in the 1980's</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 54/2000, No. 2 (119), pp. 233–262, 68 notes, 54/2000, No. 3 (120), pp. 413–448, 86 notes</p> <p>Language: Sl. (En., Sl., En.)</p> <p>Key Words: Slovenes, multiparty system, independence</p> <p>The article deals with political and economic processes taking place in Slovenia and in Yugoslavia after President Tito's death in 1980 until the 1990 plebiscite proclaiming an independent Slovenia. 1980's denoted a turning point in recent Slovene history, leading to the introduction of a multiparty system and the secession from Yugoslavia. The author describes and analyzes the appearance of informal, and later formal, opposition, civil society activities, relationship between Slovene authorities and the opposition, formation of national programs and the search for consensus between different political factions, the process of secession from Yugoslavia and subsequent independence (economic, constitutional/legal, military, international), and the relations between Slovenia and the Federal Republic of Yugoslavia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 94 (497.4) "198"</p> <p>ŠVARAL Peter, B.A. in History, Univerzity Komenského Pedagogická Fakulta, SK-80100 Bratislava, Moskovská ul. 2</p> <p>Cooperation of Slovak and Slovene Students in the Pax Romana Association</p> <p>Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 54/2000, No. 3 (120), pp. 449–455, 41 notes</p> <p>Language: Sl. (En., Sl., En.)</p> <p>Key Words: students, Slovakia, Slovenia</p> <p>Pax Romana, an international Catholic student organization, had members from 23 European countries. Based on the current needs some of its members created another organization within the original one, naming it Slavia Catholicae. Slavia Catholicae had its own bulletins which published articles on the Pax Romana activities, student exchanges, views on other Slavic nations, etc. At the beginning of WWII the movement died out, and due to the Marxist-Leninistic orientation of these countries it was not possible to restore it.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>